

A MAGYAR  
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK  
KÖZLEMÉNYEI

IX. KÖTET 1—2. SZÁM



MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1956

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK  
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

BÓKA LÁSZLÓ, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A szerkesztésért felel

BÓKA LÁSZLÓ  
osztálytitkár

Technikai szerkesztő

VARGA JÓZSEF

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., SZÉCHENYI RAKPART 3.  
KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY UTCA 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a követ  
kező idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

*Acta Linguistica,*

*Acta Orientalia.*

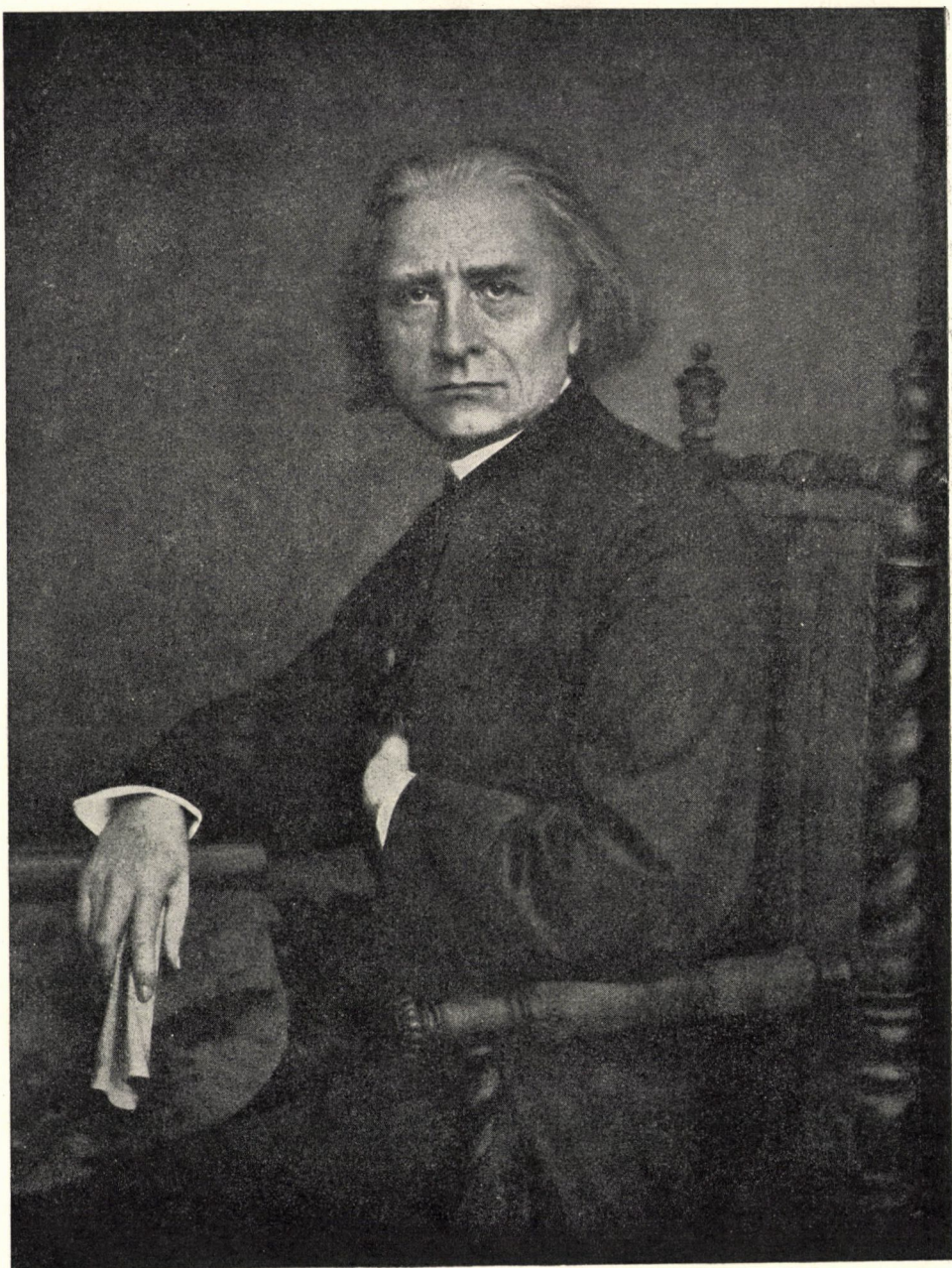
A Nyelv és Irodalomtudományok, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok  
Osztályának közös folyóirata;

*Acta Antiqua*

Az Actákban orosz, német, angol és francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is)  
jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művé-  
szet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a  
szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven, vagy a  
fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségének küldendők meg. Az Acta Linguistica  
szerkesztősége Budapest, V., Szalay u. 10, az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztő-  
sége Budapest, V., Alkotmány u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, vala-  
mint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg  
visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) belföldi  
címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest,  
V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 05-915-111-44), külföldi meg-  
rendelések a »Kultúra« Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Sztálin  
út 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-057-181) útján eszközölhetők.



*LISZT FERENC*  
(1811—1886)





# A ROMÁN FONÉMARENDSZER RÖVID VÁZLATA\*

Már 1929-ben R. JAKOBSON a román nyelvet igen helyesen azok közé a nyelvek közé sorolta, amelyeket a kemény és lágy mássalhangzók hangszín-korrelációja jellemez, mint például szomszédjait, a keleti bolgárt és az ukránt.<sup>1</sup> De a mássalhangzók hangszín-korrelációja vagy helyesebben hangszín-korrelációi megvannak még az oroszban, a lengyelben, néhány finnugor nyelvben, a kaukázusi nyelvek némelyikében és más kelet-európai és ázsiai nyelvekben, egészen Koreáig és Japánig.<sup>2</sup> Ezt a tényt általában elismerik a román kutatók; mindazonáltal azok, akik a román nyelv fonémarendszerét próbálják ismertetni, nem veszik eléggé figyelembe e megállapítást és nem vonják le belőle a szükséges következtetéseket. Így például nem veszik tekintetbe azt a tényt, hogy a mássalhangzók hangszín-korrelációjával bíró nyelvekben azokat a hangcsoportokat, amelyek olyan akusztikai benyomást keltenek, mintha egy mássalhangzóból és egy utána következő, igen rövid és nem teljesen képzett *i*-ből (*j*-ből) és *u*-ból (*w*-ből) állanának, rendszerint monofonematikus értékűeknek kell tartani.<sup>3</sup> Ezen nyelvek palatális, labio-veláris vagy labio-palatális járulékkal ellátott mássalhangzói palatalizált, kerekített és palatalizált-kerekített mássalhangzós fonémák.

A román nyelv fonológiai rendszeréről adott vázlatukban (*Esquisse d'une phonologie du roumain*) AL. GRAUR és AL. ROSETTI helyesen ismertek fel a palatális járulékkal ellátott szóvégi mássalhangzókban jésített mássalhangzós fonémákat, amelyek ellentétet alkotnak a nem-jésített mássalhangzós fonémákkal.<sup>4</sup> De ha egy palatális járulékkal bíró mássalhangzó, melynek

\* Emil Petrovici akadémikus, a Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári fiálálójának elnöke az MTA vendégeként járt hazánkban. Itt közölt tanulmányát nyilvános előadásán mutatta be.

<sup>1</sup> Vö. ROMAN JAKOBSON, Remarques sur l'évolution phonologique de russe comparée à celle des autres langues slaves. Travaux du Cercle Linguistique de Prague. 2, 1919, 109, 1., 50. j.

<sup>2</sup> Vö. R. JAKOBSON, Über die phonologischen Sprachbünde. TCLP. 4, 1931, 236 kk. 1.

<sup>3</sup> Vö. N. S. TROUBETZKOY, Principes de phonologie. Paris, 1949, 60. 1.

<sup>4</sup> AL. GRAUR—AL. ROSETTI, Esquisse d'une phonologie du roumain. Bulletin Linguistique. VI, 1939, 15. kk. 1.

járuléka igen rövid, alig ejtett zöngétlen *i*,<sup>5</sup> egyes fonémának számít szóvégen, joggal kérdezhethetjük, vajon e hangcsoport (ti. egy mássalhangzó s annak palatális járuléka) nem bír-e ugyanazon értékkel szóbeljei helyzetben is. E kérdés felvetődik a labio-veláris, illetve labio-palatális járulékkal ellátott, szóvégen vagy szó belsejében előforduló mássalhangzókkal kapcsolatban is. Már AL. GRAUR és AL. ROSETTI jelzik egy igen rövid szóvégi *u* meglétét egyes román nyelvjárásokban;<sup>6</sup> ez az *u* nem egyéb, mint az ajakkerekítéssel képzett mássalhangzó-fonémák labio-veláris járuléka. Hasonlóképpen, amikor az oly sokféle román diftongusok kategóriájával foglalkozunk, számításba kell venni azt a tényt, hogy a mássalhangzók hangszín-korrelációjával bíró nyelvekben általában nincsenek kettős magánhangzók. Ezekben a nyelvekben (mint például az oroszban) a mássalhangzó után ejtett *ʲa*, *ʲo*, *ʲu* típusú diftongusok (például a мягкий, пёстрый, говорю szavakban)<sup>7</sup> nem mások, mint *a*, *o*, *u*, melyeket egy félmagánhangzós elem, mégpedig az előttük levő jésített mássalhangzó-fonéma palatális járuléka előz meg.<sup>8</sup>

Ha elfogadjuk, hogy a románban egy szóvégi mássalhangzó, amelyet egy igen rövid *i*-féle hang követ, palatalizált, jésített mássalhangzónak tekintendő, szükségszerűen azt is el kell fogadnunk, hogy ugyanezen hangcsoport (ti. egy igen rövid *i* vagy *e* hang előtti mássalhangzó) magánhangzó előtt is palatalizált, jésített hangzónak számít. Hasonlóképpen egy olyan mássalhangzót is, amelyet egy igen rövid *u*-féle hang követ, szóvégi helyzetben vagy magánhangzó előtt labializált, tehát kerekített mássalhangzónak kell tekinteni. Következésképpen a románban megvan mind a palatális korreláció, az ún. „corrélation de mouillure”, mind pedig a labiális korreláció, amely „corrélation labiale” vagy „corrélation d'arrondissement” néven ismeretes.

Ebből az következik, hogy a románban nincsenek diftongus-fonémák, hanem csupán magánhangzó- és mássalhangzó-fonémák; az utóbbiak hangszínük szerint négy korrelációs osztályt alkotnak, amennyiben a mássalhangzóknak van semleges, csak palatalizált, csak labializált, valamint palatalizált-labializált osztálya.<sup>9</sup>

<sup>5</sup> E. PETROVICI, Le pseudo *i* final du roumain. Bulletin Linguistique II, 86. kk. 1.

<sup>6</sup> Vö. Bulletin Linguistique. VI, 25. 1.

<sup>7</sup> A román *mea*, *pio*, *riu* hangcsoportokat (pl. a *meargă*, *dulăpior*, nyelvj. *dogariu* szavakban) pontosan úgy ejtik, mint az oroszban a *мя*, *пё*, *рю* hangcsoportokat.

<sup>8</sup> Ezen diftongusos változatoktól, amelyeket Sessler „diftongoidnak” nevez (vö. Л. В. Щерба: Фонетика французского языка, изд. 5-е Москва, 1955, 35, 50, 74), meg kell különböztetni a *j* vagy *w* (digamma) elemből s egy hozzájuk csatlakozó magánhangzóból álló fonémacsoportokat. Ilyenek a románban pl. *amiazî* (= *amyaz*), *ea* (= *ya*), *iarnă* (= *yarnă*), *voia* (= *voya*), *oase* (= *wase*), *viară* (= *viuară*), az oroszban *семья* (= *seňya*), *я* (= *ya*), *струя* (= *struya*).

<sup>9</sup> Vö. E. PETROVICI, Corelația de timbru a consoanelor dure și moi în limba română. Studii și Cercetări Lingvistice. I, 1950, 2. sz. 172. kk. 1.; E. PETROVICI, Corelația de timbru a consoanelor rotunjite și nerotunjite în limba română. Studii și Cercetări Lingvistice. III (1952), 127. kk. 1.

## A román magánhangzós fonémák

A román magánhangzórendszer háromszögű, s a hangképzés módja szempontjából két osztályra tagozódik: egyrésztől vannak labiális, másrésztől illabiális képzésű hangok:

	a	
	o	ă
u		î <sup>10</sup>

Palatalizált fonémák után ezen öt magánhangzó-fonéma a következő kombinatorikus variánsokkal realizálódik:

	ä	
	ö	e
ü		i

Az ä, ö, ü változatokat a hivatalos helyesírás szerint az *ea*, *eo*, illetve *io* és *iu* betűcsoporttal jelöljük.

Így tehát a *ruġa* (< lat. *rogare*), *Petro* (*Petra* 'Pierrette' vocativusa), *kub* 'kocka' szavaknak *veġä* (a helyesírás szerint *veghea* < lat. *vigilare*), *Pettö* (= *Petreo*; *Petġa*, vagyis *Petrea* 'Péter' vocativusa) és *küb* (a helyesírás szerint *chiub* 'jarre', vagyis 'nagyobb víztároló edény, fazék, kancsó') felel meg. Több bizonyítékunk van arra, hogy mássalhangzó után az *ea*, *eo* (*io*), *iu* „diftongus” nem más, mint az *a*, *o*, *u* magánhangzó kombinatorikus variánsa. Az olyan szavak, mint *rugam*—*vegheam* (*veġäm*), *lasä*—*mireasä* (*mîräsä*), *grabä*—*treabä* (*träbä*), *gol*—*ghiol* (*ġöl*), *cub*—*chiub* (*küb*) a román költészetben rímelnek egymással. Mivel a rím a fonémák azonosságát követeli,<sup>11</sup> nyilvánvaló, hogy *a* és *ea*, *o* és *eo* (*io*), valamint *u* és *iu* azonos fonéma. Az *ea*, *eo*, *io* és *iu* „diftongus” igen rövid *e* vagy *i* eleme, ez az igen rövid palatális színezetű vokalikus elem, az előbbi mássalhangzóhoz tartozik, hiszen nem más, mint a megelőző mássalhangzó palatális járuléka, s e mássalhangzóval monofonematikus értékű csoportot alkot. Ha a *luġ* 'hétfő', *marġs* 'kedd', *vineġ* 'péntek' és *Bukurešť* 'Bukarest' (a helyesírás szerint *luni*, *marġi*, *vineri*, *Bucurešťi*) szavakhoz az *-ä*, illetve az *-ul* artikulus járul, a *luġä*, *marġsä*, *vineġä*, *Bukurešťul* (= *lunea*, *marġea*, *vinerea*,<sup>12</sup> *Bucurešťiul*) alakokat kapjuk. Nyilvánvaló, hogy az *ea* és *iu* „diftongusban” előforduló *e* és *i* az *a* és *u* előtti palatalizált mássalhangzó-fonémák palatális járulékát jelzi éppen úgy, mint

<sup>10</sup> Az *ä* és *î* magánhangzó-fonémákat semleges mássalhangzók után, valamint szó elején a középső sorozatba tartozó magánhangzóként ejtjük. Az *ä* hangzó a bolgár és az orosz ѣ-hoz hasonló (vö. bolg. *ѣт*, orosz *ѣст* = *мest*), az *î* pedig az orosz *и* hanghoz.

<sup>11</sup> Vö. J. MUKAŘOVSKÝ, La phonologie et la poétique. TCLP. 4. 1931, 283.

<sup>12</sup> A régi helyesírás szerint: *lunia*, *marġia*, *vineria*.

ahogyan a szóvégi *i* (a *luni*, *marți*, *vineri*, *București* alakokban) a szóvégi mássalhangzóknak ugyanezt a palatális járulékat képviseli.

Amint az *a*, *o*, *u* hangzó *ă* (*ea*), *ó* (*eo*), *ú* (*iu*) lesz palatális mássalhangzók után, éppen úgy a középnyelvállású magánhangzók kategóriájában az *ă* és *î* *e*-vé és *i*-vé, vagyis előlképzett magánhangzókká válik. Így például az *-ăm* végződés (< lat. *-amus*) *-em* alakban jelentkezik palatális mássalhangzó után, vö. *rugăm* (< lat. *rogamus*) – *vegem* (= *veghem* lat. *vigilamus*). Hasonlóképpen az *-înd* végződés (< lat. *-ando*) ugyanebben a helyzetben *-înd*-dé válik, vö. *rugînd*–*vegînd* (= *veghind*). Olyan szók, mint *rugăm*–*veghem*, *meu*–*tău*, *cerul*–*adevărul*, *rugînd*–*veghind*, *fîntîne*–*mine* a román költészetben rímelhetnek egymással; ebből az következik, hogy *ă* és *e*, valamint *î* és *i* egy és ugyanazon fonéma variánsai. Mivel pedig régi román szavakban az *e* és *i* szó elején sohasem fordul elő (ilyenkor ugyanis mindig *ye*-, *yi*-hangkapcsolatot ejtünk, tehát az *e* és *i* elé egy *j*-elem kerül),<sup>13</sup> az *ă* és *î* hangot kell az *ă/e*, *î/i* magánhangzó-fonémák alapvariánsának tekinteni.<sup>14</sup>

Mássalhangzó után az *oa* sem diftongus. Egy olyan szó, mint *soare* 'nap' (kiejtése körülbelül *s<sup>w</sup>are*) a román költészetben rímel ezzel a szóval: *sare* 'ugrik' vagy 'só'. Ebben a két szóban a rímet alkotó magánhangzó kétségtelenül *a*. A *s<sup>w</sup>are* szóban a rím magánhangzóját támogató mássalhangzó, a „consonne d'appui” labio-veláris járulékkal ellátott *s*, vagyis egy kerekített *s* (*s<sup>o</sup>*). A mássalhangzóból és labio-veláris járulékból álló hangcsoportnak a románban monofonematikus értéke van; éppen úgy egyeshang ez, mint egy palatális járulékkal bíró mássalhangzó. Egyébként a palatális és labio-veláris járulékkal bíró mássalhangzók szóvégen is előfordulnak, ahol jelenlétüket nem igazolhatja az utánuk következő magánhangzó, s ahol egymással, valamint a palatális, illetve labio-veláris járulék nélküli mássalhangzókkal ellentétet alkotnak. (Megjegyzendő, hogy egy aránylag későn bekövetkezett hangfejlődés folytán a legtöbb román nyelvjárásban, valamint a román irodalmi nyelvben a kerekítéssel képzett, vagyis labio-veláris járulékkal bíró szóvégi mássalhangzók elvesztették labializált jellegüket.)

A fenti esetekhez hasonlóan a mássalhangzó után álló *eo* (*io*) hangcsoport sem triftongus, vagyis hármas magánhangzó. A *nevestioară* szó (4 szótagja van; egyébként a *nevastă* 'feleség' szó kicsinyítő képzővel ellátott alakja) a román költészetben rímelhet egy olyan szóval, mint például *iară* 'ismét'. Mindkét szóban a rímet alkotó magánhangzó egyszerűen *a*. Az első

<sup>13</sup> Már H. TIKTIN (Studien zur rumänischen Philologie. I. Leipzig, 1884, 6. l.) utalt minden *e* és *i* hangnak *ye*, *yi* (vagyis *ie*, *ii*) ejtésére szó vagy szótag elején a régi román szavakban. A román nyelvatlaszban számos példát találunk szóeleji *e* és *i* hangnak *ye*, *yi* ejtésére.

<sup>14</sup> Következésképpen a román magánhangzórendszer nem három lokalizációs osztályú rendszer, bár N. S. TROUBETZKOY (Principes de phonologie, 126. l.), valamint AL. GRAUR és AL. ROSETTI (Bulletin Linguistique VI, 5. l.) annak tartotta. A 2. és 3. nyílásfokú illabiális magánhangzók esetében a nyelv palatális vagy veláris (illetve középső) állását a magánhangzó előtt levő hangnak jésített vagy nem jésített jellege határozza meg.



szóban a „consonne d'appui” ű színezetű (tehát labio-palatális függelékkal ellátott) mássalhangzó; a második szóban a „consonne d'appui” csupán egy *j*. Számos nyelvjárásban a labio-palatális járuléku mássalhangzók kategóriáját megtaláljuk szóvégi helyzetben is, ahol ezek a hangok ellentétet alkotnak egyéb mássalhangzókkal, különösen palatalizált és ajakkerekítés nélküli mássalhangzókkal. *Ok*<sup>o</sup> 'szem' ellentétet alkot az *ok* 'szemek' többes alakkal (a régi helyesírás szerint a sing. *ochiu*, a plur. *ochi*). Ime néhány más példa is: *unk*<sup>o</sup> 'nagybácsi' sing. — *unk* plur. (= *unchi*); *kar*<sup>o</sup> 'szű' (= *cariu*) sing. — *kar* plur.; *văkar*<sup>o</sup> 'tehenész' sing. — *văkar* plur. (= *văcari*) stb.

Következésképpen az olyan szavakban, mint *chioară* 'félszemű', *ghioagă* 'buzogány', *cioară* 'varjú', *aripioară* 'szárnyacska' (*aripă* 'szárny' dem.-a), *leoarcă* 'csuromvizes, bőrig ázott', *inimioară* 'szívecske' (*inimă* 'szív' dem.-a), *gărăfioară* 'kis kancsó' (*garafă* 'kancsó' dem.-a), *nevestioară* stb. *a* előtt álló palatalizált és labializált mássalhangzóval van dolgunk (fonológiai átírásban: *k<sup>o</sup>ară*, *oară*, *arip<sup>o</sup>ară*, *l<sup>o</sup>arkă*, *yini<sup>m</sup>ară*, *gărăf<sup>o</sup>ară*, *nevest<sup>o</sup>ară*).<sup>15</sup> A rímelés szempontjából mindezen szavakról azt tartják, hogy bennük hangsúlyos *a* fordul elő, amely rímel az *a* hanggal, e vokalikus fonéma alapvariánsával (például *č<sup>o</sup>ară* — *kîntară*).

Ebből az következik, hogy az *<sup>e</sup>a*, (*<sup>i</sup>a*), *<sup>e</sup>o* (*<sup>i</sup>o*), *<sup>i</sup>u*, *<sup>u</sup>a* és *<sup>o</sup>a* (*<sup>i</sup>a*) áldiftongus — a helyesírás szerint *ea*, *eo* (*io*), *iu*, *oa* és *eo* (*ioa*) — nem más, mint az *a*, *o* és *u* fonéma kombinatorikus variánsa. Az *oa* és *ea* román diftongus nem helyezhető egyrészt az *o*, *e* másrészt az *a* hang közé, mivel az *oa* és *ea* (sőt az *ioa* triftongus is) rímel az egyszerű *a* hanggal. Mindezek az *a* hang kombinatorikus variánsai. A háromszögű román magánhangzórendszer tehát nem három osztályú és négy fokú, ahogyan TROUBETZKOY ábrázolta:<sup>16</sup>

		a	
	oa		ea
	o	ă	e
u		î	i

Már láttuk, hogy az *a*, *oa*, *ea* és *ioa* hang egyazon fonémát, ti. az *a* fonémát képviseli, s hogy *ă* — *e*, valamint *î* — *i* olyan vokalikus fonémák változatai, amelyeknek alapváltozata *ă* és *î*. Következésképpen a román nyelvnek háromszögű és két osztályú magánhangzórendszere van, ahol csak a labiális-illabiális korreláció alkot megkülönböztető sajátságot, mint például az orosz magánhangzórendszerben.<sup>17</sup> A románban ugyanis az olyan labiális magán-

<sup>15</sup> Mivel az *e* és *i* nem más, mint az *ă* és *î* hang kombinatorikus variánsa, szigorúan fonológiai jellegű átírásban mindig *ă* és *î* fonémát kellene írunk azzal a megjegyzéssel, hogy jésített mássalhangzó után *e* hangok *e* és *i* formájában realizálódnak.

<sup>16</sup> Vö. TROUBETZKOY, *Principes de phonologie*, 126. l.

<sup>17</sup> Vö. TROUBETZKOY, i. m. 106. l.

hangzók, mint *o* és *u*, ellentétet alkotnak az *ă/e*, *î/i* illabiális magánhangzókkal. Az, hogy egy magánhangzó elöl képzett (pl. *e*, *i*) vagy hátul képzett — pontosabban a száj középső részében ejtett (pl. *ă*, *î*) — a szavak megkülönböztetése szempontjából közömbös vonás, mivel *e* és *i* csupán *ă* és *î* kombinatorikus változata. Egy olyan szó, mint pl. *șod* 'különös, furcsa' a *șed* (nyelvj. *șăd*) 'ülők' szótól az *o* ~ *ă/e* ellentét révén különbözik. Hasonlóképpen a *șură* 'csűr' és *șiră* (nyelvjárási *șîră*) 'kazal' szavak az *u* ~ *î/i* ellentétet képviselik.<sup>18</sup>

\*

Mindeddig csak mássalhangzó után levő „diftongusokról” (vagy „triftongusokról”) beszéltünk. Ebben a helyzetben ezek a hangok az *a* fonéma kombinatorikus változatai (*ea*, *oa*, *eo*, *io*), illetve az *o* és az *u* fonéma változatai (az *o* változata *eo*, *io*; az *u* változata *iu*). Ami a szó vagy szótag elején levő *ea*, *ia*, *io*, *iu*, *ie*, *oa*, *ua* „diftongusokat” illeti, ezek hangcsoportok: *j* + magánhangzó, illetve *w* (digamma) + magánhangzó. Az olyan szavakat, mint *ea* 'ő' (nőnemben), *iarbă* 'fű', *voios* 'jókedvű', *iute* 'gyorsan', *ieri* 'tegnap', *oase* 'csontok', *ziua* 'nappal', *nouă* 'új' (nőnemben) fonológiai átírásban így kell írni: *ja*, *jarbă*, *vojos*, *jute*, *jeŕ*, *wase*, *ziwa*, *nowă*. A *j* hang labiális mássalhangzó után is előfordul: *biet* 'szerencsétlen', *piatră* 'kő', *miel* 'bárány', *fier* 'vas', *vierme* 'féreg' (fonológiai átírásban: *bjet*, *pjatră*, *mjel*, *fjer*, *vjerme*). A *j* és a digamma feltétlenül mássalhangzók, mivel intervokalikus helyzetben — mint minden más hasonló helyzetben levő mássalhangzó — a következő magánhangzóhoz csatlakoznak s a következő szótag kezdőhangját alkotják: *vo-jos*, *no-wă*.<sup>19</sup>

A *iei*, *iau*, *ieu* stb. „triftongusok” olyan csoportokat alkotnak, ahol egy mássalhangzót *j* előz meg s *j*, illetve *w* (digamma) követ; fonológiai átírásban e szóknak *jej*, *jaw*, *jew* felel meg.

### Mássalhangzó-fonémák

A mássalhangzórendszer kétféle hangszín-korrelációt mutat: az egyik a palatális korreláció, az ún. „*corrélation de mouillure*”, a másik pedig a labiális korreláció, melyet „*corrélation d'arrondissement*”-nak neveznek. Következésképpen a román nyelv a mássalhangzók hangszínének négy osztályát ismeri:

<sup>18</sup> A legtöbb román nyelvjárásban nincsen *ș* fonéma. A román irodalmi nyelvnek olyan szavait, mint *șed* (= *șed*) és *șiră* (= *șiră*) ezekben a nyelvjárásokban *șăd* (= *șăd*) és *șîră* (= *șîră*) alakban ejtik. Nem jésített mássalhangzók után az *ă/e* és *î/i* magánhangzós fonémák alapváltozatukkal, tehát *ă*-vel és *î*-vel jelentkeznek.

<sup>19</sup> Vö. TROUBETZKOJ, *Principes de phonologie*, 58. l.

Semleges más-  
salhangzók — p b m f v t d n s z ts s z l r k g h 18

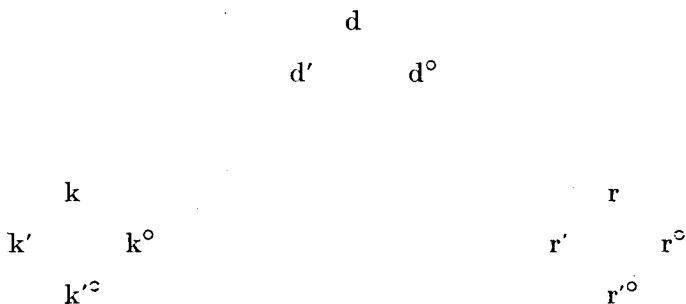
Csak palatizált  
mássalhangzók — p' b' m' f' v' t' d' n' s' z' ts' s' z' l' r' k' g' h' č' ě' j 21

Csak labializált  
mássalhangzók w p° b° m° f° v° t° d° n° s° z° ts° s° z° l° r° k° g° h° 19

Palatizált-  
labializált  
mássalhangzók — p'° b'° m'° f'° v'° t'° n'° l'° r'° k'° g'° č'° ě'° j° 14  
72

A semleges mássalhangzóknak körülbelül *i* hangszínük van. A csak palatalizált mássalhangzók, amelyeket a nyelvhátnak a szájpadláson végbe menő járulékos artikulációja jellemez, megközelítően *i* hangszínűek szóvégen és körülbelül *e* színezetűek *a* és *o* előtt. A csupán labializált mássalhangzók, amelyeket az ajkak járulékos artikulációja (vagyis ajakkerekítés), valamint a nyelv tövének a lágy szájpadláson történő artikulációja jellemez, megközelítőleg *u* hangszínűek. Végül a palatalizált és labializált, vagyis labio-palatális mássalhangzóknak két járulékos artikulációjuk van: az egyiket a nyelvhát végzi, a másikat pedig az ajkak. Megközelítőleg *ü*, valamint olykor *ö* színezetük van; az utóbbi *a* előtt figyelhető meg.

A *č*, *ğ'*, *j* és a *č'*°, *ğ'*°, *j'*° mássalhangzóknak nincs nem-palatalizált megfelelője, amely semleges vagy csak kerekített lenne. A digamma (*w*) „par excellence” kerekített mássalhangzó; nem lehet semleges vagy palatalizált megfelelője. A palatális és labiális korreláció kapcsolata 3, illetve 4 tagú kötegeket (bokrokat) eredményez:



Példák: *dar* 'ajándék' — *d'ar* (de-ar [fi]) 'ha volna' — *d°ar* (*doar*) 'talán'; *kară* 'hord' — *k'ară* (*chiar*[ă]) 'még, sőt' — *Nik°ară* (*Nicoară*, férfinév) — *k'°ară* (*chioară*; *chior* 'félszemű' nőnemű alakja).<sup>20</sup>

A bihari román nyelvjárásban, ahol a kerekített mássalhangzók szóvégen is előfordulnak, s ahol az *ă* és *e* magánhangzó (helyesebben az *ă/e* magánhangzó-fonéma) szóvégen rendszerint eltűnik — ilyen ellentéteket találunk: *arunk* 'ő dob' ~ *arunk°* 'én dobok', *unk* 'nagybácsik' (pl.) ~ *unk°* 'nagybácsi' (sing.);<sup>21</sup> *kar* 'ő hord' ~ *kar°* 'én hordok' ~ *kar* 'te hordasz' ~ *kar°* 'szű'.<sup>22</sup>

Az irodalmi nyelv és a legtöbb nyelvjárás szóvégen a semleges mássalhangzókkal csupán az egyszerűen palatalizált mássalhangzókat állítja szembe. Az ajakkerekítéssel ejtett végmássalhangzók itt elvesztették labiális járulékukat; a csak labializált végmássalhangzók semleges hangzókká lettek, és a palatalizált-labializált végmássalhangzók csupán palatalizációt mutató mássalhangzóvá. Ennek következtében az irodalmi nyelvben sok egyforma hangzású alak keletkezett, mégpedig olyanok, amelyeket a nyelvjárások egymástól a „palatalizált mássalhangzó — palatalizált-labializált mássalhangzó” korreláció segítségével gondosan megkülönböztetnek. Az *unk°* sing. és *unk* pl. esetével (az irodalmi nyelvben *unchi* van az egyes- és többesszámban egyaránt) azonos képet mutat még pl. *ġ'enunk°* sing. 'térde' ~ *ġ'enunk* plur. (az irodalmi nyelvben *genunchi* az egyes- és többesszámban); *înžunġ°* 'törrel leszúrok' és *înžunġ* 2. sz. (az irodalmi nyelvben *înjunghi* van mindkét személyben); *puj°* sing. 'csirke' — *puj* plur. (az irodalmi nyelvben sing. — plur. *pui*); *taj°* 'vágok' — *taj* 2. sz. (az irodalmi nyelvben *tai* van mindkét személyben) stb.<sup>23</sup>

\*

Mivel az ajakkerekítéssel képzett végmássalhangzók ajakkerekítés nélküli hangzókká váltak az irodalmi nyelvben, valamint a legtöbb nyelvjárásban, a „labializált mássalhangzó ~ nem labializált mássalhangzó” ellentét csak *a* előtt van meg az irodalmi nyelvben; *o* és *u* előtt csak labializált mássalhangzók lehetségesek (amelyek vagy csak labializáltak, vagy pedig palatali-

<sup>20</sup> Ne feledjük, hogy az *a*, *'a*, *°a* és *°°a* változatok rimelnek egymással. Nyilván egyazon fonémáról van szó, amely előtt semleges, csak palatalizált, csak labializált és palatalizált-labializált mássalhangzók állhatnak.

<sup>21</sup> Az irodalmi alakok: *aruncă* 'ő dob' — *arunc* 'én dobok' — *unchi* sing., plur.

<sup>22</sup> Az irodalmi alakok: *cară* 'ő hord' — *car* 'én hordok' — *carî* 'te hordasz' — *car* 'szű'.

<sup>23</sup> Vö. AL. GRAUR—AL. ROSETTI, Bulletin Linguistique VI, 25. l. A régi helyesírás szóvégi *u*-t jelzett ott, ahol a nyelvjárásokban palatalizált és labializált végmássalhangzót találunk; *unchiu*, *genunchiu*, *înjunghiu*, *puu*, *taiu* stb. Ez az *u* pusztán grafikus jel volt, amely a főnevek egyesszámát és az igék I. személyét jelezte. A szóvégi kerekített mássalhangzókkal bíró nyelvjárásterületekről származó egyének számára azonban ez a szóvégi *-u* ajakkerekítést jelzett.



záltak-labializáltak), *ă/e* és *î/i* előtt viszont csak nem-kerekített mássalhangzókat találunk (ezek lehetnek semlegesek vagy palatalizáltak).

A mássalhangzók négy hangszín-osztálya a különböző magánhangzókkal a következő módon párosul :

Semleges mássalhangzók után *a, ă, î* következik ;  
 csak palatalizált mássalhangzók után *ă, e, î* áll ;  
 csak labializált mássalhangzók után *ă, o, u* található ;  
 palatalizált és labializált mássalhangzók után *ă, ô, û* fordul elő.<sup>24</sup>

Következésképpen a mássalhangzóknak mind a négy hangszín-osztályát csupán *a* előtt találjuk meg.

A hangszín-korrelációk mássalhangzó előtt általában semlegesülnek. Ezen mássalhangzók hangszíne az utánuk következő mássalhangzók hangszínéhez illeszkedik, avagy semleges marad. Csak néhány névmásban és határozószóban találunk mássalhangzó előtt palatalizált mássalhangzót, pl. *orč'e* (*orice*) 'bármí', *orč'ine* (*oricine*) 'bárki', *orč'are* (*oricare*) 'bármelyik', *orč'it* (*oricit*) 'bármennyi', *orč'ind* (*oricind*) 'bármikor', *kîtsva* (*cîțiva*) 'néhány' stb.

Mindazonáltal még ezeket a szavakat is rendszerint nem jésített *r*-rel vagy *ts*-vel ejtik : *orč'e*, *orč'it*, *kîtsva* stb.

Ez a fonológiai egyensúly, melyet előbb vázoltunk, jelenleg a köznyelvben ingadozófélben van. Mivel a románba a XIX. és XX. században számos *e*-vel és *i*-vel kezdődő francia, olasz és latin eredetű kölcsönszó került, melyeknek szókezdő és szótagkezdő *e*-jét és *i*-jét franciásan, nyugat-európaiasan, „praejotáció” nélkül ejtik ki, az *e* és *i* magánhangzók mind nagyobb önállóságot nyernek. Ehhez hozzájárul az is, hogy a havasalföldi és dél-erdélyi nyelvjárásban az *e* és *i* előtti palatalizált mássalhangzók az *e*-nél és *i*-nél zártabb palatális járulékkukat mindinkább nyom nélkül elvesztik. Az olyan szavakat például, mint *des*, *tîmp*, melyeket Havasalföldön is némelyek kiejtésében *dîes*, *dîes*, *tîmp* alakban lehet hallani,<sup>25</sup> a köznyelvben „kemény” *d*-vel és *t*-vel ejtik ki, mint például a magyar *dé*, *té* szótagokban. Ezt a kiejtést tartják egyedül helyesnek, s a nagyon gyenge jésítést (*dîes*, *tîmp*) rendszeren nem veszik észre. A szókezdő *i*-nél a régi román szavakban is, talán az írott

<sup>24</sup> *ă* = enyhén előképzett *a*, amelyet csak palatalizált mássalhangzó előz meg (a helyesírás szerint *ea*) ;

*ă* = enyhén labializált *a*, amelyet csak labializált mássalhangzó előz meg (a helyesírás szerint *oa*) ;

*î* = enyhén előképzett és alig labializált *a*, amelyet palatalizált-labializált mássalhangzó előz meg (a helyesírás szerint *eo*, *io*) ;

*ô, û* = enyhén előképzett *o, u* (a helyesírás szerint *eo, io, iu*).

<sup>25</sup> Vö. a Román nyelvátász anyagával és különösen a *des* szó térképével : erről l. Studii și Cercetări Lingvistice, I, 1950, 179. l.

forma befolyása révén, a „praejotáció” mind gyengébb lesz. A régebbi nemzedék *dî-jînimă* ’szívből’ formája mellett a fiatalok inkább a *dîn inîmă* formát használják.<sup>26</sup>

Ezek szerint az *e, i* kombinatorikus változatok önálló fonémákká fejlődnek. Ezt az új magánhangzórendszert a következő háromszöggel lehet szemléltetni :

	a		
	o	ă	e
u		î	i <sup>27</sup>

Ilyenformán a „kemény mássalhangzó ~ lágy mássalhangzó” ellentét csak *a, o, u* előtt őrzi meg disztinkív erejét. Míg a legtöbb nyelvjárásban a *bună* sg. ~ *bună, bună, bună* stb. pl. formákat az *n = ń* ellentét különbözteti meg, addig a köznyelvben a *bună* sg. ~ *bune* pl. formákban az ellentétet inkább az *ă ~ e* és nem az *n ~ ń* képezi.

Talán az *e, i* növekvő önállósága az oka annak, hogy a mai költők az *ă-e, î-i* rímeket többnyire kerülik.

\*

A román nyelv előbb vázolt fonémarendszere szláv, mégpedig keleti-bolgár hatás alatt keletkezett. Nagyjában hasonló fonémarendszere van az aromun és megleno-román dialektusoknak is. Feltűnő az *a* fonéma palatalizált mássalhangzók után jelentkező kombinatorikus változatának azonos sorsa az északi románban és az északkeleti bolgárban egyfelől, valamint a déli románban (az aromunban és a megleno-románban) és a délkeleti bolgárban másfelől.<sup>28</sup> Hogy a mássalhangzó hangszín-korrelációi szláv hatás alatt keletkeztek, annak bizonyítékaul szolgálhat az a tény is, hogy az isztriai román dialektusból ezen korrelációk teljesen hiányoznak, éppúgy, mint az ezen dialektust körülvevő szláv nyelvekből, a szerb—horvátból és a szlovénból.

\*

Következésképpen a román nyelv is példa arra, hogy egy bizonyos típusú és eredetű morfológia megférhet egy és ugyanazon nyelv keretében

<sup>26</sup> Pontos megfigyelések még nem történtek abban az irányban, vajon az *i* vagy a *ji* gyakoribb-e.

<sup>27</sup> Vö. AL. GRAUR és AL. ROSETTI hasonló magánhangzó háromszögével, Bulletin Linguistique, VI, 15. l.

<sup>28</sup> Vö. észak. rom. *trăkă* (*treacă*) ~ *trece* : északkel. bolg. *ням* ~ *неми*, déli rom. *trăkă* ~ *trătse* (*trețe*) ; délkel. bolg. *ням*—*нями*.

egy más típusú és eredetű hang- és fonémarendszerrel. Gondolunk például az örményre.<sup>29</sup> Ne felejtsük el különben, hogy a nyelv lényegét a morfológia és az alapszókincs képezi.

Mindezen tények figyelembevételével a román nyelvet, idegen típusú hang- és fonémarendszere ellenére, neolatin nyelvnek kell tekintenünk.

<sup>29</sup> Vö. LUCIEN TESNIÈRE, *Phonologie et mélange de langues*, TCLP. VIII, 8. 1.

## HOZZÁSZÓLÁSOK

TAMÁS LAJOS :

A kemény/lágy és kerekített/kerekítetlen mássalhangzók korrelációjának kérdése eddig a román nyelvvel kapcsolatban még nem vetődött fel, s ezért igen nagy jelentőségű az a kísérlet, melyet Petrovici akadémikus előadásában hallottunk. Az a tény, hogy a román nyelvészek között még nem alakult ki egységes álláspont, bizonyos óvatosságra inthet bennünket, s aligha volna helyes, ha a kérdés elmélyített vizsgálata nélkül próbálnánk állást foglalni.\* A kemény/lágy mássalhangzók korrelációjának problémája mintha meggyőzőbben festene, mint a kerekített/kerekítetlen mássalhangzóké. Ha ugyanis elfogadjuk a kemény/lágy korrelációt, akkor pl. a *beată/bete* egyes és többes számú alakok esetében a végződéstől eltekintve kettős morfonématisztikus ellentétet kellene elfogadnunk: *b'/b* és *a/e*, ami persze lehetséges; gondoljunk pl. az albán *ka(u)* — *qe(të)* egyes és többes alakra. A probléma megoldása nézetünk szerint azon múlhat, hogy a lágy mássalhangzók milyen helyzetekben fordulnak elő. Ha bizonyítani lehet, hogy a román nyelv nemcsak *-a-* előtt él velük, hanem más helyzetekben is, akkor Petrovici akadémikus felfogása nagymértékben valószínűsíthető lesz. A fonémákat ugyanis általában bizonyos, elég nagy fokú felszabadultság jellemzi: az, hogy nemcsak kötött helyzetben, hanem több, néha minden helyzetben előfordulnak (szó elején, belsejében, végén, nemcsak egy-két hang előtt stb.), bár ez alól lehet kivétel, mint ezt a senki által kétségbe nem vont román szóvégi *corb-corb'*-típusú fonématisztikus ellentét bizonyítja.

Igen megnyugtató volna, ha kerekített mássalhangzók pl. palatális magánhangzók előtt is előfordulnának (*poe, poi, toe, t'i* stb.), ilyenek azonban nincsenek a románban. Nehézséget okoz az új elmélet elfogadása esetén a *topor/topoare*-féle alakok viszonyának értelmezése is. Eddig ezeket úgy magyarázták (s ez hangtörténetileg is helyes), hogy a diftongálódás eredetileg a többes *-e* végződés következménye, tehát a *topoare* alakban az egyes számú *topor* hangsúlyos *-o-*-ja diftongálódik. Ha csak *-a-* előtt vannak „kerekített mássalhangzók”, akkor nem helyesebb megmaradni az *-oa-* kettőshangzó mellett?

KNIEZSA ISTVÁN :

Emil Petrovici akadémikus rendkívül érdekes előadása engem általában meggyőzött. Teljesen egyetértek vele abban, hogy a román palatális — nem-palatális mássalhangzók korrelációja szláv — közelebbről keleti-bolgár — hatásra alakult ki. Ez már csak azért is valószínű, mert a két nyelv más területeken is meglepő egyezéseket mutat. Ezzel szemben azonban a román labiális — nem-labiális mássalhangzók korrelációjának szláv eredetét nem látom világosan. Ilyen korrelatív rendszer tudtommal a románság szomszédságában

\* Petrovici akadémikus érdekes nézeteivel azóta alkalmunk volt bővebben is foglalkozni. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság általános és idegen nyelvészeti szakosztályának 1955. évi december hó 13-i ülésén, vö. Fil. Közl. 1956, 95—111).



semmiféle szláv nyelvben nincs — és tudtunkkal nem is volt meg. — Ez tehát így, bizonyítás nélkül nehezen fogadható el. Nagyon kíváncsian volna, ha Emil Petrovici elméletét szláv oldalról is bizonyítaná. Ez a bizonyítás különben — legalábbis a nem-szlávisták számára — a palatális — nem-palatális korreláció esetében sem volna felesleges.

DEME LÁSZLÓ :

Talán merészség tőlem, hogy szót kérek PETROVICI akadémikusnak igen világos és mindvégig érdekfeszítő előadásához. Merészség, mert a román nyelvhez nem értek, még kevésbé nyelvjárásaihoz és hangtörténetéhez. De a fonetikával és fonológiával már volt egynémely találkozásom, s így az előadással kapcsolatban támadtak bizonyos gondolataim, amelyekhez GÁLDI LÁSZLÓ és BAKOS FERENC készséggel adták meg a szükséges nyelvi felvilágosításokat. Fogadják ez úton köszönetemet.

Mint a *Studii și Cercetări Lingvistice* legutóbbi számában olvasható közleményekből, meg a mostan elhangzott előadásból is kiderül, a román nyelv hangjelenségeinek fonológiai értékelésében azok a helyzetek szolgálnak a vita alapjául, amelyekben valamely mássalhangzó egy eddigi diftongusnak tartott hangjelenség-csoporttal kerül szoros kapcsolatba (pl. *gea, gio; soa* stb.). A vita tárgya: hová tartozik a mássalhangzó és a teljes értékű magánhangzó között helyet foglaló hangtulajdonság; mi annak fiziológiai jellege, és mi a fonológiai értéke.

1. Ami e hangtulajdonság fiziológiai jellegét illeti, ezt PETROVICI akadémikus a mássalhangzó palatális, illetőleg labiális függelékének tartja, azaz a kapcsolatot palatalizált, illetőleg labializált (esetleg palatalizált-labializált) mássalhangzó + egyszerű magánhangzó kapcsolatnak; szemben az eddigi felfogással, amely a kettő közötti hangtulajdonságot diftongikus előtagként értékeli, azaz a kapcsolatot egyszerű mássalhangzó + diftongus találkozásának. Fonológiai szempontból ugyancsak ez a felfogásbeli eltérés lényege: PETROVICI akadémikus kombinált mássalhangzós fonémát és egyszerű magánhangzós fonémát tart számon; vitatársai éppen fordítva: egyszerű mássalhangzós és kombinált magánhangzós fonéma kapcsolatával számolnak.

2. Az érdekes vita során jól szemléltető gépi vizsgálati anyag is került előtérbe (*Stud. și cerc. lingv.* VI/1—2, 14—15, 20—21 stb.). Ez megkönnyíti a vitatott kapcsolatok fiziológiai jellegének vizsgálatát; bár már előjáróban hangsúlyoznom kell, hogy ez semmiképpen sem döntő a fonológiai érték kérdésében, mert annak megállapításakor nem a fiziológiai jelleg az egyetlen, s talán nem is a legdöntőbb ismertető jegy.

Az ott ROSETTI által felvett palatogramok a palatalizációs mozzanat vagy diftongikus előtag kérdésében — érzésem szerint — nem eléggé bizonyító erejűek. Az, hogy a felvett *bea, mea* kapcsolatokban *e*-vel írt elem palatogramja nem tér el lényegesen a pusztán *e* hangétól, nem bizonyítja jobban e mozzanatnak diftongikus előtag voltát, mint amennyire azt is bizonyíthatná, hogy a *b*, illetőleg az *m* hanghoz mint labiális képzésű s így közömbös nyelvállású mássalhangzókhoz kapcsolódó palatalizációs mozzanat — melynek állását a nyelv már a zár tartama alatt felveheti — eléggé alacsony

nyelvállású a rá következő nyílt magánhangzó miatt. — Ugyanígy kevésbé látszik bizonyítani a *na* és *nea* kapcsolatok *n*-jének összehasonlítása: az utóbbinak nyelvháta szélesebb tapadású s így némileg palatalizált színezetű ugyan; ám ez lehet a rá következő palatális középső nyelvállású diftongus-előtaghoz való alkalmazkodás jele éppen úgy, mint ahogyan önálló palatalizációs mozzanaté. (Palatogramok i. h. 20—21.)

A palatogramok tehát lényegében egyik fölfogás mellett sem bizonyítanak határozottan, s ugyanígy egyik ellen sem, még a fiziológiai jelleg vizsgálatában sem. Többet mutatnak már a felhozott *kimogramok* és *időtartam-mérések*. Ezek általában azt mutatják, hogy a vizsgált kapcsolatok mássalhangzójának exploziója után meglehetősen tiszta magánhangzó jellegű elem következik, majd a rezgések megbomlása és igen rövid átmenete után a másik magánhangzó. Persze a rezgéseknek magánhangzós jellege önmagában nem bizonyít, hiszen az explozíváknak a zár felpattanása után jelentkező palatalizációs mozzanata maga is lehet ilyen; ám a kimogramokon mutakozó, meg a ROSETTIÉK által meg is mért időtartam mégis inkább arra mutat, hogy a vitatott hangtulajdonságnak itt mutakozó hangoztatási ideje palatalizációnak túlságosan is hosszú lenne, míg diftongusi előtagnak egészen normális. (Kimogramok a 14—15. lapon.)

Kevésbé látszik alkalmasnak a kérdés eldöntésére PETROVICI akadémiкусnak ott közölt kombinált ábrája is, melyen a *nyelvmagasság*, a *hangnyomás* és a *zöngévonall* egyébként igen ügyes szinkronizálásban együtt szerepel. A nyelvmagassági képen ugyanis az látszik, hogy — ha a *t* magasságát vesszük a szájpaddásig nyomuló nyelvhát maximális emelkedési pontjának — a vitatott elem nem *i* vagy *j*, hanem legfőljebb *ē* magasságú. De ettől még — mint említettem — ez lehetne éppen tág realizációjú palatalizációs mozzanat, éppúgy, ahogy lehet *ē*-szerű diftongikus előtag is. — Nem látszik bizonyító erejűnek az sem, hogy a *beatā* hangsor *e*-vel írt elemének nyelvállása már a *b* zárának tartama alatt emelkedik, az explozió pillanatában kulminál, s utána „ott-tartózkodás nélkül” esni kezd; hiszen a két mássalhangzó közti rövid magánhangzó nyelvállása sem „tartózkodik” sehol, hanem jellemző helyzetét elfoglalni indul, s így általában a nyelv mozgása megszakítatlan hullámvonalat ír le. A labiális képzésű mássalhangzónak ráadásul közömbös a nyelvműködése, s ezért az utána következő magánhangzó éppúgy felveszi a maga jellemző állását már a zár tartama alatt, mint a puszta palatalizációs mozzanat; figyeljük csak meg a magyar *bivaly*, *mit* stb. szavakat, amelyekben a nyelv szinte már a zár felpattanása előtt, de legkésőbb annak pillanatában *i* állásban van. — PETROVICI kombinált ábrája tehát, bár igen érdekes, továbbra is teljesen nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a mássalhangzó és a rá következő teljes értékű magánhangzó közti elemnek mi a fiziológiai, s még inkább azt, hogy mi a fonológiai értéke. (Az ábra az i. h. 35. lapon van.)

Még a *szóvégi palatalizáltakra* is kitérnék. Ezt PETROVICI és vitafelei egyaránt palatalizált monofonémának tartják (vö. PETROVICI előadásának 1—2. lapját és 4. sz. jegyzetét). Erről csak annyit: a PETROVICI ábráján látható helyzet (i. h. 34. lap) erről sem dönti el egyértelműen, hogy esetleg nem *p̣x̣*, *ṛx̣*, *g̣j* stb. kapcsolattal kell-e itt számolnunk, mivel e kombináció fiziológiai jellegében aligha különbözik lényegesen a magyar *kapj*, *férj*, *vágj* stb. szóalakoknak a magyarban feltétlenül polifonematikus szóvégződé-

sétől; vagy esetleg nem valami (hangtörténetileg is igazolható) elzöngétlene-  
dett és redukált *i*, illetőleg *u* színezetű magánhangzóval van-e dolgunk.

Összefoglalva mindezeket: a vitatott hangtulajdonság fiziológiai jelle-  
gének vizsgálata közben előkerült gépi felvételeknek egyike  
sem alkalmas annak eldöntésére, hogy e hangtulajdonságot a mással-  
hangzóhoz vagy a rá következő teljes értékű magánhangzóhoz kell-e számí-  
tanunk. A felvételek éppen úgy nem bizonyítanak a palatalizációs felfogás  
mellett, sem ellene, ahogyan a diftongikus felfogás mellett és ellen sem:  
egyiket sem cáfolják, de bármelyiket igazolhatják.

3. Vizsgáljunk meg egy-két hangtörténeti mozzanatot: bizo-  
nyítják vagy cáfolják-e határozottan valamelyik felfogást. A szokásos magya-  
rázat az, hogy a latin *sera* típusú alakokból az *a* [ $> \check{a}$ ] szóvég hátrahasonító  
hatására lett diftongusos, azaz *searā* típusú alak. PETROVICI palatalizációs  
felfogása ezt a magyarázatot nyilván nem teszi lehetővé, hanem valami  
olyasfélére vezetne, hogy az *s*-re következő *e* először palatalizáló hatást váltott  
ki, azaz *sera*  $>$  *šera* fejlődést eredményezett; majd ez után hasonult a szó-  
véghöz, s így vált a szó *šarā* alakúvá. Mindkét magyarázat elképzelhető.  
Am nehézségeket okoz a ma is meglevő paradigmaticus váltakozás az ilye-  
nenben: *scrisoare*, de: *scrisori* (PETROVICI átírásában: *scrisoare*, de:  
*scrisoi*), ahol a szerinte kerekítéses *s*-re, s ugyanakkor az utána álló magán-  
hangzóra is nyilván a palatalizált *ř* hatna vissza. Nyelvtörténeti szem-  
ponthból tehát a két felfogás közül egyiknek megmagyarázása sem ütközik  
elháríthatatlan akadályokba; bár PETROVICI felfogásában talán több kérdés  
marad nyitva vagy igényel áthidaló mellékfeltevéseket.

4. De térjünk végre a fonológiai érték kérdésére. PETROVICI  
akadémikus előadásában kétségtől helyesen értelmezi TRUBETZKOYNAK azt  
a megjegyzését (Principes 60), hogy bizonyos hangtulajdonságok, ha vala-  
mely hanggal következetesen együtt jelentkeznek, s velük együtt nagyjából  
egyetlen egységet alkotnak, pusztán kísérő jelenségeknek tekinthetők, azaz  
a velük kombinált hanggal együtt monofonematikus értékűeknek. Ámde ez  
nemcsak a mássalhangzóra vonatkozik, hanem a diftongusra ugyanúgy;  
e megjegyzés tehát egyaránt lehetővé teszi a kérdéses hangtulajdonságoknak  
palatalizációs, illetőleg labializációs magyarázatát, de diftongusi előagnak  
való felfogását is.

Hogy egy hangtulajdonság mely fonéma része, azt az együttes  
jelentkezések korlátozott vagy korlátozatlan volta  
dönti el. Ha a fonémának nem negatív meghatározását fogadjuk el, azaz a  
fonémát nem a saussure-i különbségfogalomnak fogjuk fel, hanem pozitíve  
meghatározott, sajátos jegyekkel bíró kategóriának, akkor ilyesféle definíciót  
adhatunk: Fonémának, azaz önálló hangszóknak kell tekin-  
tenünk az adott nyelvben minden olyan hangjelenséget, amelyet a nyelv a  
szavak hangtestének megalkotásában önálló elemként, fonetikai helyzettől  
függetlenül (vagy így is) fölhasználhat. A hangjelenség lehet fiziológiailag  
egyszerű vagy kombinált egyaránt; de a kombináltak csak akkor mono-  
fonematikus értékűek, ha együttes jelentkezésük bármilyen fonetikai hely-  
zetben, azaz környezetüktől függetlenül (is) fennállhat.

Megfelelnek-e mindezeknek a követelményeknek azok a palatalizált,  
labializált és palatalizált-labializált mássalhangzók, amelyekkel PETROVICI  
akadémikus számol a román hangrendszerben? Nem felelnek meg; mert  
szó belsejében magánhangzó előtt fordulhatnak csak elő; esetleg abszolút.

szóvégen is — ha ide számítjuk a gyanúm szerint inkább *pχ*, *rχ*, *gj* stb. kombinációkat — ; viszont rájuk következő mássalhangzó előtt nem állhatnak, ahogyan PETROVICI mondja: „semlegesülnek” (előadás, 9. lap). Azokban a nyelvekben pedig, amelyekben a palatalizált stb. mássalhangzó nem helyzeti változat, hanem önálló fonéma, ilyesféle „semlegesülés” nincsen (vö. orosz: *борьба, большой, мольба* stb.; ilyesféle a magyarban: *ágyra, lánytól* stb., bár e mássalhangzók itt nem palatalizáltak, hanem palatálisak).

Megfelelnek-e viszont a fonémával szemben támasztott követelményeknek azok a diftongusok, amelyekkel a románban az eddigi felfogás számol? Megfelelnek, mert ezek a diftongusok bármilyen helyzetben előfordulhatnak: nemcsak szó belsejében és szó végén, hanem szókezdő helyzetben is. A szóeleji *ea* és *oa* ugyanis — bár első tagjának realizációjában kétségkívül jobban kidomborodnak a symphon tulajdonságok, s így fiziológiailag talán konszonantikusabb árnyalatú, mint más helyzetben — fonológiai szempontból nem vehető egyébként diftongusnál. Nem vehető márcsak azért sem, mert különben — mint ahogyan PETROVICI is kénytelen — akkor teremtenünk kell a románban egy olyan *j* és *w* fonémát, amely szinte kizárólag szó elején fordulhat elő, mégpedig csak bizonyos magánhangzók előtt bizonyos történetileg meghatározott esetekben.

A mássalhangzó és teljes értékű magánhangzó között jelentkező palatális illabiális, veláris labiális és palatális illabiális hangelemet tehát nézetem szerint a románban nem a mássalhangzókhoz, hanem a magánhangzókhoz kell számítanunk fonológiai, még akkor is, ha bebizonyosodnék, hogy fiziológiai tekintetben olykor valóban jobban tapad a mássalhangzóhoz. A *pea* és *soa* típusú kapcsolatoknak tehát nem kombinált mássalhangzó + egyszerezű magánhangzó a fonológiai képe, hanem éppen fordítva: egyszerezű mássalhangzó + kombinált magánhangzó, azaz diftongus. Ez utóbbinak a fiziológiai vizsgálati anyag nem mond ellene, a fonológiai és egyéb megfontolások pedig mindenképpen ezt támogatják.

5. Így szabadulhat csak meg a PETROVICI felállította négyes korrelációs rendszer — melyre egyébként is csak egyes japán nyelvjárásokból lenne nem is túlzottan meggyőző analógia (vö. TRUBETZKOY: Travaux IV, 108) — azoktól a rettenetes korlátoktól, amelyek így a magánhangzók felhasználhatósága terén a szerző szerint is mutatkoznak. Kiderül ugyanis, hogy a teljes négyes korreláció csak a mássalhangzók felénél van meg, a többiekénél egy-két tag hiányzik; sőt a *č* és a *ǵ* esetében pedig a négytagú sor egytagúra redukálódik; de az irodalmi nyelv igen sok helyzetben még a fenti redukált lehetőségeket sem használja fel mind (vö. előadás, 7–8). — A magánhangzók felhasználhatósága — mint említettem — még korlátozottabb, például az *ā* és *ī* csak semleges, az *e* és *i* csak palatalizált, az *o* és *u* csak labializált mássalhangzó után fordulhat elő, és így tovább.

Nem tudom, nem esik-e ez az osztályozás abba a kategóriába, amelyiket a logika az ok és okozat felcserélése néven tart számon. A diftongusos felfogáshoz való visszatérés lényegesen egyszerűsítene a helyzetet. Ekkor ugyanis egyetlen mássalhangzós sor maradna csak, amelynek tagjai akármilyen helyzetben, s így bármelyik (akár monoftongikus akár diftongikus) magánhangzós fonéma előtt állhatnak, talán mindössze azzal a korlátozással, hogy a *č* és *ǵ* után — hangtörténeti okokból — csak *e* vagy *i* állhat, mivel magukat e hangokat is szomszédságuk hozta létre.



E felfogás visszafordítaná a magánhangzók felhasználási korlátairól szóló felsorolást (előadás 9. lap) a következő módon:

A románban egyetlen mássalhangzósor van; fonematikus értékű duplikát mássalhangzósorok nincsenek. A mással- és magánhangzós fonémák egymás mellé kerülésében korlátozás szinte alig van. Igaz, hogy e találkozásokban a mássalhangzó a magánhangzó hatására szenved bizonyos mértékű hangszínváltozást, azaz a mássalhangzó az *a*, *ă*, *i* előtti és más mássalhangzó előtti, valamint abszolút szóvégi közömbös hangszínhez viszonyítva az *ea*, *e*, *i* előtt némileg palatalizált, az *oa*, *o*, *u* előtt némileg labializált, az *eo**a*, *io**a*, *eo*, *io*, *iu* előtt pedig némileg palatalizált és labializált színezetet nyer; — mindez azonban nem fonematikus értékű tulajdonság, csupán a fiziológiai jellegnek árnyalataiban való és fonetikai környezetével magyarázható módosulása, alkalmazkodása; azaz az így keletkező hangok az egyetlen alapsort adó mássalhangzós fonémáknak csupán helyzeti változatai.

6. A négyes korrelációs sor eltűnése ezek után újból felveti a szóvégi kemény—lágy viszony kérdését a határozatlan alakok egyes és többes számában. Mi itt a helyzet történetileg? Amennyire ismerem, itt a tövégi magánhangzó eltűnésével alakult ki először  $pu \sim pi > p^{\circ} \sim p'$  jellegű szembenállás (ez így ma már csak nyelvjárásokban van meg), s ebből azután a köznyelvben  $p \sim p'$  lett. Meg kellene vizsgálni, hogy ennek realizációja mennyire  $p\chi$  vagy  $p'$ , illetőleg, hogy a második elem itt nem elzöngétlenedett és redukált magánhangzó értékű-e még ma is, vagy esetleg már csak egy világosabb hangszínt képviselő hangváltozat jele-e az egyébként szokásossal szemben.

De bármi is: értékét nem tudnám a román hangrendszer szempontjából fonematikusnak látni. A fonéma ugyanis — mint előbb utaltam rá — olyan hangeszköz, amelyet a nyelv fonetikai (és morfológiai!) helyzettől függetlenül vagy függetlenül is fölhasználhat szavak megalkotására. A  $p'$  típusú hangalakulatok a románban ennek nem felelnek meg: kizárólag szóvégeken használatosak, s ott is csak alaktani megkülönböztető szerepben. Mihelyt nem abszolút szóvégiek, közömbösödnek, azaz nincsenek: a határozott alakokban az irodalmi nyelv a  $p \sim p'$  szembenállás helyett már  $pu \sim pi$  típusút mutat, s itt a két  $p$  közti különbség már nem több a pusztá igazodásbelinél.

Nem tudom, elbír-e a fonológia egy olyan kategóriát, mint amelyet én most ezekre javasolnék. Szerintem ugyanis ezek a hangrendszerbe nem vehetők be önálló fonémaként, mivel nem önálló értékű szóalkotó eszközök; de az alaktanba beveendők, mivel alaktani megkülönböztető szerepük valóban van. A hangrendszer szempontjából tehát így nevezném őket: morfonematikus értékű és kötöttségű fonémavariációk; amelyeket ráadásul történeti szemmel nem tudnék többnek tartani ad hoc értékű bomlási termékeknél, olyan jelenségeknél, amelyek a tövégi magánhangzó redukciójának egy bizonyos korszakában átmeneti értékkel léteznek ugyan, de éppúgy útban vannak az eltűnés felé, ahogyan az irodalmi nyelvben ezt az utat a  $p^{\circ}$  típusú szóvégek már meg is tették. Hogy az ezzel előálló homonimikus (illetőleg itt homomorfemikus) kollízió is kibírható a nyelvben, arra nemcsak más nyelveknek morfonematikusan egybeesett s ezért egyéb eszközökkel (pl. személyes névmással) megkülönböztetett igealakjai adhatnak példát, hanem éppen az isztiai román és éppen ebben a síkban: itt — mint TAMÁS LAJOS értesít róla — már nemcsak a  $p^{\circ}$  tag pusztult ki

az eredeti  $p^{\circ} \sim p'$  váltakozásból, hanem a  $p'$  is, azaz a határozatlan alak egyes és többes számának  $p \sim p$  egybeesése már meg is történt, — tudomásom szerint a megértést szolgáló funkciónak különösebb megzavarodása nélkül.

GÁLDI LÁSZLÓ:

Petrovici akadémikus gondolateltő előadásához csupán három megjegyzést szeretnék fűzni.

1. Az első a román köznyelv és román nyelvjárások kölcsönös viszonyára vonatkozik. Mindnyájunk emlékezetében elevenen él még ANDRÉ MARTINET ankétja (La prononciation du français. Paris, 1945), amely az egyes francia nyelvjárásoknak, pontosabban a tájnyelvi kiejtésnek a francia köznyelvre gyakorolt hatásával foglalkozott. Véleményem szerint igen hasznos lenne, ha készülne hasonló munka a mai román nyelvállapotról is, hiszen kétségtelen, hogy a tájnyelvi ejtés ebben az esetben is komoly hatást gyakorolt a köznyelvnek vidékenként többé-kevésbé eltérő artikulációjára. Mindenesetre a fonológiai vizsgálódás azt követeli meg, hogy szigorúan ragaszkodjunk bizonyos nyelvállapotbeli egységhez; vagy a köznyelv, vagy egy-egy nyelvjárás fonológiai rendszerének leírására kell törekednünk, mivel nem engedhető meg, hogy köznyelvi és tájnyelvi jelenségek egyazon leírásban, kissé ötletszerűen keveredjenek egymással.

2. Második megjegyzésem a román rímtechnika fonológiai, illetve fonetikai alapjaira vonatkozik. A rímek szempontjából feltétlenül különbséget kell tennünk egyrészt a népköltészet és a tudatos költői rímtechnika közt, másrészt pedig különböző korok különböző verselési gyakorlata közt. Amikor az előadás kéziratát megismertem és láttam, hogy aránylag sok szó esik benne a rímek fonológiai felhasználásáról, elővettem Tudor Arghezi válogatott verseinek gyűjteményét. Azt tapasztaltam, hogy Arghezi rímében az *i* és *î* hangzók jóformán sohasem keverednek egymással, viszont jelentékeny számban akadnak nála is olyan rímek, melyekben a hangsúlyos magánhangzók *-oa-* és *-a-*, illetve *-ea-* és *-a-*. El tudok képzelni azonban olyan költőt is, aki a magánhangzók teljes azonosságára törekszik, és még az ilyen, kissé asszonáncszerű rímeket is kerüli. Az is bizonyos, hogy *ea* és *oa* Arghezinél nagyon ritkán rímel egymással (vö. *îndeamnă—toamnă*).

3. Fontos lenne tisztázni, lehetőleg a történelem távolabbi korszakaira vonatkozóan is, mely szláv nyelvek gyakoroltak többé-kevésbé maradandó hatást a román köznyelvre, illetve egyes román nyelvjárásokra. Valamiképpen dűlőre kellene vinni például — ha ugyan egyáltalában lehetséges — az erdélyi nyelvjárásokban jelentkező „*corrélation de mouillure*” kérdését is, melyről már ROSETT-nek voltak bizonyos feltevései. Legutóbb V. DOROSZEWSZKI lengyel akadémikussal beszélgettünk budapesti előadása után a román labiálisok palatalizációjáról; ez a beszélgetés nagymértékben megerősített abban a régebbi meggyőződésemben, hogy minden valószínűség szerint ezzel a jelenséggel kapcsolatban is lenne a szlavisztikának egy és más mondanivalója, hiszen pl. némely lengyel nyelvjárásban a román fejlődéshez nagyon hasonló tényeket tapasztalunk.

SZABÓ DÉNES :

1. Az *ea*, *eo* (*io*), *iu* román „diftongusok” fonológiai értékelésekor, illetőleg fonológiai értékük változásának a vizsgálatakor — úgy gondolom — figyelembe veendő az a tény is, hogy a magyarság ezeket a diftongusokat a jövevényszavakban sokszor a teljes nyomatékú elemnek megfelelő monoftongussal helyettesítette, s a csökkentett nyomatékú palatális elem az eredeti diftongust megelőző mássalhangzót rendszerint palatalizálta, pl.: *gyál* < *deal*, *nyám* < *neam*.

2. Az előadó előadásában említést tett a *Theodota* személynevről. Ezzel kapcsolatban azonban megemlítem, hogy *Mihályi*-nál (Máramarosi diplomák 245—6) a *Theodor* névnek román *Thador* alakja van feljegyezve 1419-ből. Úgy látszik, hogy e név első szótagjában ekkor monoftongust ejtettek, s a megelőző hangot nem palatalizálták. Vö. még: 1431: *Thotha* — *Theodota* (i. m. 287).

3. Örömmel üdvözölhetjük, hogy az előadó felvetette a „j-s áldiftongus”-ok kérdését. Ismeretes, hogy a magyar fonetikai irodalom, jelesül *Gombocz Zoltán* Fonetikája köznyelvi diftongusokként tartja nyilván a *baj*: *băi*, *ba-ja*: *bă-ia* és hasonló szavakban ejtett *-aj*, *-ja* s efféle hangkapcsolatokat (ÖM. II. 1, 33—4). Magam, mint az előadó is, szintén „hangcsoport”-nak tekintem az effajta kapcsolatokat már évek óta (Fonetika. Egyetemi jegyzet. 1951. 31). Itt az ideje, hogy ezt a kérdést részletesebben is megvizsgáljuk. Az affrikáta-vita eredményeinek módosítaniok kell a diftongusok természetéről alkotott felfogásunkat is. Amint ugyanis az affrikáta nem „mássalhangzó-diftongus”, azaz nem két mássalhangzónak: egy explozívának és egy homorgán spiránsnak azonszótagú kapcsolata, hanem egy hang, olyan „vegyeshang”, amelynek elemeit az egyidejű hangrendszerben nem lehet szétválasztani, azonképpen a diftongus sem két magánhangzó azonszótagú kapcsolata, hanem szintén egy hang, olyan hang, amely az egyidejű hangrendszerben oszthatatlan. A j-s áldiftongusok j hangja a magyarban is feltétlenül mássalhangzó, „mivel — miként az előadó is mondotta — intervokális helyzetben — mint minden más hasonló helyzetben levő mássalhangzó — a következő magánhangzóhoz csatlakozik s a következő szótag kezdőhangját alkotja” (vö. Szabó Dénes; A mai magyar nyelv. Egységes egyetemi jegyzet. 1955. 57—9).

BAKOS FERENC :

Petrovici akadémikus most ismertetett új román fonémaelmélete számos nyelvtörténeti jellegű kérdést vet fel, és evvel párhuzamosan új megvilágításba helyezi a román paleográfia néhány problémáját is.

Ismeretes, hogy a XIX. század közepéig a román írásbeliség cirill jegyeket használt, és szövégen olyan írásjeleket is találunk, amelyeknek különböző értékelése lehetséges. Az *-u*, *-ju* jegyek értékelése körüli vitára gondolok: mennyiben tekintendők ezek csupán hagyományos írásmódnak, vagyis olyannak, ahol semmiféle hangzóságra nem gondolhatunk; vagy felfoghatjuk-e ezeket úgy is, mint valamely meglevő ejtésbeli sajáttság megnyilvánulását. Szeretném megkérdezni Petrovici akadémikust, hogy előadása alapján jogunk van-e az *-u* jegyben az ajakkerekítéses ejtés és a *-ju* jegyben a palatális-labiális ejtés jelölését látni. Úgy gondolom, hogy ez a kérdés csak

akkor lenne eldönthető, ha különböző nyelvjárásterületekről származó cirill írásos okmányokat ebből a szempontból is megvizsgálánk és ezeket összevetnénk a román nyelvatlasz adataival. Tekintettel arra, hogy két-háromszáz év alatt döntő eltolódások csak kis részben következtek be, véleményem szerint az így nyert izoglosszák egymáshoz való viszonya a probléma megoldásában komoly segítséget jelenthet.

FODOR ISTVÁN :

Miután a román nyelv fonetikai problémái nem az én kutatási területemhez tartoznak, csak egy kérdést szeretnék feltenni, amely általános fonetikai szemszögből kapcsolódik az előadás anyagához. Amennyire Petrovici akadémikus okfejtését követni tudtam, a korábban diftongusnak minősített hangokat monoftongusoknak kell felfognunk, ezzel szemben a diftongusok előtagjait tulajdonképpen a megelőző mássalhangzók járulékainak kell minősítenünk. Ilyen módon a román nyelv diftongusokkal nem rendelkeznek. Petrovici akadémikus a kétes eseteket sorra véve igyekszik bebizonyítani, hogy azok nem diftongusok. E vitatható esetek közt említi a *biet*, *piatră*, *miel*, *fier*, *vierme* stb. típusú szavakat is. Az a kérdésem, miért különböznek ezek a *bea*, *mea*, *vea*-stb. szavak hangkapcsolataitól. Miért nem tekinthető a helyesírásban *i*-vel jelzett hangelem itt is a mássalhangzó járulékának? Ha pedig nem az, akkor mi is voltaképpen ez a hang? Ha félhangzónak vagy más néven simuló hangnak (*i*) tekintjük, akkor az utána következő magánhangzóval mégis csak diftongust alkot (*miel*). Ha mássalhangzónak vesszük, akkor csupán azt kifogásolhatjuk, hogy a *j* mássalhangzó más nyelvekhez viszonyítva szokatlan helyzetben fordul elő.

EMIL PETROVICI válasza:

Hálás köszönetem fejezem ki mindazoknak, akik a vitában részt vettek. Megjegyzéseik felhívták figyelmem előadásom számos kevéssé tisztázott, homályos pontjára. Mindez segíteni fog abban, hogy a jövőben pontosabban fogalmazzam meg a román fonémarendszerre vonatkozó tételeim. Általában véve azonban az elhangzott megjegyzések megerősítettek abban a meggyőződésemben, hogy ezt a fonémarendszert helyesen határoztam meg. Az ellenvetéseket, amelyek ma elhangzottak, én is megtettem a román nyelv hangjaira vonatkozó kutatásaim során. Némi ingadozás után, új érveket találván tézisem támogatására, ismét arra az eredményre jutottam, hogy a román nyelvnek valóban vannak palatalizált és labializált, önálló fonéma-funkcióval felruházott mássalhangzói. Az egyes észrevételekre a következőket kívánom válaszolni.

T a m á s L a j o s akadémiai lev. tag elvtárs úgy véli, hogy a román nyelvben a mássalhangzók palatális korrelációjának létezése sokkal valószínűbb lenne, ha a románban lennének palatalizált mássalhangzók más magánhangzók és nemcsak a előtt. Ezzel a bizonyítékkal azonban könnyű szolgálni. Így pl. *Korb'a* (a román helyesírás szerint *Corbea*), *Mihn'a* (= *Mihnea*), *Petr'a* (= *Petrea*) személynevek vagy a *bad'a* (= *badea*) szó a vocativusban palatalizált mássalhangzóval bírnak *o* előtt is: *Korb'o* (= *Corbeo*),

*Mihn'o* (= *Mihneo*), *Petr'o* (= *Petreo*), *bad'o* (= *badeo*) stb. Hasonlóképpen az olyan városnevekben, mint *Bukurešt'* (= *București*), *Botošan'* (= *Botoșani*), *Galaf'* (= *Galați*) a jelenlegi nyelvben határozott artikulussal ellátott alakja *Bukurešt'ul* (= *Bucureștiul*; vö. *Informația Bucureștiului*, újság cím); *Botošan'ul* (= *Botoșaniul*), *Galaf'ul* (= *Galațiul*) stb.

Tamás Lajos lev. tag elvtársnak az a megjegyzése, hogy kerekített mássalhangzó-fonémák csak *a* előtt jelentkeznek. Véleményem szerint az a tény, hogy kerekített mássalhangzók más helyzetben nem fordulnak elő, bizonyos kétkedést kelthetne bennük, vajon szabad-e ezeket önálló fonémáknak tartanunk. Megjegyzendő azonban, hogy más nyelvekben is egyes fonéma-kategóriák bizonyos helyzetekre vannak korlátozva. R. JACOBSON pl. kimutatta, hogy a keleti bolgárban a szóvégi lágy mássalhangzók depalatalizációja után a kemény és lágy mássalhangzók közti korreláció disztinktív értékét csupán *a* előtt őrizte meg.<sup>1</sup>

Helyesen állítja Tamás Lajos lev. tag, hogy a kerekített mássalhangzók utáni *a*-nak a hangsúlyos *o* helyén való megjelenését a következő szótagban levő *a* vagy *e* idézte elő. Ma azonban a „kerekített mássalhangzó + hangsúlyos *a*” kapcsolat már nem függ a következő szótagbeli *a*, *ă*, *e* hangtól pl. az olyan szavakban, mint *vino-nk°a* (= *vino-ncoa*), *d°ar* (= *doar*) vagy az olyan vocativusi alakban, mint *frum°aso* (= *frumoaso*), *ok°aso* (= *ochio-aso*) stb.

\*

K n i e z s a I s t v á n akadémikus elvtársnak igaza van abban, hogy nehéz elfogadni a labiális korreláció szláv eredetét, hiszen ilyen korreláció nincs a szláv nyelvekben. Ez a korreláció a román nyelvben fejlődött ki, párhuzamosan a palatális korrelációval. Mindkét korreláció kialakulásához az impulzus a szlávból jött. Egyik sajtó alatt levő tanulmányomban azt igyekeztem kimutatni, hogyan vezetett számos szláv kiejtési sajátágnak a román nyelvbe való behatolása a mássalhangzók két hangszín-korrelációjának kialakulásához. Éppen ezért nem is volt szükség arra, hogy a labiális korrelációnak szintén meglegyen a maga szláv mintája. A szláv palatális korreláció mintául szolgált mindkét román korreláció számára.

\*

D e m e L á s z l ó elvtárs igen helyesen állapítja meg a rendelkezésre álló kísérleti fonetikai felvételek alapján, hogy ezek nem nyújtanak elegendő alapot annak az eldöntéséhez, vajon a román nyelvben létezik-e a mássalhangzók hangszín-korrelációja vagy sem. E célból szerinte a román nyelv egész hangrendszerének fonológiai elemzésére volna szükség. Ezzel kapcsolatban csupán egyet szeretnék megjegyezni. A *p'*, *r'*, *g'* típusú román palatalizált szóvégi mássalhangzókat semmiesetre sem szabad az olyan több fonémból álló magyar mássalhangzó csoportokhoz hasonlítani, mint *př*, *rř*, *gj* (*kapj*,

<sup>1</sup> Vö. R. Jacobson : Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves, TCLP. II, 56 ; a fonémáknak bizonyos helyzetekhez való kötöttségéről l. még П. С. Кузнецов : О фонологической системе сербохорватского языка. Известия АН СССР, Отдел лит. и яз., VII, 1948, вып. 2, 128 ; Стойко Стойков : Палаталните съгласни в българския книжовен език. Бълг. Акад. на наук., Отдел за езикозн., етногр. а лит., Известия на Инст. за Бълг. ез., кн. I, Sofia, 1952, 14.

*férj, vágj*) stb., hanem inkább a palatalizált (lágy) orosz végmássalhangzókhoz. A román palatalizált mássalhangzók,  $p'$ ,  $b'$ ,  $m'$ ,  $f'$ ,  $v'$ ,  $s'$ ,  $z'$ ,  $r'$  azonosak a megfelelő orosz palatalizált végmássalhangzókkal,<sup>2</sup> a  $t'$ ,  $n'$ ,  $l'$  hangok pedig igen hasonlóak mindkét nyelvben. (Egyes román nyelvjárásokban ezen utóbbiak is a jésítésnek ugyanazon vagy még nagyobb fokát mutatják, mint a megfelelő orosz hangok.)

$P\check{\chi}$ ,  $r\check{\chi}$ ,  $g\check{j}$  típusú mássalhangzócsoporthoz a románban szóvégen nem lehetőséges; ebben az esetben magánhangzó következne utána (vö. a bánáti két szótagú *okju*, *okji* nyelvjárási alakokkal, amelyeknek a köznyelvben *ok'* felel meg, vagyis a helyesírás szerint *ochi* az egyes- és többesszámban egyaránt). Így tehát *lun'*, *marf's'*, *viner'*, *ok'*, *ung'* stb. szóvégi mássalhangzója (a helyesírás szerint: *luni*, *marfi*, *vineri*, *ochi*, *unghi* stb.) nem tekinthető egyébként, mint palatalizált mássalhangzó-fonémának. Az *-a*, ill. *-ul* hátra-tett artikulusnak a fenti alakokhoz való csatolása révén a *lun'a*, *marf'a*, *viner'a*, *ok'ul*, *ung'ul* alakokat kapjuk (a helyesírás szerint *lunea*, *martea*, *vinerea*, *ochiul*, *unghiul* stb.). A mássalhangzó után írt *ea*, *iu*, *eo* stb. „difton-gusok” tehát a palatalizált mássalhangzó-fonémák után álló „a”, „u”, „o” magánhangzó-fonémák variánsait jelölik.

Igaz, hogy a román nyelvben nincsenek olyan jésített mássalhangzók, amelyek után mássalhangzók következnének. A bolgár palatális magánhangzók sem szóvégen, sem pedig prekonsonantikus helyzetben nem fordulnak elő, hanem jóformán kizárólag magánhangzó előtt, s mindezek ellenére el kell fogadnunk, hogy a bolgár nyelvben van palatalizált és nem palatalizált mássalhangzók közti korreláció.<sup>3</sup>

Az *ea*, *oa* „difton-gusok” szó elején nem fordulnak elő. Az *ea*-nak és *oare*-nak írott szavak ejtése *ja* és *ware*. A *j* és *w* mássalhangzók bármely helyzetben megtalálhatók, két magánhangzó közt pedig úgy viselkednek, mint bármely egyéb mássalhangzó, amennyiben a második magánhangzóval szótagot alkotnak: *ba-ja*, *ba-je*, *ro-jul*, *vo-jos*, *zi-wa*, *no-wă*, *vi-woj*, *vi-wa-ră* stb. (a helyesírás szerint: *baia*, *baie*, *roiul*, *voios*, *nouă*, *ziua*, *vioi*, *vioară* stb.).<sup>4</sup> A *j* és *w* fonémák tehát nem csupán jóformán kizárólagosan szó elején, bizonyos magánhangzók előtt fordulnak elő, amint Deme László véli, hanem bármely helyzetben, a *j* pedig bármely magánhangzó előtt. Szó elején való előfordulására idézhető: *jarnă*, *jorgu*, *jute*, *jepure*, *jînimă* stb. (a helyesírásban: *Iarnă*, *Iorgu*, *iepure*, *iute*, *înimă* stb.). Deme László elvtárs elismeri, hogy a román nyelvben vannak semleges, palatalizált, labializált és labio-palatalizált magánhangzók, de ezeket a következő magánhangzóktól vagy difton-gusoktól függő variánsoknak tekinti. A *bea* szóban levő *b* a palatalizáció bizonyos fokát mutatja, amely hiányzik a *ba* szóban levő *b* esetében. A *bea* szó különbözik a *ba* szótól egyrészt a *b* és a *b'* közti különbség révén, másrészt pedig az *a* és *ja* közti különbség következtében. A román nyelv fejlődésének mai szakaszában mely különbség fonematikus, azaz a helyzettől független és melyik nem-fonematikus, vagyis bizonyos helyzettől függő? Ha a román nyelv egész fonémarendszerét tartjuk szem előtt, arra a megállapításra jutunk, hogy a *b ~ b'* különbség előfordul szóvégen is, ahol a román nyelv jelenlegi fejlődési

<sup>2</sup> Az oroszban a zöngés mássalhangzók elzöngétlenedtek.

<sup>3</sup> Vö. R. JACOBSON: Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves, TCLP. II, 56.

<sup>4</sup> Vö. N. S. TRUBETZKOY, Grundzüge der Phonologie. TCLP. VII, 51.

szakaszában nem függ a következő magánhangzótól (vö. *korb* egyessz. ~ *korb*, többessz.). Ez tehát fonematikus különbség, s következésképpen a *b* ~ *b* hang két önálló fonéma. Ezzel szemben az *a* ~ *ea* különbség bizonyos fonetikai feltételektől függ, mivel az *ea* csupán palatalizált magánhangzók után fordul elő. (Az, amit szó vagy szótag elején *ea*-nak írnak, tulajdonképpen a *ja* hangcsoport, vagyis *j* (yod) + *a*). Így tehát az *ea* az *a* magánhangzó-fonéma bizonyos helyzetéhez kötött variánsa, amelynek előfordulása a megelőző palatális magánhangzótól függ.<sup>5</sup>

Ez a jelenség tökéletesen azonos a szláv nyelvek megfelelő jelenségével: ott ugyanis szintén megvan a mássalhangzók palatális korrelációja (keleti bolgár, ukrán, orosz, bjelorusz, lengyel). Vö. bolg. *ба* ~ *бя*, *марка* ~ *мярка*, *нам* ~ *ням* stb., orosz *бал* ~ *бял*, *мать* ~ *мять*, *рад* ~ *ряд* stb. A bolgárban és az oroszban is a *я*-nak, éppen úgy mint a románban az *ea* betűkapcsolatnak, szó és szótag elején *ja* hangértéke van. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a fenti bolgár, ill. orosz szavakban a *бя*, *мя*, *вя*, *ря* csoportokat majdnem pontosan úgy ejtik, mint a románban a *bea*, *mea*, *vea*, *rea* hangcsoportokat.

Deme László azt javasolja, hogy a *p'*, *b'*, *r'* típusú román mássalhangzókat a morfonematikus értékű és kötöttségű fonémaváltozatok kategóriájába soroljuk. De hiszen azok a variánsok, amelyeknek morfonematikus értékük van, vagyis morfémák megkülönböztetésére szolgálnak (Deme László szószerint ezt mondja: „alakítani megkülönböztető szerepük valóban van”), önálló fonémák! A morfológia elvégre csak fonémákat használ fel. A *p* ~ *p'* változatok nem morfonematikus kötöttségűek, hanem, ellenkezőleg, ezek határozzák meg azoknak az alakoknak morfológiai szerepét, amelyekben előfordulnak: *lup* egyessz. ~ *lup'* többessz., *skap* I. sz. ~ *skap'* II. sz. Morfonematikus kötöttségű fonémaváltozatok tehát nincsenek.

\*

G á l d i L á s z l ó elvtársnak igaza van abban, hogy amikor egy nyelv fonémarendszerét akarjuk megállapítani, nem helyes a nyelvjárási jelenségeket köznyelvi jelenségekkel összekeverni. Ámde gyakran nyelvjárási adatok teszik számunkra érthetővé a köznyelvi sajátságokat. Ha valamely nyelvet tanulmányozok, figyelembe kell vennem az élő és kihalt rokonnyelveket is. Még kevésbé szabad elhanyagolni a rendszerint egy nyelvjáráson alapuló köznyelv összevetését a különböző nyelvjárásokkal, amelyek gyakran egyes köznyelvi jelenségek magyarázatánál is értékesíthető régies vonásokat őriztek meg. Így például számos román nyelvjárásban ma is előfordulnak azok az ajakkerekítéssel képzett szóvégi mássalhangzók, amelyek hajdan valamennyi román nyelvjárásban megvoltak. Ez a tény hozzájárul a román nyelv kerekített mássalhangzóiról adott kép kialakításához. A nyelvjárások javarészből és a román köznyelvből már eltűnt a végmássalhangzók korrelációja, de szóbeljei helyzetben megmaradt. Az a tény, hogy megemlítem egyes nyelvjárások labializált mássalhangzóit, egyáltalában nem jelenti, hogy a román nyelv fonémarendszerének vázolása közben összekeverem a nyelvjárási tényeket a köznyelvi tényekkel. A nyelvjárási tények csak a köznyelviek tisztázásához járulnak hozzá.

<sup>5</sup> A hangok közti fonematikus és nem-fonematikus különbségekről I. O. C. Ахманова: Фонология. Изд. Моск. Унив. 1954. 14. kk.

Ami Argezi rímeit illeti, Gáldi László elvtárs helyesen állapította meg, hogy e költő — mint a mai román költők általában — *i*-t *i*-vel nem rímeltet össze, viszont igen gyakran él, mint manapság minden költő, az *e*—*ea*, *a*—*oa* hangzókra alapított rímekkel. Véleményem szerint ez azt bizonyítja, hogy a mai román irodalmi nyelvben az *a*, *ea* és *oa* egyazon a magánhangzó-fonéma helyi kötöttségű variánsa, az *i* és *i* hangok viszont egymással szemben bizonyos önállósághoz jutottak. Eminescu és a régebbi költők, valamint a népdalok ismeretlen szerzői számára azonban *i* és *i*, valamint *ă* és *e* egyazon fonéma.

Nagyon helyes Gáldi László elvtárs megjegyzése a mássalhangzók (pl. a labiálisok) erős palatalizációjáról egyes román tájszólásokban. Hasonló jelenségeket valóban találunk egyes szláv nyelvjárásokban is. Nagyon helyesen ajánlja Gáldi László elvtárs a román és a szláv palatalizációk párhuzamos tanulmányozását.

\*

Szabó Dénes elvtárs helyesen jegyezte meg, hogy a magyarok román szavak átvételekor a „difftongusokat” monoftongusokkal helyettesítették, a megelőző palatalizált mássalhangzót pedig palatális mássalhangzóval: *găl'atâ* (*găleatâ*) > *gelyâta*, *N'agra* (*Neagra*) > *Nyâgra* stb. Ez azonban csak akkor következik be, ha a magyar nyelvben van egy olyan palatális mássalhangzó, amely mind az artikuláció, mind pedig a hangbenyomás szempontjából hasonló a megfelelő román hanghoz. Ha ilyen palatális mássalhangzó nincsen, akkor a legközelebbi nem-palatális mássalhangzóhoz folyamodnak, mint pl. a román *r'* esetében, vö. román nyelvjárási *n'ir'asă* (*n'ireasă*) > *nyirásza*, *tr'aba* (*treaba*) > *trába*, *Budur'asa* (*Budureasa*) > *Budurásza* stb. L. még: *Băsărăb'asa* (*Băsărăbeasa*) > *Baszarabásza*. A magyarban nincsenek *r'*, *b'* típusú mássalhangzók; ezeket tehát *r*-rel és *b*-vel helyettesítették.

\*

Bakos Ferenc elvtárs azt ajánlja, hogy a cirillbetűs román szövegek (amelyekben a mássalhangzó utáni szóvégi *u* és *iu* jelölve van) hasonlítottassanak össze a Román Nyelvtasz (*Atlasul lingvistic român*) adataival; véleménye szerint efféle összehasonlító tanulmány feleletet adhatna arra a kérdésre, vajon a szóvégi *u* és *iu* írása csupán íráshagyomány-e, vagy pedig reális ejtéssajátságra utal. Abból a kevés egybevetésből, amely eddig történt cirillbetűs szövegek és a Román Nyelvtasz adatai közt, arra a meggyőződésre jutottam, hogy a szóvégi *u*, *iu* írásmód a szóvégi mássalhangzók labializációját (illetve palatalizációját és labializációját) jelölte.

\*

Fodor István elvtársnak arra a kérdésére, mit is jelölnek a *piatră*, *biet*, *fier*, *miel* stb. szóban levő *ia*, *ie* „difftongusok”, azt felelem, hogy itt a *ja*, *je* hangcsoportokkal van dolgunk, vagyis a mássalhangzós *j* (*yod*) + magánhangzó-csoporttal. A labiális hangzók utáni *yod* helye (*bj*, *pj*, *mj*, *vj*, *fj*) szó elején sem látszik szokatlannak, ha tekintetbe vesszük, hogy a román nyelvben igen gyakran találunk szó elején labialis + liquida mássalhangzó-csoportot, vö. *bl*, *br*, *pl*, *pr*, *fl*, *fr* stb. (*blînd*, *brad*, *place*, *prin*, *floare*, *frate* stb.).



A mássalhangzó + yod csoport más nyelvekben is előfordul ; az oroszban pl. olyan szavakban, mint объять, объезд, объём stb. (*abjat', abjest, abjom*). Az oroszban vannak példák e csoportnak szóeleji előfordulására is, pl. въявь, въезд, пьян, пью, пьеса stb. (*vjaf', vjest, pjān, pju, pjesə*). Tehát az orosz fonémarendszerben a yod mássalhangzó-fonéma, ún. sonans.<sup>6</sup>

A j(yod) mássalhangzó a román nyelvben labialisok után fordul elő, valamint újabb írott nyelvi kölcsönszavakban. Pl. *obiect, subiect* (*objekt, subjekt*). Vö. az oroszban is : объект (*abjekt*), субъект (*subjekt*).

(*Emil Petrovici előadását és választát Gáldi László fordította.*)

<sup>6</sup> Вö. Грамматика русского языка. Изд. АН СССР. Москва, 1952. I, 56, 70, 72, 74.



## HEINE-PROBLÉMÁK\*

## 1

A hagyomány szerint Petrarca azzal döbbsentett rá kortársaira, hogy felfedte a századok óta féltve őrzött titkot: emberek vagyunk. Felfedezése, amely érzelmi hatását tekintve, felért Amerika felfedezésével, oldotta meg a modern költészet nyelvét. De azt is tudjuk, milyen nehéz volt a költészetten kívül is érvényt szerezni e felfedezésnek, talpra állítani egy egész tótágast álló világot, hatálytalanítani egy megrögzött ideológiát, amely egyetlen siralomvölgygé változtatta a világot, az ördög művét látta a természetben s az érzékiségben, gyámsága alatt tartotta, s túlvilági üdvösséggel, halál utáni halhatatlansággal vigasztalta az embert minden evilági nyomorúságért, más szóval: milyen soká tartott, mire sikerült helyreállítani az ember egészséges, természetes viszonyát a valósággal, meggyőzni őt arról, hogy a történelmet az emberek csinálják, nem pedig valamilyen mitikus történelemisten. Jó ideje már azt is tudjuk, hogy az egész folyamat csak egyik megnyilatkozási formája a kapitalizmus diadalútjának, a régi és az új harcának, hogy e folyamat első szakasza a renaissance-szal kezdődik s a francia forradalomban kulminál, hogy második szakaszának kezdete összeesik a nemzeti romantikák kibontakozásával, befejezése pedig a romantikus mozgalom teljes meghaladásával.

Heine már a forradalmi vízvázalstón innen, 1797-ben született, Düsseldorfban, a német nyelvterület egyik iparilag legfejlettebb vidékén, amely akárcsak az egész Rajna-vidék, ősidők óta a francia kultúrhatás körzetébe esik. Innen van, hogy e vidék polgársága jóval nagyobb fogékonysággal s kevesebb fenntartással fogadja a Nyugat felől beszüremelő kulturális és politikai áramlatokat, a felvilágosodást és a forradalmat, hogy jóval előbb kezdi meg cselekvő osztályharcát a feudalizmus ellen, mint egyebütt, s a legsötétebb reakció éveiben sem hagyja abba. Ehhez járul, hogy Düsseldorf rövid megszakítással 1794-től 1815-ig francia megszállás és közigazgatás alatt áll, hogy —

\* Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1956. II. 27-én — Heine halálának 100 éves fordulója alkalmából — tartott felolvasó ülésén.

ha csak ideiglenesen is — forradalom nélkül szabadul meg a feudalizmustól, a céhrendszertől, s élvezheti a forradalmi átalakulás összes vívmányait: a jog-egyenlőséget, a gazdasági, politikai szabadságot, mindazt, amit Napóleon törvénykönyve — a Code civil — biztosít a francia polgárnak. A megváltozott helyzetnek elsősorban a polgári osztály gazdasági és intellektuális élete látja hasznát. A német demokratikus politika nem egy jelentékeny képviselője, maga Marx és Engels is e vidék szülötte.

A fiatal Heine szempontjából ebben az összefüggésben a legfontosabb, hogy nemcsak kortársa, hanem részese is ennek a folyamatnak. Zsidó származása folytán egy olyan népszórvány tagja, amely századok óta a társadalom peremén, társadalmon, törvényen kívül, védtelenül kénytelen élni. Sem emlék, sem kegyelet nem köti az uralkodó osztályok, az egyházi és világi feudalizmus hagyományaihoz vagy intézményeihez. Most aztán családjával együtt teljes jogú polgára lett a társadalomnak, megtanul élni az új helyzet adta szabadsággal, hogy a felvilágosodás s a világi gondolkozás légkörében végezheti iskoláit, kiszabadulhat a gettó-ideológia börtönéből, szemtől szembe láthatja a „nagy” császárt. Mindez egyik forrása következetes francia barátságának s időleges Napóleon rajongásának.

A francia közjáték 1813-ban véget ér. A francia csapatok a lipesei csata után kivonulnak Düsseldorfból. A bécsi kongresszus Németország újjárendezése során Poroszországhoz csatolja a Rajna-vidéket, amelyet úgyszólván teljesen érintetlenül hagyott a felszabadító háború patriotizmusa. Érthető, hogy nem tud lelkesedni új uraiért, akik azonnal hozzáfognak a restaurációhoz, más szóval: a francia uralom alatt meghonosított forradalmi jogrend és közigazgatás hatálytalanításához s a régi feudális rend visszaállításához. Ez a Heine-család esetében egyet jelent a teljes jogfosztással. A fiatal Heinének mindenesetre módjában áll most első ízben megismerkedni az ellenforradalom porosz útjával és brutális módszerével.

Minden bizonnyal a francia uralom összeomlása, a megváltozott politikai helyzet s a beálló súlyos gazdasági válság lehetett az oka annak, hogy Heine egyelőre nem folytathatja tanulmányait valamelyik egyetemen. Ilyen körülmények között csupán egy járható út van számára: az újjgazdagok csodálatos pályafutása. Követendő példaképnek pedig itt van milliomos hamburgi nagybátyja, aki magas, már-már rotschildi fokon képviseli a típust. Heine első lépése ezen az úton, hogy elvégzi a düsseldorfi kereskedelmi iskolát. Gyakorló éveit egy majna-frankfurti banküzletben, majd hamburgi nagybátyjának egyik vállalatában tölti. Végül — igaz rövid ideig — ugyancsak nagybátyja jóvoltából — egy posztóügynökség cégtulajdonosa. Ezzel az utolsó próbálkozással, bátran azt mondhatnók: kalanddal búcsút is mond a kereskedői pályának, amelyhez nyilvánvalóan sem kedve, sem tehetsége. De a kalandnak mindenesetre megvolt az az eredménye, hogy Heine világot, sőt nagyvilágot, tengert láthatott, hogy Goethe városában járt, hogy meg-

ismerkedhetett a kereskedelmi kapitalizmus alapelemeivel, az osztálytársadalom kirívó ellentmondásaival, a kiváltságosak jólétével s a proletáryomorral. S hadd említsük meg végül, hogy hamburgi tartózkodása idejére esik ifjúkorának legfájdalmasabb s egyúttal legtermékenyebb „élménye”, reménytelen szerelme szép unokahúga, Amalia Heine iránt, amely felébreszti benne a költőt.

Nagybátyja anyagi támogatása lehetővé teszi számára, hogy új pályát választhat, ezúttal a jogit. 1819 decemberében beiratkozik a bonni egyetemre, két évvel a nacionalista diákság wartburgi tüntetése után. Az európai reakció most van tetőpontján. Metternich kezdeményezésére most hozták meg a karlsbadi határozatokat, amelyek Gentz, a kor legtehetségesebb, de egy személyben legkorruptabb publicistája szerint fölérték egy második lipcei csatával. A reakció elnyom minden szabad mozgást és megnyilatkozást. A diákdalokból, tankönyvekből törlik a szabadság szót. Úgy tetszik, mintha örökre sírba tették volna a forradalom szellemét. Ami megmaradt belőle, az néhány megkésett magánjáró, pl. az akkor még haladó Görres, vagy Arndt röpirataiban, egy-két merészebb egyetemi tanár előadásában vet utoljára lobot, a diák-egyesületek megnyilatkozásaiban parázslík, rendszerint romantikus-nacionalista vagy vallásos külsőségek között. Heine számára mindez merőben új volt. Vonzotta, ami az egészben forradalmian előremutató, elriasztotta, ami benne faji gőg, idegengyűlölet megnyilatkozása volt. Igaz, rövid ideig maga is tagja az egyik diákegyesületnek, s ifjúkori kísérleteinek tanúsága szerint ő sem tud mindig ellentállni a nacionalista szellem fertőzetének. Ami tanulmányait illeti, a kötelező jogi előadásoknál most is, később is jobban érdeklik azok, amelyek eligazítják a német s a világirodalom útvesztőiben, s feltárják előtte a német nép-, irodalom-, nyelvismeret és történelem régi forrásvidékét. Tanárai közül láthatóan a legnagyobb hatással van rá Ernst Moritz Arndt, a felszabadító háború, a német patriotizmus egyik legszenvedélyesebb hangú s egyúttal legelfogultabb lírikusa és publicistája, August Wilhelm Schlegel, Shakespeare legnagyobb német műfordítója, aki ugyan már jó ideje kiöregedett az alkotó romantikából, de még mindig a világirodalom s a német vers csalhatatlan szakértőjének tekinthető. A fiatal Heinét is ő vezeti be a német versépítés és metrika „titkaiba”. Arról sem volna szabad megfeledkezni, hogy Bonn a romantikusok régi búcsújáró helye, hogy a helyszínváltozás egyúttal atmoszférikus változást is jelent, s hogy Heine most kerül először közvetlen érintkezésbe a városon kívül eső kulturálatlan természettel. Viszont aligha lehet ilyen változásról szó, amikor 1820 októberében átiratkozik a göttingeni egyetemre, ahonnan már a következő évben kizárják azon a címen, hogy megszegte a párbajtilalmat. Választása ezúttal Berlinre, a világreakció, a Szent Szövetség egyik ideológiai-politikai középpontjára esik, amely legalább német mértékkel mérve már közel van ahhoz, hogy iparilag-kereskedelmileg is világvárossá fejlődjék. Ami viszont Berlin szellemi életét illeti, ebben

a reakciótól megfélemlített, politikától elidegenített polgárság osztályhelyzete tükröződik : sem reprezentatív alkotója, sem reprezentatív alkotása. Irányítása a költők és írók kezéből egyre inkább filozófusok, filológusok, történetírók kezébe került. Egyetlen, bizonyos „exterritoriális” jogokat élvező, zárt körű nyilvánossága néhány irodalmi szalón, köztük a legigényesebb, a Goethe-rajongásáról ismert Rahel von Varnhagené. Heine abban a szerencsés helyzetben van, hogy úgyszólván naponta megfordulhat benne.

Heine eddigi költői kalauzait Schillernek és Byronnak hívták. Útját Berlinig Goethe nélkül tette meg. Amikor 1822 elején áttekinti szellemi örökségét és fölállítja szellemi családfáját : az igazság, a francia forradalom, az emberi jogok, Lessing, Herder, Schiller mellől hiányzik Goethe neve. Ez most megváltozik. Varnhagenék környezetében, ahol minden Weimar szelemével teljes, megnyílnak előtte a Goethe-ismeret konkrét forrásai. Elmélyed Goethe műveibe. Ezzel kezdetét veszi egyetemes emberi „elvilágiasodása”. Már egy év múlva arról számolhat be egyik barátjának, hogy kevés híján elolvasta az egész Goethét : „... már nem vagyok többé vak, látó pogány vagyok”, teszi hozzá ujjongva. (Még alkalmunk lesz rámutatni arra, hogyan mélyül Heine Goethe-ismerete Goethe-tiszteletté, s hogyan állja meg e tisztelet a teherpróbát a német Goethe-gyűlölet legsötétebb éveiben!)

Ugyancsak „exterritoriális” jogokat élvez ebben a világban Hegel, aki 1818 óta a berlini egyetem tanára. Heine vele is Varnhagenéknél kerül közelebbi, majdnem meghitt viszonyba. Ő az első nagy emberi és intellektuális jelenség, aki Marx előtt Heine életébe lép. Akárcsak kortársait, őt is lenyűgözve tartják Hegel történetfilozófiai koncepciójának világokat és évszázadokat átfogó méretei, az egész rendszer, amelynek történeti jelentőségét ma sem jellemezhetnők jobban, mint ENGELS szavaival, amelyekből még ma is kiérezni Hegel egykori hatásának visszhangját : „... a hegeli rendszer egy hasonlíthatatlanul nagyobb területet fogott át, mint bármely megelőző rendszer és e területen a gondolatoknak olyan gazdagságát fejtette ki, amely még ma is bámulatba ejt...” És : az újabb „német filozófia a hegeli rendszerben tetőződött be, amelynek nagy érdeme, hogy első ízben ábrázolja folyamatnak, vagyis állandó mozgásában, változásában, átalakulásában, fejlődésében az egész természeti, történeti és szellemi világot s kísérletet tesz arra, hogy kimutassa e mozgásban és fejlődésben a belső összefüggést. E nézőpontból az emberiség története nem tűnt föl többé értelmetlen erőszakosságok kietlen összeviaszaságának, amely erőszakosságok az immár érett filozófus ész előtt mind egyaránt elvetendők s amelyeket legjobb mihamarabb elfelejteni, hanem az emberiség fejlődési folyamatának, s a gondolkodás feladata most az lett, hogy e folyamatot lassú, fokozatos menetének minden tévútján nyomon kövesse és minden látszólagos véletlenül keresztül kimutassa belső törvényszerűségét”.

Nem tudjuk, milyen mélyen hatolt a fiatal Heine Hegel rendszerébe,

amely éppen ezekben az években alakul ki a maga teljességében. Viszont azt az egyet tudjuk, hogy olvassa Hegelt s hallgatja egyetemi előadásait, persze nem a szakember következetes, hanem a tanulni vágyó költő szenvedélyes, impresszionista érdeklődésével, azaz csupán azt olvassa, hallja ki belőlük, csupán azt rögzíti, amire pillanatnyilag szüksége van, aminek befogadására ideológiailag eleve készen áll. (Így olvassa majd Párizsban a saint-simonisták szövegeit s hallgatja propagandabeszédeiket is!) Milyen jóleső érzés lehetett a számára, most első ízben megnyugtató választ kapni a kor s benne a maga égető problémáira, megtudni, hogy ami a világon történt és történik, nem a véletlen műve, hanem az abszolút szellem megnyilatkozása, hogy a szellem lényege, végső célja a szabadság, s hogy ennek fokozatos megvalósulása tükröződik az emberiség fejlődéstörténetében, amely ilyen formán haladás a szabadság tudatában. Mennyire megszilárdíthatta ingatag emberi biztonságérzetét és önbizalmát, milyen lendületet adhatott kezdeti személyes szabadságharcának, amikor a legilletékesebb helyről hallhatta, hogy a maga helyén ő is történeti feladatot teljesít.

Ezek után csábító feladatnak ígérkezik kimutatni, hogyan, milyen mértékben érvényesül Heinében Hegel felszabadító dialektikus szemléletének hatása, mégpedig nemcsak ott, ahol a hatás nyilvánvaló és ellenőrizhető, pl. Heine párizsi prózájában, a német romantika s a klasszikus idealizmus megítélésében, hanem már jóval Párizs előtt, ott ahol rejtettebb, nehezebben felismerhető, de nem kevésbé termékeny módon jelentkezik, ahol előkészíti Heine elszakadását a romantikától: az „Útirajzok”-ban vagy a „Dalok könyvé”-nek legszebb lírai darabjain, főleg pedig „Nordsee-Bilder”-ciklusában.

Ismerjük Heine nyilatkozatait Hegel filozófiájának progresszív jellegéről, Hegelhez való viszonyáról. Formájuk szerint e nyilatkozatok semmiestre sem tekinthetők hiteleseknek, de intenciójuk szerint mindenesetre azok. Jelentőségük abban áll, hogy tanúságot tesznek az első benyomások intenzitásáról és maradandóságáról, amelyek évekre meghatározzák Heine történeti világképét, s tanúságot tesznek arról is, hogy Heine tisztában van Hegel jelentőségével, hogy akkor sem tagadja meg, amikor már felismerte filozófiájának reakciós elhajlását s benne a porosz államforma, a vallás apológiáját, általában megalkuvását a fennálló társadalmi renddel, a Szent Szövetség Németországával. Azt is tudni kell, hogy éppen Heine berlini éveiben kezdődik a hegeli terminológia behatolása a történettudományok, a publicisztika, a teológia, a költészet egész területére. Ez ugyan együttjárhat, a legtöbbször azonban nem jár együtt a hegeli szellem recepciójával, ami arra figyelmeztet, hogy még Heine esetében sem mindig hegeli, ami annak látszik. Heine párizsi cikkeinek első kötetéhez („Der Salon” I. 1833) írt előszavában, persze, még elevenen érezni Hegel közelségét, Hegel meg a júliusi forradalom szelleme együtt lélegzik benne: „Az emberek azt hiszik, hogy szabad választásunkra

van bízva, mit cselekedjünk s tegyünk, hogy az új eszmék készletéből ki-  
ragadtunk egyet, amelyért készek voltunk beszélni és működni, ahogyan  
különben egy filológus kiválasztotta a maga klasszikusát s ennek komment-  
tálásával foglalkozott egész életén át, — szó sincs róla, nem mi ragadunk meg  
egy eszmét, hanem az eszme ragad meg, igaz le és kerget bele bennünket  
korbácsával az arénába, úgy hogy mi, korbács-csinálta gladiátorok, kénytelenek  
vagyunk harcolni érte. S így vagyunk minden igazi tribunátussal és apostol-  
sággal is . . . Valóban, mi nem urai, hanem szolgái vagyunk a szónak. Bánatos  
vallomásként hat Robespierre kijelentése: „Én a szabadság rabszolgája  
vagyok!” — Ki ne ismerne rá ebben Hegel egyik sokat idézett gondolatának  
alakváltozatára, amelyet Heinével együtt annyi kortársa, — köztük Grabbe,  
Büchner, Lenau — tett magáévá: a világtörténelmet a nagy személyiségek  
csinálják, cselekvéseikben látszólag szükségleteiktől vezettetik magukat,  
s úgy tetszik, mintha mindenben egyéni szándékukat követnék, holott való-  
jában csupán olyan feladatokat hajtanak végre, olyan szükségleteket elégi-  
tenek ki, amelyeket a világszellem esetről esetre napirendre tűz: végső céljuk  
mindig a szabadság megvalósítása. Heine Hegel szellemében jár el akkor  
is, amikor a „Salon” második kötetében a német idealizmus filozófiájára  
ruhazza a (politikai) francia forradalom történeti küldetését s a német ideoló-  
giai forradalmat Hegellel zárja le, aki maga is úgy értelmezte filozófiai koncepcióját,  
mint a filozófia sok százéves fejlődéstörténetének betetőzését. Éppen  
ezért vagy Lasalle tévedett, amikor 1845-ben olyan kijelentést tulajdonít  
Heinének, hogy semmit sem értett meg a hegeli filozófiából, vagy pedig  
Heine csupán a képtelenségig akarta vinni a Hegel homályosságáról meg ért-  
hetetlenségéről szóló csökönyös legendát, hiszen állítólagos kijelentéséhez  
mindjárt hozzáteszi: ennek ellenére mégis mindig meg volt győződve arról,  
hogy Hegel tanában kulminál a kor igazi szelleme, s hogy Hegelben a század  
ütőere vert . . . 1852-ben szemlét tartva élete fölött, Hegelt félisteneknek ki-  
járó jelzővel illeti: „Végigéltem a modern gondolkodás és érzés minden  
szakaszát — voltam Werther, René, Lara, Faust, Mephistopheles — Hegellel,  
az eget ostromlók legnagyobbikával együtt önistenítésre vetemedtem —  
misztikus önkívület álomszerű szakadékaiba vetettem magam, — szakítottam  
a világfájdalom irodalmával — magam is együtt üvöltöttem az Ifjú Német-  
ország vad kórusával — teljes joggal neveznek a szenzualizmus karvezető-  
jének — bejártam s az irónia fátylával takartam el az egész világegyetemet . . .”  
Ha két év múlva viszont úgy tűnik fel előtte a berlini dialektika, mint valami  
pókháló, amellyel még csak egy kutyát sem lehet előcsalogatni a kuckóból,  
ebben nincsen semmi ellentmondás, mert nem szabad elfelejteni, hogy  
Heine itt nem Hegelre magára, hanem berlini iskolájára gondol.

Kétségtelen: Heine berlini helyzete olyan, hogy Hegel ideológiai  
támasza és segítsége nélkül aligha tudott volna úrrá lenni rajta. S Hegel  
következetes tanítványának bizonyul abban is, hogy Berlin óta az eszme



bajnokának tekinti magát, az eszme lényegét pedig mindvégig a Hegel szellemében értelmezett szabadsággal és haladással azonosítja.

1825-ben két döntő lépésre határozza el magát: kikeresztelkedik s Göttingenben diplomát szerez. Az egyiktől társadalmi, a másiktól anyagi létének megszilárdulását várja. De egyik sem hozza meg a várt eredményt. Nem telepedik meg Hamburgban, ahogyan hozzátartozói szerették volna: az ügyvédséghez éppolyan kevés kedve, mint egykor a kereskedői pályához; s nem lesz belőle egyetemi tanár, ahogyan állandóan tervezte. De a nagy tehetség életével együttjáró „ökonómia” ezúttal is gondoskodik arról, hogy az útkeresés és tapogatódzás évei ne vesszenek kárba, hogy Heine kalandozásai, időnként megismétlődő kirándulásai az Északi-tenger partvidékére, Porosz-lengyelországba a táj és népismeret, a politikai és társadalmi tapasztalatszerzés iskolájává váljanak a számára. S ami a legfontosabb: éppen ezekben az években fejlődik költővé.

Amikor belép az irodalomba, körülötte még minden a romantika jegyében áll. A német szellemi élet fontosabb hűdállásait a romantika ideológusai tartják megszállva. De alkotó erőben megfogyatkozva, a német romantika világában már csak a maga kísérteti utóéletét éli. Kezdetől fogva mint az európai összmozgalom jellegzetes német változatában, a forradalmi regeneráció párosul benne az ellenforradalmi reakcióval. Ami maradandót alkotott, esztétikai és művészi megnyilatkozásaival inkább az első összetevő irányvonalába esik. De mihelyt a forradalom második jakobinus szakaszában felülkerekednek s uralkodókká válnak benne a reakciós erők, elárulja haladó kezdeteit, magáévá teszi a Szent Szövetség programját, megkezdí konok harcát a kapitalizmus, a felvilágosodás, a forradalom hagyatéka, általában minden progresszív törekvés ellen. A francia forradalom mint megrázó történeti „élmény”, a hallatlan, nem kevésbé megdöbbentő tapasztalat, hogy az öröknek hitt gazdasági és társadalmi rend, a szenteknek és sérthetetleneknek hitt egyházi és politikai intézmények egyik napról a másikra összeomolhattak, ami egyfelől ujjongó bámulattal, másfelől infernalis félelemmel tölti el az emberiséget, — egy ezeréves biztonságérzet megszűnt és egy új biztonságérzet távlatát s ennek kihatása a köz- és magánélet minden vonatkozására, az embernek a természethez, a történeti múlt, a valláshoz, a kapitalizmus-hoz való viszonyára, az elfojtott irracionális erők felszabadulása, a képzelet szabad mozgása, — ezek azok az események, erők és viszonylatok, amelyek meghatározzák az európai romantika világtképét. Míg azonban a haladó romantikák és romantikusok a forradalom szellemében járnak el, amikor, szemük előtt a jövő távlatával keresik az új biztonságérzet megteremtésének útjait, addig a reakciós romantikák, köztük a német, a forradalom, sőt a kapitalizmus előtti régi jóvilág restaurálásában, tehát arccal a múlt felé fordulva, látják a régi biztonságérzet helyreállításának egyetlen lehetőségét. Csak most értjük meg igazán, miért láthatja el itt a középkor, mint amelyik nem ismer

sem államapparátust, sem állandó hadsereget vagy bürokráciát, sem kapitalizmust, s így nem idegenítheti el az embert a munkájától, azt a szerepet, amelyet a nemzeti klasszicizmusokban az ünnepektől antikvitás látott el.

Sehol másutt nem fogadja olyan jól előkészített talaj a misztikát, a középkor-rajongást, irracionális csodát, mint Németországban, sehol másutt nem hatja át a romantika szelleme ilyen mélyen a politikát, társadalomszemléletet, pedagógiát, sőt a természettudományokat, sehol sem ölt a történelem mitizálása, a valóságnak és a valóság illúziójának helycseréje olyan méreteket, mint itt.

A német romantika új biztonságérzetet ígért a világnak, de amikor be kell váltania ígéretét, nem tud mást nyújtani neki, mint megint csupán merő illúzió: a mítosz, a mese, a romantizált természet, az elveszett és újra visszaszerzett paradicsom, az „aranykor”, az egyedül üdvözítő vallás, a katolicizmus illúzióját. Nagy része van az 1813-i német felszabadító háború patriotizmusának felszításában, de abban is, hogy a patriotizmus csakhamar nacionalizmusba és féktelen idegengyűlöletbe csap át. Napirendre tűzi s napirenden tartja a német egység kérdését, de megvalósítását vallásos szín alatt, misztikus erők beavatkozásától várja. A népköltészetben látja a költészet megújításának kiapadhatatlan forrását, nagy érdemei vannak a népi hagyományok és szövegek feltárása körül, de semmi érzéke a konkrét nép, a jobbágy-paraszttság nyomorúsága iránt, költészete alig ismer mást, mint idilli, romantizált népet és falut, s ha rajta állna, örökre meghagyná kultúrájától érintetlen állapotában.

A fiatal Friedrich Schlegel progresszív egyetemes költészetnek nevezi a romantikus költészetet. E költészet küldetése nem szorítkozik arra, hogy újra egyesítse a költészet valamennyi különvált műfaját s a költészetet újra érintkezésbe hozza a filozófiával és retorikával. Akarata oda irányul, hogy a költészetet és prózát, az alkotó szellemet és kritikát, műköltészetet és természeti költészetet hol összekeverje, hol meg összeforrasza egymással, a költészetet élővé s társas jellegűvé, az életet és a közösséget költőivé tegye . . . Felöleli mindazt, ami csak költői, a művészetnek legnagyobb, ismét több rendszert magába foglaló rendszeren kezdve a sóhajig, a csókidig, amelyet mesterkéletlen énekében lehell ki a költő-gyermek. Az eposzhoz hasonlóan csak e költészet képes arra, hogy az egész környező világ, a kor tükrévé váljék. Másfelől csupán a romantikus költészet képes a legnagyobb mértékben arra is, hogy minden reális és ideális érdektől szabadon, a költői reflexió szárnyain lebegjen az ábrázolt s az ábrázoló között, hogy a reflexiót egyre újra fokozván, mintegy a tükrök egész sorában sokszorozza . . . A költészet más fajtái be vannak fejezve. A romantikus költészet viszont most fejlődik; sőt, igazi lényegét tekintve örökké csak fejlődni tud, de kiteljesedni nem. Nincs elmélet, amely kimeríthetné, s csak ihletett kritika lehetne olyan merész, hogy jellemezze az eszményét. Kizáróan ez a költészet tekinthető végtelennek, mint ahogy kizáróan ez a költészet tekinthető szabadnak, s első törvényének

ismeri el azt, hogy a költő nem tűr semmiféle törvényt önmaga fölött. Bizonnyos értelemben minden költészet romantikus, vagy azzá kell lennie. — Ez a meghatározás a romantika első nemzedékének költői hitvallása — egyike a francia forradalom jellegzetes német ideológiai visszhangjainak. Nem véletlen, hogy ugyanattól a Friedrich Schlegeltől származik, aki a francia forradalomban, Fichte egyik főművében, a „Wissenschaftslehre”-ben, és Goethe „Wilhelm Meister”-ében jelölte meg kora három tendenciáját. A romantika elmélete él a forradalom kínálta új szabadsággal, de egyházi, társadalmi, politikai intézmények helyett egyfelől csupán a klasszikus kánont, a tartalom és forma megnyugtató összhangjának, a plaszticitás, a mérték s a határok tisztetetének művészetét rombolja le, másfelől egy új költészet-tant propagál, amely nem tűr sem dogmát, sem mértéket, megszünteti a műfajok közötti határokat s olyan korlátlan szabad mozgást biztosít az alkotó ennek, amilyenre még nem volt példa a világköltészet történetében. Veszedelemes eszményi távlat ez, amelyet — két romantikus nemzedék epikájának, lírájának, drámájának tanúsága szerint — meg lehet közelíteni, de elérni, megvalósítani soha. Lidérces fénye nem egy romantikust csábít irracionális tévutakra, kerget a vallás félhomályába vagy meghasonlásba. De hamarosan az is kiderül, hogy az ember beleszülethetik a romantikába, elsajátíthatja a nyelvét, de romantikusnak, igazi romantikusnak lenni, nemcsak nyelvre, színre, hanem belül is, nem pillanatnyi elhatározás vagy akarat, hanem magatartás, világérzés dolga, s mint ilyennek meg kell mutatkoznia az embernek a gazdasági és társadalmi valósághoz, a politikához, az osztály-harchoz való minden viszonyában. A romantika-kutatás sok hamis ítéletnek vehette volna elejét, ha idejében felismeri az igazi s az ál-romantika közötti különbséget, a romantikus „álmorfózisok” lényegét. Tudjuk, minden kornak, a klasszicizmus és a romantika korának is megvannak a maga jellegzetes motívumai és időszerű témái, s hogy nemcsak a témák ragadják meg az alkotó művészt, költőt, hanem ezek is a témákat. Viszont arról sem volna szabad megfeledkezni, hogy a témaválasztás csak abban az esetben lehet valamely stílusirányhoz vagy ideológiai mozgalomhoz való tartozás ismerető jele, ha nem merő divatból, utánzó szándékból, hanem belső szükségletből történik. Elég itt a fiatal Heine példájára utalni.

Láttuk: Heine világképének elidegeníthetetlen alaprége a felvilágosodás, a francia forradalom és a francia barátság. Viszont, ahol fiatal korában megfordul: a Rajna-vidéken, Bonnban, Göttingenben, Berlinben, az egyetemen, diáktársaságban — minden a romantika légköri jelenlétéről tanúskodik, romantikus emlékeket idéz. Heine jórészt romantikus könyveket olvas, szemtanúja a romantika utóvédharcainak. Úgy érzi magát, mintha csak a romantika örökbefogadott gyermeke volna. Ha megszólal, nyelve sem lehet más, csak romantikus. Olyan természetes, magától értetődő módon él e nyelvvel, mintha csak az anyanyelve volna. Jó sokáig őt magát is meg-

téveszti az eredete felől. Évekbe telik, mire ráeszmél a valóságra : amit anyanyelvének hitt, csupán ideiglenes, választott nyelv volt.

A romantikus mozgalom német változata, kétlaki természetének megfelelően, különben két ellentétes irányban, egy felszabadító meg egy gátló irányban hat Heinére : egyfelől megkönnyíti, sietteti költővé válását, másfelől akadályozza teljes kibontakozását azáltal, hogy illuzionisztikus ködbe burkolja körülötte a világot s legalábbis addig, amíg tart a romantikus varázs, elhomályosítja tekintetét, elrejtí előle az igazi természetet, az igazi valóságot. S éppen ez a varázs, ez az illuzionizmus az, amelytől oly nehéz szabadulnia, még akkor is, amikor már csupán hazajáró kísértetként avatkozik bele álmaiba... „Hiába a romantika elleni pusztító hadjárataim”, írja két évvel a halála előtt, „magam mégis romantikus maradtam, az voltam jóval nagyobb mértékben, semmint sejtettem. Miután a leghalálosabb csapásokat mértem Németországban a romantikus költészet iránti érzekre, újra kimondhatatlan vágy fogott el a romantika álomerdejének kék virága után, megragadtam az elvarázsolt lantot s egy dalt énekeltem, amelyben átadtam magam az egykor oly nagyon szeretett dallam minden kedves túlzásának, minden holdfényes mámorának, minden viruló fülemüle-örületének. Tudom, ez a romantika utolsó szabad erdei dala volt s én vagyok az utolsó költője : velem lezárul a németek lírai iskolája s ugyanakkor én nyitom meg az új iskolát, a modern német lírát... Nem illik, hogy hosszadalmasan beszéljek róla, de joggal mondhatom, rászolgáltam arra, hogy nagy jelentőséget tulajdonításnak nekem a német romantikában”. Valóban : ma sem jelölhetnők ki világosabban Heine történeti helyét a romantika és a realizmus között, viszont arról sem volna szabad megfeledkeznünk, hogy az egész evokáció az ifjúkor szép, de tartalmatlanokká vált illúzióinak, nem pedig a romantika lényegének szól. Heine soha sem felejtí el, mit köszönhet költészete a romantika tárgyi, motivális, formai ösztönzéseinek, de mihelyt felismeri reakciós, haladás-ellenes törekvéseit, nacionalizmusát, francia gyűlöletét, középkormisztikáját, obszkurantizmusát, sietve elszigeteli magát tőle. Hogy Heine esetében inkább érzelmi és terminológiai, semmint belső ideológiai azonosságról vagy akárcsak rokonságról van szó, erről már első nyomtatásban megjelent cikke, a „Romantika” is tájékoztat, amely megtagadja a reakciós romantikát, hogy szembeállítsa vele, megmentse az igazit : „... a romantika lángja már régóta ott lobog nagy költészetünk oltárán, nincs szükségünk papra, hogy szentelt olajat öntsön rája, sem lovagra, hogy fegyveres őrsgül álljon mellette. Németország szabad, nincs már pap, aki be tudná börtönözni a német szellemet, nincsen nemes zsarnok, akinek módjában állna korbáccsal jobbágyi munkára hajszolni a német testeket, s éppen ezért a német múzsa is hadd legyen újra szabad, viruló, kényeskedéstől ment német lány, ne pedig szenvelgő kis apáca, se őseire büszke várkisasszony”. S 1831-ben, pár hónappal Párizs előtt, a romantikát már egy kalap alá fogja a miszticizmussal, a pietiz-

mussal, jezuizizmussal, a legitimizmus, a német nacionalizmussal, a kedélyességgel, egyszóval a reakció valamennyi heveny megnyilatkozási formájával. Ezután nem következhetik más, csupán a teljes szakítás, vagy Heine szimbolikus fogalmazásában: egyetlen köteleessége, a strassburgi székesegyház tetejére állni s kikergetni Németországból minden ártó romantikus kísértetet és boszorkányt...

Egy marxi tétel szerint a történelem semmit sem tesz feleslegesen. A romantika esetében sem: Heinének is szüksége van a romantikus kerültre, hogy túljusson a romantikán. De hogy ezt a kerülőt erőpazarlás s nagyobb áldozat nélkül teheti meg, hogy időleges középkorkultuszától idegen minden misztikus vonás, restauratív politikai szándék, ebben különböző erők és tényezők közreműködését kell látnunk. Ilyen többek között származása, forradalmi öröksége, amely kezdettől fogva betű szerint kötelezővé teszi számára minden lelkiismereti kényszer, obszkurantizmus és arisztokratizmus gyűlöletét, veleszületett ösztönös szabadságszeretete, amely évről évre tudatosabbá válik benne, az útravaló, amelyet Hegeltől kapott: a dialektikus történetiszemlélet, végül az olyan példaképek, mint Byron és Goethe.

Nem ok nélkül neveztük Byront a fiatal Heine első költő-kalauzájának. Akárcsak nagy és kisebb kortársait, őt is magával ragadja az egyetemes Byron-láz s ő is elsajátítja a Byron-modor néhány emberi és művészi jegyét. Byron az egyetlen idegen költő, akinek verseiből fordít, de ez is csak amolyan szükséges kerülő, amelyen eljut Byron történeti küldetésének felismeréséhez. Heine mindenekelőtt azt csodálja Byronban, ami leginkább biztató és bátorító lehetett a maga számára: egyéni szabadságharcát. Bámulja Byronban az örök rebelist, aki néhányad magával elsőnek veri fel hangjával a Szent Szövetség nyomasztó, halálos csöndjét, hogy túlteszi magát osztálya korlátain és álszent erkölcsén, hogy nyíltan odadobja a kesztyűt az egész feudális Európának, hogy védelmére kel minden elnyomottnak, a halálra ítélt ludditáknak, az íreknek, hogy érdekeltnek mutatja magát kora minden konfliktusában és ellentmondásában, minden szabadságmozgalmában s hogy végül halálával pecsételi meg szabadságrajongását. De példaképe lehetett Heinének a megalkuvás nélküli pártosságban is, az olyan esetekben, amikor az emberi szabadságjogok és a haladás ügye forgott kockán, költői-esztétikai vonatkozásban, amikor megmutatta: nincs az a romantikus illúzió, motívum, varázslat, kirándulás a múltba vagy a föld egzotikus tájaira, amelyek elidegeníthetnék kora napirenden levő időszerű kérdéseitől. Csupa olyan vonatkozásról van szó, amelyeket a mikrofilológiai Heine-kutatás alig vett észre, vagy a legjobb esetben csak a megsejtésükig jutott el.

Ezzel Byron teljesítette küldetését. Párizs óta kezdi elveszteni időszerűségét, atmoszferikus hatását. A neve is már csak nagyritkán vetődik fel.

Egészen másképpen alakul Heinének Goethehez való viszonya. Kezdetől fogva a tisztelet, a csodálat párosul benne a kortárs féltékenységgel.

Goethe egyetemessége, világhíre, mítosza nyomasztó súllyal nehezedik rá. (Sok tekintetben emlékeztet a Goethe—Lenau-viszonyra.)

Láttuk : Berlinig Goethe nélkül tette meg az utat. Berlin óta Goethe ismerete teljesnek mondható. Új gyakorlatát követve, amely abban áll, hogy a valósággal szembesíti, amit csak hallomásból, könyvekből ismer : a legendát, 1824-ben meglátogatja Goethét.

Goethe fő gondja ezidétt : befejezni a Faustot, betakarítani hosszú élete termését, biztosítani szellemi hagyatékát. Igaz, emberi méltóságát, nyugalmát, nehezen kiharcolt rendjét féltve, talán a kelleténél jobban tiszteli a jogfolytonosságot, az érintkezés kötelező szabályait, szertartásszerűségét, de semmiféle engedményt nem tesz az obszkurantizmusnak, középkor-tiszteletnek, beteg és reakciós romantikának. Mialatt körülötte faji gyűlölettől és nacionalizmustól izzik a világ, Goethe a német nép s az európai népek szellemi együttműködésének lehetőségeit és feltételeit mérlegeli. Világtörténeti és világirodalmi kategóriákban gondolkodik. Világhíre most van tetőpontján. Most, élete utolsó éveiben építi ki kapcsolatát kora legjelentékenyebb szellemeivel. Most alkotja meg — Hegel szellemében — a világirodalom szót. Weimari háza a világirodalom kicsinyben, búcsújáróhely, ahol a látogatók százai : németek, angolok, franciák, oroszok, lengyelek, amerikaiak, írek, magyarok . . . adják egymásnak a kilincset. Közülük azokat részesíti előnyben, akik szellemileg közel állnak hozzá, vagy kielégítik sokfajta érdeklődését, híreket hoznak neki az újonnan kibontakozó nemzeti irodalmakról, a világ ismeretlen tájairól és népeiről, a természettudományok új eredményeiről, egyszerűen, akik — Goethe szavával — „termékeny” beszélő partnereknek bizonyulnak . . . Ugyan mi mondanivalója lehetne számára egy pályája elején álló, jóformán ismeretlen, kezdő költőnek, aki mély hódolattal ajánlotta, küldötte meg neki első műveit, anélkül, hogy választ kapott volna rájuk. Nem tudjuk hogyan folyt le a valóságban találkozásuk, de semmi esetre sem úgy, ahogyan jórészt megbízhatatlan forrásaink leírják, — vagy ahogyan Heine várta. A helyzet világos : egyszer próbált emberileg közeledni Goethe-hez, de visszautasításra talált. Érthető, ha nehezen szánja rá magát arra, hogy nyilatkozzék róla, s ekkor is alig tudja leplezni mélységes csalódását és bosszúságát. A találkozás mégis döntő fordulatot jelent életében : nemcsak, mert szemtől szembe láthatta kora legegyetemesebb költői lángelméjét, hanem azért is, mert csak e találkozás tudatosította benne azt a homályos sejtelmét, hogy Goethe személyében egy egész világtörténeti korszak utolsó reprezentatív képviselője áll előtte. S ha a találkozást követő években látszólag maga is a bálványrombólók közé áll s érthetetlennek tetsző mérték- és távlatlévesztéssel Goethe nagyságának elismerése mellett, életének és életművének inkább csak a negatív, korszerűtlen, arisztokratikus, apolitikus vonásait emeli ki, ha a maga szabadságharcát Weimarra is kiterjeszti, mind ezt nyilván csak azért teszi, hogy fokozza önbizalmát, hogy igazolja a maga

küldetését, hogy tisztázza a maga történeti helyét a német költészetben, amelyik szerinte megilleti mint egy új demokratikus, forradalmi korszak és időszerű költészettan előhírnökét, mint az eszme önfeláldozó bajnokát. Mihelyt megtörtént az ideológiai-történeti tisztázás, Goethe is tisztán emelkedik ki a félreértések és bálványozás teremtette weimari mítoszból. Heine most már a legszabadabb német jelenséget látja benne, aki életművével egymaga igazolta a világ előtt a német humanizmus haladó jellegét, s őt tekinti egyetlen igazi fegyvertársának az antihumanista, nacionalista front, a költőietlenség és művészetlenség, Börne és a Börne-típus népes családja elleni hadjáratában. Hegel után és Marx előtt most már Goethe lesz Heine emberi és eszmei tájékozódásának egyik legszilárdabb pontja, egyik főtanúja a nazarénusok világszekjtája ellen folyó pörében. Később is megtörténik, hogy személyi válságainak, hangulatváltozásainak megfelelően módosul benne Goethe képe, de ez már nem érinti a kép pozitív lényegét. Sőt, a „Romantikus iskola” első könyvében, ahol, Shakespeare és Homeros mellett jelölve ki Goethe világtörténeti helyét, Heine maga rajzolja meg útját a Goethe-mítosz szétrombolásától a klasszikus, világi Goethe felismeréséig. Mintha már egy új Goethe-mítosz kialakulásának első jeleit látnók: „Külső megjelenése éppen olyan jelentős volt, mint a szó, amely műveiben élt; alakja is harmonikus, tiszta, derűs, nemesen kimért, alkalmas arra, hogy a görög művészetet tanulmányozzuk rajta, akárcsak egy antik szobron. Ez a méltósággal teljes test sohasem görnyedezett keresztény féreg-alázatosság súlya alatt; ennek az arcnak a vonásait sohasem torzította el keresztény töredelem; ez a szem nem ismert ijedt keresztény bűnbánatot, nem tekintett áhítatot, mímelve, pislogva ég iránt: nem, Goethe szeme nyugodt volt, akárcsak egy istené. Általában az istenek ismertető jele, hogy tekintetük szilárd s szemük nem rebben nyugtalanul... Ezért, ha Agni, Varuna, Jama és Indra a Damajanti lakodalmán Nál alakját ölti magára, a lány hunyorgó szeméről ismeri fel kedvesét, mint mondtam, az istenek szeme mindig mozdulatlan. Napóleon szemének is ez volt a tulajdonsága. Ezért az a meggyőződésem, hogy Napóleon isten volt. Az öreg Goethe szeme is olyan volt, mint fiatal korában. Igaz, az idő az ő fejét is hóval borította, de nem hajlította meg. Mindig büszkén és magasan hordotta, s ha beszélt, mindig megnőtt az alakja, s ha kinyújtotta kezét, úgy tetszett, mintha ujjával meg tudná szabni az égen a csillagok útját, amelyen járniok kell. Szája körül állítólag az önzés hideg vonását lehetett látni; de ez a vonás is az örök istenek sajátja, különösen pedig az istenek öreg atyjáé, a nagy Jupiteré, akihez már az imént hasonlítottam. Valóban, amikor Weimarban meglátogattam s szemtül-szemben álltam vele, önkéntelenül oldalvást pillantottam, vajon nem látom-e mellette a sást is, villámmal a csőrében”.

Íme, Heine egykori bosszúsága, amely eltorzítottan láttatta vele a weimari Goethe alakját, most egy másik, istenítő végletbe csap át. Igaz, hogy most már a párizsi felszabadulás távlatából látja, azokban az években, amikor

odahaza magasra csap a Goethe-ellenesség és Goethe-gyűlölet lángja. Nem véletlen, hogy Goethehez való teljes megtérésének és legnagyobb Goethe-közelségének időpontja összeesik a romantikától való elszakadásának időpontjával.

Van Heine világának egy olyan területe : a politika, amelynek deromantizálásához a társadalmi és politikai szabadmozgás konkrét szemléletére, tehát egy egészen másfajta segítségre volt szüksége, mint amilyent Byron, Hegel, Goethe, vagy akár a maga szerény német tapasztalatai nyújthattak neki. Ilyen segítséget a júliusi forradalom előtt csak egy európai országtól, a legfejlettebb kapitalizmus s az ipari forradalom mintaországától, Angliától kaphatott. Anglia azóta, hogy elszigetelte magát a Szent Szövetség politikájától, nyíltan támogatta a görögök szabadságharcát és az amerikai spanyol gyarmatok függetlenségi mozgalmát, új miniszterelnöke, Canning pedig kiadta a jelszót : polgári és vallásszabadságot az egész világnak!, úgy áll Európa liberálisai előtt, mint a megvalósult liberalizmus hazája.

Ebbe az Angliába látogat el Heine 1827-ben. Várakozása, izgalma összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint annak idején Weimar előtt. Egyetlen érzése a fölszabadulásé. Jelszava, amellyel az ígért földjét köszönti: szabadság! „Szabadság országa, üdvözöllek! — Légy üdvöz, szabadság, a megújult világ ifjú napja! Azok a régi napok, amelyeknek szeretet és hit a neve, elhervadtak és kihűltek, már nem ragyognak s nem melegítenek többé! Elhagyottan állnak a régi mirtuszerdők, amelyek egykor túl voltak népesedve, s már csak gonosz gerlék fészkelnek a gyengéd bokrokban. Leomlanak a régi székesegyházak, amelyeket olyan óriási magasságba tornyozott fel egy elbizakodott kegyes nemzedék, amely hitét bele akarta építeni az égbe ; elkorhadtak és düledeznek, s isteneik nem hisznek már önmagukban. Ezeknek az isteneknek ideje lejárt, s korunknak nincsen elég képzelőereje ahhoz, hogy újakat teremtsen. Az emberi kebel minden ereje most szabadságszeretetté válik, s a szabadság talán az új kor vallása. Itt megint olyan vallásról van szó, amelyet nem a gazdagoknak, hanem a szegényeknek prédikáltak. Neki is megvannak a maga evangélistái, a maga mártírjai és a maga Júdásai!’’.

Az új szabadságeszmének felel meg az az eszményi távlat és kép is, amelyet Heine partraszállása után az igazi Angliával, az igazi Londenal, az igazi angol néppel szembesít.

Első benyomása kizáróan a csodálkozásé. London : a legérdekesebb, amit a világ az ámuló szellemnek megmutathat, a házak körngetege, az élő emberarcok zsúfolt árja, tarka szenvedélyükkel, mohó szerelmükkel, éhségükkel, gyűlöletükkel: „Filozófust küldjete Londonba, de semmiesetre se költőt! . . . többet tanulhat itt, mint az utolsó lipcei vásár minden könyvből, s amint körülzúgják az emberhullámok, úgy emelkedik fel előtte az új gondolatok tengere —, megérinti az örök szellem, amely e tenger fölött lebeg, hirtelen megvilágosodnak előtte a társadalmi rend legrejtettebb titkai, hallva hallja, látva látja a világ ütőerét, — mert ha London a világ jobb keze, tevékeny, hatalmas



jobb keze, akkor az utca, amely a tőzsdétől a Downing-street felé vezet, a világ ütőerének nevezhető”. De a csodálatot nyomon követi a kiábrándulás és a csalódás, amely ezúttal annál nagyobb, minél nagyobb volt a várakozás izgalma. Heine képzeletét elnyomja, elképeszti az óriási egyhangúság, a gépies mozgás, a kelletlen öröm, amely megüli az emberek arcát. Az átlagangolt, a John Bull-típust, ezután nem is tudja másképpen elképzelni, csak mint akit állandóan hajszol az érdek, a profitéhség, a pénz éhe, csak mint aki éjjel-nappal új gépek feltalálásán töri a fejét, ül és számol izzadó arccal, fut és rohan a kikötőből a tőzsdére, a tőzsdéről a tengerpartra... Micsoda látvány ez, a franciák berezinai átkelésének a mása. Heine benéz a szegénynegyedbe, egy törvényszéki tárgyalásra, a parlamentbe, tájékozódni próbál az angol politika napirenden levő kérdései, a pártharcok ideológiai tartalma körül. Most még tehetetlenül áll szemben a kapitalizmussal, mindössze annyit vesz észre belőle, amennyit a kapitalizmus szennyes, visszataszító, embertelen tünetei elárulnak: a szegények nyomorát, a gazdagok jólétét s a két tábor áthidalhatatlan ellentétét, de alig valamit haladó, építő jellegéből. Annál meglepőbb, milyen otthonosan mozog Heine ott, ahol Anglia pénzügyeiről, államadóságáról van szó! Itt mintegy rácáfol önmagára: oldalszámra idéz William Cobbet angol publicista egyik könyvéből, amely tudvalevőleg Marxnak is forrásul szolgál majd. Már a himnikus bevezetésben feltűnik egy új műszó, a „túlnépesedés”. Ez s néhány meglepő fordulat arra vall, hogy Thomas R. Malthus főműve, amelyet Heine nemsokára Olaszországba is elvisz magával, szintén megfordul a kezén.

Heine beszámolója angliai útjáról 1828-ban jelent meg „Angol töredékek” címen. Ez is az emberi szabadság-apoteózisával kezdődik. Befejezése pedig hitvallás Európa forradalmi hagyományai, köztük Gutenberg, a Hegel szellemében értelmezett reformáció s a francia forradalom mellett, fenyegető forradalmi kiáltvány, amellyel Heine a reakciós világhoz fordul. Tolla alatt valósággal tüzet fog a papiros: „A francia forradalomról beszélek, arról a világkorszakról, ahol a szabadság és egyenlőség tana olyan diadalmasan emelkedett a magasba a megismerésnek abból az általános forrásából, amelyet észnek nevezünk.” Meg nem szűnő kinyilatkoztatás, amely megismétlődik minden emberfőben. Ebben különbözik ama másik régítől, amely csupán néhány kiválasztottban jelentette ki magát, a tömeg viszont nem tehetett mást, el kellett hinnie. A kinyilatkoztatásnak ez utóbbi fajtája maga is arisztokratikus természetű, és soha sem volt képes olyan eredményesen harcolni a kiváltságosak uralma, a kasztszellem ellen, ahogyan a demokratikus természetű ész. A forradalom története e harc hadtörténete, amelyben többé-kevésbé valamennyien részt vettünk, halálos harc ez, amelyet az egyiptomi fajjal vívtunk. Noha az ellenség kardja napról-napra egyre inkább élet veszti, noha a forradalom bajnokai már megszállták a legfontosabb pozíciókat, még sem zendíthetnek rá a diadalénekekre, mielőtt nincsen befejezve a mű. „A sza-

badság új vallás, korunk vallása. Ha Krisztus nem is e vallás istene, mégis ő a főpapja, s a neve üdvösséget sugároz tanítványainak szívébe. A franciák viszont az új vallás kiválasztott népe. Az ő nyelvükön foglalták írásba az első evangéliumokat és dogmákat, Párizs az új Jeruzsálem, a Rajna pedig a Jordán, amely a szabadság szent földjét a filiszteusok földjétől elválasztja.”

Heine Londonban szegényebb lett jó néhány illúzióval, ennek fejében viszont gazdagabb lett jó néhány politikai tapasztalattal. Az angol társadalmi és szellemi életbe alig vethetett egy-két pillantást, viszont a politikai valóságot annyira megközelítette, mint eddig soha. Anglia utazásának talán ez a legmaradandóbb eredménye.

Heine már odahaza is nyitott szemmel járt a világban. Ezért nem maradhatott közömbös az iránt, amit maga körül látott: a rendszer, a politikai élet nyomorúsága, a nemzeti gondolat nyárspolgári és nacionalista eltorzulásai iránt. De mivel már ő is tudja, hogy a politika „tövises” terület, kénytelen gyakran virágnyelven kifejezni magát: Napóleont s benne a forradalom örökségét mitizálva, törpe ellenfeleit s bukásának haszonélvezőit állítja pellengérre, a rendszer helyett ennek legerősebb támaszát, a világi és egyházi feudalizmust s legveszedelmesebb intézményét, a cenzúrát támadja. Így fejlődik azzá a politikai érdekeltségű íróvá, amilyennek első prózai művei mutatják, ahogyan liberális olvasói értelmezték és ünnepelték. Mi viszont az ösztönös forradalmárt látjuk benne, aki határozott politikai koncepció híján, mégis politikai kategóriákban gondolkodik. Most az angol politikai élet problémái, belső ellentmondásai, párt- és érdekharcai körül szerzett, jórészt kiábrándító tapasztalatai hozzásegítik a hiányzó koncepcióhoz, amelynek távlata a demokratikus forradalom.

Hazatérése óta a liberális közvélemény a haladó politikai eszmeharc bajnokát látja benne. Költői műveinek első gyűjteménye, a „Dalok könyve”, ismertté teszi nevét az egész német nyelvterületen. Nyilván gyorsan terjedő híre és népszerűsége bírja rá a Cotta-céget, hogy följánlja neki müncheni folyóiratának, a „Politikai évkönyvek”-nek szerkesztői állását, mégpedig olyan feltételek mellett, amelyek most első ízben biztosítják Heine anyagi és társadalmi függetlenségét. Heine elfogadja az ajánlatot s Münchenbe költözik, ahol éppen most, I. Lajos trónralépésével (1825) s irányításával kezdődik a bajor politika, kulturális, művészi, irodalmi élet, közoktatás egyetemes restaurációja, mégpedig a legtúlzóbb nacionalista és klerikális szellemben. Az egyetem az obszkurantizmus, az irracionális filozófia, a nacionalizmus fő fészke. Itt tanít az öregedő Schelling, a filozófia és vallás megbékülését hirdetve, Joseph Görres, az „ecclesia militans” leghatásosabb publicistája, Heinrich Schubert, misztikus természetfilozófus, akinek értelmezése szerint a demokráciát isten küldötte büntetésül a bűnös emberiségre, s mind között legveszedelmesebb, mert a leghomályosabb s legirracionálisabb, Franz von Baader. Ez a misztikus demagóg gyűlöl minden haladást, forradalmat, kapita-

lizmust. Még az is, ami rebellis vonás benne : pápaellenessége, rokonérzése az elnyomottakkal, az osztályharc felismerése — végeredményben a reakciót szolgálja. Ez a szellem a gazdasági életre, sőt még az antikvitás követésére is rányomja bélyegét. Irányítója, védnöke a teutomán, minden reakciós és nacionalista mozgalomban érdekelt Lajos király, a műkedvelők fejedelme, akit Heine örökre nevetségessé tesz majd szatirikus verseivel.

Könnyű elképzelni, hogyan érzi magát Heine ebben a világban, ahol minden végletes ellenképe a Rajna-vidéknek, Angliáról nem is beszélve, még ha tudjuk is, hogy akad benne nem is egy liberális és ellenzéki szórvány, megértő barát. S még ha nem fog is rajta a sötétség városának fertőzése, kénytelen egyre újból engedményeket tenni az „udvari” légkörnek, halkítani egészen más akusztikához szokott hangját. Viszont mélységes naivitásra s a helyzet teljes félreismerésére vall, amikor azt hiszi, hogy most végre teljesülhet régi vágya, és hogy E. von Schenk oktatásügyi miniszter, aki maga is író s elismeréssel nyilatkozik Heine költészetéről, kineveztetni egyetemi professzornak.

Abban a biztos tudatban, hogy kinevezése megtörténik, lemond szerkesztői állásáról s Olaszországba utazik. Ez az út nem merő kirándulás, mint az angliai, nemcsak mert Olaszország a renesszánsz óta hozzátartozik a német szellemi élet felejthetetlen haladó hagyományaihoz, s mert annyi német művésznek és költőnek, köztük a legnagyobbnak, Goethenek lett választott hazájává, hanem azért is, mert enélkül nem lenne teljes Heine fejlődése s mert Olaszországgal kitágul a deromantizálásra váró világ területe. Az utat Goethe nevében kezdi. Goethe realizmusának hódol e csodálatos mondatokban : „Goethe maga a természet tükre. A természet tudni akarta, milyen, s megteremtette Goethét.” Heine az ő nyomában, de nem az ő plasztikus szemléletével és az ő szellemében járja az országot, hanem minden antik útravaló és iránytű, minden fenntartás híján, mint aki most első ízben élhet, sőt vissza is élhet a szabad mozgás, az érzelmi és gondolati szabadság korlátlan lehetőségével. Megnéz minden szeme ügyébe eső műalkotást, szobrot, képet, antik emléket. A természet megkapja, de érdeklődésének igazi tárgya az ember, a nép. Elmaradhatatlan, kötelező távlata a forradalom eszméje. A marengói csatátéren a forradalom távlatából ítéli meg s ítéli el bálványát, Napóleont : Brumaire tizenharmadikáig a szabadság hőse, ekkor elárulta a szabadságot. Csak most, amikor Heine továbbsszövi, illetőleg magasabb szinten reprodukálja régebbi gondolatait, látni, milyen jó és termékeny politikai és történeti előiskolának bizonyult London, s hogy már közvetlenül Párizs előtt állunk. Mi a kor nagy feladata? veti fel a kérdést Heine. Az egyenjogúsítás. Nemcsak az írek, a frankfurti zsidók, a nyugat-indiai feketék s más efféle elnyomott népek egyenjogúsítása, hanem az egész világé, különösképpen pedig Európáé, amely nagykorú lett s eltépi a kiváltságosak, az arisztokrácia vas járószalagját. A szabadság néhány renegátja csak hadd kovácsolja legfinomabb lánckövetkeztetéseit, hogy bebizonyítsa nekünk : az emberek milliói arra

vannak teremtvé, hogy néhány ezer kiváltságos lovagnak szolgáljanak teherhordó állatul; mégsem tudnak meggyőzni róla, amíg be nem bizonyítják nekünk, hogy amazok nyereggel, emezek pedig sarkantyúsan jöttek a világra.

Micsoda éleslátás kellett ahhoz — s ebben alighanem Hegel volt Heine irányítója —, hogy felismerje: minden kornak, minden gazdasági formának megvan a maga feladata, amelynek megoldása előbbre viszi az emberiséget. A feudalizmus teremtette egyenlőtlenség minden bizonnyal egyik szükséges feltétele volt a civilizáció haladásának, most azonban gátolja e haladást. A franciák megpróbálták kierőszakolni az egyenlőséget. A forradalom jelt adott az emberiség felszabadító háborújának megindítására. A franciák gondoskodtak az emberi társadalom két legnagyobb szükségletéről, a jó ételről s a polgári egyenlőségről. S ha majd egyszer egyenlő jogú vendégekként, mindnyájan leülünk a nagy engesztelő lakomához s jól érezzük magunkat, első felköszöntőnk a franciáknak szóljon! Persze, még némi időbe telik, mire megülhetjük ezt az ünnepet, mire megvalósul az egyenjogúság; de végre mégis csak eljön ez az idő, s mi megbékülve, teljes jogú vendégekként foglalunk helyet a közös asztalnál. Ezzel megtörtént az egyesülés, s utána egyesült erővel harcolunk a többi világban, végül talán a halál ellen is, amelynek komoly egyenlőségi rendszere legalábbis nem olyan sértő, mint az arisztokratizmus nevető egyenlőtlenségi tana. (Aki ezeket a lázító és forradalmi optimizmustól sugárzó mondatokat papírra vetette, az saint-simonista, mielőtt még hiteles saint-simonista szövegeket olvasott volna.) — „Minden kor”, fejezi be Heine, „azt hiszi, hogy az ő harca mind közt a legfontosabb a kor igazi hite, ebben él s ebben hal meg, s mi is a szabadságnak ebben a vallásában akarunk élni és meghalni, amely talán több joggal nevezheti magát vallásnak, mint az a tartalmatlan, halott lélek-kisértet, amelyet még vallásnak szoktunk nevezni —, azt hisszük, a mi harcunk a legfontosabb, amelyet valaha is megharcoltak e földön, noha történeti sejtelmünk azt mondja nekünk, hogy unokáink talán ugyanazzal a közömbös érzéssel néznek le ránk, amellyel mi tekintünk az első emberek küzdelmére, akiknek a mienkhez hasonló mohó szörnyetegekkel, sárkányokkal és rabló óriásokkal kellett megküzdeniök.”

Heine Rómába készül, várakozás s fenntartás közepette, de csak Flórencig jut. Onnan visszafordul. Velencében megtudja, hogy apja halálán van, mire sietve hazautazik. Csak most tudja meg: Lajos király, nyilván a müncheni klerikálisok befolyására, nem járult hozzá professzori kinevezéséhez. (Helyette H. F. Massmann kerül az egyetem germanisztikai tanszékére, akit Heine a korlátolt, nacionalista és műveletlen tanár típusaként tesz majd csúffá szatirikus költészetében.)

Ha Heine angliai útjának abban láttuk a legfontosabb eredményét, hogy még soha ilyen közel nem jutott a politikai valósághoz, Olaszországról viszont megállapíthatjuk, hogy kigyógyította a romantikának abból a fajtájából, amit délromantikának nevezhetnénk...

Aránylag egyszerűnek látszott megrajzolni azt az utat, amelyen Heine eljut gondolkodása, világképe deromantizálásáig, vagy ha úgy tetszik: varázstalanításáig. Annál nehezebb, mert jóval problematikusabb megmutatni, hogyan tükröződik ez az út költői fejlődésében s e fejlődés művészi eredményében, főleg ha tudjuk, hogy romantikus előzmények nélkül születik bele egy romantikus világba, hogy anyanyelve, vagy amit annak tart, romantikus eredetű, hogy romantikus illúziók tartják megszállva tudatát, még akkor is, amikor már látja, hogy csupán a valóság hamis visszfénye mind. Mindez örökös nyugtalanság forrása, s addig tart, amíg ki nem derül, hogy nem lehet hamis tudattal, romantikus ideológia nélkül romantikusan „élni”, amíg a deromantizált tartalmak meg nem találják megfelelő reális nyelvüket.

Természetesen Heinének is lehetnek és vannak visszaesései, amikor felidézi a romantika illúzióit, de ez már csak álmait nyugtalanítja s nem veszélyezteteti nappalait, s mint az „Atta Troll”-ból látni, a legészbontóbb romantikus káprázat sem tart tovább egy pirineusi éjszakánál.

Egy másik probléma abból adódik, hogy Heine költészetének főiránya, lehetőségei szerint, ha nem is olyan kizárólagossággal, mint pl. a Lenaué, elsősorban lírikus, s nagy elbeszélő kvalitásai ellenére is csak másodsorban epikus. Ami más szóval azt jelenti, hogy gyakran olyan feladatokat kénytelen vállalni, amelyeknek teljesítése túllépi a lírikus illetékességének a körét. Végül hadd említsem Heinének a költőnek egy olyan alapvető vonását, amellyel egyedül áll kortársai között, ez az ő következetes időszerűsége, amely már romantikus korában is érvényesül: mindig együtt él, együtt halad az idővel, s ha néha meg is áll s visszanez a megtett útra, retrogád hajlamai nincsenek soha. Ezért nem lehet s nem is lesz soha a fennálló társadalmi rendszer apologetája, ezért juthat el Hegeltől a saint-simonizmusig s onnan Marxig.

Mindig tudja, hányat ütött az óra, nem roskad össze a maga s kora ellentmondásainak súlya alatt. Ezért járhat, párizsi számkivetésének évei alatt is, a német költői nyelvi fejlődésének az élén s őrizhet meg mindvégig valamit örök fiatalságából. S itt kell hogy rámutassunk arra, micsoda súlyos távlattevédekkel jár az a már-már közkeletűvé vált fölfogás, amely egyszerűen egyenlőségi jelet tesz Heine a költő és Heine a haladó politikus és ideológus közé, megfelelkezvén arról, hogy Heine elsősorban költő, mégpedig a legnagyobbak közül való, s csak másodsorban hegelianus vagy saint-simonista, s hogy mint költő teljesíti, mégpedig az ideológiai tisztánlátás, a nyelvművészet legmagasabb szintjén, politikai-történeti küldetését az emberiség szabadságharcában, a tótágast álló világ talpraállításáért folyó harcban. Ezzel azt hiszem megtaláltuk a helyes szempontokat Heine életművének korszerű megítéléséhez.

## 3.

A „Dalok könyve”: Petrarca óta az első eset, hogy költői lángelme nem drámájának, eposzának vagy regényének, hanem kizáróan lírájának s itt is elsősorban szerelmi lírájának köszönheti hírét a világban. Mi e világhír nyitja?

Ma már túl vagyunk azon, hogy a „Dalok könyvé”-ben ne lássunk mást, mint megkésett kísérteti romantikát, középkor- és kelet-nosztalgiát, mitizált első szerelmet, meghasonlott kedélyt, világfájdalmat, népdal-utánzást. Kétségtelen: mindez együtt található benne, elébe megy a romantikus-realista átmenet törekvéseinek s alapja Heine egykorú népszerűségének, de nem magyarázza meg világhírét, amely együtt nőtt a századdal, s azt a szerepét, hogy az olvasók millióit hódította meg a költészetnek s a fiatal költők százainak oldotta meg a nyelvét.

Heine a „Dalok könyvé”-ben kezdi meg annak a veszedelmes izgató folyamatnak művészi megörökítését, amelyet a romantizált valóság és világkép deromantizálásának, másképpen veszélytelenítésének nevezhetünk, mégpedig a költő mindenkori jó és rossz tapasztalatainak megfelelően. Helyzete jóval bonyolultabb, mint a Goethéé, aki eleve kívül áll minden romantikus illuzionizmuson vagy akár az igazi romantikusoké, akik a vallásba, a misztikába, mesterséges tündérvölgyekbe menekülnek, hogy megmentsék illúzióikat. Láttuk, Heinének itt kell élnie s maradnia egy olyan valóságban, amelyet egyelőre csupán romantikus ködön át láthat. A „Dalok könyvé”-ben meg éppen felidézi a romantika illuzionisztikus motívumait, képzetait, de alig hogy felidézte, már el is temeti őket, mert először csak sejti, idővel azonban egyre világosabban látja, hogy merő káprázat az egész. Ifjúkorának legfájdalmasabb, de egyúttal legfelemelőbb pillanatai azok, amikor tudatossá válik benne: a romantika ideje lejárt, a romantikus mitológiák hitelüket veszítették, a romantikus illúziók átadják helyüket a forradalom eszméinek, köztük a legünnepeltebbnek, a szabadságnak, az elveszett aranykor nem mögöttünk, hanem előttünk van. Aki pedig ezt tudja, az a varázsrontók szemével és biztonságérzetével mozoghat a halálfóbia és éji kísértetek világában, nem szorul többé középkori díszletekre, spanyol vagy skót álarcra, hogy megvívja ellenük egyéni szabadságharcát. S amit most még csak hómályosan sejt, lassanként tudatossá válik benne, hogy legjobb segítőtársai a harcban az idő, a kapitalizmus, a technika, s hogy teljesítményeik mellett elhomályosul a romantika minden káprázata és csodája. Párizsban már kegyelet meg sajnálkozás nélkül gondol vissza mindarra, ami valamikor olyan csábító színben tűnt fel előtte: a katolikus középkorra, s ennek vitézi tornáira, a szelíd lovagokra s szende hölgyekre, Észak hőseire és a szerelem dalnokaira, a barátokra, az ősök sírboltjai okozta borzadályra, harangzúgástól kísért lemondásra s az örökös fájdalmas nyöszörgésre. Milyen ellenszenvesnek érzi azóta mindezt! A ház, ahol ül s romantikus verseket olvas, a Boulevard Mont-

Martren fekszik, odakint a nap legvadabb hullámai zajlanak, a modern kor leghangosabb hangjai rikácsolnak; csupa nevetés, dübörgés, dobpergés; rohamlépésben vonul el háza előtt a nemzeti gárda; s mindenki franciául beszél... Vajon lehet-e ilyen helyen Uhland verseit olvasni? Vajon járhat-e más eredménnyel az idő síkjából kiesett romantika s a modern világváros szembesítése?

A valóság deromantizálásának ez a folyamata, amelynek egyes szakaszai, meglepő fordulatai, visszaesései különbözőképpen tükröződnek a „Dalok könyvé”-nek többé-kevésbé önálló ciklusaiban, az „Ifjú szenvedések”-ben, a „Lírai intermezzó”-ban, a „Hazatérés”-ben, a „Harci út”-ban, s a csodálatos „Északi tenger”-ben, a romantikától való fokozatos eltávolodáshoz, végül a tőle való elszakadáshoz, egy új költői stílus és egy új költészettan kialakításához vezet.

Ma már irodalomtörténeti közhely-számba megy a fiatal Heine történeti jelentőségét, haladó jellegét kizáróan abban látni, hogy a romantika gyakorlatát követve, „két kézzel merít a német népdal motívum- és formakincséből”.

Igaz, azok között a hatások között, amelyek Heinét lírai kibontakozásának éveiben, tehát épen a „Dalok könyvé”-nek időpontjában a romantika részéről érték, a romantikus költők népdal-kultusza bizonyult a legtermékenyebbnek. Tudjuk, nem a romantika, hanem Herder, Goethe nemzedéke „fedezte” fel az egész népi hátországgal együtt a népköltészetet, mégpedig egy forradalmasító, rousseauista természetesség szellemében, amelytől a művelt humanista költészet megújulását várták. De csak a romantika emeli a népköltészet szövegeinek feltárását s kiadását, a népköltészet utánzását politikai és esztétikai programmá, amikor egy reakciósan értelmezett rousseauizmus szellemében a régi és új harcában nem az új, hanem a forradalmat megelőző régi mellé áll, s az anyagi meg szellemi világ szakadatlan változásával, a természet társadalmi átalakításával, a kapitalizmussal, az idő ijesztően meggyorsult ütemével szemben az örök, idilli népben látja a maradandóság és változatlanság megnyugtató jelképét, a nép költészetében, hagyományai-ban pedig azt a kiapadhatatlan forrást, amelyhez visszatérve, végre lehet hajtani nemcsak a „művelt” költészet, hanem az egész társadalom restaurálását is.

Herder, a fiatal Goethe s a Sturm u. Drang „népies” költői a konkrét nép ismeretében s abban a tudatban fogadják magukba a népköltészetet, hogy ez — akárcsak a Biblia, Shakespeare, Homeros, Ossián — elidegeníthetetlen része az osztatlan emberi kultúrának. A romantika első ideológusai még közömbösen viseltetnek a nép és a nép költészete iránt. Annál nagyobb szenvedéllyel és áhítattal fordul feléje a mozgalom második nemzedéke. Két költő-tagja, A. von Arnim és Clemens Brentano, adja ki „A fiú csodakürtje” (1805—8) címen azt a népköltési gyűjteményt, amely új irányba terelte

a modern német líra fejlődését, de azáltal, hogy nem tett különbséget a nem-népi és népi szövegek között s hogy az utóbbiak közül is csak keveset hagyott módosítatlanul, nagymértékben gátolta a népdal-fogalom tisztázását s káros hatással volt a romantikus lírikusokra, akik a népdalban látták utánzandó formai eszményüket. E költők gyakorlatában végzetesnek bizonyult, hogy a népdal alapelemeiből nem azt sajátították el, ami bennük tartalmilag konkrét, általánosítható emberi, hanem ami idejét múlt vagy egyenesen értelmetlenné vált nyelvi. De ez még nem minden.

Tudvalevő, hogy a népdalszövegek jó részét — íratlanságuk, szóbeli hagyományozásuk következményeképpen — a szerkezet kisebb-nagyobb fokú lazasága, szabadossága jellemzi. „Szét-énekelhetők” s újra „összeénekelhetők”. Megrövidíthetők s megtoldhatók. Aztán: a népdalszöveg csak a dallammal együttműködve él igazi életet. Enélkül élete olyan, mint a szárazra vetett halé.

A romantikusok már most alkotó elvükké teszik s egyúttal a kép-telenségig viszik a lazaságot és szabadosságot, felmentve érzik magukat minden logika, minden architektonikus szabály alól, mert ez felel meg leg-jobbban létük társadalmi gyökértelenségének, erkölcsi, érzelmi és esztétikai szabadosságuknak. Minden népdalt, népballadát, népmesét egy misztikus népszellem megnyilatkozásaként értelmeznek. Minthogy pedig e népszellemről is elmondható, amit ENGELS mondott Hegel abszolút eszméjéről, hogy azért abszolút, mert abszolúte nem tudhatunk róla semmit, a romantikusok abban a törekvésükben, hogy minél többet sejtessenek a szellem irracionális mély-ségeiből, dalaikat sokszor az igazi népdaltól idegen irracionális és homály nyelvén írják. Azt is tudjuk, hogy a német romantika elmélete és gyakorlata nem képzelhető el a zene állandó jelenléte, közreműködése nélkül. A roman-tika szerint a zene az elveszett paradicsom, a természet ősnyelve. A leganyag-talanabb, legirracionálisabb s egyúttal a legeggyetemesebb művészet. Minden művészet annál művészebb, azaz annál irracionálisabb, romantikusabb, minél több van benne a zenéből. A zene egy olyan világot tár fel az ember előtt, amelynek semmi közössége a földi valósággal. Funkciója ott kezdődik, ahol a nyelv véget ért, ahol ez megszűnik az érzelem-, a gondolatközlés, az emberek közötti érintkezés eszköze lenni. (Ha a nyelv mindent ki tudna fejezni, nem volna szükségünk zenére, mondotta egy szovjet kritikus.) A romantikus költő arra törekszik, hogy teljesen a szövegre bízva a dallam funkcióját, hogy át-zenésítse a maga nyelvét. Elmosni a költészet és a zene határát, hangutánzó szavakkal „zenét csinálni”, „zenei görögtűzet gyújtani”, gyakran az értelem rovására vagy akár ennek feláldozása árán, ez a Brentano-típus, — nem érzé-keltetni mást, csupán csak egy-egy megfoghatatlan zenei hangulatot, feloldódni a természetben, a tájban, végtelenen kiaknázni a nyelv zenei lehetőségeit, ez az Eichendorff-típus dalköltészetének egyik jellegzetessége. Sokszor az a benyomásunk: itt a zene minden, az értelem semmi. Sem Brentano, sem



Arnim nem ismeri a zárt forma építésének, a lírai hallgatásnak és elhallgatásnak íratlan, de szigorú törvényét. Dalaik, balladáik nagy része olyan, hogy még akkor is folytatódna, amikor már semmi új mondanivalójuk: bátran elhagyhatnók néhány versszakukat, anélkül, hogy megsínylenék. Kezdetük van, de végük nincs, vagy ha van, ez a végtelenbe és határtalanba vész.

Mint minden, amit a romantika birtokába vett, a népköltészet (dal, ballada, mese) világa, típusai, tárgyköre is romantikusan „átszellemítve” kerülnek ki költőinek gyakorlatából.

Ami már most Heinét illeti, előbb ismerkedik meg az igazi néppel, mint a romantika népkultuszával, előbb az igazi szövegekkel (pl. Schottky osztrák gyűjteményével), mint a romantikusok népdal-modorával. Igaz viszont, hogy első gyakorlati kísérleteiben ő is ezt a modort tartja magára nézve irányadónak, hogy főforrása most is s még jósokáig a „Fiú csodakürtje”. Még évek múlva is milyen lelkendezve ír róla a „Romantikus iskolá”-ban: „Ezt a könyvet nem dicsérhetem eléggé; a német szellem legbájosabb virágait tartalmazza, s aki a német népet legszeretetre méltóbb oldaláról akarja megismerni, olvassa el e népdalokat. E pillanatban itt fekszik előttem a könyv, s úgy érzem, mintha a német hársak illatát szagolnám. A hársfa ti. főszercpet játszik ezekben a dalokban. Esténként az ő árnyékában enyelegnek a szerelmesek, a hárs az ő kedves fájuk, talán azért, mert a hársfalevélnak emberi szív formája van... E daloknak különös varázsa van. A műköltők utánózni akarják a természetnek e termékeit, ugyanazon a módon, ahogyan mesterseges ásványvizeket készítenek. De ha vegyi eljárással kielemezik is az alkotó részeket, mégis elsikkad a lényeg: a pótolhatatlan szimpatetikus természeti erő. E dalokban érezni a német nép szívverését. Itt megnyilatkozik minden komor derűje. Itt dobol a német harag, füttyül a német gúny. Itt gyöngyözik az igazi német bor és az igazi német könny”. Heine e sorokat már Párizsban írta, de nem friss párizsi benyomásai alapján, hanem Párizs előtti, régi benyomásait idézve. A lényegyet azonban mégis ő elemezte ki a német népdalból. Amilyen mértékben távolodik lírai kezdeteitől s halad az igazi nép meg az igazi népköltészet megértésében, olyan mértékben hajtja végre deromantizálásukat, szabadul meg minden archaizáló külsőségtől, az Uhland-típust jellemző szerepjátszó hajlamoktól. Vagy Heine értelmezése szerint: „Dalaimban csupán a forma mondható többé-kevésbé népinek, tartalmuk révén a konvencionális társadalomhoz tartoznak... a régi meglevő népdal-formákból új formákat alakíthatunk, amelyek ugyancsak népiesek, anélkül, hogy utánoznunk kellene a régi nyelvi darabosságokat és tökéletlenségeket... Uhland hangja nem elég jellegzetes s tulajdonképpen a régi költeményekből ered, amelyekből témáit, képeit, fordulatait meríti.” (Levele Wilhelm Müllerhez, akit Goethe mellé állít, csupán azért, mert az ő népdalaiban látja a maga deromantizáló eljárásának igazolását!) A nép költészetének olyan tartalmi,

formai, tipológiai átlényegülése ez, ahogyan csak Lenaunál, vagy egy egész életet és életművet átható érvénnyel Petőfinél találkozunk vele.

Heine a művészi tudatosság legmagasabb fokán reprodukálja a népköltészet alkotó módszerét, versszakképleteit, de ritmikai lazaságát csupán ott, ahol ezt a művészi hatás megköveteli. Így jut el a maga jellegzetes dalformáig. A népköltészet bátorítja fel arra, hogy merjen egyszerű, természetes lenni, hogy száműzzön érett lírájából minden beteg érzelmességet, pátosz-formulát, nagyképűséget és ünnepélyességet, hogy költőivé avassa a mindennapi élet nyelvét és ennek szókincsét. De az már az ő külön jellegzetessége, hogy olyan könnyűvé, dallamossá tudja tenni ezt a nyelvet, mint hogyha hirtelenében hatályát vesztené volna a nyelvi gravitáció törvénye. Amire a romantika lírikusainak rendszerint versszakokra van szüksége, azt Heine két vagy három versszakban meríti ki: egy-egy érzelmi, hangulati helyzetet úgy, hogy utána az a benyomásunk: itt minden további szó fölösleges. Van dala, amely kicsinyben a világ tükre. Akárcsak a romantikusok, ő is kiaknázza a szavak zenei lehetőségét anélkül, hogy kiszolgáltatná magát az értelmet az értelmetüli erőknél, hogy megszüntetné a versépitmény plaszticitását s a nyelvnek azt a feladatát, hogy a gondolatközlés, az emberek közötti megértés eszköze legyen. Ha van az értelemnek zenéje, a lírikus Heine zenéje minden bizonnyal az. Ebben rejlik a „Dalok könyve” legszebb, legismertebb darabjainak utánozhatatlan varázsa. A gyűjtemény egyik leg gazdagabb forrása s alapszövege, a halhatatlan, mitizált első szerelem, olyan közkeletű s mégis olyan változatos valami, mint a biológiai lét, az életkorok, az évszakok, az élet és halál váltakozása, éppen azért megközelíthető minden ember, az egész világ számára.

Nem véletlenül idéztük bevezető sorainkban Petrarcát, aki azzal döbentett rá kortársaira, hogy elárulta a féltve őrzött titkot: emberek vagyunk. Heine magáévá teszi ezt a felismerést, amely minden európai líra kezdete. Versei — akárcsak Goethe minden verse — egy meg nem szűnő, egyetemes gyónás töredékei, igaz, jóval korlátozottabb értelemben, s ugyanakkor egy jóval szubjektívebb értelemben azok. Heine van olyan merész, hogy a XIX. század nagy költői közül magánjellegű lírájában talán elsőnek vonja le a francia forradalom következtetéseit, s a legprofánabb érzelm, a szerelem, a gondolat szabad mozgásának költői kifejezésével pótolja a politikai, forradalmi gondolat akadályozott, tiltott szabad mozgását. Van olyan merész, hogy feltárja legszemélyibb váramozzásait és csalódásait, szeretetét és gyűlöletét, olyan leplezetlenül s olyan mértékben, mint előtte senki, s felnagyítva, általánosítva őket, az egész haladó, érző világot, de mindenesetre a megfélemlítetten is az eljövendő forradalmak váramozzásában élő fiatalságot érdekeltté tudja tenni bennük, hogy amibe mások belepusztulnak, valósággal ünnepet celebrál a maga s kora ellentmondásainak. S teszi mindezt anélkül, hogy őszintesége művészietlen naturalizmussá, brutális szemérmertlenséggé

fajulna. S csak nagy ritkán vét a minden nagy költőre kötelező esztétikai tapintat s a nem kevésbé kötelező elhallgatás szigorú törvénye ellen. Ebben, valamilyen nyelvi-formai ökonomiájában csak egyetlen költő fogható hozzá: a magyar Petőfi. Ezzel máris megfeleltünk arra a kérdésre, mi Heine világhírének nyitja?

Abban, hogy Heine a világ elé tárta legszemélyibb jellegű ellentmondásait, konfliktusait, a forradalom felszabadító hatása mellett, minden bizonnyal Byron példájának van a legnagyobb szerepe, annál inkább, mivel őt is a forradalom nevelte rebellissé s nagykorúsította. Másfelől merő legenda, mintha Heine kifejezetten csakis azért lett a „meghasonlott kedély”, Petőfi szavával: a „szaggatottság”, a „világfájdalom” költője, mert a Byron-modor néhány jegyével s motívumával együtt az angol költő lelki alkatát, ellentmondásait is kisajátította volna. Holott erre semmi szüksége, hiszen származása, társadalmi helyzete, kora, a történeti valóság éppen elég és súlyos ellentmondással szolgált neki s terhelte meg az életét. A legenda régi keletű s Heine már a „Luccai fürdőzés”-ben (1829) tiltakozik ellene. Vagy tíz éve, állapítja meg itt, hogy a legkülönbözőbb változatokban éneklük fülébe az ő byroni meghasonlásáról szóló dalt. „Ó, kedves olvasóm”, folytatja aztán, „ahelyett, hogy meghasonlásra panaszkodnál, inkább amiatt panaszkodj, hogy maga a világ az, amely meghasonlott. Mert ha a költő szíve a világ középpontja, akkor manapság ugyancsak keserves szaggatottság a sorsa. Aki azzal kérkedik, hogy szíve ép maradt, csupán beismeri, hogy prózai, a világtól messzeeső zűgshíve van. Az én szívemet azonban kettészakította a nagy világghasadás, éppen azért tudom, hogy az istenek kiválasztottak a többiek közül, megáldottak s méltónak találtak arra, hogy a költészet mártírja legyek”. Sőt, Heine, nem egy mai filológust megszégyenítő éleslátással, a szaggatottság okait is megvilágítja: „Valamikor, az ókorban és középkorban egész volt a világ, a külső harcok ellenére mégiscsak megvolt a világ egysége, s akadtak egész költők. Hadd tiszteljük ezeket a költőket s hadd örüljünk nekik, de utánzásuk hazugság, merő hazugság, minden egészséges szem keresztüllát rajta s éppen ezért rászolgál a gúnyra.” Ehhez a megállapításhoz, amely nem egy tekintetben preformálja Petőfinek kora szaggatottságáról írt megjegyzéseit (az „Összes költemények” előszavában), csupán annyi a hozzátennivalónk, hogy Byron népszerűsége nélkül a szaggatottság aligha vált volna olyan közkeletűvé az irodalomban.

Nem egyszer rámutattunk arra, milyen történeti küldetést teljesít Heine a romantizált valóság deromantizálásával, most szeretnők kiemelni, hogy a deromantizálás lényegében egybeesik a romantikus idealizmus tótagast álló világának talpraállításával, általában a romantika meghaladásával, amivel Heine csak az idő parancsának tesz eleget. Ha — amint láttuk — Heine még egyszer felidézi a romantika káprázatát, csak azért, hogy utána ismét eltemesse, ezzel a romantika meghaladásának módszeréhez folyamodik.

De ismeri a meghaladásnak egy másik, hatásosabb és veszedelmesebb módszerét is: a groteszk és ironikus torzításét.

Az ironia Heine világérzésének, világképének s így művészetének is egyik sokat vitatott, de elidegeníthetetlen eleme. Külsőségeiben, technikájában nem egy ponton rokon a romantikussal, de nem származtatható belőle vagy valamilyen más elméleti forrásból, s világnézeti gyökereit tekintve nem is azonosítható a romantikus ironiával.

A romantikus ember leplezni akarván „szaggatottság”-át, leküzdhetetlen válságait, illúzióinak csődjét, tehetetlenségét a gyűlölt idővel, a technika vívmányaival szemben, fejtetőre állítja, visszájára fordítja a világot. Ezzel szemben Heine ironiája a felvilágosodásban, a maga új időérzésében gyökerезik, s a felvilágosodás meg az idő nevében leplezi le a felvilágosodásellenes, az időellenes romantikát, a hamis tudat és a hamis illuzionizmus minden megnyilatkozását életben és művészetben. A nagy romantikusok líráját kisajátító, lejárató kispolgári, „biedermeier”-költészetén Heine ironiája ütötte az első rést, amelyen aztán ellenállhatatlan erővel áramlik be a realizmus friss levegője. Azok az ironikus ötletek vagy fordulatok — (a jól ismert, mindenki által elsajátítható Heine-modor) —, amelyekkel Heine megbont, megszüntet vagy nevetségessé tesz egy-egy érzelmes, ünnepélyes, affektált pillanatot, nyárspolgári korlátoztságot, lehűt minden színlelt rajongást, csak világnézetének összefüggésében érthetők meg igazán. S ironiája ott bizonyul a legkegyetlenebbnek és legengesztelhetlenebbnek, amikor önmagában kell végrehajtania az ideológiai romtalanítást.

Van végül a romantikus múlttal vagy közelmúlttal való szakításnak egy harmadik pozitív formája, amely megteremti vagy legalább megmutatja a veszélytelenített, eltemetett, de kísérteteiben vissza-visszatérő réginek életképes, új ellenvilágát, amely a halálfőbiától, magánytól, rossz álmoktól szorongatott emberrel szembeállítja az új ember típusát, aki alig tud betelni fénnel, szépséggel. Valóban, egy egész világnak kellett megváltoznia ahhoz, hogy Heine a mindennapi, földi, érzéki szerelemre ruházhassa azt a dicsfényt, amely századokon át csupán a spiritualizált, égi szerelmet illette meg.

De Heine nem éri be ennyivel, hanem ahol lehet, átlépi a romantikus és deromantizált világ között elhúzódó határt, s megkezdzi az új világ birtokbavételét.

A határátlépés izgalmas és diadalmas pillanatait a „Dalok könyvé” nek záró ciklusa, az „Északi-tenger”, örökíti meg, nemcsak a német, hanem a világköltészet számára is. Igaz, ez a tenger nem a portugál Camões, az angol Byron vagy az osztrák Lenau határtalan, szabad óceánja, de Heine óceáni távlatokat tud adni neki. Hogy elejét vegyük minden tévedésnek: nem ő fedezi fel a tengert, még a németet sem. Mégis felfedezés számba megy, hogy első ízben ő ábrázolja a tengert örökös mozgásában és változásában, szélcsendjeivel és viharaival, a nap minden szakaszában az emberi élet hétköz-

napi és ünnepi, történeti és múltó pillanatainak művészi, lírai tükréeként. A ciklus darabjainak egyetlen megfelelő formája a szabad vers, amely nem ismer más törvényt, csak a szabad mozgását, más metrikai szabályt, mint amelyet a nyelv, a képzelet, az érzelem és a gondolat hullámlása diktál neki. Ismerjük a vers közvetlen német előzményeit a barokk lírán kezdve Klopstockig, Herderig, Goethéig, Stolbergig, Hölderlinig. Valamennyiük inspirációs elve a szabadság és — Goethét kivéve — a földtől „a lent” világától való szabadulás, eszményi távlatok pátosza. Heine inspirációs elve is a szabadság, amelyet azonban nem vallásos, antik külsőségek között, a szép látszat, elvont politikai eszmék birodalmában — hanem nagy példaképét, Goethét követve — kizáróan itt a földön akar s fog megvalósítani. Ezzel olyan mértékben nyílik meg az élet prózája, örömei, gondjai, nyelve, szókincese előtt, mintha már Whitman kortársa volna. S most fogalmazza meg, mégpedig a romantikára gondolva, azt a megrendítő történeti felismerést, amelyet alighanem Hegel sugallt neki, s amelyre sűrűn hivatkozik majd a klerikalizmus és arisztokrácia elleni hadjáratai során: ami meghalt, visszahozhatatlanul, annak a sírban a helye, az nem bitorolhatja az új, az élet és az élők jogát. Valahányszor egy idejétmúlt világ hazajáró kísérteteivel találkozik, könnyörtelenül alkalmazza velük szemben a veszélytelenítésnek leghatásosabb eszközét, a paródiát, abban a meggyőződésben, hogy amin nevethetünk, az nem lehet többé veszélyes, azt nem lehet komolyan venni. Tudjuk, Aristophanes és Lukianos, Rabelais és Cervantes óta hányan éltek a kísérteti múlt veszélytelenítésének, az ördögűzésnek ezzel a módszerével. Azt is tudjuk, hogy az antikvítás, ha nem hiányzik is teljesen Heine világképéből, ennek mégis csupán egy szerény eleme. Olasz élményében is alig juttat helyet neki.\* Ezt az elemet sem az antik művészet, hanem a görög és római nép története, néhány történetíró és író s mindössze talán csak egy költő: Homeros képviseli. Őt olvassa Heine a ciklus időpontjában. S Homeros hatására ismerünk mindenütt, ahol Heine előadása nyugodtabbá, érezhetően plasztikussá válik. A reális hazát kereső Heine egynek érzi magát a hazájába visszatérő tízezer görög harcossal, s velük együtt üdvözli az örök tengert:

*Thalatta ! Thalatta !  
 Légy üdvözölve örök tenger !  
 Légy üdvözölve, tízezerszer,  
 Ujjongja szívem, —  
 Így üdvözölt egykor  
 Tízezer görög szív,  
 Balsorssal küszködő, hazavágyó,  
 Világhír-övezte görög szív . . .*

\* (Antik szabású verset — tudtunkkal mindössze egyet írt, „Dido vigasz”-át, de ezt is összetépte!)

Milyen más hangot üt meg ezzel szemben a ciklus s bizonyos értelemben az egész kor egyik történetfilozófiai kulcsverse a görög istenek alkonyáról („Görögország istenei”)!

Amióta Aristophanes és Lukianos kikezdte a görög istenek tekintélyét, a kereszténység pedig letaszította őket az Olimpusról, a pokolba számúzta vagy eltemette őket, több ízben feltámadtak halottaikból, de új életük már csak merő tengődés volt, kísérteti élet az allegóriában, a klasszicisztikus művészet merev, vak szobraiban, a rokokó díszleteiben, a költők reménytelen evokációiban, a feudális abszolutizmus fejedelmeinek külsőségeiben. Schiller, Hölderlin, akik az elveszett paradicsommal, az emberiség örök tavaszával azonosítják a görög világot, fájdalmasan törődnek bele a változhatatlanba s ünnepi gyászpompával búcsúzkodnak a halott istenektől. Mindössze egy nagy kivétel van: csupán Goethe próbálja megvalósítani a maga „görög-ség”-ét, úgyhogy ne kerüljön összeütközésbe kora, népe modern szükségleteivel. S ha a felvilágosodott század legrebellisebb versében, a „Prometheus”-ban, fejére olvassa Zeusnek, illetőleg Zeus színe alatt az abszolút fejedelmi típus egyik képviselőjének bűneit, tiszteletlen hangja ellenére sem vonja kétségbe magának az istennek létét és létezését. De, igaz nagysokára, ő is kénytelen tudomásul venni: az antik világ ideje lejárt, s kénytelen kigyógyulni abból az illúziójából, mintha e világ kultúrája lehetne a német nép megújulásának ha nem is egyetlen, de mindenesetre egyik fő forrása. Mint annyiszor élete folyamán, éppen most, újra, de ezúttal utoljára, leszáll az alkotó természet ősi erőihez, a titokzatos Anyákhoz, hogy felhozza onnan a visszahódított Arkádiába minden szépségeszmény megtestesülését, a görög Helénát. De az egész káprázat nem éli túl Goethe-Faust szép árkádiai pillanatát: Heléna a semmiségbe oszlik, s csak szépsége szimbólumát, köntösét és fátylát hagyja az ámuló Faust kezében. Hogy Helénával együtt a Klasszikus Walpurgisz-éj kísértetei és elemi istenségei is eltűntek, hogy Faust maga túléli nagy csalódását, hogy legyőzi az ördögi mágiát, ebben Goethe realizmusának diadalát kell látnunk. Majd csak MARX fog rámutatni arra, micsoda új erők rántották ki a görög mitológia alól a talajt, amikor a „Politikai gazdaságtan kritikájához” írt bevezetésében felveti a kérdést, vajon a természetnek és a társadalmi viszonyoknak az a szemlélete, amelyen a görög képzelet, tehát a görög művészet alapul, lehetséges-e az automatikus szövőgépek meg a vasutak és a mozdonyok meg a villamos távírók korában? Megállhatja-e helyét Vulcanus a Roberts és társa, Jupiter a villámhárító és Hermes a Crédit mobilier mellett? Minden mitológia a képzeletben győzi le a természeti erőket, felel a kérdésre MARX, a képzelet révén uralkodik rajtuk s formálja meg őket, s eltűnik, mihelyt valóban uralkodunk ez erőkön. „Ugyan mi lesz a hír istennőjéből, ha a „Times” nyomdájához mérjük? A görög művészet feltételezi a görög mitológiát, azaz a természetet és a társadalmi formát úgy, ahogyan a népképzelet a maga öntudatlan művészi módján már feldolgozta őket. Ez az ő anyaga . . . Vagy más

oldaláról nézve a dolgot: Achillest nem teszi-e lehetetlenné a puskaapor és az ólom? . . .” Igen, a képzelet alkotta irracionális csodák szembesítése „a termelőerők leigázásával, a gépek, a vegyészet alkalmazása iparban és földművelésben, a gőzhajózás, vasutak, villamostávírók, egész világrészek művelés alá vétele, folyók hajózhatóvá tétele, a földből előteremtett népesség” (Kommunista kiáltvány) — ez, nem pedig egyes emberek akarata, röpiratok, irodalmi támadások oltják ki az antikvitás és a romantika csodáit egyaránt. Így következik be az antik istenek trónfosztása, amelyet Heine költeménye fantasztikus látomásként idéz fel. Holdfényes éj, arannyal sugárzó tenger. Világoskék csillagtalan égboltozaton fehér felhők. Márványból faragott óriási istenszobroknak hinné az ember. De nem felhők, Hellász istenei maguk, a világ egykori urai, most kísértetek, ünnepélyes, néma, ijesztő látvány, amikor elvonulnak az éjféli égboltozaton. Élükön az ég királya, Jupiter Parricida, kezében kialudt villám, arcán balsors és emésztő bú, de még mindig a régi gőg. Utána sorban Juno, nagy szeme megdermedett, lilom karja elerőtlenedett, Pallas Athéné —, az ő pajzsa és az ő bölcsessége sem tudta elhárítani az istenek romlását, Aphrodite, szépsége félelmet keltő, a halál istennőjének vélnéd, a szörnyű Ares, szomorú arccal a fiatal Phöbus Apollo, a santa Hephaistos — rég elhallgatott az istenek kiolthatatlan nevetése.

Schiller fájdalmas búcsúztatójában („Görögország istenei”) volt egy merész gondolat, amely kifejezetten keresztényellenes tendenciájánál fogva megdöbbenet, megosztotta kora német közvéleményét, és szenvedélyes vitákra adott alkalmat: Schiller szerint az antik világ az emberiség és a természet tavasza, csupa derű és boldogság, benne az emberi élet mása az istennek, a természet istenekkel népesült, — mindez: istenek, hősök, emberek, természet a kölcsönös megértés egységében. Ezt a tavaszt, ezt az egyetemes szépséget oltotta ki a kereszténység. Egy új isten — a kereszténység istene — ül Saturnus ledöntött trónján, barát nélkül, testvértelen magányban. Valamikor az istenek emberibbek, az emberek pedig istenibbek voltak: ma az ember az első, a legnemesebb féreg a férgek között. Ez pedig a kereszténység műve.

Heine, akinek költeménye párdarabja is a folytatása is a Schillerének, felkapja, de tovább is fejleszti ezt a gondolatot, s már-már politikai nyomatékokat ad neki azáltal, hogy kiinduló pontul használja fel az aszkézis és siralomvölgy-ideológia elleni támadásra:

*Ha elnézlek most odafönt,  
Elhagyott istenek,  
Halott, alvajáró árnyak,  
Gyöngye ködök, miket elfúj a szél,*

*S ha meggondolom, mily gyávák, széllel béleltek  
Az istenek, akik legyőztek,*

*Az alázatosság báránybőrébe bújt kárörvendő fickók,  
Elfog a komor harag,  
S lebontanám új templomaikat,  
S harcolnék értetek, régi istenek,  
Értetek s ambrózia-illatú szagotokért,  
Magam is leborulnék és imádkoznék,  
Könyörögve emelvén fel karom,  
Újra felépitett, áldozattól párolgó  
Magas oltáraitok előtt —*

*Mert ha igaz is, hogy ti, régi istenek,  
Egykor az emberek harcaiban  
Mindig a győztesnek fogtátok a pártját,  
Az ember mégis nagylelkűbb, mint ti,  
S az istenek harcaiban most én  
A legyőzött istenek pártján vagyok*

(T. T. J.)

\*

Hiteles forrásokból tudjuk, hogy amire csak ma kezdünk ráeszmélni : Heine egykorú olvasói felfedezték a látszólag apolitikus „Dalok könyvé”-ben, a régi istenek és illúziók alkonyában, az érzéki szépség ünnepi felavatásában a nyílt vagy leplezett időszerű célzatot. De azt csak mi és csak most vesszük észre, milyen fordulatot jelent Heinének egyre határozottabb tartalmi (érzelmi-gondolati) és nyelvi-formai konkrétizálódása, mint út a lírai realizmus felé.

A lírikuséhoz hasonló fejlődési tendenciát követ a balladaköltő. Ahogyan ott a romantikus líra nyelvét, úgy sajátítja el itt a romantika balladastílusát, műveli különböző típusait : a kísértetit, mondaít, meseit, lovagit. Addig is, amíg megtalálja a romantika útvesztőjéből kivezető legrövidebb utat, kimeríti a romantikus ballada önként kínáló motívális lehetőségeit, s ezúttal is kapóra jön neki egyfelől ideológiai függetlensége, másfelől gyorsuló elidegenedése a középkor-romantika eszményeitől. Ami benne eredendő balladahajlam, a ballada klasszikusaira jellemző képessége, hogy magánjellegű, helyi érdekű konfliktusoknak tipikus, egyetemes távlatokat tud adni, hogy akár csak a lírájában, itt is páratlan tapintattal gyakorolja az elhallgatás művészetét, igazán majd csak a romantika hatáskörzetén kívül, egy új realista típusban teljesedik ki. De már e körzeten innen is van két balladája, amely megközelíti ezt az új típust, mégpedig érezhetően politikai nyomatékkal : a „Gránátosok” és a „Belzacár”. Az elsőben kialakulása közben ragadja meg a Napóleon-legendát, amelyhez maga is hozzájárul e csodálatos változattal. Művészi formáló elve, hogy az első versszakok után ő maga a háttérbe vonul, s az egyik gránátosra bízza, hogy ez a maga személyében, de valójában a francia nép nevében dicsőítse a császárt. S e dicsőítés annál meggyőzőbb, mivel nem esik benne szó sem Napóleon emberi nagyságáról, sem katonai



lángelméjéről: mindez csupán a katona ragaszkodásában és szenvedélyes hűségnyilatkozatában tükröződik. Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy Heine a „Gránátosok”-at felemelő és biztató példaként állította elnyomott, kishitű népe elé, amely már csak hírből ismeri a nagyságot és a hősiséget. „Mi németek”, írja pár év múlva, már a császár halála s a legenda teljes kialakulása után, „is írtunk hőskölteményeket, de e költemények hősei csak fejünkben léteznek. Ezzel szemben a francia eposz hősei valóságos hősök, akik jóval nagyobb tetteket vittek véghez és jóval nagyobb szenvedéseket viseltek el, mint amekkorákat mi padlásszobáscánkban ki tudunk gondolni. A jó isten talán éppen ezért segített egészen más módon a franciákon; nem kell mást tenniök, csak híven elbeszélniök, mit láttak és mit tettek az utolsó harminc év alatt, s most is egy olyan megélt irodalmuk van, amelyent még egyetlen nép vagy kor sem hozott létre”. A francia államférfiak, katonák és nemes asszonyok naponként megjelenő emlékiratai olyan mondakört alakítanak ki . . ., amelynek középpontjaként úgy emelkedik a magasba a nagy császár élete, akárcsak egy óriás fa. Ségurnek az oroszországi hadjáratról írt műve dalnak mondható, francia népdalnak, amely e mondakörhöz tartozik, s hangjában, tárgyában minden idők epikai költeményeihez hasonlít és egyenrangú velük. Hősköltemény ez, a szabadság és egyenlőség varázsigéje szökkentette magasba Franciaország földjéből, mintegy diadalmenetben, dicsőségtől mámorosan, a dicsőség istenével az élén, járta be a világot, rettegés és dicsőítés közepette, végül így járja Észak jégmezőin a csörtető fegyvertáncot; a tűz és szabadság fiait elpusztítják a hideg és a rabszolgák.

Egész másfajta — a Napóleonéval ellentétes — riasztó példát jelenít meg Heine a „Belzacár”-ban, a babiloni despota sorsát, aki „megméretett és könnyűnek találtatott”. A ballada politikai célzata itt közvetlenebb és leplezetlenebb: már-már frontális támadásnak minősíthető, Németország kis és nagy despotái ellen irányuló éllel. Ha a „Gránátosok”-ból kihallani az angol-skót „Edvárd” szenvedélyes hangját, a „Belzacár”-t az ótestamentumi Dániel látomása és Byron hasonló tárgyú költeménye inspirálta.

Egy harmadik népi-romantikus típust képvisel a „Loreley”. Tudni kell, hogy német Loreley-legenda vagy monda nincs, s nem is volt. Régi folklórelemek s hagyományok alapján Clemens Brentano teremtette meg az összevetget és Lore Layban a démoni sellő (szirén) „korszerűbb” változatát. De ez is csak egy második átdolgozó közvetítésével került Heinéhez, nem hozva magával mást, csupán a motivális alaphelyzetet, néhány helyi szint s némi romantikus atmoszférát. Micsoda félszeg, felemás romantika mindez Heine balladikus versének zavartalan, tiszta romantikájához képest, amelynek minden eleme összefog a rajnai táj, az alkony varázsával, hogy érzékeltesse a sellő énekének ellenállhatatlan varázsát. A zene aztán a maga nyelvére ültette át a szöveg eredendő dallamosságát s ezzel megkönnyítette elszakadását a költőtől: közkeletűvé, névtelen népdallá válását. A Loreley nem az

egyetlen, de mindenesetre a legjellegzetesebb azok között a versek között, amelyekben Heine két kézzel adja vissza a népköltészetnek, amit tőle kapott, s amelyeket a nép a magáénak ismert el.

## 4

Heine, a prózaíró fejlődése egy síkban, egy időben, azonos ideológiai és társadalmi feltételek mellett megy végbe a lírikuséval. Ez azt jelenti, hogy akárcsak Heine lírája, prózája is ugyanannak a folyamatnak, a valóság és világkép deromantizálásának, a műfaj sajátos kifejező eszközeinek megfelelő tükrözése. S amire nem tudunk elég nyomatékka rámutatni: Heine lírája és prózája kezdettől fogva szükségszerűen a dialektikus megfelelés, sőt a tartalmi és terminológiai kölcsönhatás viszonyában áll egymással. E viszony tekintetében Heine módszere különbözik a romantikus egyoldalúságtól, amely teljesen feloldja vagy elmosza a líra és próza közötti határokat. Mert ha a fiatal Heine prózája helyenként úgyszólván túlárad is a lírizmustól, ami közös vonása a romantikával, ugyanakkor a valóság prózája előtt is megnyílik, mégpedig olyan mértékben, ahogyan ez a romantika esetében egyenesen elképzelhetetlen volna. Az is elképzelhetetlen, hogy a romantikus próza annyira „elnyelhetné” a lírizmust, hogy annyira realizálódhatnék, ahogyan ezt az érett Heine prózájában látni, hiszen abban a pillanatban elveszítené romantikus jellegét.

Heine fiataalkori prózájának uralkodó formája — regénytöredékét, a „Bacherachi rabbi”-t is beleszámítva — az útirajz. Ez a forma — minden regény ősfarmája — egyidős az utazási kedvvel és kalandvággyal, amely megelőzi, hol meg nyomon követi az első felfedezéseket, zárandokutakat, hódító hadjáratokat, a kapitalizmus terjeszkedését, a gyarmatosítást, a közlekedési hálózatok kiépítését, a világpiac kialakulását. Nincsen korhoz kötve, de együtt változik a társadalmi formák változásával, a technika vívmányaival. S vannak korszakok, amikor a kapitalizmus, a gépesítés, a természetátalakítás ijesztő következményeitől és tüneteitől, a városi kultúrától, politikai elnyomástól való menekülés vágya, a távolság varázsa a végletekig fokozza az utazási kedvet, amikor az utazók ezrei lepik el a világ „egzotikus” területeit, köztük Magyarországot, s az érzelmes, szatirikus, romantikus, utopisztikus útirajzok, útinaplók, utazási regények különböző típusaival árasztják el a világirodalmat. Ilyen az első francia forradalmat megelőző néhány évtized, s ilyen a romantika kora, amikor úgy tetszik, mintha a filisztert kivéve senkisé is ülné odahaza, s alig van regény vagy novella, amelynek legalábbis a címében ne történnék utalás vándorlásra, utazásra. A német romantikusok — Tieck, Brentano, Eichendorff, Achim von Arnim, Chamisso, és a félromantikusok, pl. Jean Paul-Richter meg hőseik állandóan úton vannak. Eichendorff egyik versében — („Általános vándorlás”) — minden vándorútra kel: a patakok, a

folyók, a pacsirták a levegőben, s a költőt, meg ahány testvére a világon, mindet vándorolni készíti a honvágy.

Heine szenvedélyes úton-járó (a szónak jó, nem régi rosszalló magyar értelmében) és kiránduló. Útirajzai valóban megtett, konkrét úti élményeiből bontakoznak ki, de az irodalmi útirajzláz sem hagyja érintetlenül. S mint mindig, ezúttal is csalhatatlan érzékkel választja ki a sok közül kalauzait: Jean Pault, Eichendorffot s az ironikus-érzelmes angol próza csodált mesterét, Laurence Sternet. Hármójuk közül Sterne a legveszedelmesebb, mint aki leginkább csábít modorának utánzására. Heine az ő hatása alól szabadul fel a legnehezebben.

Amit Heine első prózai kísérletei, a „Berlini levelek”, lengyelországi riportja még csak nem is sejtetnek, első lírai versei még éppen csak hogy sejtetni tudnak: hogyan lehet atómjaiban, múltó pillanataiban megközelíteni, érzékelni s nyelvileg érzékeltetni az élő világot, úgy hogy lehetőleg semmi se vesszen el az első benyomások, az első élmény tartalmából, ezt mint művészi, impresszionista feladatot első ízben a „Harzi utazás”-ban (1824) oldja meg. Mint a vak ember, aki visszakapja látását, először a látás élményét érzékli és élvezi, semmi mást, a városból, könyvek közül, kötelező társadalmi konvenciótól szabaduló Heine is a szabadulás, a szabad mozgás megrendítő élményét érzékeli és élvezi, s csak azután a szabadságot magát, a mozgás, a beszéd szabadságát, a szabad természetet, napfényt. Útravalóul Börne néhány mondatát hozta magával: Semmi sem maradandó, csak a változás, semmi sem állandó, csak a halál. Szívünk minden dobbanása sebet üt rajtunk, s életünk örökös elvérzés volna, ha nem volna költészet. Megadja nekünk azt, amit a természet megtagad tőlünk: az aranykort, amely nem rozsdásodik, tavaszt, amely nem virágzik el, felhőtlen boldogságot és örök ifjúságot. E kissé komor, kissé érzelmesen patetikus vezérszónál frissebb nyitánnyal szolgál az „Utazás” előhangja:

*Megyek én, föl, a hegyekbe,  
Hol a meghitt kunyhók állnak,  
Szabadon fuj ott a szellő,  
Keblem ott szabadon árad.*

*Megyek én, föl a hegyekbe,  
Hol a sudár luc sötétlik,  
Csermely csobog, vadmadár zeng,  
S büszke felhő nyúl az égig.*

*Agyó, termék, hölgyek, urak  
Simasága, üres, álnok!  
Megyek én, föl a hegyekbe,  
Onnan kacagok le rátok!*

(Szabó Lőrinc)

Az igazi romantikus semmit sem tud teljesen elfogulatlanul látni. Legkevésbé a természetet. A romantikus köd is a természetet üli meg a legállhatatosabban, s nehezebben oszlik is el, mint a valóság egyéb területein. Itt különben kezdetben Heine, a városi ember sem érzi magát elfogulatlannak. Az idill s az érzelmesség hozzátartozik természetszemléletének alaprétegéhez. Megpróbál közeledni a természethez, megfejteni „rejtélyét”, kiolvasni belőle, amit lehet, s ha nem lehet, beleolvassa a maga ellentmondásait. Ezért oly nyugtalan és nyugtalanító jó ideig benne, körülötte minden. De végül eloszlik a köd, s Heine most már zavartalanabban élvezheti a „világ nagyszerűségét”.

Az ember önkéntelenül Goethére gondol, aki egy félszázaddal ezelőtt szintén itt járt a Harzban, s csodálatos biztonságérzetére, amellyel el tudott igazodni a „kis” és „nagyvilág”-ban s amely áthatja harzi himnuszának („Téli utazás a Harzban”) minden sorát. Csakhogy Goethe négy évtizeddel született a francia forradalom előtt, Heine pedig pár évvel utána, s már egy új forradalom utopisztikus várakozásában. Ezért természetesnek találjuk, hogy a „Harzi utazás” hegyi idilljében felidézi Goethe szellemét, s a Faust I. katechetizáló jelenetét reprodukálva, Goethe panteista hitvallásával szembeállítja a maga új politikai hitvallását, amely már a forradalmi várakozás levegőjében fogant. E hitvallás — a kor egyik első, leplezetlen antiklerikális és antifeudális hangja — válasz a kis bányászlánynak arra a kérdésére, vajon hisz-e a szentháromságban :

*„Ah, kislányom, anyám karján  
Játszva, piciny fiú még,  
Hittem már az atyaisten  
Bölcs, hatalmas erejét . . .*

*Az ő műve ez a szép föld  
S rajta a szép emberek,  
Ő mérte ki, napok, holdak,  
S csillagok hogy lengjenek.*

*Aztán, nőve, hogy világom  
Mind kevésbé lett hamis,  
Értő ésszel, s lelkesen már  
Hittem a fiúban is ;*

*A kedvelt fiúban, aki  
Maga volt a szeretet  
S akit, ős szokás szerint a  
Nép végül megfeszített.*

*Most, felnőve, hogy út és könyv  
Annyi tömi már fejem,  
Szívem mélye mondja, hogy a  
Szentlélek az istenem.*

*Ő tette a fő-csodákat,  
De tesz majd még főbbeket,  
Kényúrvárat összezúzott  
S szolgáljáromot eleget.*

*Ősi jogot újít, oltja  
Életünk sok lángsebét,  
Egyenlő lett minden ember,  
Egy, nemesi sarjadék.*

*Riogatja a homályt és  
Az agy képzelt rémeit,  
Mely szerelmet s jót kajánul  
Éj-nap torzzá nyomorít.*

*Kiválasztott jó lovagot  
Jó páncélban ezeret,  
S lánggal a szívükben lobbant,  
Hogy érette küzdjenek.*

*Villognak a drága kardok,  
A hős zászló fenn lobog!  
Vágyol látni, drága lánykám,  
Ilyen büszke lovagot?*

*Nézz rám bátran, gyermekem míg  
Csókom ajkadon lobog,  
Mert magam is a szentlélek  
Egyik lovagja vagyok!"*

(Szabó Lőrinc)

Romantikus ködön át eljutni az igazi természethez éppen olyan nehéz, mint a faluban mást is látni, mint csupán a város idilli, a parasztban pedig mást, mint csupán a mesterkélt nyárspolgár ellentétét. Heine egynek tudja magát a romantikával engesztelhetetlen filisztergyűlöletében, de meg is haladja, mert filiszterellenes hadjáratában már politikai, társadalom-kritikai célokat követ. Másfelől a falut, a parasztot is kiemelné az örök idillizmus állapotából. Erre azonban csak nagysokára kerül sor. Addig is van egy érdekes felfedezése. A német romantika, amely kényszernek és átoknak érzi a munkát, vagy egyáltalán nem vesz tudomást a munkásról, vagy ha észre veszi, teljesen spiritualizálja őt is, meg a munkáját is. Erre csak egy kirívó példát. Hardenberg-Novalis a kora-romantika legjelentékenyebb költője. „Szakképzett” geológus. Mint nem egy kortársa, kezdetben ő is lelkesedéssel fogadja a francia forradalmat. Megtérése után aztán ugyanolyan lelkes ellenforradalmárrá válik. A restauráció híve. Középkor-rajongó. Protestáns létére ő írja a német irodalom legszebb Mária-himnuszait. Végül az álom- és a halál-misztika útvesztőjébe téved. Van két bányászdala. Hadd idézek az elsőből:

*Ki mélyeit bejárja,  
Az úr a föld felett  
És lent a föld ölében  
Minden bajt elfeled . . .*

Az ő akaratából:

*Királya udvarába  
Özönlik az arany,  
Nemes kővel kirakja,  
Mi diadémja van.*

Csak a vers végén csattan fel a kiugrott rebellis hangja.

A bányász híven nyújtja szerencsét hozó karját a királynak, egyébként nem törődik vele, s örömmel viseli szegénységét:

*Pénzért, kincsért csak öljék  
Egymást a völgybe lenn,  
Fönt a hegyeknek ormán  
Ő a fejedelem.*

(T. T. J.)

Heine leszáll a Harz-hegység egyik ezüsbányájába. Pillanatnyilag őt is megejtí a mélység „romantiká”-ja, de csakhamar magához tér. Érzékei felszabadulnak. Tájékozódni próbál: látja a magányos bányászt, amint kalapácsával ércdarabokat tör ki a sziklafalból, a gőzölgő párát, az éjszakában felcsillámló bányázmécseket, hallja a földalatti vizek csobogását, a gépek örökös zakatolását, egyszóval, ha nem is mindent, de mégis sok reális részletet a bányában folyó reális munkából, mintegy romantikus ködfátyolon át, részleteket, amiket a vérbeli romantikus restellt volna észrevenni s feljegyezni . . . „Levegő után kapkodva másztam fel újra a magasba, s bányamesterem egy keskeny, nagyon hosszú, hegybe vájt folyosón a Dorothea nevű bányába vezetett. Ez szellősebb és frissebb, a létrák tisztábbak, de hosszabbak és meredekebbek is, mint a másik bányában, a Carolinában. Itt már jobban éreztem magam, különösen mivel újra élő emberek nyomát láttam. A mélységben ui. mozgó fények tűntek fel; bányászok kapaszkodtak lassanként a magasba mécseikkel, „jó szerencsé”-vel üdvözöltek, mi hasonló módon viszonzottuk üdvözlő szavaikat, amint felfelé haladva, mentek el mellettünk; s mint valami barátiilag nyugodt, de egyúttal kínzóan rejtélyes emlék, úgy ért engem e komoly és jámbor, kissé sápadt s a bányamécstől titokzatosan bevilágított arcú fiatal és öreg emberek tekintete. Egész napon át itt dolgoztak sötét, magányos tárnájukban, most pedig látni kívánták a kedves napfényt, feleségük és gyermekük szemét”.

Még nem beszéltünk az útirajzoknak arról a jelentőségéről, hogy amikor maguk is a Heine első korszakát jellemző romantikus-realista-fordulat érdekes

emlékei, ugyanakkor e korszak költészetének forrásvidékét is feltárják előttünk. Nem tudom, észre vette-e már valaki, hogy pl. a „Dalok könyvé”-t valójában két olvasatban kapjuk, egyfelől mint kialakuló impresszionista, laza összöveget, közvetlenül a formai kikristályosodás előtt, az „Útirajzok”-ban, másfelől mint önkénytől, esetlegességtől megtisztult műalkotást magában a „Dalok könyvé”-ben. Amikor látjuk, hogyan bontakozik ki a prózai szövegből a „Dalok könyvé”-nek egyik-másik darabja, az a benyomásunk, mintha csak e szöveg folytatása volna. Holott többről van szó, mint a próza versséválásáról, többről: egy, a tartalomra, formára, nyelvre, ritmusra kiterjedő minőségi változásról. Még ott is, ahol úgy tetszik, hogy a próza és a vers csak ugyanannak a közös alapszövegnek az ikerváltozata, az „Északi tenger” képeiben. „Mondják”, olvassuk a prózai változatban, „nem messze e szigettől, ahol ma nem látni mást, csak vizet, valamikor igen szép szigetek és falvak álltak. A tenger azonban váratlanul elárasztotta őket, s tiszta időben a hajósok még látják az elmerült templomok fénylő csúcsát, sőt van, aki vasárnap reggel kegyes harangzúgást is hallott. A történet igaz; mert a tenger a lelkem . . . S ha felébredek elhaló harangzúgást és szent hangok énekét hallom”. Mi ez, ha nem költemény prózában, a tengerbe merült város északi mondájának evokációja? De elég elolvasni utána a verses változatot — a „Tengeri kísértet”-et, s érzékeny füllel kihallani belőle a szinte észrevétlen, de mégis a lényegbe vágó nyelvi-ritmikai különbséget:

*Én azonban ott heverésztem a hajó szélén  
S álmodó szemmel néztem alá  
A tükörtisza vízbe,  
S mind mélyebbre, mélyebbre néztem,  
Oda, hol mélyen a tenger fenekén,  
Eleinte csak köd gomolygott,  
De lassankint színesen kibontakozva  
Templomkupolák s tornyok látszottak,  
Végül nappali fényben az egész város,  
Ó-németalföldi modorban épült,  
Emberrel népes város . . .*

(T. T. J.)

De a mi szempontunkból, Heine fejlődése szempontjából a legtanulmányosabb az első útirajzok záró darabja, a „Le Grand” könyve, sok távlattevődés és hiba forrása akkor, ha nem választjuk külön benne a költészetet a valóságtól. Heine a „Dalok könyvé”-ből jól ismert eljárással, itt is még egyszer felragyogtatja a romantika minden káprázatát, illúzióját, Kelet-romantikát, mese-romantikát, sőt ezen túlmenően a maga romantizált gyermekkorát, a Rajnát, a francia megszállást, Napóleont, hogy aztán a valósággal szembe-sítve, leleplezze önmagát, eltemesse ezt az egész elragadó, illuzionisztikus világot s megmutassa mögötte az igazit: „Asszonyom, hazudtam Önnek. Nem vagyok a Gangesz grófja. Soha életemben nem láttam a szent folyót, soha

a lótoszvirágokat, amelyek a folyó kegyes hullámaiban tükröződnek. Sohasem heverésztem álmodozva ind pálmák alatt, sohasem feküdtem Dzsagartában imádkozva a gyémánt isten előtt, aki pedig könnyen segíthetett volna rajtam. Éppen olyan kevéssé jártam valaha Kalkuttában, mint a pulykasült, amelyet tegnap délből ettem . . . Nem, nem születtem Indiában; a napvilágot ama szép folyó partjain pillantottam meg, ahol zöld hegyeken a balgaság (szőlő) terem, amelyet őszkor leszednek, sajtolnak, hordókba öntenek s külföldre küldenek”. Így lesz Heine varázstalanított önéletrajzából, amelyben különben még így is több marad a költészetből, mint a valóságból, a romantikus önéletrajzok és önéletrajzi regények sziporkázó paródiája.

A „Le Grand könyvé”-vel s az „Új tavasz” verseivel, amelyek a könyv függelékeként jelennek meg, véget ért a deromantizálás első korszaka. De az „Új tavasz” cím megtévesztő, mert légköre, hangulata inkább lemondó, őszi. A költőnek már alig van új mondanivalója. S mintha egyelőre „kiénekelte” volna magát, most már évekig hallgat. Helyét átengedi a prózaírónak, aki ha kell, vállalja a költő tolmácsolását. Ez történik az olaszországi útirajzokban („Münchentől Genuáig”, „Luccai fürdőzés”; „Lucca városa”), ahol egyre fesztelenebbül érvényesülnek Heine elbeszélő kvalitásai is s egyre, több jelét látni annak, hogy érdeklődésével a természettől egyre inkább az ember, a társas és a társadalmi élet felé fordul. Sőt érzelmes-ironikus utazási regényt is tervez, Sterne modorában, de ehhez már nem futja epikai lélegzetéből, s csak a „Luccai fürdőzés”-ben ábrázolt embertípusok sejtetik, milyennek képzelte Heine a regény világát.

Ugyancsak itt vívja meg egész Németország nyilvánossága előtt első nagy irodalmi harcát Platennel, amelyről Heine maga azt mondja, hogy hozzá képest a klasszikusok „xénia-hadjárata” egyszerű csirkepör volt. Ezúttal is kiderült: a vélt vagy igazi személyi sérelmek nem választhatók el a nagy elvi, világnézeti kérdésektől. Heine személyében egy forradalmi jellegű, konkrét világnézet képviselője ütközik meg Platennel, egy elvont, időszerűtlen esztétikai világnézet képviselőjével, aki a vita időpontjában éppen még csak szakítani készül arisztokrata-misztikus, schellingiánus közelmúltjával, klerikalizmusával. Egyfelől a plebejus Heine, akinek konkrét szépségeszménye erről a világról való, másfelől a homoerotikus hajlamokkal terhelt, nyomorúságában, szegénységében is arisztokratikus, gőgös Platen, aki az antik szépség- és formaeszmény megszállottja marad még a júliusi forradalom után is, amikor már semmi szükség antik illúziókra, amikor maga is világnézetet vált s a lengyel függetlenségi harc hőseit ünnepli, a porosz abszolutizmust, a cárizmust támadja — nem, itt nem lehet szó kölcsönös megértésről.

Heine győzelmesen kerül ki a harcból, amelynek kimenetelében joggal a klerikális-arisztokrata klikk vereségét látja.

De a közvélemény, még ennek liberális része is a szegény áldozatnak fogja pártját, egyszerűen mert képtelen felfogni a harc elvi jellegét és jelentő-



ségét. Heine barátai és ismerősei között is mindössze egy van, Varnhagen von Ense, aki legalább elismeri Heine fölényét: „Az elítélt bűnéről vagy ártatlanságáról nem nyilvánítunk véleményt . . . Bármiképpen ítéljük is meg a bosszú okát, a körülmények kitalálása és kivitele mesteri. Ha már egyszer Aristophanesről beszélünk, úgy tetszik, hogy az egész történet aristophanesibb, mint minden, amit Platen gróf e mintát követve, egyáltalán alkotni képes volt. Heine úr azzal ölte meg ellenfelét, hogy művészete, mégpedig arisztophanesi művészete erején határtalanul meghaladta”.

Heine londoni utazása után egyre újból átfogalmazza kezdeti politikai programját, amelynek lényege az akkor még elvont harc az emberi szabadságért, az oltár és a trón, a klerikalizmus és arisztokrácia érdekszövetsége ellen. Akárcsak költői elméletében és gyakorlatában, útja itt is az elvont szabadságfogalomtól, az általános harci céltól a konkrét szabadsághoz, illetőleg konkrét harci célhoz vezet . . . „Az egyházi uralom minden esetre az elnyomás egyik legrosszabb fajtája”, írja már London előtt . . . „Róma mindig uralkodni akart, s amikor légiói elestek, dogmákat küldött a provinciákba. Mint egy óriás pók, úgy ült a latin világ középpontjában, s határtalan hálóval vonta be a világot. Népek nemzedékei éltek alatta nyugodt életüket, miközben közeli mennyországnak tartották azt, ami csupán római szövedék volt; csak a magasabbra törő szellem, aki átlátott e szövedéken, érezte magát korlátozva és nyomorúságosan, s ha ki akart törni, könnyen elkapta a ravasz pók s kiszívta merész vérért — vajon a tompa tömeg nem fizette-e meg drágán a maga álomboldogságát e vérről? A szellemi rabság napjai elmúltak; elaggottan ül a vén keresztespók Kolosszeumának tört oszlopai között, még mindig szövi régi hálóját, de ez petyhüdt és szétmállik, csak lepkék és denevérek akadnak meg benne, s nem Észak kőszáli sasa . . .” Az ember nem egyhamar felejt el ezt a szemléletes képet.

„Lucca városá”-ban Heine aztán tovább megy néhány radikális lépéssel, s megkondítja a halálharangot az érdekszövetség fölött: „Mi marad az arisztokratáknak, ha a koronás fők nem gondoskodnak többé ellátásukról, ha a királyok a nép tulajdonába mennek át s becsületesen meg szilárdan kormányoznak, a nép akaratából, amely minden hatalom egyetlen forrása? Mihez fognak a papok, ha a királyok belátják, hogy nincsen emberfő, amelyet egy csöpp szentelt olaj nyaktiló-állóvá tudna tenni, s ha a nép hasonlóképpen napról napra egyre inkább belátja, hogy ostyával nem lakhatik jól? Nos, ebben az esetben az arisztokrácia meg a klérus nem tehet mást, szövetkezik egymással, s elkezd ármánykodni az új világrend ellen.” Kárbaveszett fáradság. Az időt, ezt a lángoló óriást nem lehet megállítani, megy nyugodtan tovább, nem törődve harapós papocskákkal s kis junkerekkel odalent. Igen, Heinének az a meggyőződése, hogy egy életkor s ezzel együtt egy világkorszak lezárult: egy új világkorszak küszöbén állunk. Olaszországban a francia forradalom volt mindennapi olvasmánya. Politikai eszménye, távlata: a forradalom.

Most, mintha Németországban is sor kerülhetne ez eszmény és távlat megvalósítására.

1830 júliusában úgyszólván végszóra kitör a francia forradalom. Heine azonnal tüzet fog. Lelkesedése nem ismer határt: „Lafayette, a háromszínű zászló, a Marseillaise. Már nem kívánom a nyugalmat. Most már újra tudom, mit akarok, mit tegyek, mit kell tennem . . . A forradalom fia vagyok, s újra megragadom a bűvös fegyvereket, amelyek fölött anyám elmondta varázsigéjét . . . Virágot, virágot! Hadd koszorúzzam meg fejem a halálos harc előtt. S a lantot, a lantot is adjátok ide, hadd énekeljek harci dalt. Szavakat, amelyek lángoló csillagokként lövellnek alá a magasból s elhamvasztják a palotákat s megvilágítják a kunyhókat . . . Szavakat, amelyek dárdaként surrannak föl a hetedik mennyországig s eltalálják a kegyes képmutatókat, akik belopództak a szentek szentjébe . . . Csupa öröm s ének vagyok, csupa kard és láng!” . . . írja pár nappal a forradalom kitörése után. Néhány hónappal később még mindig a forradalom izzó áramában: „Mialatt itt ülök s írok,” lelkendezik a „Lucca város” kései utószavában, „ablakom alatt megszólal a zene, a hosszan elhúzódó dallam elégikus hangjáról megismerem a marseille-i himnuszt, amellyel a szép Barbaroux és társai köszöntik Párizs városát, a szabadság pásztordalát, amelynek hallatára a Tuillériákát őrző svájciakat elfogta a honvágy, a Gironde diadalmaskodó halálénekét, a régi, édes bölcsődalt. Micsoda dal! Megborzongok a tűztől és az örömtől, felgyújtja bennem a lelkesedés izzó csillagait s a gúny rakétáit . . . Nem írhatok tovább, mert az ablakom alatt szóló zene elkábította a fejemet, s egyre hatalmasabban zúg fel hozzám a refrénje:

„*Aux armes citoyens!*”

Csupa kiáltványszerű szöveg, a költő, a proféta és a néptribun közös műve.

Európa-szerte forr, lázong a világ. Belgiumban forradalom, Lengyelországban függetlenségi harc. Németország ezúttal legalább a külső jelek szerint, ideológiailag jobban felkészült a forradalomra, mint 1789-ben. Mindenfelé tüntetések, zavargásokra és kis puccsokra kerül a sor, sok helyütt hatálytalanítják vagy módosítják a cenzúra-rendeleteket, van fejedelem, aki új alkotmányt ad népének vagy helyreállítja a régit, a braunschweigiak elkergetik zsarnok hercegüket, Göttingenben republikánus községtanács alakul, — de mindebből nem lesz forradalom, s csak a reakció malmára hajtja a vizet és súlyos megtorló intézkedésekhez vezet. Heine most már világosan látja, hogy más dolog a forradalomért lelkesedni s ugyanakkor reformoktól vagy kizáróan a sajtószabadságtól várni a szabadságjogok megvalósítását, ahogyan a liberálisok teszik, s megint más dolog forradalmat csinálni — alulról.

„Ó, a párizsi nagyhét!” írja az „Angol töredékek” utószavában. „Igaz, a szabadság bátor lehellete Németországba is átlendült, itt-ott felborította

az éjjeli mécseseket, úgy hogy néhány trón vörös kárpitja meggyulladt tőlük s a lángoló hálósipkák alatt áttüzesedtek az arany koronák, — de a régi porosz-lók cipelik már az oltó vedreket s most annál éberebben szaglászni s annál szorosabbra kovácsolják majd a titkos láncokat, s már észre venni, mint épül láthatatlanul egy eddiginél tömörebb fal a német nép körül.” . . .

Heinén mély csalódás vesz erőt. Lehangolja a német helyzet, a német liberálisok gyávasága és tehetetlensége, nyugtalanítja a maga helyzete. Ehhez járul a lengyel függetlenségi harc összeomlása. Heine győztesen került ki a Platen-vitából, de nem telik öröme a győzelemben: néhányad magával egyedül áll egy egész ellenséges világgal szemben. Platen és a klerikálisok legérzékenyebb pontját érintették: zsidó származását. Minden terve, hogy szilárd anyagi alapot vessen az életének, hogy függetlenítse magát milliomos nagybátyjától, megghiúsult. Sem állása, sem mecénása. Nem lett belőle egyetemi tanár, nem folytat ügyvédi gyakorlatot, Hamburg város tanácsa nem választotta meg szindikusának . . . Egyetlen csábító lehetőségnek itt van Párizs. E lehetőség nem most merül fel benne első ízben. De most boldogan kap rajta. Mintha súlyos lidérenyomástól szabadulna . . . „minden éjszaka álmodom, csomagolom bőröndömet s Párizsba utazom”, írja 1831 áprilisában Varnhagen von Ense-nek, „hogy friss levegőt szívjak, hogy teljesen átadjam magam új vallásom szent érzéseinek . . .” Követi életének megmászhatatlan törvényét: 1831 áprilisában elutazik Hamburgból s május közepén megérkezik Párizsba.

## 5

Teljesen irreális volna, ha most úgy vetnők fel, úgy fogalmaznók meg a kérdést, mi lett volna Heinéből, hová fejlődött volna, ha Németországban marad. Hiszen maga siet elébe vágni e kérdésnek, amikor megállapítja: Párizsban sem lehet rosszabb dolga, mint odahaza, ahol élete merő harc és gond volt, ahol nem tudott biztonságban aludni s ahol megmérgezték valamennyi éltető forrását. Másfelől elég arra gondolni, hogyan fertőzi meg, hogyan bírja megalkuvásra, elveik megtagadására, hogyan korrumpálja a sokat emlegetett német nyomorúság, pontosabban a sokfajta kicsinyesség, korlátoltság, félszegség, cenzúra és börtön, amik megbújnak e fogalom mögött, az „ifjú német” mozgalom ideológusait, közíróit és íróit, a Gutzkow-okat, Laubékat, Kühnéket, a liberális kispolgárság költőit, a Dingelstedt-típust, hogyan akadályozza meg Hegel baloldali ellenzékét, köztük egy David Friedr. Strausst vagy egy Feuerbachot abban, hogy levonják álláspontjuk végső világnézeti és politikai következtetéseit, hogyan sorvasztja el mindez a kor legjobb tehetségeit, elég, ha erre gondolunk, hogy lássuk: milyen korlátoktól szabadult meg Heine, micsoda új, nem várt lehetőségek nyíltak meg élete,

gondolkodása és művészete előtt azáltal, hogy Párizsba költözött. Mintha párizsi teljesítményeivel Engels felismerését igazolná: a német nyomorúság nem győzhető le belülről, hanem csakis kívülről. De ez még nem minden. Párizs nemcsak a forradalmak és forradalmi eszmék fővárosa, a kapitalizmus, az új burzsoázia világvárosa, hanem az ízlésé, az új realista irodalomé és művészeté is. Az a hiányos, vagy téves jórészt elvont kép, amely gyerekkori benyomások, könyvek vagy egyéb források révén alakult ki Heinében a francia népről, történelemről, kultúráról, költészetről, teljesebb, konkrétabb tartalommal telítődik, most amikor ezt a képet a konkrét francia néppel magával, a könyveket szerzőikkel, pl. Balzac-kal; Victor Hugo-val, George Sand-nal, Théophile Gautier-vel, Béranger-val, Mignet-vel, Musset-vel szembe-sítheti. Arról nem is beszélünk, milyen mértékben mélyíti ízlését Párizs színházi kultúrája, zenei, művészi élete, Berlioz, Chopin, a fiatal Richard Wagner barátsága. Érthető, hogy csupa életöröm és vállalkozó kedv. „Itt persze elmerülök az események, a napi hullámok, a zúgó forradalom örvényében”, jelenti Párizsból, „ezenfelül most csupa foszfor vagyok, s mialatt megfúlok a vad emberóceánban, — a magam természeténél fogva is elégek.” Érthető, hogy az új tapasztalatok és „szenzációk” sokasága és sokfélesége, a felszabadulásnak féktelen érzése azzal a veszedelemmel jár, hogy Heine nem ér rá mindjárt megemésztetni őket, kellően mérlegelni a súlyukat. Innen gyakori távlatvédesei, következtelenségei a polgárkirályság vagy a proletariátus megítélésében. Amilyen mértékben sikerül aztán ezúttal is megtalálnia új tájékozódásának szilárd pontjait, olyan mértékben teljesítheti párizsi küldetését, amely eddigi küldetésének irányvonalába esik, de átfogóbb, ennél fogva nagyobb feladatok elé állítja.

Párizs előtt az ipari proletariátus úgy él Heine tudatában, mint valami távoli mitológiai látomás. Most ellátogat néhány párizsi műhelybe, s látomása valóra válik. A munkások énekelnek. Dalaik úgy hatnak, mintha a pokolban költötték volna őket. Visszatérő soraik a legszilajabb izgatottságról tanúskodnak. (Nem rejlik-e ebben a „Takácsok” csírája?) E dalokban uralkodó démoni hangokról aligha alkothatunk fogalmat a mi gyengéd légkörünkben, állapítja meg Heine. Az embernek tulajdon fülével kell hallania az ilyesmit azokban az óriási műhelyekben, ahol fémekeket dolgoznak fel, s a félmeztelen dacos alakok éneklés közben nagy vas pörölyvel ütik hozzá a taktust. (Melyik német költő írt le Heine előtt ehhez hasonló sorokat!)

Párizs előtt a természettudományok, a természet társadalmi átalakítása, a technika vívmányai jóformán kívül rekedtek Heine világképén. Párizs és Franciaország ebben a vonatkozásban is gyökeres változást hoz létre.

Több ízben, legutóbb Lenau-monográfiámban mutattam rá arra, hogyan tükröződik a költők, írók, gondolkodók konzervatív vagy progresszív politikai állásfoglalása a géphez, elsősorban a gőzhajóhoz és a gőzvasúthoz való ellenséges vagy igenlő viszonyukban. Van, aki a régi világ épségét félti, s van, aki

a régi világ összeomlását s egy új világ eljövételét várja tőlük. Az utóbbiak közé tartozik Heine.

Szentanúja az új párizs—orleans-i s a párizs—roueni vasútvonal megnyitásának. Talán csak a júliusi forradalom kitörését fogadta ilyen tuláradó pátosszal, mint most ezt a technikai szenzációt. De a következtetések, amelyeket levon belőle, túlhaladnak minden forradalmi horizonton. „A két vasút megnyitása”, idézem a „Lutezia” második részéből, „... olyan meg-rázkódtatással jár, amelyet mindenkinek át kell éreznie, ha csak nem áll a szociális elszigetelődés zsámolyán. Párizs egész lakossága e pillanatban mintegy láncot alkot, minden egyes láncszem a másikkal közli a villamos ütest. Mialatt azonban a nagy tömeg elképedve és kábultan mered a nagy mozgató erők külső megjelenésére, a gondolkodót félelmetes borzalom fogja el, mint amikor valami szerfölött iszonyú és hallatlan dolog történik velünk, amelynek beláthatatlanok és kiszámíthatatlanok a következményei. Csak annyit veszünk észre, hogy egész létünket új pályákra sodorja s hajítja valami, hogy új viszonyok, örömök és bajok várnak ránk, s érezzük az ismeretlennek hátborzongató, csábító s egyben aggasztó ingerét. Így érezhették magukat apáink, amikor felfedezték Amerikát, amikor feltalálták a puskaport, s ez első lövéseivel adott hírt magáról, amikor a könyvnyomtatás az isteni szó első kefelevonatait küldötte ki a világba. A vasutak megint egy ilyen fajta gondviselésszerű eseményt jelentenek, egy új fordulatot az emberiség számára, s megváltoztatják az élet színét és alakját; a világtörténelem új szakasza kezdődik velük, s nemzedékünk eldicsekedhetik vele, hogy szemtanúja volt ez eseménynek. (Heine e helyütt Goethének a valmyi ütközetről mondott profétai szavait reprodukálja!) Micsoda változásoknak kell most beállniuk szemléletmódunkban és képzeletünkben! Még az időről és térről való alapfogalmaink is meginogtak. A vasutak megölik a teret, s számunkra nem marad más, csupán az idő. Csak volna elég pénzünk ahhoz, hogy ezt is tisztességesen megölhessük. Négy és fél óra alatt Orleans-ba s ugyanennyi idő alatt Rouenba utazhatunk. Mi lesz majd, ha e vonalakat tovább vezetik Belgiumba s Németországba, s összekötik az ottani vonalakkal. Úgy tetszik nekem, mintha a világ hegyei és erdőségei Párizs felé közelednének. Már érzem a német hársak illatát; ajtóm előtt morajlik az Északi tenger”. (Ha Goethe a közlekedési utak és vasutak kiépítésétől várta a német egység megvalósítását, Heine most a világ népeinek egyesülését várja tőle!) De ami ennek a forradalmi jellegű látomásnak reális tartalmat és hátteret ad: Heine a technikai vállalkozás mögött felfedezi a született s az új pénzarisztokrácia, miniszterek, gyárosok, bankárok, magasrangú katonatisztek érdekszövetségét, amely a Rothschild-ház védnöksége alatt áll.

Heine három koncepcióval érkezik Párizsba. Mind a három már jóideje érlelődik benne. Közvetlenül Párizs előtt (1831) foglalja írásba őket, a forradalom fényében és izgalmában, de csak Párizsban megy végbe teljes kibonta-

kozásuk. Az első a politikai forradalom koncepciója, amely csak ezután telítődik majd szociális tartalommal. A második a szenzualizmus és spiritualizmus, másképpen a hellén életöröm és nazarénus aszkézis ellentéte, mint Heine történeti világmépeinek vezető gondolata, amelyet az „Északi tenger” ciklusában vetett fel először, de csak Börne-könyvében fog bővebben kifejteni, lévén ez az ellentét többek között a Heine—Börne-viszály egyik rugója. A harmadik koncepció Heine egyik jelentékeny ideológia-történeti felfedezéséhez kapcsolódik, amikor feltárja a német idealizmus filozófiájának forradalom-előkészítő, sőt forradalmi szerepét, amely azonban az ő értelmezése szerint nem a társadalmi-politikai valóságot, hanem csak az emberek tudatát forradalmasítja. E koncepció új háttérrel és távlatot kap majd Heinének a német vallás és filozófia történetéről szóló cikkeiben, de már első formájában is megmutatja, micsoda munkamegosztással teljesíti a német meg a francia nép külön-külön a maga forradalmi feladatát.

„A gall kakas most másodízben kukorékol — írja Heine —, s Németországban is virrad. Távoleső kolostorokba, palotákba, a Hanza-városokba s a középkornak hasonló utolsó búvóhelyeire menekülnek a félelmetes árnyak és kísértetek, a napsugarak csillognak, a szemünket dörzsöljük, a kedves fény szívünkbe hatol, az éber élet körülzúg bennünket, csodálkozunk : mit tettünk az elmúlt éjjel?

Nos, igen, álmodtunk, német szokás szerint, azaz filozofáltunk. Igaz, nem azokról a dolgokról, amelyek mindenekelőtt érintettek bennünket vagy mindenekelőtt megtörténtek, hanem filozofáltunk a magán való dolgok realitásáról, a dolgok végokairól s hasonló metafizikai és transzcendentális álmokról, mialatt nyugati szomszédunk gyilkos zenebonája néha alaposan megzavart benne, sőt felbosszantott, tekintve, hogy a francia puskagolyók nem ritkán bele-bele füttyültek filozófiai rendszereinkbe s egész rongydarabokat sodortak el belőlük.

Különös, hogy Rajnán-túli szomszédaink gyakorlati tevékenysége sajtáságos, választott rokonságot mutatott filozófiai álmainkkal, amiket a nyugalmas Németországban álmodtunk. Elég, ha összehasonlítjuk a francia forradalom történetét a német filozófia történetével, hogy azt higgyük : a franciák, akiknek annyi valóságos tennivalójuk volt s eközben feltétlenül ébren kellett maradniok, minket németeket kértek meg arra, hogy ezalatt helyettük álmodjunk s filozofáljunk, hogy azt higgyük : a mi német filozófiánk pedig nem egyéb, mint a francia forradalom álma. Így szakítottunk mi a fennálló renddel és a hagyománnyal a gondolat birodalmában, ahogyan a franciák a társadalom birodalmában, filozofáló jakobinusaink a tiszta ész kritikája köré gyülekeztek, s nem ismertek el mást, csak ami helytállott e kritikával szemben, Kant volt a mi Robespierre-ünk.” Őt követte Fichte a maga énjével, a filozófia Napóleonja, következetes lába alatt kilehellték lelküket a titkos virágok, amelyeket még megkímélt a kanti guillotine. Utána

Schelling ellenforradalma s vele együtt a pietizmus, jezuizmus, legitimitás, romantika, teutománia, kedélyesség. Végül Hegel, a filozófia orleans-i hercege, — egy új kormányzati rendszert teremtett, egy eklektikus rendszert, amelyben ő maga nem sokat jelent, de mindenesetre ő áll e rendszer élén, s ő jelöli ki a régi kanti jakobinusoknak, a fichtei bonapartistáknak, a schellingi paireknek s a maga teremtményeinek szilárd, alkotmányos helyét . . .

Egyszóval: a német nép a filozófiában szerencsésen lezárta a körforgást, s természetes, hogy most már áttér a politikára. Vajon itt ugyanazt a módszert követjük-e? Vajon a Comité du salut public rendszerével vagy az Ordre légal rendszerével nyitjuk meg az új kurzust? Ezek a kérdések remegtetik meg valamennyiünk szívét, s akinek valami veszíteni valója van, ami kedves neki, mégha csupán a tulajdon fejről van is szó, aggodalmaskodva suttogja: vajon a német forradalom száraz lesz-e vagy vértől nedves?"

Idéznünk kellett az alapszöveget, amely bátran bevezetése lehetne a most kialakuló átfogóbb párizsinak, már csak azért is, hogy kidomborítsuk Heine eredetiségét s megvédjük a mikrofilológusok elhomályosító kísérleteivel szemben . . .

Párizs a nagy útvesztő, nagyobb mint a természet, nagyobb mint a történelem. Heinének nehéz eligazodni benne. Már jó ideje, hogy Hegel megszűnt ideológiai vezetője lenni. Szerencsére itt van helyette a saint-simonizmus.

A saint-simonizmus, ahogyan Saint-Simon és tanítványai kialakítják és ahogyan a júliusi forradalom táján közkeletűvé válik, egy konkrét történeti, politikai, társadalmi és gazdasági helyzet terméke. A restauráció korának tendenciái, a francia nagypolgárság érdekei, a tőkés gazdálkodás ellentmondásai s nem utolsósorban az egykori arisztokrata Saint-Simon személyes forradalmi tapasztalatai determinálják. Ehhez képest telítve van misztikus-irracionális elemekkel s — ami Saint-Simont magát illeti — egy jó adag rejtett középkor-nosztalgiával.

A saint-simonizmus lényege szerint utopisztikus gazdasági-társadalmi rendszer: meg akarja szervezni a munkát, köztulajdonba akarja venni a nemzeti vagyont, gondoskodik a termelőeszközök és ipari termékek elosztásáról, egy központi bank útján szabályozza a szükségletek kielégítését s ezen a réven az egész gazdasági és társadalmi élet vérkeringését. Harcot hirdet a herék és henyélők ellen, akik nem vesznek közvetlenül részt a termelésben és kereskedelembe, a hatalmat, amelyet eddig a kiváltságos osztályok (egyház, nemesség) gyakoroltak, egy új elitre, az ipar és tudomány képviselőire bízna. Minden intézkedésének és intézményének az a bevallott célja, hogy megszüntesse az embernek ember által való kizsákmányolását, hogy előmozdítsa a legnépesebb és a legszegényebb osztály, a dolgozó proletariátus anyagi és erkölcsi felemelkedését. S ugyanezt a célt szolgálja a rendszer harmadik pillére, a forrásaiból megújított, restaurált kereszténység, amely nem választja el egymástól, hanem egyesíti az embereket és az emberi

erőket s végetvet a bűntudat, az aszkézis ezernyolcszázéves világtörténeti korszakának, rehabilitálja a kiátkozott anyagot, az érzékiséget s már itt a földön megvalósítja az életöröm, az örök béke paradicsomát.

A saint-simonizmus legmélyebb intenciója szerint forradalomellenes utópia, s valójában a burzsoázia osztályérdekeit szolgálja. Saint-Simon a polgári társadalom érdekében, de a forradalommal vitatkozva, ennek elveit, eredményeit bírálva, írja minden művét, köztük a leghíresebbet, az „Új kereszténység”-et, kifejezetten azért, hogy a forradalom vitorláiból kifogja a szelet, s hogy egyszer s mindenkorra véget vessen egy forradalmi korszaknak, amely a XVI. századdal kezdődött s még mindig tart. Sem ő, sem tanítványai, akik meg akarják váltani a kapitalista anarchiától, osztályharcától, társadalmi igazságtalanságoktól, egyenlőtlenségektől nyugtalanított világot, mégpedig a burzsoázia érdekeinek sérelme nélkül, egy pillanatig sem gondolnak a társadalom alapjainak megváltoztatására. Érintetlenül hagyják a magántulajdont. Elvetik ugyan a születésen alapuló kiváltságokat, a címeket és rangokat, de nem küszöbölik ki az egyenlőtlenség elvét, hanem egy új társadalmi rangsort állítanak fel, amelynek alapja a tudás, a szerzett vagyon, sőt egy új elit- és hős-kultuszt kezdeményeznek, amelynek majd annyi változatával találkozunk a saint-simonista Carlyle és Nietzsche között. Látszólag legfőbb gondjuk a proletariátus, a nép sorsa, szociális boldogsága, de a megoldást inkább csak a tőkés belátásától és humanizmusától, egy, a földkerekséget átfogó eszményi munkatervtől várják, amelybe az érdekeltek maguk nem szólhatnak bele. (A júliusi forradalom másnapján a saint-simonisták szembefordulnak a proletariátussal.) A saint-simonizmus emellett idővel egyre inkább egy vallásos szekta, egy új egyház jellegét ölti magára. De azáltal, hogy nem szűnik meg egyre újból és újból rámutatni az osztályharc történeti funkciójára, a kapitalizmus ellentmondásaira és anarchiájára, hogy az elfajult múlttal szemben állandóan az egészséges jövőre appellál, hogy igenli a technika fejlődését, hogy e jövő érdekében mozgósítja a tudomány, ipar, vallás erejét, végső hatását tekintve mégis forradalmasító erőnek bizonyul. A saint-simonisták különben is minden eszközt felhasználnak eszméik terjesztésére, folyóiratokat, napilapot adnak ki, közzéteszik tanításuk hivatalos szövegét, előadásokat tartanak. A nők egyenjogúsítása, a házasság szentsége, a válás, a szerelem szabadsága és korlátai, a kapitalizmus és a magántulajdon kérdései körül folytatott heves vitáikkal, a mozgalmon belül beálló pártszakadással s a mozgalomnak 1832-ben hivatalból elrendelt feloszlásával tartósan foglalkoztatják Európa közvéleményét.

A nagy szocialista utópiák közül a saint-simonizmusnak van a legtöbb kapcsolata egyfelől a műszaki tudományokkal, másfelől az irodalommal és művészettel: a jövő társadalmának megszervezésében a tudós mellett jelentős szerepet szán a költőnek és művésznek. Innen hallatlan népszerűsége a tudomány, a költészet és művészet képviselői között.



Azt mondtuk, hogy a fiatal Heine saint-simonista, mielőtt megismerkedett volna a saint-simonizmussal. Párizs előtt sok mindent megtudhatott róla, aligha hiteles szövegek, mint inkább folyóirataik, ismertetések alapján, Varnhagenék szalonjában, ahol intenzív saint-simonista propaganda folyik. (Rahel azt mondja magáról, hogy ő a „legmélyebb saint-simonista”, s a júliusi forradalomban a mozgalom eszméinek megvalósulását látja.) A saint-simonizmus korai németországi terjeszkedésére jellemző, hogy Goethe már 1830-ban figyelmezteti Carlyle-t, tartózkodjék a Sociétés Saint-Simonienne-től, ez azonban éppen olyan kevésbé hallgatott a figyelmeztetésre, mint Goethe maga.

Nem sokkal azután, hogy Heine Párizsba érkezett, megindult a saint-simonizmus bomlási folyamata, de még így is sok mondanivalója van Heine számára. Eljár a saint-simonisták „rendezvényeire”, meghallgatja előadásait, elolvassa könyveiket, röpirataikat. Összebarátkozik a mozgalom utolsó jelentékeny vezetőivel, Michel Chevalier-val, Bazard-ral, Olinde Rodrigues-gel, Enfantin-nel. Ehhez járulnak francia kortársai, Béranger, aki lírájában, Victor Hugo és George Sand, akik regényeikben propagálják a mozgalom eszméit.

Egy gondolatrendszer, egy író hatása nem merül ki abban, hogy idézik, hogy kisajátítják, lejárátják gondolatait. S ahogyan száz idézet vagy gondolatpárhuzam még nem tett senkit belülről is hegelianussá, így a saint-simonizmusnak még oly beható ismerete, terminológiájának, alapelveinek még olyan betűhív elsajátítása sem változtat át senkit forradalmárrá, ha hiányzik belőle a forradalmi készség. 1830–1848 között hány német költő tett hitet a szabadság, a haladás, az anyag, a test rehabilitálása, a nők egyenjogúsítása, sőt a forradalom mellett, de közülük mindössze egy lett igazán forradalmi költővé: Heine. A saint-simonizmus szilárdítja meg Heine engesztelhetetlen antiklerikális és antifeudális, aszkézis-ellenes álláspontját, telíti végre szociális és gazdasági tartalommal forradalom-fogalmát, de mindig csupán az első lökés szerepére szorítkozik s magára hagyja Heinét a forradalom felé vezető meredek útján. Soha saint-simonista nem írt volna le ilyen mondatot: az új eszmék csak egy óriási forradalom, tűz és kard által diadalmaskodhatnak, nem pedig rábeszélés útján; vagy: a nagy forradalom a világtörténelem főtenye. Ha forradalomról van szó, Heine megszűnik saint-simonista lenni.

Az örök béke, a feltétlen társadalmi igazság és egyenlőség, a visszahódított Paradicsom képzete elválaszthatatlan az osztályharcok ideológiájától: az aranykor nem mögöttünk, hanem előttünk van. A rabszolgatársadalom óta minden elnyomott és felszabadulását váró osztály, a belőlük kirajzó, törvényen kívül helyezett, üldözött szekták rendszerint nagy gazdasági és társadalmi válságok, járványok, elemi csapások idején aktivizálják a képzetet, amikor izgatottan várják helyzetük megváltoztatását, vagy amikor semmi kilátásuk arra, hogy helyzetük megváltozzék. S jellemző a hagyomány

szívósságára, hogy a gazdasági, társadalmi formák változása ellenére úgyszólván a legújabb időkig sem veti le eredendő vallásos, biblicisztikus jellegét és nyelvét.

A saint-simonista költészetben is központi helyet foglal el a képzet-csoport. Állandóan foglalkoztatja pl. a mozgalommal rokonszenvező vagy érintkező francia költőket. Heine egyik forradalmi lépése, hogy az eljövendő aranykor, a visszahódított vagy visszahódítandó paradicsom képzetét megszabadítja régi teológiai jegyeitől, materializálja a jellegét és tartalmát és — ami művészi nagyságának maradandó jele — az új tartalomnak megfelelő új, időszerű terminológiát teremt hozzá. (Ebben csak Petőfi haladja meg.) Viszont a saint-simonizmus elvi segítsége nélkül világtörténeti szemléiben aligha juttatja olyan következetesen érvényre a diadalmas hellén derű és érzékiség, meg a bukásra ítélt aszkézis ellentétének elvét: A boldogabb és szebb nemzedékek, írja többek között, amelyek szabadon választott ölelésben fogantak s az öröm vallásában nyílnak ki, mélabúsan mosolyognak majd szelíd elődeiken, akik borús elmével tartózkodtak e szép föld minden élvezetétől, s a meleg színes érzékiséget kioltva, már-már hideg kísértetekké fonnyadtak. „Igen, határozottan mondom, utódaink szebbek és boldogabbak lesznek, mint mi. Mert hiszek a haladásban, hiszek abban, hogy az emberiség sorsa a boldogság, éppen ezért jobb véleményemmel vagyok az istenségről, mint azok a kegyes emberek, akik azt hiszik, hogy az istenség szenvedésre teremtette az embert. Már itt a földön szeretném szabad politikai és ipari intézmények útján ama üdvösséget meghonosítani, ami a kegyesek véleménye szerint csak a végítélet napján, a mennyországban következik be . . . Mi előmozdítjuk az anyag jólétét, a népek anyagi boldogságát, nem mintha a materialistákhoz hasonlóan megvetnők a szellemet, hanem mivel tudjuk, hogy az, ami az emberben isteni, testi megjelenésében is kinyilvánítja magát, s hogy a nyomorúság a testet, azaz isten képmását elpusztítja vagy lealacsonyítja, s hogy ezáltal a szellem is elpusztul. A forradalom nagy jelszava, amelyet Saint-Just mondott ki: a kenyér a nép joga, nálunk így hangzik: a kenyér az ember isteni joga! Mi nem a nép emberi jogáért, hanem az emberek isteni jogáért harcolunk. Mi nem akarunk sansculotte-ok, egyszerű polgárok, olcsó ülnökök lenni: mi megszervezzük az egyformán nagyszerű, egyformán szent, egyformán üdvözült istenek demokráciáját . . .” A saint-simonisták valami ilyesmit akartak, teszi hozzá Heine. De kedvezőtlen talajon állottak, s a környező materializmus lenyomta őket, legalább egy ideig. Németország többre becsülte őket . . .

Csak az új, kitisztult s megszilárdult világkép birtokában vállalhatja s teljesítheti Heine élete legnagyobb feladatát: közvetlenül a francia és német nép megbékítését, közvetve a német nép demokratikus átnevelését. Igazságot tenni a két nép ezeréves pörében, eloszlatni minden félreértést, hamis legendát, a német népnek bemutatni az igazi Franciaországot, rámutatni arra, hogyan élnek tovább a francia nép jelenében 1789 hősi eszméi, a francia népnek bemu-

tatni az igazi Németországot, helyesbíteni a sokszázados francia németiséggép torzításait, feltárni a német fejlődés örök ellentmondásait, anakronizmusait, azt, miért előzi meg Németországban az ideológiai-filozófiai forradalom az esedékes, de mindeddig elmaradt társadalmi és politikai —, ezt a célt s egy új nemzetközi demokratikus-humanista front kialakításának célját szolgálják egyfelől tudósításai, cikkei a francia művészi és zenei életéről, a francia közéletéről, a francia politikáról, másfelől a német vallás és filozófia történetéről, a német irodalom klasszikus és romantikus koráról írt tanulmányai. „Ha sikerül elérnünk, hogy a nagy tömeg megérti a jelent, akkor a népek nem tűrik többé, hogy az arisztokrácia bértollnokai gyűlöletre és háborúra uszítsák őket; megvalósul a nagy népszövetség, a kölcsönös bizalmatlanság nem kényszerít arra, hogy sok százezer főre menő gyilkos hadsereget etessünk; kardjukból ekét kovácsolunk, lovaikat ekénk elé fogjuk, béke és jólét és szabadság lesz a részünk. E tevékenységnek szentelem életemet, ez az én hivatalom. Ellenségeim gyűlölete kezeskedik arról, hogy hivatalomat mindeddig igaz hűséggel és becsületesen láttam el. Azon vagyok, hogy mindig méltónak bizonyuljak e gyűlöletre. Ellenségeim sohasem értenek félre, még ha barátaim felszított szenvedélyeik izgalmában lanyhaságra magyaráznák is megfontolt nyugalomamat”, írja 1832-ben. Utópia? Lehet. De Heine életét teszi fel erre az utópiára, s nincs az a gond, betegség, csalódás, amely akár csak egy pillanatra is elhomályosíthatná a tudatában. Minden mély pillantás, amelyet a múltba vet, egy-egy felfedezés, amely a jövőnek szól. Kortársai közül kevesen vették észre a múlt felderítésének s a jövő előkészítésének ezt a dialektikus módszerét. S micsoda merészség és elfogulatlanság kellett ahhoz, hogy Heine a weimari klasszicizmustól való legnagyobb távolság, a legvégtetesebb Goethe-gyűlölet időpontjában sem veszíti el érzékét Goethe költői lángelméje iránt.

1843-ban megismerkedik Marxszal, s csakhamar olyan meghitt baráti viszonyba kerül vele, mint senki mással híresebb kortársai közül. Heine e barátság révén eljut az ideológiai-politikai tisztánlátásnak olyan fokára, a forradalom szükségszerűségének felismerésében egy olyan határig, amely számára, aki sohasem vett részt a cselekvő politikában s irtózik minden tömegmozgalomtól, egyáltalán elérhető volt. Marxszal mindenesetre a kor legnagyobb emberi jelensége lép az életébe. S ez talán a legdöntőbb mozzanat az átfogó párizsi fordulaton belül. Marx viszont tisztában van azzal, hogy Heine a kor legjelentősebb, legeredetibb költői tehetsége, aki megfelel azoknak a magas igényeknek, amelyeket az igazi költészettel szemben támaszt.

Heine megnyilatkozásának elsődleges formája a költészet. Az volt, az is marad mindvégig. „Mi közöm Börnével?” írja 1831/32 táján, „én költő vagyok”. Csakhogy láttuk, a költő már Párizs előtt háttérbe szorult a korszerűbb prózaíróval szemben, sőt időnként teljesen elhallgatott. Pedig Heinének csak időre, lélegzetvételre van szüksége ahhoz, hogy alkalmazkodni tudjon a nagy helyzet- és klímaváltozáshoz, hogy hangot és távlatot váltson,

hogy Párizs és a párizsi Heine tükrévé, más szóval azzá a világi és világ-költővé váljék, amilyennek ma ismerjük. Az első lépés egy újtípusú költészet felé: a „Dalok könyvé”-nek, az „Új tavasz” verseinek mitizált szerelme, amely Párizs előtt csupán engedményeket tett az érzéki, sőt a társadalmon kívüli szerelemnek, Párizs óta teljesen a múlté. Ezzel egyszer s mindenkorra vége a régi típusú költészet fenntartásainak és belterjes jellegének. Új, forradalmian új ebben a költészetben, hogy Heine Párizs óta a művészi szép és a költőiség érvényét a nagy városra és ennek mindennapi életére, tehát a valóságnak olyan területeire is kiterjeszti, amelyeket pl. a klasszicizmus és romantika elmélete és gyakorlata egyaránt érinthetetleneknek és megközelíthetetleneknek tartott. Az „Új versek”-ben, amelyek már a párizsi honfoglalás termékei, állandóan tanúi lehetünk a saint-simonista szöveg verssé-válásának, igaz, egyelőre még a teológia nyelvén:

### *E SZIRTEN ÁLL*

*E szirten áll a harmadik,  
Harmadik Új Szövetség :  
Kiszenvedett a szenvedés,  
Templomunk nem betegség.*

*Szétfoszlott a kétféleség  
Régi, gonosz varázsa ;  
Megszűnt végre, megszűnt a test  
Suta sanyargatása.*

*Ezer nyelvével zendíti,  
Isten — hallod? — a tengert,  
Ezer istenfénnyel az éj,  
— Látod — mennyire megtelt !*

*Ő az, a szentséges, az úr.  
Fény s árny egymásba villan ;  
Az isten : minden, ami él :  
Ő van a csókjainkban.*

(Szabó Lőrinc)

Vagy hivatkozhatnánk a Tannhäuser-monda új változatára, ahol az érzéki szerelem elsöpri a teológiai nyelv utolsó maradványait.

S nem kevésbé új ebben a költészetben, hogy Heine kezében politikai, agitációs eszközzé, a világnézet, a közvélemény demokratikus szellemű befolyásolásának, átnévelésének eszközévé vált. S hogy Heine eljuthatott idáig, hogy a „Dalok könyvé”-nek költőjéből — Petőfi mellett — a XIX. század legnagyobb politikai költője lett, ebben Párizs általános hatása mellett döntő része van Marx ösztönző jelenlétének.

Nem mintha Heine Marxszal való találkozása előtt nem írt volna politikai tartalmú és célzatú verseket. Csakhogy e versek esztétikailag, nyelvtanilag is híven tükrözik Heine egyéni szabadságharcának ellentmondásos jellegét, úgy amint évek óta vívja partizán módszerekkel, gyakran rögtönözve, egyéni sérelmeinek síkjában, személyes ellenfelei, a reakció és elnyomás német formái, a porosz szellem, s a klerikalizmus ellen. Csak most, amikor úgy érzi, hogy végre megtalálta elvi-eszmei biztonságérzetét, amikor egyre jobban megvilágosodik előtte a nagy pártharcok osztályjellege, amikor egyéni szabadságharcát, bosszuló hadjáratait egyre inkább az egyetemes haladás, az egész német nép létérdekeinek s egyre kevésbé a maga személyi sérelmeinek szemszögéből ítéli meg, politikai költészetében is valami minőségileg új kezdődik. Mégpedig mind a régi típusú, mind pedig az egykorú politikai költészethez képest. E változás tudatában Heine bátran formálhat jogot arra, hogy egy új lírai korszak kezdeményezőjének tekintse magát. Ezek után természetesnek találjuk, hogy új korszerű versei közül éppen a legforradalmibb hangút, a „Takácsok”-at s a legforradalmibb távlatot nyújtó „Németország”-ot már Marx szellemében és ellenőrzése mellett, vele együtt működve írta. Viszont azt sem tartjuk véletlennek, hogy éppen Marx volt az, aki elsőnek ismerte fel Heine költészetének nemcsak művészi kvalitásait, hanem cselekvő „agitatív” erejét is, s már első találkozásuk után azon volt, hogy megnyerje a progresszív nagy ügyének, párizsi vállalkozása, a „Német—francia Évkönyvek” munkatársának.

A 48—49 előtti évtized a német politikai költészet virágkora. E költészet jórészt rikító plakátművészet: nagyobb a füstje, mint a lángja, a szemhez és a fülhöz fordul, viszont a mélyebb értelem, az igazi forradalmi érzület számára sokszor igen kevés a mondanivalója. Művelői liberális polgári demokráciák. Ők azok, akik Marx szerint még 1843-ban is 1789 táján élnek és gondolkoznak: elfogadják a francia forradalom hősi illúzióit, a demokrácia jel-szavait, de nem gondolnak a megvalósításukra, s így csak az ideológiai zűrzavart fokozzák, forradalomra izgatnak igazi forradalmi meggyőződés és a forradalom megvalósításának távlata nélkül. Sohasem jutnak tovább az elvi jóakaratnál. Legtöbbjük a forradalom másnapján elárulja a forradalmat. Költészetükben a leplezetlen tendencia minden, s teljesen alárendeli magának a művészetet. Elvileg egy fronton harcolnak Heinével a közös ellenség, a reakciós romantika, az egyház, az arisztokrácia ellen, a nép szabadságáért s a német egységért. De Heine hamarosan felismeri korlátoltságukat s felbontja az elejétől fogva kétes fegyverbarátságot, sőt frontális támadást kezd ellenük, költészetük, érzelmes szocializmusuk s általában költői burokból jelentkező művészetellenes tendenciájuk ellen. Az ő s minden idők igazi politikai költészetét az teszi olyan példaszerűvé, hogy mindig konkrét célra irányul, hogy sem a konkrét cél nem fokozza le vagy fosztja meg benne szabadságától és méltóságától a művészetet, sem a művészet nem homályosítja

el, sőt egyenesen fokozza a politikai tartalom szabad megnyilatkozását. Vajon éreznők-e még ma is a sziléziai takácsok zendüléséről írt Heine-versnek forradalmasító, politikai hatását, ha nem közvetítené a legmagasabb rendű költészet?

Vagy itt van az „Atta Troll”. Ha az 1844-ben írt előszó nem árulná is el, a költemény maga lépten nyomon elárulja: Heine iránykölteménynek szánta a német irányköltészet freiligrathi típusa, a kispolgári jakobinizmus és védőszentje, Börne ellen, de ugyanakkor, amit a költemény alcíme lepleszni kíván, amikor a romantika utolsó szabad erdei dalának nevezi: a romantikával való utolsó, végleges leszámolásnak is. Igaz, a pireneusi hegyvidék, Roncesvalles völgye, a hős Roland alakja csupa romantikus kellék, romantikus múltat idéz. Tudjuk, hogy a romantikus élete élet a csodában. Abban a pillanatban, amikor nem hisz benne, megszűnt romantikus lenni. Viszont Heine csodahite ezúttal nem terjed túl egy látomáson, egy pireneusi éjszakán. S éppen ennyi elegendő ahhoz, hogy megidézzék a bibliai monda, az antik, a germán, a középkori mitológiák csodálatos, de veszélytelenített kísérteteit. Egyetlen lenyűgöző káprázat, de merő káprázat az egész: A régi istenek alkonya, a romantika sírbatétele, a világ varázstalanítása megmásíthatatlan tény. E ténnyel szemben tehetetlennek s elégtelennek bizonyul a reakció és az obszkurantizmus minden halottköltögető kísérlete. De nem kevésbé nevetséges a korlátolt irányköltészet minden törekvése, hogy kisajátítva a haladás és humanizmus nagy eszméit, eltorzítsa őket. Az „Atta Troll” előszava egy pillanatig sem hagy kétségben azíránt, hogy amikor egy táncos medve szájába adja ezeket az eszméket, s őt bízsa meg az „igazi” szocializmus, az irányköltészet képviselőjével, érintetlenül hagyja az eszmék tisztaságát és érvényét: „Ami költeményem esztétikai értékét illeti, ezt szívesen áldoztam fel s áldozom fel ma is, a magam kedvére és örömére írtam, ama romantikus iskola bogaras álmodozó modorában, ahol ifjúkorom legkellemesebb éveit töltöttem s végül elpáholtam iskolamesteremet. Ebből a szempontból talán rossz a versem. De hazudsz Brutus, hazudsz Cassius, és te is hazudsz Asinius, ha azt, állítjátok, hogy gúnyom azokat az eszméket illeti, amelyek az emberiség legbecsessebb eszményei, s amelyekért magam is annyit harcoltam és szenvedtem. Szó sincs róla. Éppen mivel ez eszmék állandóan a legnagyobb tisztaságban és nagyságban lebegnek a költő előtt, fogta el ellenállhatatlanul a nevetés ingere, amikor látta, milyen otrombán és félszenzen fogták fel korlátolt kortársai az említett eszméket. Éppen ezért mintegy tréfát űz a medvebőről, amelyet ideiglenesen magukra öltöttek. Vannak ferdén csiszolt tükrök, amelyekben még egy Apolló is csak a maga torzképét látja, s ez az, ami nevetésre ingerel. Ami minket illet, csak a torzképen nevetünk, de nem az istenen.” (Nem véletlen, hogy az „Atta Troll” legjobb magyar fordítása Karinthy Frigyesztől való!)

Heine 1843-ban meglátogatja szülőföldjét. Ahogyan tíz év előtt Párizsba

érkezve, a francia népről alkotott képét szembesítette a konkrét francia valósággal, úgy szembesíti most azt a képet, amelyet a politikai szabadságról s a szabadsággal élni tudó népekről, haladásról, nemzeti egységről alkotott magának, a konkrét német nyomorúsággal, amelyet odahaza közvetlen forrásvidéken keres föl. A szembesítés azzal az eredménnyel jár, hogy végletekig fokozza Heine gyűlöletét a német reakció s ennek fő patrónusa, Poroszország iránt, amelynek még soha így nem olvasták fejére a bűneit.

E gyűlölet egyik hajtóereje Heine verses útirajzának. Itt, ahol a romantika hazajáró kísértetei még most is megszállva tartják az emberek tudatát, a középkor császármisztikája, a gótika szelleme ijesztő anakronizmusként nyúl bele a kapitalizmus, az iparosodás modern világába, ahol a kölni dóm építkezését profán és egyházi segédlettel ott folytatják, ahol századokkal ezelőtt abbahagyták, Heine egyre újabb feltételek mellett folytathatja s folytatja is az ördögűzést, a múlt veszélytelenítését. Csak arra a jelenetre utalunk, amikor Heine megmutatja, hogyan lesz a régi mondák, a nép választott, haláltalan hőséből és reménységéből, Rótszakállú Frigyesből reakciós fantóm, hogyan alakul át önnön nevetséges paródiájává, amikor kiderül, hogy ő meg a középkori káprázat ideje lejárt, visszahozhatatlanul.

Heine a „Németország”-ban olyan feladatot teljesít, amely a lírikus, az ideológus, a publicista teljes együttműködését igényli, de úgy, hogy ebben az együttműködésben a lírikust illeti meg a vezető szerep. A feladat : az egész világ színe előtt leleplezni, nevetségessé tenni s ezáltal veszélyteleníteni a német feudális-abszolútizmus rendszerét és intézményeit, tehetetlenségéből felriasztani a kiskorú német népet : lázadjon föl kis és nagy zsarnokai ellen, vegye végre kezébe sorsa irányítását, felragyogtatni előtte a jövő távlatát, amely nem lehet más, csak a forradalom. A lemondás, a siralomvölgy, az örök hamvazószerda ideológiája helyett a saint-simonisták megvalósult látomása, a munka, az egészség és szépség földi paradicsoma ;

*Én újabb dalt barátaim,  
Újat és jobbat zengek :  
Mi már a földön, ideleinn  
Építjük fel a mennyet.*

*Le a nyomorral ! Itt akarunk  
Boldogabb, jobb jövőndőt —  
Ami munkás kéz nyomán terem,  
Ne fálják rusnya bendők.*

*Cukorborsót mindenkinek,  
Ha pattan zsenge tokja !  
A mennyországot bízzuk a  
Verebekre s angyalokra !*

(Kardos László)

Heine még soha nem gyakorolta ilyen könyörtelenül az ördögüzést s a bálványrombolást. Iróniája sohasem volt ilyen kegyetlen. S nem véletlenül utal Dantéra, mint egyik példaadó, ősére. Valóban: Dante óta nincs politikai költő, aki ilyen mértékben lett volna tudatában történeti küldetésének s a politikai költő feladatát úgy értelmezte volna, mint akinek hatalom adatott, kötnie és oldania:

*Az ember bűneit az ég.  
Keményen megtorolja,  
Pörkölni, sülni küldi az  
Elég tüzes pokolra —*

*A szentek egy-egy bűnözőt  
A tűzből kiemelnek,  
Kegyes krajcárok és misék  
Járják ki a kegyelmet.*

*S jó végül Krisztus s a pokol  
Kapuszárnyait bezúzza,  
S bár kemény bíró, egynéhány  
Fickó megint megússza.*

*De van pokol, honnét szabad  
Utat nem lel az elme,  
Ima se használ, s elalél  
a Megváltó kegyelme.*

*Ismered Dante rémeit  
A tercínákba hörgő  
Poklot? Isten se húzza ki,  
Akit odazárt a költő —*

*E zengő lángok közt az Úr  
S Krisztus hatalma megszűnt!  
Vigyázz, vigyázz magadra, hogy  
Ily poklokra ne vessünk!*

(Kardos László)

Tudjuk, mit köszönhet Heine Párizsnak: mindenekelőtt új ideológiai biztonságérzetét, világtávlatát, gazdagabb élettartalmat s azt a szilárd pontot, ahonnan kiemelheti sarkaiból a német nyomorúságot. Mint annyi más kortársa számára, Párizs Heine számára is a „világ szíve és agya”. De — s ez az emigráns Heine s általában minden emigráns legérzékenyebb problémája — életének ellentmondásai között a legfájdalmasabb —, hogy semmi sem tudja megoltani honvágyát. S a hazatalálásnak micsoda öröme sugárzik most a saint-simonista himnusz záró soraiból:



*Varázsos áramok sugara tölt,  
Hogy német rögökön járok —  
Anyjához ért az óriás  
És újra talpra állott.*

(Kardos László)

S ezt a Heinét vádolták hazafiatlansággal és németellenességgel! Pedig e vád összeomlik önmagától, ha arra gondolunk, hogy a német nép, a német föld, a német nyelv szeretete nélkül Heine nem lehetett volna a XIX. század legnagyobb német költője. Oly probléma ez, amelyet a Heine-kutatás mind a mai napig alig érintett.

Heine számkivetésének huszonöt éve alatt csak rövidebb időre hagyja el Párizst s egyre ritkábban látogat el Németországba. Teljesen francia légkörben él, legjobb barátai franciák, s van idő, hogy hónapokig nem beszél németül. Párizsban mintegy nyolcvanezer német él, Heine alig vesz róluk tudomást. Az emigránsoktól is elszigeteli magát. És mégis — ami szinte hihetetlennek látszik — a földrajzi távolság s Heine egyre teljesebbé váló elszigetelődése alig hagy nyomot a nyelvén. Ez a nyelv nemcsak hogy nem esik ki az otthoni össznémet irodalmi nyelv fejlődéséből, hanem ellenkezőleg, egyik hajtóereje ennek a fejlődésnek: az új s a legújabb költő nemzedéknek Heine oldja meg a nyelvét. Érzelmi bázisa mindvégig német marad.

Hány verse, nyilatkozata tanúskodik róla!

„Sajátos dolog a patriotizmus, az igazi hazaszeretet”, írja a „Salon I.” bevezetésében, (1833). „Az ember szeretheti hazáját s élhet nyolcvan évig anélkül, hogy tudott volna róla; de csak abban az esetben, ha otthon marad. Hogy mi a tavasz, azt csak télen tudja meg az ember, s a kályha mögött írni a legszebb májusi dalokat. A szabadságszeretet börtönvirág, s csak a börtönben érezni a szabadság értékét. Így a német hazaszeretet is csak a német határon kezdődik... Németország mi vagyunk. Ezért erőtlenedtem el s betegedtem meg hirtelen, amikor megpillantottam a (német) kivándorlókat, ama nagy vérfolyamokat, amelyek a haza sebeiből erednek s elvesznek az afrikai homokban. Igen, ez az: mintha csak testi veszteség ért volna, s lelkemben szinte fizikai fájdalmat éreztem. Hiába nyugtatgattam magam: Afrika is jó ország, s a kígyók ott nem sokat nyelvelnek keresztény szeretetről, s a majmok ott nem olyan utálatosak, mint a német majmok...”

Késő éjszakáig álltam a tengerparton és sírtam. Nem resteltem könnyeimet. Achilles is sírt a tengerparton, s ezüstlábú anyjának fel kellett jönnie a hullámokból, hogy megvigasztalja. Én is hallottam egy hangot, de kevésbé volt vigasztaló, inkább ébresztő, parancsoló, mélységesen bölcs hang volt. Mert a tenger mindent tud, a csillagok éjjel rábízzák az ég legrejtettebb rejtélyeit, a tenger mélyében pihennek az elsüllyedt mesés birodalmakkal együtt a földnek ősi, rég elkallódott mondái is...”

Ilyen hangulatokból születnek az olyan versek, mint „Ha Németországra gondolkok” vagy „Volt nékem is egyszer szép hazám”, igazolva tételünket. Heine prózájának és versének dialektikus együttműködéséről... Heine mindvégig németnek tudja magát. Nem mond le német állampolgárságáról, s noha nem diplomata, mindvégig ragaszkodik a diplomatáknak kijáró területenkívüliséghez. Az a hatás, amelyet egyfelől a francia szellemi és irodalmi élet gyakorol rá, másfelől ő gyakorol a francia költészetre, az a körülmény, hogy két nyelven ír s mintegy két nyelvvilág állampolgára, fokozza nyelvi felelősségtudatát s arra készteti, hogy a legmagasabb igényeket támassza a maga német stílusának fogalmi, nyelvi tisztaságával szemben.

De magában véve mindez nem volna elég, ha Heine éppen párizsi éveiben nem folytatná, mégpedig egyre fokozódó s egyre intenzívebb érdeklődéssel a német nép legszebb hagyományainak, a népköltészet, népkönyvek, mese- és mondavilág szövegeinek tanulmányozását. Így aztán állandóan előtte a német népnyelv egész kiapadhatatlan forrásvidéke. Ez az ő hordozható (portatív) hazája. Most persze, már romantikus illúzióktól ment szemmel, nem öncélú érdeklődéssel olvassa e szövegeket, mint ifjúkorában, hanem a saint-simonista, a politikai költő pártosságával. S mi mindent nem elemez ki belőlük: a nép történeti tudatának fejlődését, viszonyát a környező valósághoz, a természethez és a természetfölötti erőkhöz, felfogását az életről és a halálról, túlvilágról, lázadozásait az egyház és a jobbágyi terhek, az aszkézis, a vezeklés ellen. Nem győzi kiemelni, micsoda forradalmi elem rejlik a népi demonológiákban, hogyan alakítja át a nép szükségleteinek megfelelően a keresztény legendát, az antik kultúrkinccs szétszórta, lesüllyedt maradványait. S milyen termékenynek bizonyul az a felfedezése, hogy a népképzelet alkotásai, ha kerülő utakon is, végső fokon mindig az emberi haladás irányában hatnak. Felfedezései nyomán újjászületik a Tannhäuser, a Bolygó zsidó, a Faust, a Bolygó Hollandi mondája s jónéhány népmese, ballada emberi magva, mint a tótágast álló világ talpraállításának egy-egy eszköze. Valóban a régi mese- és mondavilág újjászületése ez honvágyból, egy új történelemszemlélet és egy új költészettan szelleméből, nem pedig népieskedő reprodukálás.

Ami lírikusnak még sohasem jutott osztályrészül: Heine Párizsban valósággal európai nagyhatalommá lett. Élettani és ideológiai biztonság-érzete szilárdabb, mint valaha. De néhány év múlva ezt a biztonságérzetet olyan megrázkodtatások érik, amelyeket soha többé nem tud kiheverni. 1845 óta állandóan betegeskedik. 1848 májusában szélhűdés éri. Utána nyolc évig a „mátrác-sír” foglya: magatehetetlen beteg. Idővel teljesen megvakul. Megjósolta, állandóan várta, mégpedig remény és rettegés közepette várta az új forradalmat: reménye egy formájában polgári-demokrata, tartalmában szocialista forradalomnak, rettegése egy formájában és tartalmában kommunista forradalomnak szólt, amely Heine értelmezése szerint megvalósítja ugyan.

az egyenlőség, a materiális jólét földi paradicsomát, de a polgári világgal együtt ennek kultúrhagyományait is megsemmisíti. Amikor aztán megjön a forradalom, túlságosan közéről látja, jóformán csak kilengéseit és árnyoldalait, vereségeit látja, nem tud igazán lelkesedni érte. Viszont nem tagadja meg elismerését az igazi forradalmi magatartás megnyilatkozásaitól, a barikádokon harcoló proletariátustól, a magyar szabadságharctól, a német forradalom utolsó s egyetlen hősi szakaszától. Az európai forradalmak és szabadságmozgalmak összeomlása mélységesen lesújtja, a maga személyes szerencsétlenségének érzi, élete eszmei programjának, küzdelmeinek csődjét látja benne, de egyúttal annak az izgató várakozásnak és feszültségnek is végét, amelyben évek óta élni kénytelen.

Ezt a felzaklatott, ellentmondásos helyzetet tükrözi Heine utolsó versgyűjteménye, a „Romanzero” (1851), amelynek nagy művészi teljesítményét az egyoldalú ideológiatörténeti kutatás éppúgy elhomályosította, mint a „Dalok könyvé”-t. E versek egy része magánjellegű „belterjes” líra, de más értelemben az, mint a „Dalok könyvé”-nek lírája: nem dal-, hanem litániaszerű költészet. Ahogyan a „Dalok könyve” az első tavaszt, az első szerelmet mitizálta, így mitizálja most a „Romanzero” a halált, egy ember haldoklását és utolsó szerelmét. Ezért természetes, hogy ez a költészet gyakran súrolja a nihilizmus és dekadencia határát, de lényege szerint mégsem dekadens, mert tájékozódásának szilárd pontja még most sem a halál, hanem az élet, mert utolsó pillanatig, már szemben a halállal sem tagadja a szépséget és szabadságot, s mindvégig legfőbb gondja, hogyan óvja, védje meg e szépséget és szabadságot, a kapitalista világ szennye ellen. Ez a megrázó, fölemelő benne, ez különbözteti meg a Musset- vagy Leopardi-típusú költészettől. A kiábrándulás, a magány, a szenvedés sem kergeti Heinét az elefántesontorony ideológiába, nem idegeníti el a valóságtól s nem lohasztja le harci kedvét. Alighogy némi lélegzethez jut, újra folytatja harcát, mégpedig az irónia, a tudatosság legmagasabb szintjén, két fronton: egyfelől a régi reakció s szövetségese, a burzsoázia, az ellenforradalom ideológusai, a megújult klerikalizmus, másfelől azok ellen a költők és írók ellen, akik a forradalom másnapján cserbenhagyták a forradalom ügyét.

Heine a forradalom és ellenforradalom, a polgárság gyávasága és megfutamodása körül szerzett lesújtó tapasztalatait általánosítva egy tragikus kimenetelű hősi, de reménytelennek látszó küzdelem, a bukás, a világvége távlatából nézi s írja át — a maga igazolására a világtörténelmet. Mindennek, ami szép és fenséges, az a földi sorsa, hogy rossz véget érjen, az emberi tökéletesség megvalósíthatatlan utópia, a hitvány legyőzi a hőst, az álnok a becsületes embert (Bimini), az örök ifjúság vize helyett az örök feledés folyója várja az embert. Ez az alapszövege Heine új pesszimista történeteszemléletének s azoknak a balladikus képeknek, történeti, mitológiai, mondai evokációknak, amelyek évtizedek múlva még egyszer felidéznek sírjukból ifjúkora keleti,

középkori, mesei illúzióit, hogy még egyszer, de most már örökre eltemessék őket. Jellemző, hogy az egykorú szabadságmozgalmak és forradalmak közül csak a magyart tartja megörökítésre méltónak („1849 októberében”), mint amelyik a legnagyobb áldozatot hozta, a legfélelmetesebb erőkkel vívott heroikus küzdelemben bukott el, s így a legpéldaszerűbben igazolja Heine tragikus történet szemléletét. Tragikus, de mégsem haladásellenes szemlélet ez: az eszme hősei elbukhatnak, az eszme azonban túlél minden bukást.

A világ vége, a hősiség, a szépség alkonya nem lehet teljes az istenek alkonya nélkül. Reményteleneknek és meddőeknek tartjuk a Heine megtérése körül folyó végeérhetetlen vitákat. Heine tudta: betegsége gyógyíthatatlan. Magánya nagyobb, nyomasztóbb volt, mint valaha. Csodálkozhatunk-e azon, hogy rászorult a vallás ópiumára? (Maga mondja: Az emberek ingyen sem hinnék, micsoda rokonság van ópium és vallás között.) De az isten, akihez megtér, nem a panteisták, a deisták, vagy a teisták istene: Heine maga teremtette a maga számára, a maga igazolására és vigasztalására. Heine vallása nem ismer sem dogmát, sem szimbolikát, sem szertartást. Kifejezetten tiltakozik az ellen, mintha megtérése azt jelentené, hogy visszatért az egyház kebelébe. Nem, mégcsak a küszöbéig sem jutott. „Vallásos meggyőződéseim és nézeteim mentek maradtak minden egyházi jellegtől; harangszó nem csábított el, oltári gyertya nem vakított el”, írja a „Romanzero” utószavában. „Nem játszottam semmiféle szimbolikával, s nem mondtam le teljesen az eszemről. Nem tagadtam meg semmit”... S ami minden tételes vallás elidegeníthetetlen eleme: a lélek halhatatlanságát is csak olybá veszi, mint a szép velőcsontot, amelyet a mészáros ingyen csúsztat a vevő kosarába, ha meg van elégedve vele. S bajosan egyeztethető össze töredelemmel és megtéréssel a lázadó pesszimizmus és kétely hangja, amelyet Heine üt meg a „Romanzero” egyik versében:

*Mért szenved, ki jó, ki bátor,  
Mért ítélik kínhalálra?  
Mért győz mindig a gazember,  
Mért adnak lovat alája?*

*Mért? Mért? Nem mindenható tán  
A világ rendjének őre?  
Vagy épp ő gúnyol ki minket?  
Ez gyalázat volna tőle.*

*Lázaz aggyal kérdezel, de  
Megfejtést sosem találhatsz,  
Végül földet tömnek szádba —  
Ez lenne talán a válasz?*

(Képes Géza)

Az istenek alkonya, kísérteti sorsa Heine régi problémája. Végigkíséri egész életén. Utolsó versében („Mouche-nak”) maga is melléjük temetkezik, feloldva magában a szenzualizmus és spiritualizmus, a hellén és zsidó-keresztény világszemlélet ellentétét . . .

Heine azzal, hogy minden esetben nemcsak erkölcsileg, hanem esztétikailag is elmarasztalja a hitvány győztest, zsarnokot, elnyomót, viszont teljes elégtételt szolgáltat a hősi elbukottnak, hogy utólag kikorrigálja, jóváteszi a történelem igazságtalanságát, most is, itt is az eszmét szolgálja.

Heine 1855-ben, pár hónappal a halála előtt sajtó alá rendezi az „Augsburger Allgemeine Zeitung”-ba írt párizsi tudósításainak francia nyelvű kiadását. A könyv („Lutetia”) előszavát nyilvánvalóan politikai végrendeletének szánta, így is kell ma olvasnunk és értelmeznünk, főleg azt, ami benne Heinének a kommunizmushoz való viszonyát illeti. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy Heine aggodalmai és fenntartásai a mozgalommal szemben nem a humanista, hanem a lírikus érzületét tükrözik, a lírikusét, aki rettegve gondol arra az időre, amikor a kérges tenyerű képrombolók összetörik a szépség szobrait, a művészet játékait és fantasztikus semmiségeit, elpusztítják babérligeteit, hogy krumplit ültessenek a helyükre, a lilomokat, a rózsákat, a fülemilét, halálra ítelve a költő verseit s velük együtt az egész régi romantikus világot, s aki nem tudhatja, hogy a kommunizmus jobban megőrzi az emberi kultúra minden nagy eredményét, mint a burzsoázia. A humanista viszont nem ismer sem félelmet, sem fenntartást, mert legjobb szövetségeseit látja a kommunistákban, a közös ellenség: a nacionalizmus és hamis patriotizmus német pártja, a teutománok elleni harcában. S most, amikor a haldokló kezéből kihull a kard, vigasztalást talál abban a tudatban, hogy a kommunizmus megadja nekik a kegyelemdőfést. Hadd pusztuljon el a régi világ, ahol tönkrement az ártatlanság, burjánzott az önzés, ahol az egyik ember kizsákmányolta a másikat, ahol hazugság és rombolás uralkodott. „Annyira gyűlölöm a nacionalizmus párthíveit, hogy már-már a kommunisták felé fordulok a szeretetemmel. Mert ők legalább nem képmutatók, akiknek mindig a száján a vallás és a kereszténység. Igaz, a kommunistáknak nincs vallása (de van-e tökéletes ember?), sőt a kommunisták ateisták (ez minden bizonnyal nagy bűn), de fődogmájuk szerint azt a hitet vallják, hogy meg kell valósítani minden ember jólétét az egész világon, vallják a minden nép iránti egyetemleges szeretet hitét, azt a hitet, hogy a javakban való egyforma részesedés alapján minden embernek, minden szabad polgárnak testvéri viszonyban kell élnie egymással a földön . . .” A kommunisták — teszi még hozzá Heine — szellemüket s igazukat tekintve, jóval keresztényibbek, mint az úgynevezett germán hazafiak, a kizárólagos nacionalizmus bajnokai.

Heine bebizonyíthatóan a *Kommunista Kiáltvány* ismeretében és ígézetében mondotta tollba politikai végrendeletét. 1856-ban befejezte földi pályá-

ját. Amíg élt, híven teljesítette költői és történeti küldetését, úgy, amint még 1828-ban, két évvel Párizs előtt fogalmazta meg e küldetés lényegét : „Igazán nem tudom, vajon megérdemlem-e, hogy egykor babérkoszorúval ékesítsék a koporsómat . . . Sohasem vetettem nagy súlyt a költői dicsőségre, s akár dicsérik, akár gáncsolják dalaimat, nem sokat törődöm vele. De tegyetek kardot a koporsómra, mert az emberiség felszabadító háborújának becsületes katonája voltam.”

\*

Goethe 1827-ben a „Dalok könyve” megjelenésének évében a költők népszerűségének személyi és nemzeti-társadalmi feltételeiről beszélget Ecker-mannal. Példái Béranger és Burns. Mi az utóbbi nagyságának a nyitja? veti fel a kérdést. Az, hogy elődeinek régi dalai a nép száján éltek, hogy úgyszólván a bölcsőjénél énekelték őket, hogy mint gyermek közöttük nőtt fel s hogy e példák magasrendű tökéletessége annyira beleidegződött, hogy élő bázisként szolgáltak neki, amelyen továbbhaladhatott, hogy a maga dalai tüstént fogékony fülre találtak népénél, hogy a mezőn aratók és kéveköto nők szája visszhangozta őket, hogy csapszékben jókedvű legények e dalokkal köszöntötték. Ezzel szemben milyen nyomorúságos a német költő helyzete: „Mert ugyan mi élt a mi nem kevésbé jelentős régi dalainkból a tulajdonképpeni nép körében . . . Pedig micsoda dalokat írt Bürger meg Voss! Senki sem mondhatja, hogy jelentéktelenebbeket és kevésbé népieket, mint a kitűnő Burns. De mi visszhangzik belőlük a nép száján? Megírták, kinyomtatták őket, s ott porosodnak a könyvtárakban. Ez a német költők sorsa. S a magam dalaiból ugyan mi él? Megesik, hogy az egyiket vagy a másikat egy csinos leányzó elénekli a zongorája mellett, de maga a tulajdonképpeni nép hallgat”. Goethe itt sem áll meg, hanem siet levonni lesújtó tapasztalatának a nem kevésbé szkeptikus tanulságát : „Mi németek tegnap óta létezünk. Egy század óta ugyan alaposan kiművelődtünk ; csakhogy még jó néhány századba telik, mire honfitársainkban annyi szellem s magasabbrendű kultúra ver gyökeret s válik általánossá, hogy a görögökhöz hasonlóan a szépségnek hódolnak, hogy egy csinos dalért lelkesednek, s hogy elmondhatni róluk : nagy ideje annak, hogy barbárok voltak.” S egy év múlva a Faust befejezése előtt új s most egész életművére kiterjedő fogalmazásban : „Műveim sohasem válhatnak népszerűekké ; aki erre gondol s ezen munkálkodik, tévedésben van. Nem a tömeg, hanem csupán egyes emberek számára írtam őket, akik valami hasonlót akarnak s keresnek s hasonló irányban haladnak.”

Kiábrándító megállapítások, súlyos szavak a német nép legnagyobb, Európa egyik legegységesebb lángelméjének szájából. Mintha Goethe teljesen megfeledkezett volna ifjúkori lírájának népszerűségéről, a Werther, a Goetz, a balladák német és világirodalmi diadalútjáról, s mintha most csupán arra a fagyos közönyre, visszhangtalanságra vagy ellenséges visszhangra gondolta,

amellyel klasszikus korszakának alkotásait fogadja a német átlagolvasó s a vulgáris kritika, ami azzal a következménnyel jár, hogy Goethe egyre jobban elszigetelődik s hogy a kívülállóknak, de végül neki magának is az a benyomása, hogy csupán kisszámú beavatott költője. Azt persze nem tudhatja, hogy van verse, amelyet száz év múlva majd számtalan változatban jegyeznek fel a „nép” szájáról, hogy lesz idő, amikor a Faust a kevesek olvasmányából a sokak olvasmányává válik. Viszont mindaz, amit Goethe a Burns és Béranger példáját idézve a költő nemzeti népszerűségének feltételeiről mond, s aminek az a lényege, hogy a költő azt adja vissza népének, amit tőle kapott, Heinének is csupán német népszerűségét magyarázná meg, de nem egyúttal az egyetemes világirodalmat.

Előadásomban viszont éppen ennek, a nyelvi határokat nem ismerő egyetemes népszerűségnek s benne Heine időszerűségének feltételeit próbáltam megvilágítani, azt, hogyan tehet valaki eleget kora időpontja szükségleteinek s élhet, gondolkozhatik ugyanakkor egy eljövendő új világ kategóriáiban, hogyan lehet valaki egyszemélyben nemzeti költő s az emberiség legszentebb érdekeinek költője, cselekvő humanista a humanizmus, irányító a legmagasabbrendű művészet törvényeinek és igényeinek sérelme nélkül.

#### JEGYZETEK

Heine világhírének s népszerűségének megfelelően beláthatatlan nemzetközi irodalom foglalkozik életével és műveivel. De még csak megbízható bibliográfiánk nincs, amely legalább adataiban tükrözné ennek az irodalomnak terjedelmét. Jos. Körner statisztikai felsorolása (*Bibliographisches Handbuch des deutschen Schrifttums* Bern, 3-ik kiad. 1949, 372—375), az olyan könyvek, mint a P. Kiefté (*Heinrich Heine in westeuropäischer Beurteilung*, Zutphen, 1938), az Anne Fiedler Nossingé (*Heine in Italia nel secolo decimonono*, New York, 1948), amely ugyan elsősorban a XIX. század olasz Heine-kultuszával foglalkozik, de ugyanakkor Heine világhírének méreteit a könyvcímek és nevek statisztikájával próbálja érzékeltetni, még csak kirívóbbá teszik a hiányt.

S e példák nem állnak egyedül. (Sajnos, a magyar kutatás még csak a statisztikai „átlag”-ig sem jutott el, noha Heine-kultuszunk a legintenzívebbek közé tartozik.) Heine haladó hagyományait az orosz kritika mellett (Belinszkij, Dobroljubov, Csernisevskij, Pisszarev, Lunacsarszkij, — 1. L. Reinhard, H. H. Heine, Nagy Szovjet Enciklopédia, 2. kiad., 10. k. 329) a francia és az olasz őrizte meg legjobban. Heine igazi értékeléséhez Marx és Engels adta meg a történeti szempontokat. A filologizmus, amely hamarosan kezébe vette a német Heine-kutatás irányítását, nagy érdemeket szerzett az élet-

rajzi forrásanyag feltárásával megfeldolgozásával és a Heine-mű kritikai gondozásával (Elster, Walzel, Fr. Strich kiadásai). De a nagyobb szabású modern életrajzzal mindmáig adósunk maradt. (A pozitivista típust képviselő monográfiák közül még ma is a leghasználhatóbb M. J. Wolff „Heine”-ja, 1922). — A német filologizmus különben, mint minden más területen, itt is vagy tehetetlennek bizonyult a nacionalizmussal és fasizmussal szemben, vagy teljesen behódolt neki. Főlöszleges foglalkozni a gyűlölettől tájékozódó Heine-falók szektájával s hitlerista utódaikkal, az alsórendű pampflektirodalommal, amely Heine személyében be akart szennyezni, ki akart írtani mindent, ami humanista szellem és költészet. . . . Megmutatni az igazi, az egész Heinét, oly igény, amely több ízben jelentkezett, pl. L. Marcuse (1932) és Max Brod (1934) félig vagy egészen belletrisztikai jellegű vagy ideológiailag egyoldalú Heine-könyveiben, de kielégíteni csak két marxista kritikus elégitette ki: Franz Mehring (1911) és Lukács György (Internationale Literatur, 1937; újra: Deutsche realistische Erzähler des XIX. Jahrhunderts 1952; magyarul az MTA I. O. Közleményei II. k. 1—4.; Német realisták, 1955). — L. még: H. Wendel, H. Heine, Berlin, 1926.

Különben, úgy tetszik, mintha a Heine-kultusz súlypontja Franciaországba helyeződött volna át. Erre vall a Heine-tanulmányok — fordítások — könyvek nagy száma is. [Itt csak E. Vermeil (1939), Victor Bernard (1946), A. Spaeth (1946), K. Weinberg (1954), Geneviève Bianquis (1955) műveit vagy Ch. Andler posthumus könyvét emelném ki.]

A H. Biebertől (1926) és H. H. Houbentől (1926, másodszor 1948) kiadott Heine-beszélgetések jó részének hitelességéhez szó fér. Heine-ismere-tünk legközvetlenebb forrása művein kívül a levelezése (kiadta Friedrich Hirth I—III., München, 1914—1920; új teljes kiadás: I—IV. Mainz, 1948—1951). — Jó bevezetés Heine világába a „Lesebücher für unsere Zeit” című weimari sorozat Heine-kötete (1954, kiadta Walther Victor). — Viszont mindaz, amit pl. Martin Greiner ír Heineről, ha nem is betű szerint, de intencióját tekintve rácsfol arra a tényre, hogy könyve („Zwischen Bidermeier u. Bourgeoisie. Ein Kapitel d. Literatur-Geschichte im Zeichen Heinrich Heines.”) 1954-ben és Lipcsében jelent meg.

A fontosabb Heine-problémákhoz:

*Heine és a Rajna-vidék*: J. Hashagen, Das Rheinland u. die französische Herrschaft, Bonn, 1908. — Ph. Sagnac, Le Rhin français pendant la Révolution et l' Empire, Paris, 1917. — I. Droz, Le libéralisme rhénan, Paris, 1940. — *Heine és a romantika*: O. zur Linde, H. H. u. die d. Romantik. Diss. Freiburg, 1899. — P. Beyer, Der junge Heine, 1912. — I. Weidekamp, Traum u. Wirklichkeit in der Romantik u. bei Heine, Leipzig, 1932. — *Heine és Napóleon*:



P. Holzhausen, H. u. Napoleon, Frankfurt a/Main, 1903. — M. Schömann, Napoleon in d. d. Literatur, Berlin u. Leipzig, 1930. — *Heine és Byron*: F. Melchior, Heines Verhältnis zu Lord Byron, Berlin, 1903. — W. Ochsenbein, Die Aufnahme Lord Byrons in Deutschland, Bern, 1905. — *Heine és Goethe*: Fr. Friedländer, H. u. Goethe. Berlin—Leipzig, 1932. — *Heine, a középkor és a népköltészet*: G. Mücke, Heines Beziehungen zum d. Mittelalter, Berlin, 1908. — R. H. Greinz, H. u. d. deutsche Volkslied, Neuwied, 1894. — A. W. Fischer, Über die volkstümlichen Elemente in den Gedichten Heines, Berlin, 1905. — *Heine és az antikvitás*: H. Friedemann, Die Götter Griechenlands, Berlin, 1905. — M. Filtso, H. H. und die Antike, Dissz. München, 1928. — Az egész problémakörhöz: W. Rehm, Griechentum u. Goethezeit, Bern, 1952. — Fr. Schulz, Klassik u. Romantik der Deutschen, Stuttgart, 1952. I. — *Heine és a szaggatottság*: G. Thrum, Der Typ des Zerrissenen, Leipzig, 1931. — *Heine és Párizs*: M. A. Clarke, H. et la monarchie de juillet, Paris, 1927. — Turóczi-Trostler József, MTA I. O. Közleményei II. (Hozzászólás a Heine-vitához.) — *Heine és a saint-simonizmus*: H. Lichtenberger, Heine, penseur, Paris, 1905. — Fritz Geratewohl, Saint-Simonistische Ideen in d. d. Literatur, München, 1927. — H. R. D'Allemagne, Les Saint-Simoniistes, Paris, 1930. — W. Suhge, Saint-Simonismus u. junges Deutschland, Berlin, 1935. — W. Scherer, Heine u. der Saint-Simonismus, Dies. Bonn, 1950. — Turóczi-Trostler József, A saint-simonizmus magyar visszhangja, Irodalomtörténet, 1949. — Ua. Petőfi világirodalmi jelentőségéhez, MTA I. O. Közleményei, VII. 301. — *Heine és Marx*: W. Victor, Marx u. Heine, Berlin, 1952. — Joachim Müller, Marx u. Heine, Berlin, 1953. — H. D. Dahnke, K. Marx u. die politische Lyrik des Vormärz, Berlin, 1953. — Az 1945—1954-ben megjelent német Heine-irodalom könyvészete: Neue Deutsche Literatur, 1956, 3. 166—170.



## VITA

### A „HELYESÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI” CÍMŰ

#### TANULMÁNYKÖTETRŐL\*

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA HELYESÍRÁSI

FŐBIZOTTSÁGÁBAN

1955. OKTÓBER 27-ÉN

#### BENKŐ LORÁND ELNÖKI MEGNYITÓJA

Mai ülésünknek egyetlen tárgya a „Helyesírásunk időszerű kérdései” című, ez év tavaszán megjelent bizottsági kiadvány problematikájának megbeszélése. Ennek a vitának a megrendezése több szempontból is hasznosnak ígérkezett, illetőleg ígérkezik. Kiadványunk — mint ahogy azt előszava is jelzi — első kísérlet arra, hogy az alkalmazott nyelvtudománynak, a gyakorlat igényeit kielégítő, szolgáló nyelvtudománynak helyesírási ágazatában a kérdéskör egészét összefoglalja, illetőleg tudományos rendszerességgel megtárgyalja. Az Akadémia 120 éves helyesírási munkálatainak sorában ez a kiadvány tehát újszerű kezdeményezés, és így jelentősége elvitathatatlan. Sajnos, utólag derült ki az, hogy jelentőségét, elméleti és gyakorlati hasznát éppen az előzmények hiánya miatt megtervezésekor, elképzelésekor mi magunk sem tudtuk kellően felmérni. Utólag vált ugyanis világossá az, hogy a magyar helyesírási szabályok elméleti problematikájának megtárgyalása jóval nagyobb terjedelmet igényelt volna. Így ilyen viszonylag kis méretű, tíz íves munkában a szerzők jórészt csak vázaltszerű összefoglalásokat adhattak. Utólag derült ki másrészt az is, hogy a szélesebb közönség sokkalta jobban érdeklődik az ilyen jellegű kiadvány iránt, mintsem azt előre gondoltuk volna. Ennek az érdeklődésnek megfelelően a kiadott példányok jórészt még a könyvkereskedői forgalomba kerülés előtt, nem egészen egy hónap leforgása alatt elfogytak. Bár ezen az utóbbi hiányosságon átmenetileg tudunk segíteni azzal, hogy a kiadványból még ez év folyamán második — lényegében változatlan — kiadást készítettünk, mégis, úgy vélem, bizonyos idő múlva elkerülhetetlen lesz az, hogy kiadványunkat új, jelentősen bővített kiadásban harmadszor is megjelentessük. A könyv mostani megvitatása tehát igen hasznos lehet az új, átdolgozott kiadás szempontjából.

Ismeretes továbbá az, hogy kiadványunk szorosan kapcsolódik „A magyar helyesírás szabályai”-nak új, tizedik kiadásához, amelyik az elmúlt évben jelent meg. Ennek megfelelően a kiadvány célja egyrészt az volt, hogy a tizedik kiadás módosításait, változtatásait, fogasabb kérdéseit tüzetesebben megmagyarázza, másrészt, hogy a majdan elkövetkezendő tizenegyedik kiadás problémáit, lehetőségeit felmérje. — Mindez annyit jelent, hogy amikor a

\* A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette BENKŐ LORÁND. Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó. Nyelvtudományi Értekezések 4. szám. 8° 139 lap.

kiadványról beszélünk, tárgyalásunk szorosan kapcsolódik az Akadémia hivatalos helyesírási szabályzatának mostani és következő kiadásához.

Hangsúlyoznunk kell, hogy „A magyar helyesírás szabályai”-nak új, tizenegyedik kiadására az elkövetkezendő néhány évben nem kerülhet sor. Erre egyelőre nincs is szükség, no meg a helyesírási gyakorlat stabilitását oktalanság is volna sűrű időközökben változtatott, módosított szabályzatokkal megingatni. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy helyesírásunk csiszolására, javítására, sőt a szabályzat elkövetkezendő tizenegyedik kiadásának az előkészítésére nem kell gondolni. A tapasztalat azt mutatja, hogy szabályzatunk egy-egy új kiadását sok évi anyaggyűjtő és feldolgozó munkának, az elvi és gyakorlati kérdések tüzetes és ismétlődő megtárgyalásának kell megelőznie. Mai ülésünk — úgy hiszem — jó alkalom arra, hogy ilyen perspektívában hasznos, eredményes munkát végezhessünk.

E néhány gondolat előrebocsátásával a Helyesírási Főbizottság mai ülését megnyitom, s egyben átadom a szót Temesi Mihály főiskolai tanárnak, kérve őt, hogy tartsa meg vitaindító referátumát.

### TEMESI MIHÁLY VITAINDÍTÓ ELŐADÁSA

A nyelvtudomány és vele együtt a leíró nyelvtan nyelvi jelenségekkel és nyelvtényekkel foglalkozik. — Feladata a nyelvtények leírásán és ezek összefüggéseinek a nyelvfejlődés belső törvényszerűségei alapján történő helyes tudományos magyarázatán kívül a nyelvben végbemenő változások kialakulásának és jellegének kutatása, megfelelő értékelése. A nyelvtudományi kutatás azonban nem vonatkozhatik el a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek lényegétől, a nyelv funkcionálásától a gondolkodásban és a gondolatok közlésében; tehát a nyelv törvényszerűségeinek leírása nem történhet anélkül, hogy a leírt törvényszerűség ne szolgáljon egyszersmind a nyelvhasználat szabályaként, viszont „... a törvényszerűségek kihasználása, gyakorlati értékesítése nem a kutató, hanem az alkalmazott nyelvtudomány feladata és hivatása” (BÁRCZI: MNy. XLIX, 121—2). A nyelvnek, a nyelvfejlődésnek és a nyelv szerkezetének megvannak a maga törvényei. Ezeket a törvényeket átalakítani, módosítani vagy éppen megszüntetni nem lehet, még kevésbé lehet új törvényeket kialakítani vagy teremteni; de a megismert törvényeket alkalmazhatjuk, felhasználhatjuk, segítségükkel a nyelv- és íráskészség kialakítását irányíthatjuk. E törvényszerűségek felderítése, vizsgálata nem az alkalmazott, hanem a kutató nyelvtudomány feladata, viszont az anyanyelv szerkezeti és kifejezési formáinak, valamint nyelvünk írásbeli rögzítését irányító, a nyelv törvényszerűségein alapuló általános érvényű szokásoknak és megállapodásoknak megfelelő eljárás tudatos és szabatos használatába az alkalmazott nyelvtudomány: a nyelv művelés és a helyesírás vezet bennünket. A kutató és az alkalmazott nyelvtudomány szoros összefüggése alapján érthető, hogy a művelődési forradalom hatására a nyelv és az írás dolgaiban támadt gyakorlati igények kielégítése a nyelvtudomány munkásainak jelentős és másra át nem hárítható feladata. E munkálatok egyik legkiemelkedőbb bizonyossága „A magyar helyesírás szabályai” 10. kiadása és az új kiadást követő nagy társadalmi és sajtó-visszhang után a szabályzat előkészítése, megvitatása során összegyűlt hatalmas ismeretanyag alapján a tudományos

álláspont ismertetése és rögzítése a „Helyesírásunk időszerű kérdései” című akadémiai kiadványban.

E tanulmánykötet számbaveszi a magyar helyesírási rendszer minden lényeges kérdését, megokolja a legújabb szabályzat módosításait és bővítéseit, de egyben rámutat a szabályzat javításának, csiszolásának, bővítésének további lehetőségeire is. Ilyen értelemben az új szabályzat tudományos magyarázataként az alkalmazott nyelvtudománynak nemcsak időszerű, hanem egyúttal közérdekű alkotása.

A múlt évben kiadott szabályzat tudományos magyarázata elválaszthatatlan az AkH. 1954. felépítésétől, a benne kialakított helyesírási rendszer belső logikájától, s így a szerkesztő helyesen alkalmazkodott a szabályzat pontjainak sorrendjéhez. Bár a kötet célkitűzéseinek valóra váltását a jól megválasztott szerkesztési szempontok elősegítik, az új szabályzat anyagának lehető követése a kötet egyik hiányosságának alapja is, ti. ha valami a szabályzat egyes fejezeteiből kimaradt, vagy más fejezetbe került, avval a kötet egyes tanulmányai sem mindig foglalkoznak. Maga a szerkesztő pl. helyesebben és egységesebb szempontok szerint tárgyalja a magyar helyesírás elveit a Magyar Nyelvben (L. 179 kk.) megjelent tanulmányában, s igaza van SZÉPE GYÖRGYnek (Nyr. LXXIX, 355), hogy alkalmazott nyelvtudományunknak ez a tartalmi és formai szempontból egyaránt kiemelkedő alkotása csak nyert volna helyesírásunk elveinek lehető teljes összefoglalásával. Ugyancsak a szabályzat felépítéséhez és anyagához való erősebb ragaszkodással magyarázható a helyesírás fogalmát, helyesírásunk rendszerét érintő, vagy a „hagyományos írásmód” kérdését összegezõ tanulmány feltűnő szűkszavúsága is.<sup>1</sup>

A HIK. tanulmányainak felépítése általában azonos. Jelenségenként kirajzolódik helyesírásunk történetének, fejlődésének, szabályozásának, a helyesírási és vele együtt a nyelvi egységesülésnek változatos és tanulságos útja. Az új szabályzat előzményeit ismertetve az egyes szerzők legrészletesebben az akadémiai szabályzatokat, főként az IskH. és az AkH. egységének eléréséért vívott küzdelem kérdéseit tárgyalják. Az egyes fejezetek anyagának történeti megalapozottsága kétségtelenül elősegíti a felvetett kérdések világos és egyértelmű kifejtését, az idegen ortográfiákkal adódó egybevetések pedig az érvelés, a meggyőzés jelentős eszközeiként PAIS, BÁRCZI és TOMPA tanulmányában igazolják az alkalmazott nyelvtudományban is a kitekintés, a külföldi szakirodalom ismeretének fontosságát. A szabályzat fejezeteinek megtárgyalására a történeti visszatekintésen és az idegen ortográfiákra való utalásokon kívül egyéb összefüggések megvilágítása is szükségessé válhat. Ezt bizonyítja PAIS DEZSŐ sok tekintetben úttörő tanulmánya, minthogy nemcsak a „különírás és egybeírás” kérdésére vonatkozó felfogását világítja meg, hanem sok tekintetben továbbfejleszti a szerzőnek a szóösszetételről régebben kidolgozott nézeteit. Az írás szempontjain kívül figyelemre méltó megállapításokat olvashatunk a helyesírás és a nemzeti nyelv egységének összefüggéseire a kötet bevezetésében (BENKŐ: HIK. 5,8); — s a nyelvhasználat, a nyelvhelyesség és a helyesírás kapcsolatára FÁBIÁN PÁL tanulmányában (HIK. 89 kk.). Általában a kötet nyelvhelyességi megjegyzései, figyelmeztetései, eredményei mai nyelvművelő munkánk törekvéseit támogatják, s ezzel az alkalmazott nyelvtudomány két nagy jelentőségű területén olyannyira szükséges egységes felfogás kialakulását biztosítják.

<sup>1</sup> Ezekre és ehhez hasonló kérdésekre alább még visszatérek.

A kötet munkatársai a bevezetőben kifejtett elvi megállapítások és szerkesztői szempontok alapján dolgozzák fel a szabályzat egyes fejezeteinek anyagát, s helyesírásunk egyes részletkérdéseinek elvi összegezésével mutatnak utat a helyesírási és a nyelvi egység megteremtésére. Ez teszi szükségessé a tanulmánykötet egyes megállapításainak megfontolását, helyeslését vagy vitatását mindazok részéről, akik felelősséget éreznek a magyar nyelv ügye iránt. A következőkben nem a tárgyalási mód leegyszerűsítése, hanem helyesírásunk adott rendszere miatt haladok egyenként végig a kötet tanulmányain; egyes esetekben azonban felvetek olyan kérdéseket is, amelyeket a már érintett okokból a kötet tanulmányai vagy elhanyagoltak, vagy ellenkező álláspontjuk lévén, tárgyalásukat szükségtelennek találták.

1. A helyesírás, vagyis nyelvünk célszerű írásmódja (PAIS: HIK. 66) nyelvünk írásbeli rögzítését irányító, a magyar nyelv törvényszerűségein alapuló általános érvényű szokásoknak és megállapodásoknak megfelelő eljárás. Feladata a nyelvhez hasonlóan, amelynek tükrözője, a társadalom szolgálata a gondolkodásban és a gondolatok közlésében. A helyesírás történeti produktum, s így a gondolkodás és a gondolatközlés külső rögzítő eszközeként társadalmi funkciójának csak abban az esetben felel meg, ha egységesen és helyesen rögzíti a nemzeti irodalmi nyelvet. A nyelvi egységesülés egyik legfőbb előmozdítója, feltétele, megpecsételője a lassan-lassan kialakuló, egységesülő helyesírás (vö. PAIS: HIK. MNyTK. 83. sz. 126), éppen ezért érthetünk egyet akadémiai helyesírásunk múltját és mai problémáit az egységesülés szempontjából vizsgáló tanulmánynak (BENKŐ: HIK. 5–8) a szabályozás feladataira, a mostani ún. reformra és a helyesírási normára vonatkozó megállapításaival. Az egységes helyesírás kialakítására vonatkozó törekvések alapelveül el kell fogadnunk, hogy az apróbb, sűrűbb változtatások helytelenek, de a nagyobb időközökben való, lényegesebb változtatások lehetőségét továbbra sem szabad szem elől téveszteni (vö.: BENKŐ: HIK. 9; PAIS: MNy. XLVI, 381). Ennek érdekében a helyesírási szabályzatoknak megfelelően lépést kell tartaniok a nyelv fejlődésével, vagyis tükröztetniük kell a ma nyelvallapotát, másrészt azonban alkalmazkodniok kell a mai gyakorlati kívánalmakhoz (BENKŐ: HIK. 9). — Mindezekkel kapcsolatban fel kell vetnem a külön szépírói helyesírás jogosságának kérdését. TOMPA JÓZSEF kitűnő tanulmánya után (Nyr. LXXIX, 72 kk.) helyesírásunk és a nemzeti irodalmi nyelv egységessége érdekében szükségesnek látszik szabályban való rögzítése annak, hogy a köznyelvi formáknak a szépirodalomban való látszat-átírása, a kiejtési elvnek a többi rovására történő szabados érvényesítése helytelen. Erre a kérdésre utalnom kellett, mert egyes íróinknál mind gyakrabban érvényesül a párbeszédes formákban és azonkívül is a szépírói helyesírásnak ez a fajtája. Úgy vélem, nincs szükség arra sem, hogy pl. Kodolányi János „Végrendelet” c. drámájában az ormánysági nyelvjárás nyelvi sajátosságait óhajtván érzékeltetni, a darab szövegének nagy részét ilyen erősen nagyolt fonetikus átírásban dolgozza ki. Ez a színészeket is könnyen megtéveszti, s a tájnyelvi sajátosságok helytelen értékelésére szoktatja. Az egységes nemzeti művelődés érdekében helyesírásunk egységének védelmét legalábbis egyenlő értékűnek tartom az író ún. művészi szabadságának megőrzésével. Éppen ezért a legközelebbi kiadás mondja ki, hogy a látszat-átírás szépirodalomban is megengedhetetlen, a valóságos átírás pedig csak olyan mértékben alkalmazható, mint a nyelvjárás elemek irodalmi felhasználása általában (vö. DEME: Nyr. LXXV, 41–2).

2. A helyesírási szabályzat a nemzeti írásbeliség egészét irányító szabályok összessége és rendszere (DEME: HIK. 127) az alkalmazott nyelvtudomány alkotásaként nyelvünk törvényszerűségeinek felhasználását, gyakorlati értékesítését jelenti. Időnként végrehajtott felülvizsgálata alkalmával elsősorban azt vesszük szemügyre, vajon nem csúszott-e ki a nyelvközösség tagjai előtt általánosan ismert nyelvtani alap egyik-másik szabály alól, s a helyesírási változtatások végrehajtása e vizsgálat eredményétől függ (vö. SZEMERE: MNy. LI, 113). Úgy vélem, a nyelv és vele a nyelvtan törvényszerűségeitől független helyesírás, illetve helyesírási szabályzat el sem képzelhető, de ugyanakkor a helyesírási elvek érvényesülési aránya, értéke stb. alapján nem kell szükségképpen nyelvtani rendszerben feldolgoznunk a szabályzat anyagát. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egy, a nyelvtan rendszerében felépített helyesírási szabályzat „az írásrendszer teljes szétzilálásának veszélyét” rejtene magában (BENKŐ: HIK. 10), hiszen a helyesírás a nyelv rögzítését szolgálva, a nyelv tükrözőjeként (vö. BENKŐ: HIK. 11) szabályzatával nemcsak az írás egységének biztosításában, hanem mindinkább a beszélt köznyelv, az egységes irodalmi nyelv hangállományának, alaktani elemeinek s a szóalakok szerkezeti összefüggéseinek rögzítésében az egyetlen és feltétlen norma (vö. DEME: Nyr. LXXVIII, 285—6). Ilyen értelemben pedig elszakíthatatlan a nyelv törvényszerűségeitől, s a nyelvi kifejezőeszközök három jellegzetes típusától: a hangtól, a szótól és a mondattól. Minthogy a helyesírás szabályai a nyelvi, nyelvtani törvényszerűségek gyakorlati értékesítésének eredményei, ha nem is feltétlenül szükséges, de legalább is kérdéses, vajon nem volna-e helyesebb egy elkövetkező, jelentősebb módosítás alkalmával fontolóra vennünk, hogy a szabályzat felépítésében is alkalmazkodjunk a nyelvi kifejezőeszközök jellegzetes típusaihoz, s ezt keresztezze a magyar helyesírás elvei érvényesülésének szempontja. Távol áll tőlem, hogy e megjegyzésekkel azt fejezzem ki: a helyesírási szabályzat a helyesírástanítás segédkönyveként közvetlenül használandó az oktatási folyamatban, s ennek érdekében tárjuk fel a nyelvtan rendszerében helyesírásunk szabályait. „Didaktikai képtelenség” (vö.: BENKŐ: Nyr. LXXVIII, 402; de: KERÉKGYÁRTÓ: Köznevelés 1954. okt. 15. sz. 371) bármiféle szabályzatot az általános iskolától az egyetemig tankönyvül használni; de ugyanakkor nem látszik feltétlenül helyesnek az sem, hogy a helyesírási szabályzat az alkalmazott nyelvtudomány rendkívül fontos alkotásaként ne tükrözze a lehető legteljesebben a nyelvtani rendszert, hiszen ennek törvényszerűségeit értékesíti a gyakorlatban. Úgy vélem, a szabályzat szerkesztői a szabályzati rész könnyebb használhatóságának biztosítására ebből a megfontolásból kiindulva csatoltak tárgymutatót a legújabb szabályzathoz (vö. BENKŐ: HIK. 11); ezért értünk egyet BENKŐ LORÁNDdal abban, hogy „jó néhány esztendeig — a szótári rész kisebb hibaigazításait nem számítva — nem volna bölcös dolog a kiadás elveit és szerkezetét megbolygatnunk” (HIK. 16).

Az elkövetkező évek helyesírási feladatait ennek a most rögzített fel fogásnak megfelelően kell megszabnunk. Elszerint az új szabályzat alapján elsősorban a magyar írásbeliség viszonylagos egységét kell megteremtelnünk, s ennek szolgálatára új iskolai tankönyveket, nyomdai szakkönyveket, de mindenekelőtt az akadémiai helyesírási nagyszótárt kell kidolgoztatnunk (BENKŐ: HIK. 16). A magyar helyesírás „viszonylagos egységének” fogalma azonban nem jelenti azt, hogy kétféle helyesírás van (vö. BÍHARI: Anyanyelvünk II, 162). BENKŐ LORÁND félreérthetetlenül kifejtette: van maga-

sabb és alacsonyabb fokú írásgyakorlat a helyesírás egységén belül, amiként szólhatunk igényesebb és kevésbé igényes nyelvhasználatról is (vö. BENKŐ: Nyr. LXXVIII, 402). Szükségtelen minden vita az új helyesírás tanulhatóságáról, mint ahogyan szükségtelenül vitatkoznánk nyelvünk tanulhatóságáról. Anyanyelvünk megismerésének, az igényesebb, választékosabb nyelvhasználat kialakításának lehetősége vitán felül áll, ugyanígy helyesírásunk finomságai is elsajátíthatók, csak foglalkozni kell vele. (Vö.: FÁBIÁN: Anyanyelvünk II, 100—1; PAIS: Csillag IX, 428; SZEMERE: MNy. LI, 112; BÍHARI: Anyanyelvünk II, 161; stb.)

3. Az AkH. 1954. előkészítését ismertető cikkeknek az adatgyűjtésre, közvéleménykutatásra, az előkészítés munkájának tanulságaira, az új szabályok megalkotásának módjára, valamint az új szabályozások számára és jellegére vonatkozó tanulságos megjegyzések — ha utólagosan is — elosztatják a közönség körében az új szabályzat megjelenését követő téves sajtóvélemények hatására kialakult kételyeket (vö.: BENKŐ: HIK. 11, 13; FÁBIÁN: HIK. 18 kk.). El kell ismernünk, hogy minden azonos vagy hasonló közérdekű kiadványnál hasznos a közönség fokozottabb előzetes tájékoztatása; de ez nem jelenti, hogy az alkalmazott nyelvtudomány bármelyik alkotásának megjelentetését népszavazásszerű viták előzzék meg. A kutató és az alkalmazott nyelvtudomány egyaránt a szakemberek munkaterülete, s pl. az AkH. 1954. kiadását megelőző közvéleménykutatás többet tett az elmélet és a gyakorlat összefogásának helyes kialakítására minden előző szabályozásnál. Éppen ezért jogos az a kívánság, hogy e kiadvány kritikáit nyelvünk és helyesírásunk olyannyira kíváncsi egységének biztosítására való törekvés jellemezze.

4. Minthogy mindaz „... ami helyesírásunkban ma van, vagy ami a jövőben lehet, az nem kis mértékben függ attól, ami e téren a múltban volt” (BENKŐ: HIK. 5), a történetileg kialakult magyar helyesírás alapelveinek összefüggését, fontossági sorrendjét kell elsősorban megvizsgálnunk, hogy helyesírásunk részletkérdéseire hozzászólhassunk. Ez annál is inkább szükséges, mert a magyar helyesírás történetével foglalkozó eddigi kutatások „szinte kizárólag a hangjelölést vizsgálták”, s például az egyes alapelvek érvényesüléséről, összefüggéséről, az ellentmondásos felfogások egyeztetéséről alig volt szó (vö. HEXENDORF: HIK. 56). Ezt tehát most kell végrehajtanunk, mert ha DEMÉVEL az ún. szóelemző írásmódról „immár százhusz éve apáról fiúra szálló megfogalmazásokat” (HIK. 45) revízió alá vesszük, nemcsak a régmúlt felfogásával és megfogalmazásával kerülünk ellentétbe, hanem eltérünk BENKŐ véleményétől is. A helyesírási alapelvek összefüggésére és érvényesülési arányára egyetlen tanulmányban rámutatva BENKŐ és DEMÉ felfogásának ellentmondásai is elkerülhetők lettek volna, de talán éppen ez teszi lehetővé ez alkalommal az eddig nem egészen egyértelmű felfogások egyeztetését, s a helyesebb továbbfejlesztését.

E kötetben az alapelvek felsorolásának és összefüggésének kérdését az AkH. 1954. I. pontjának megfelelően fejtegeti BENKŐ (HIK. 5, 33 kk.), noha az új szabályzat megjelenését megelőzően írott cikkében (MNy. L, 179 kk.) egyetért az elvek felsorolását, sorrendezését tekintve KNEZSA megállapításaival (A magyar helyesírás története 22—3); egyáltalán nem szól azonban írásrendszerünk kialakításában a három alapelven kívül érvényesülő egyéb elvekről. Úgy gondolom, nem lett volna felesleges a könnyebb olvashatóságra, a két- vagy többalakúság kiküszöbölésére, az egyszerűsítésre törekvés elveit is sorra véve megvizsgálni mindezeknek az alapelvekhez való viszonyát.



A) DEME a helyesírási szabályzat 10. kiadásához írott magyarázataiban megállapítja, hogy a „hagyományos írás nem nagy fejezete szabályzatunknak, mert nem nagy súlyú tényezője helyesírásunknak sem” (Nyr. LXXVIII, 294). Ezzel szemben BENKŐ és PAIS egyetértve KNEZSA felfogásával, többször és több helyütt felhívják a figyelmet arra, hogy az „írásban óriási szerepet játszó hagyomány” félredobását vagy kisebbitését „felelősséggel aligha vállalhatnánk” (vö.: HIK. 12, 77; MNy. LI, 110; stb.). BENKŐ megállapításaiból kiindulva egy újabb, jelentősebb módosítás alkalmával feltétlenül meg kell vitatnunk ennek az elvnek a többihez való viszonyát és helyesírásunkban való érvényesülésének jellegét, mértékét, valamint azt, hogy írásrendszerünk alapelveinek szemléletesebb bemutatása kedvéért „helyes volna az archaikus vonatkozású szabályokat” — de egyben a kivételek nagy részét is — „a hagyományos írásmóddal foglalkozó fejezetben is feltüntetni” (BENKŐ: HIK. 55).

„Bár minden szabályzat a hagyományt a kiejtés és a szóelemzés után *harmadik* helyen említi, nem lehet kétséges, hogy az első hely illeti meg” — állapítja meg KNEZSA (A magyar helyesírás története 22). A hagyomány, másképpen a megőrzés elve alapján a szó írásában ragaszkodunk a megszokott, a már elfogadott, a másik két elv alapján esetleg tévesnek mondható alakhoz, vagyis az ún. helyesírási kivételekhez. Eszerint a hagyomány alapján egyes szavakban mai helyesírásunk is eltér a napjainkban szokásos kiejtéstől, s azt az irodalmi hagyományt követi, amely még a múlt kiejtését tükrözi; illetve a kiejtés elve helyett hagyományból a szóelemző, sőt néha a szófejtő elvet alkalmazzuk. (Vö.: az *ly* írását; a *kapzsi*, *mindjárt*, *rögtön* stb. szavakat; vagy akár a helytelen etimológián alapuló *utca*, *tálca* stb. szavak helyesírását; illetve a *dz*, *dzs*-vel írott szavak egy részének elválasztását; stb. HIK. 33, 34, 35, 53, 54, 70, 103.)

Igaz ugyan, hogy az írás számára normatív alapul a köznyelvi kiejtés szolgál, csak hogy ez maga sem egységes, mint „ahogyan nem teljesen egységes a helyesírásunk felépítésébe oly döntően beleszóló irodalmi hagyomány sem, amely viszont ismét erősen visszahat a köznyelvi kiejtésre” — állapítja meg BENKŐ (HIK. 34); érthető tehát az az igény, hogy egy elkövetkező szabályozás előkészítésére részletesebben meg kell vizsgálnunk a hagyomány és a kiejtés elvének viszonyát. Ezzel kapcsolatban helyesen hívja fel figyelmünket az *ly*-es szavak írásában arra, hogy az AkH. 1954. ugyan már több esetben egy-egy kiejtési forma mellett döntött, mint pl. *zsemle*, *zsömle*, *jászol* stb., noha ezekben a szavakban ugyanúgy él még a *zsemje*, *jászaj* ejtés, mint a hasonló kettős alakban élő *válú* ~ *vájú* szóban, ez utóbbit azonban hagyományosan még *vályú* alakban írjuk (vö. BENKŐ: HIK. 55).

Ugyancsak egy elkövetkező szabályozás számára egyértelműen fel kell tárnunk, hogy az etimologikus írásmód a hagyomány elvének érvényesülése helyesírásunkban, s a szóelemző elv nem azonosítható az etimologikussal, hiszen a *kapzsi*, *mindjárt*, *rögtön* stb. szóalakok etimologikusan írott formák, vagyis hagyományos esetek, s ezért írásmódjuk nem leíró alaktani elemzés, hanem származásuk szerint történik. Minthogy pedig a „hagyományos írásmód nem más, mint a leíró kiejtési és a leíró alaktani elvnek már meg nem felelő, történetileg létezett, de már elavult kiejtési, illetve szóelemzési formáknak írásunkban való megőrzése” (DEME: HIK. 48), tehát a múlt vagy a jövő nyelvállapota irányába történő eltolódások (az ún. kivételek nyilvánvalóan elválaszthatatlanok a hagyomány elvének érvényesülésétől, ezért egy elkövet-

kező jelentősebb módosítás alkalmával mindezekre a megfelelő fejezetben utalni kell. Különösen kitűnik ez a különírás és az egybeírás szabályainál, hiszen a „hagyomány, a nemzedékeken átváltódó kollektív megszokás” (PAIS: HIK. 77) el nem hanyagolható tényezője helyesírásunknak. Az AkH. 1954. alig nyúlt a hagyományosan egybeírt formákhoz, hanem kivételekként kezelte őket, de az újonnan keletkezett kapcsolatok különírásáról már rendelkezik. E helyesírási ténynek nyelvi, leíró nyelvtani vonatkozásai is jelentősek, ti. az ismétlés, megszokás összetételt hozhat létre, de nem minden ismétlésnek, megszokásnak összetétel az eredménye (PAIS: MNy. XLVII, 143—4), vagyis hiába írjuk egybe hagyományosan a *kőfal*, *tégla**fal*, *deszka**fal*, *kőház*, *fa**ház* stb. szóalakokat; nem váltak mind máig valódi összetételekké leíró nyelvtani vonatkozásban, pedig nyelvtanaink általában így kezelik őket (vö. PAIS: HIK. 70).

B) Minthogy az AkH. 1954. 1. és 22. pontja nem tartalmazza a kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód pontos meghatározását, és a szóelemek írásának általában fonetikus módját is csak a szóelemző elv meghatározása (67. pont) fejt ki, feltétlenül figyelembe kell vennünk egy elkövetkező szabályozás számára DEMÉnek ama megállapításait, hogy helyesírásunk „a lehetőséghez képest híven tükrözteti a *szóelemek* (szótövek, ragok, jelek, képzők, összetételben az alkotó tagok) hangalakját” (HIK. 46). Ennek kiemelése annál is inkább fontos, mert „a szóelemző írásmód érvényesülését is éppen az magyarázza és teszi lehetővé, hogy a szóelemeket szabályszerűen fonetikusan írjuk”, vagyis a „szóelemző írásmód ... nem más, mint a szóelemek fonetikus írásmódjának megtartása a szóalakokban” (DEME: HIK. 46). Úgy vélem, DEME felfogásának megfelelően a jövőben hangsúlyoznunk kell a leíró kiejtési és a leíró alaktani (szóelemző) írásmód szoros kapcsolatát.

A kiejtés szerinti írásnak egyik legtöbbet vitatott kérdése a „kettős alakok” helyesírása. Az AkH. 1954. — helyesen — a különböző számbajöhető tényezők, a kiejtés, a szóelemzés, a hagyomány, az egyszerűsítés stb. együttes figyelembevételével döntött (vö. BENKŐ: HIK. 35 kk.). Ezzel kapcsolatban csupán egy mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet. A hosszú és a rövid *i*, *ú*, *ü*-s szavak helyesírásában a szabályzat a korábbi állapot fenntartását kívánja meg, s ezzel kapcsolatban BENKŐ utal arra, hogy ez az írásmód ma még inkább archaikusnak tekinthető, de ismerve az írás nagy kiejtésformáló erejét, valószínűnek látszik, hogy az *i*, *ú*, *ü* írásmódja „valódi fonetikai írásmóddá” válik. Minthogy e szavak írásmódja nem a kiejtés, hanem a hagyomány alapján határozódik meg, nyilván felvethető e szabályoknak a szabályzatban való elhelyezésének kérdése, valamint ezzel együtt a kiejtéshez történő nagyobb alkalmazkodás szüksége is (BENKŐ: HIK. 40. 42). — Azt hiszem, sokan egyetértünk az AkH. 1954.-nek a kettős alakok visszaszorítására, megszüntetésére vonatkozó döntéseivel (33., 37., 106. pont), de ugyanakkor helyeselnünk kell az *-ódzik*, *-ődzik* ~ *-ózik*, *-őzik* (59. pont), valamint a *metsz*, *tetszik* stb. felszólító módjának új kettős alakjait is (63. pont; BENKŐ: HIK. 38).

A kiejtési elvnek a helyesírási változtatásokban kétségtelenül jelentős szerepe van, főként akkor, ha az egységes írásmódot a többi helyesírási elv is határozottan támogatja, mint pl. a palatalis hangrendű szavak magánhangzó utáni *-tlyű* végződésében (46. pont; BENKŐ: HIK. 42) vagy a *kevésbé* helyesírásában (BENKŐ: HIK. 43) és a *-t* végű igékből képzett műveltetők írásában (26., 27. pont; BENKŐ: HIK. 43—4). Sokkal problematikusabb azonban a

kiejtés szerepe az elhomályosult szóelemek elavult írásának megváltoztatásában. Az újonnan bevezetett *éjszaka* írásmódot BENKŐ (MNY. L, 186—9) természetes nyelvi fejleménynek és a klasszikusoktól kicsiszolt irodalmi nyelv örökségének tartja, vele szemben azonban PAIS (MNY. L, 192—8) alapos és részletező tanulmányában kimutatja, hogy az *éjtszaka* írásmód sem volt jogosulatlan. Mindenesetre most már nem volna helyes, ha e változtatás módosítását javasolnók, mert az olyannyira szükséges helyesírási egység kialakítását ilyenféle döntés akadályozná, viszont ugyanakkor fel kell vetnünk még legalább a *mindjárt* szóalak fonetikus írásának lehetőségét, hiszen már Petőfi és Arany is írta „*mingyárt*”-nak ezt az elhomályosult összetételt (vö. NAGY J. B.: MNY. XLVII, 303—4).

C) Már utaltam arra, hogy BENKŐ a szóelemzés elvét a SIMONYI adta értelmezéstől eltérően az etimologizálással azonosítja (MNY. L, 183), éppen ezért csak helyeselhetjük DEME világos és szabatos fejtegetéseit a kérdés megvilágítására. Ennek eredményeként egy elkövetkező újabb szabályozás esetén DEME megállapításai szerint több szabályt át kell fogalmaznunk, illetve a kiejtés és a szóelemzés elvét „valóban el kell különítenünk, de helytelen egymással szembeállítanunk, s a kettő között valamiféle minőségi különbséget keresnünk” (HIK. 46—7). Eszerint a szóelemző írásmód „a szóelemek fonetikus írásmódjának a több szóelemből álló szavakra való kiterjesztése” (DEME: HIK. 48), vagyis a szóalakok fonetikus írása; s vele szemben a kiejtés szerinti írásmód a szóelemek fonetikus írása. Minthogy a szóelemző írásmód nem az etimologikus, hanem a leíró alaktani elemzési elv eredménye, az AkH. 10. kiadásának újabb lenyomataiból már ajánlatos lenne a félrevezető „etimologikus” szó törlése (a 67. pont előtt).

A mássalhangzók összeolvadásának és teljes hasonulásának szabályai-ban egy elkövetkező újabb kiadás esetén leíró nyelvtani vonatkozásban pontosabban kellene megfogalmaznunk a 69. pontot, vagyis azt, hogy a leíró hangtani kötöttségű hangkapcsolatok változásait nem jelöljük, viszont az alaktani kötöttségű hangkapcsolatok változásait jelölnünk kell (vö. DEME: HIK. 50). Ugyancsak szükségesnek látszik a 72. pont kiegészítése, minthogy a *t+c*, *d+c*, *gy+c* hangkapcsolatból teljes hasonulással szintén hosszú *c* lesz (vö.: DEME: Nyr. LXXVIII, 293); valamint a 75. pont fogalmazási hibájának helyesbítése (vö.: DEME: HIK. 50; SZEMERE: MNY. LI, 103).

BENKŐ a 10. kiadást megelőző cikkében hangsúlyozta, hogy az új szabályzat is kitar a *bólingat*, *kacsingat*, *tekinget* írásmódja mellett (MNY. L, 185—6), viszont sem a 81. pontban a mássalhangzók kieséséről szóló szabályban, sem a hagyományos írásmód fejezetében nem tesz különbséget ezek és a *legyintget*, *füllentget*, *érintget*-félék között (vö. SZEMERE: MNY. LI, 113). Egyébként is jelentéskülönbség van pl. a *jelenget* és a *jelentget*, a *pattangat* és a *pattantgat* ~ *pattintgat* stb. között.

5. Az AkH. 1954. 2. pontja a betű fogalmát határozza meg. Minthogy az általánosabb tartalmú írásjegy szó fogalmát a betűével azonosítja, s nem utal egyáltalán az írásjegyek másik csoportjára az ún. írásjelekre (vö. 335. pont), szükségesnek látszik e szabálynak pontosabb megfogalmazása. Eszerint: A gondolatnak látható jelekkel való kifejezése és rögzítése, az írás, írásjegyekkel történik. Az írásjegyek egyik részével, a betűkkel hangokat jelölünk. A betű egy-, két- vagy háromjegyű. Alapjelből vagy több alapjel kapcsolatából áll. Gyakran mellékjel is tartozik hozzá, mégpedig pont, két pont, ékezet, kettős ékezet az alapjelen. Ismerünk és használunk kis- és nagybetűket,

írottakat és nyomtatottakat. — Az írásjegyek másik részét az írásjelek alkotják. Az írásjelek többfélék: a) a szavakkal kapcsolatos írásjelek, b) a mondat-szerkezetet feltüntető (mondatbeli) írásjelek és c) a mondat tartalmára utaló (mondatvégi) írásjelek. Az írásjeleknek tehát többféle szerepük van: egyrészt utalnak a szókapcsolatokra és a szó szerkezetére; másrészt arra valók, hogy világosan feltüntessék a mondatok szerkezetét, tagolását; illetve arra használjuk őket, hogy beszédünknek betűkkel ki nem fejezhető sajátosságait: a hangsúlyt, a hanglejtést, a beszédbeli szüneteket jelöljük velük. (Vö.: DEME: HIK. 24, Nyr. LXXVIII, 290; SZEMERE: MNy. LI, 103; NAGY J. B.: MNy. LI, 114).

A továbbiakban a betűkről szólva csak néhány kérdést emelek ki. Az idegen eredetű szavakban használt betűk közül a 13. pont a *ch*-t az idegen betűk közé sorolja, s ez kihat az átírásban való felhasználásra és a kettőzésre is. A 296. pont kimondja, hogy a *ch* az oroszból való átírásban nem alkalmazható, mert átírásban csak a közkeletű magyar betűk alkalmazhatók, ugyanakkor viszont az ugyancsak cirillbetűs írású *chanti* népnév átírásában szerepel a *ch*. Magyarázatul erre minden bizonnyal az átírás általános szabálya szolgál (290. pont; vö.: DEME: HIK. 27; ZSIRAI: I. Oszt. Közl. III, 250 és alább).

A betűkészlet változásait figyelve még mindig nem teljesen megnyugtató a *dz*, *dzs* hang és betű jellegének és írásának tisztázottsága. A *dz* és a *dzs* írásjegycsoportnak az ábécébe való bevétele nem közömbös kérdés, hiszen az ábécében csak egyeshangok betűi szerepelhetnek. A 10. pont nem egészen következetes szabálya egy elkövetkező újabb módosítás esetén egyértelműen fogalmazandó meg. Eszerint a *madzag*, *edz*, *maharadzsza*, *bridzs* stb. alapformájukban is *ddz* és *ddzs* kapcsolattal írandók, s ez megoldja elválasztásuk problémáját is. A *lopódzik*, *kérődzik* (minthogy váltakozik a *lopózik*, *kérőzik* rövid *z* hangú alakkal) rövid maradna, s így csak az alaktani okokból megnyúlt alakokat kellene kettőzve írunk: *lopóddzik* stb. Elválasztásuk tehát: *lopóddzik*, minthogy: *lopó-zik* is (vö. DEME: HIK. 26). Lehetséges ugyan, hogy e módosítással szemben PAIS igen találó megjegyzésére hivatkozva („Ha egy változás lehetséges, még nem okvetlenül szükséges” MNy. XLVI, 381) NAGY J. B. (MNy. LI, 115) és mások a lehető érvek egész sorát állítják. Minthogy azonban a helyesírási szabályzatnak tükröztetnie kell a ma nyelvállapotát, nem volna helyes ilyen könnyen elfogadtatható módosítás esetén a hagyományos íráshoz ragaszkodnunk.

6. A kétféle kezdőbetű kérdésében folyó vita anyagát áttekintve igazat kell adnunk HEXENDORF EDITNEK abban, hogy e fejezetben legalább utalásokkal jobban fel kell tüntetnünk az egyes pontok között levő összefüggéseket (HIK. 62). Részleteiben foglalkozva megállapításaival, a következőkre kell utalnom. A közszavak kisbetűs kezdését előíró pontban hivatkozni lehet a megszemélyesített fogalmak nevének nagybetűs írására, de egyben arra is, hogy kerüljük az olyan megszemélyesítést, amely csupán a nagybetűs kezdésből áll. E megszemélyesített fogalmak neveit a mostani szabályzat a tulajdonnevek között tárgyalja (227. pont). Utalni kellene a közszóként említett intézménynevek kisbetűs írására a kis kezdőbetűk fejezetében is, az AkH. 1954. ugyancsak a tulajdonneveknél említi (262. pont). Meg kellene még egyszer vizsgálnunk a történelmi események nevének kisbetűs írásától eltérő, alig magyarázható kivételek kérdését is, hiszen a „Nagy Honvédő Háború”, a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” írásmód (125. pont) nem illik bele a magyar helyesírás szabályába, de nem azonos az orosz helyesírással

sem (vö.: HEXENDORF: HIK. 59; SZEMERE: MNy. LI, 104). — A megszólítások nagy kezdőbetűs írásának szabályaival (130., 131. pont) egyetérthetünk, viszont a 130. pontot a jövőben nemcsak a kezdő, hanem a szöveg belseji megszólításokra is vonatkoztatni kell (HEXENDORF: HIK. 62). Ugyancsak helyeselhetjük HEXENDORF EDIT megjegyzéseit, hogy néhány kisbetűvel írandó szó rövidítésének nagy kezdőbetűjét, valamint a családnevek előtt álló *doktor, idősb, ifjabb, özvegy* szó rövidítésének kezdőbetűjét ebben a fejezetben, s nem a tulajdonneveknél kellene tárgyalni (HIK. 62).

Az AkH. 1950. 106. pontja a föld geológiai korszakainak nevét nagy kezdőbetűvel írta: *Kréta, Jura, Miocén, Diluvium* stb.; ugyanakkor azonban a történeti korszakok nevét kisbetűvel kezdte: *kőkorszak, bronzkor, vaskor* stb. E kettősség kiküszöbölését vártuk, s ezzel szemben az AkH. 1954. 133. pontja kimondja, hogy a tudományos műszavak nagy kezdőbetűs írásmódját az egyes szaktudományok gyakorlata határozza meg. E felemás megoldás helyett nyilván helyesebb lett volna BENKŐ eredeti javaslatának szabályba foglalása (MNy. XLVII, 93), s eszerint a geológiai korszakok nevében is kis kezdőbetűt használnánk.

7. A különírás és az egybeírás kérdéséről szól a kötet nyelvtudományi szempontból egyik legényesebb tanulmánya. PAIS DEZSŐ sok vonatkozásban tovább fejleszti a szóösszetételről régebben kidolgozott felfogását, s e tekintetben különösen kiemelendők az egybeírás és az összetétel viszonyára, a különírás és a kötőjel szemléltető funkciójára vonatkozó megállapításai.

E tanulmány — úgy vélem, helyesen — a német hatásra keletkezett egybeírási járvány ellen emel szót, s kijelenti, hogy a célszerűség követelménye a külön- és egybeírásban megnyilvánuló anarchia csökkentése, ha már teljesen nem tudjuk is megszüntetni. Igaz ugyan, hogy a külön- és egybeírással összefüggő kérdések vizsgálatában és szabályozásában az összetétel dolga van előtérben, de az AkH. 1954. egy alakulat egybeírását nem teszi attól függővé, hogy összetétel-e vagy sem, hiszen „írunk és írhatunk egybe nem összetételeket is” — állapítja meg PAIS (HIK. 75). Kétségtelen, hogy az egybeírás vagy a különírás ténye ma nem alkalmas egy szó összetétel vagy szó szerkezet voltának eldöntésére, bár e kérdés helyesírási oldala nem teljesen közömbös az összetétel-jelleg megállapításában (vö.: PAIS: HIK. 69 kk., Szóalaktan IV. Alárendelő összetételek: Szó szerkezet vagy összetétel? c. fejezet; KÁROLY SÁNDOR: MNy. L, 49). Igaz ugyan, hogy az egybeírás önmagában nem hoz létre összetételt, s ami egybe van írva, nem minden esetben összetétel, illetve az összetételt jelenlegi szabályzatunk szerint nem kell feltétlenül egybeírunk; — de ha a különírás és az egybeírás összefüggésének középpontjában az összetétel kérdése áll, mégis szorosabb összefüggést kell teremtenünk az egybeírás és az összetétel között (PAIS: HIK. 76). Úgy vélem, helyes az a felfogás, amely szerint a szó szerkezetek, valamint a szó szerkezetek és az összetételek határán levő alakulatok különírandók, s csak az összetételeket írhatjuk egybe, illetve bizonyos esetekben kötőjellel (PAIS: HIK. 73; SZÜCS JÓZSEF: Anyanyelvünk I, 152). Az átmeneti alakulatok közül legfeljebb azokat írhatjuk egybe, amelyek tagjai között levő szerkezeti viszonyt nem jelöli rag, ti. e szókapcsolatokat a nyelvtörténet egyes korszakaiban mint szokásszerűen jelentkező alakulatokat csak szó szerkezetnek foghattuk fel, midőn a jelöletlenség még a nyelvtani szerkesztés széleskörűen alkalmazott eszköze volt, de ma már pl. a ragtalan tárgyas határozói igeneves szerkezet nem élő szerkesztésmód, tehát már összetételnek fogható fel, s egybeírandó

(KÁROLY: MNy. L, 48; PAIS: HIK. 76). Éppen ezért helyesnek látszana a különírás és egybeírás alapvének oly értelemben történő rögzítése, ahogyan ezt DEME javasolta: „Feltétlenül egybeírjuk az olyan szókapcsolatokat, amelyekben az egyébként általában raggal jelölt birtokos, tárgyi vagy határozós viszonyt nem jelzi rag (pl. *munkásosztály* = a munkások osztálya; *villany-szerelő* = villanyt szerelő; *karóra* = karra való óra). A többi szókapcsolatból azt írjuk egybe, amelyik jelentésváltozáson ment keresztül, tehát különírva egészen mást jelentene (pl. *kisasszony*, *ivóvíz*, *tejbekása*)”, ezeken kívül legfeljebb a hagyománytól szentesített kivételeket, amelyek már eléggé egybeforrottak és eléggé rövidek. (Vö.: DEME: Nyr. LXXVIII, 296; TOMPA: I. Oszt. Közl. III, 208.) Mindezeket és az AkH. 1954. külön- és egybeírásra vonatkozó szabályait figyelembe véve a szótári rész egyenetlenségei nagyrészt megszüntethetők. Eszerint: *csodaszép* helyett *csoda szép* (vö. *csada jó*); *egybeforr* helyett *egybe forr* (vö. *eggyé forr*); *épeszü* helyett *ép eszü* (vö. *éles eszü*); *erdeifenyő* helyett *erdei fenő* (vö. *rezgő nyárfa*); *érvénybelépés* helyett *érvénybe lépés* (vö. *munkába lépés*, valamint a határozós igék *-ús*, *-és* képzős főnévi származékaira SZEMERE: MNy. LI, 111); *csontthártyagyulladás* helyett *csontthártya-gyulladás* (vö. *foggyökér-gyulladás*); *folyóírás* helyett *folyó írás* (vö. *álló írás*); *hangosfilm* helyett *hangos film* (vö. *színes film*); *levelibéka* helyett *leveli béka* (vö. *varangyos béka*); *légítér* helyett *légi tér* (vö. *légi fölény*); *lényegbevágó* helyett *lényegbe vágó* (vö. *szakmába vágó*); *nagyméretű* helyett *nagy méretű* (vö. *nagy mennyiségű*); *nyíltszívű* helyett *nyílt szívű* (vö. *nyílt eszü*); *rétisas* helyett *régi sas* (vö. *kőszáli sas*); *mindenáron* helyett *minden áron* (vö. *semmi áron*); *továbbisiet* helyett *tovább siet* (vö. *tovább tanul*, *tovább fejleszt*); *vastagbőrű* helyett *vastag bőrű* (vö. *fehér bőrű*, *fekete bőrű*); ugyanígy különírandók még: *forgószinpad*, *földieper*, *golyóscsapágy*, *érzékfölötti*, *természetfölötti* stb. (Vö.: SZEMERE: MNy. LI, 110–1; DEME: Nyr. LXXVIII, 296, 306.)

8. A tulajdonnevek helyesírására vonatkozó anyagot az AkH. 1954. 220–264. pontja és a magyarázatául megjelent tanulmány vizsgálja először a maga összefüggésében és tudományos elmélyültséggel. A szabályzat anyagával, illetve FÁBIÁN tanulmányával kapcsolatban azonban néhány megjegyzést kell tennem. A szabályzat kimondja, hogy az egyelemű tulajdonnevekhez járuló képzők közvetlenül kapcsolódnak a nevekhez, s a képzés következtében a tulajdonnévből köznév lesz (233. pont), pl. *petőfies*, *kossuthi* stb. A 189. pont szerint a *-fajta*, *-féle*, *-nemű*, *-szerű* stb. képzőszerű utótagú mellékneveket általában egybeírjuk, mégis az egyelemű előtagú tulajdonnevekkel kötőjellel kapcsoljuk: *Petőfi-szerű*, s a tulajdonnév nagybetűvel kezdődik (236., 394. pont). Úgy vélem, igaza van SZEMERÉNEK, hogy ugyanazon szófaji csoporton belül ugyanaz a toldalék nem viselkedhet kétféleképpen helyesírásunkban, tehát: *Petőfi-szerű* helyett *petőfiszzerű* (vö. *petőfies*; SZEMERE: MNy. LI, 108) írandó. Vagy a szótárban vagy a 189. és 394. pontban helyesbítendő a *tiszapart* szó helyesírása (vö. *Tiszapart-szerű*), mert a szabályzat alapján teljesen bizonytalan, vajon köznév-e, illetve tulajdonnév-e a *dunapart* és a *tiszapart* (vö. SZEMERE: MNy. LI, 112).

A földrajzi nevek helyesírásában egyetértünk FÁBIÁN PÁL megállapításaival abban, hogy az alapformákat külön- vagy kötőjellel írjuk. Minthogy azonban a „kötőjelet a kevésbé szoros szókapcsolat, a szó szerkezetből az összetételbe való átmenet jelének szokás tekinteni” — állapítja meg PAIS (HIK. 68), tehát az összetétellel válás útján előrehaladt, de végeredményben mégsem

összetett alakulatokat sem írhatjuk egybe, pl. *Margitsziget*. A földrajzi nevek esetében a különírt és kötőjeles alakokat tekinthetjük alapformának, az egybeírás tehát csak az irodalmi hagyomány alapján feltétlenül indokolt archaikus írásmód lehet, vagyis leíró szempontból nem mindig szerencsés kivétel, pl. *Mátyusföld* (vö.: 248. pont; SZÉPE: Nyr. LXXIX, 358; FÁBIÁN: HIK. 86). — A kötőjellel írt földrajzi nevek -i képzős származékaiban a ma meglevő kettősséget (253. és 254. pont) egy elkövetkező újabb szabályozás esetén meg kellene szüntetni, mert ha a kötőjel alaktani kisegítőként az összetételek írásában alkalmazott jel, nyilván indokolatlan ez a megkülönböztetés, ha viszont ezek nem összetételek, akkor térjünk vissza az alapforma szerinti különírássra, tehát: *Fekete tenger, Csepel sziget, Szent Bernát hágó*; illetve: *Kossuth díj, József Attila díj* (vö. Kovács Péter, *Kovács elvtárs*). Így lenne összhangban az utcanévek írásával (vö. SZEMERE: MNy. LI, 104).

Az intézménynevek helyesírásában FÁBIÁN PÁL javaslata szerint szabályba kell majd foglalni a nagyobb intézményeken belüli részegységek, részintézmények nevének írását. Eszerint a részintézetek neve általában kisbetűvel írandó, kivéve, ha önmagában is használatos intézménynév, pl. *a Pécsi Pedagógiai Főiskola magyar nyelvi tanszéke*; de: *a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete* (vö. FÁBIÁN: HIK. 87).

9. Az általánosan elterjedt idegen eredetű szavak magyaros írását feltétlenül helyeselhetjük, vagyis nemcsak a meghonosodott, hanem a közkeletű, gyakran használt, de még idegen hangzású szavakét is. Egyetérthetünk FÁBIÁN PÁLLal abban is, hogy a magyaros írás további terjesztése kívánatos, s e tekintetben külön feladat még a műszaki nyelv és a szaktudományok műszavai helyesírásának kidolgozása, valamint a nem közkeletű és a szó írásképtől eltérő kiejtésű idegen szavak írásának rendezése. Ugyancsak sürgős akadémiai feladat volna egy teljes, de az általánosan használt helyesírási szabályzattól elkülönített átírási szabályzat kidolgozása (vö. FÁBIÁN: HIK. 97–8).

Megjegyzendő azonban, hogy a 290. pont szerint a nem latin betűs írású nyelvek szavait és tulajdonneveit latin betűkkel írjuk át, s ilyenkor az idegen nyelvi szó „hangalakja mellett — a kínai kivételével — az idegen betűsort is igyekszünk figyelembe venni”, eszerint írjuk tehát a *chanti* népet *ch*-val. A 291. pont viszont az orosz hangok (vagyis nem latin betűk) átírására, ha azok a magyar hangrendszerben ismeretlenek, csak a kiejtésben hozzájuk leghasonlóbb magyar hangok betűinek használatát engedi meg, tehát az előző pontban kimondott általánosabb szabályt szűkebben értelmezi (vö. FÁBIÁN: HIK. 96).

10. Az AkH. 1954. szabályai szerint a szavak sorvégi elválasztásában változatlan maradt az alapelv és a legtöbb részlet is. Nagy részt újítás azonban a *dz*, *dzs* hangokkal kezdődő szótagok elválasztásával foglalkozó szabály (321. pont). A Helyesírási Főbizottság a magánhangzók közötti hosszú *dz*, *dzs* jelölésére használt nem kettőzött alakokat továbbra is a régi szabály szerint választatja el. Ezzel az egyáltalán nem elvszerű megoldással nyilván „átmenetet akart teremteni a régi (fonetikailag helytelen) felfogás és az ebből folyó elválasztás, valamint az új szabályzatnak megfelelő eljárások között” — állapítja meg BÁRCZI (HIK. 101). A helyesírási hagyománynak tett engedménnyel szemben csak az a megoldás lehet teljes és helyes, ha az *e* hangokat tartalmazó alapszókat fonetikusan írjuk, s így „az alapszókból szereplő *ddz* és *ddzs* természetesen *dz-dz* és *dzs-dzs* formában lesz elválasztható” (vö. DEME:

Nyr. LXXVIII, 300; SZEMERE: MNy. LI, 106; NAGY J. B.: MNy. XLVII, 309, LI, 115—6).

Régebben sok vita folyt a nyelvünkben általánosan elterjedt, közkeletű idegen szavak elválasztásáról (vö. BENKŐ: MNy. XLVII, 95; NAGY J. B.: MNy. XLVII, 308—9; TOMPA: I. Oszt. Közl. III, 205), az AkH. 1954. e. vitát lezárva a magyar szempontból tagolhatatlan közkeletű idegen szavak elválasztását a magyar szótagolás szerint szabályozza. Az idegen eredetű összetett szavaknak az összetétel szerinti elválasztását csak abban az esetben engedélyezi, ha az idegen összetett szónak legalább az egyik alkotó eleme a magyarban önállóan is él. Ezek a világos és egyértelmű szabályok a magyar helyesírás elveihöz való ragaszkodás eredményei.

II. HEXENDORF EDIT az írásjelekről szóló alapos és részletező tanulmányában több helyes és egy újabb szabályozás számára megfontolandó megjegyzéssel segíti az írásjelek eléggé széteső anyagának pontosabbá tételét. Igazat kell adnunk HEXENDORF EDITnek abban, hogy a mértékek és pénzek, valamint a világtájak nevének rövidítésében a pont elhagyása vitatható, noha a hagyomány ezt a rövidítési formát támogatja (HIK. 106, 120). — A 340. pont fogalmazása valóban helyesbítendő, vagyis: pontot teszünk a rövidítés után, néhány kivételtől eltekintve. — A *darab* (rövidítve: *db*) nem mértéknév, s így a pont elhagyása semmiképpen sem indokolt (vö. HEXENDORF: HIK. 106). — Helyesen mutat rá, hogy a keltezéses és a házszámok pontja a tagolás eszközeként, illetve a címzés lezárásaként védhető.

A kérdő- és felkiáltójel használatát szabályozó pontokba — állapítja meg HEXENDORF — fel kellene vennünk az érzelmi és értelmi árnyalatok megkülönböztetésének lehetőségeire történő utalásokat is (HIK. 107—8). Elfogadható javaslatokat tesz a kihagyásos idézetben a pontokon kívül használt vessző szabályba foglalására, valamint a *Több mint tíz éve tapasztalhatjuk* típusú mondatokban a vessző elhagyásának szabályozására. Részletesen foglalkozik a mondatrészeket elkülönítő vessző alkalmazásának kérdésével, s több helyes szempontot vet fel, így pl. a határozói igeneves szerkezetek szabályának a mondatok tagolásával foglalkozó fejezetből a mondatrészek elkülönítését tárgyaló pontok közé sorolására, a különmemű mondatrészek közötti vessző használatára stb.

Egy elkövetkező új szabályozás számára alaposabban elő kell majd készíteni a kettőspont és a pontosvessző használatának szabályozásához az irodalmi hagyományban élénk táruú anyagot. Ki kell dolgozni a körmondatok típusainak, a körmondatok egyes szakaszai összefüggésének világos példákon szemléltethető anyagát. Mindezekén kívül még két kisebb mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet, mégpedig a *például* után következő felsorolások esetén használhatunk kettőspontot, de rövidítése után (*pl.*) nem; a felsorolásokban az *stb.* elé a pontosvessző kitétele valóban feleslegesnek látszik (vö. HEXENDORF: HIK. 111—2). — A kettőspont után következő rendszerező felsorolások számszavakkal vagy betűkkel jelölt részeit leghelyesebb volna pontosvesszővel elkülöníteni. A ponttal történő elkülönítésnek ugyanis egyéb helyesírási vonatkozásai is volnának, a vessző pedig nem eléggé tagol (vö. HEXENDORF: HIK. 115).

12. A rövidítésekről szóló tanulmányában a tőle megszokott alapos-sággal és egyértelműen világítja meg TOMPA a rövidítésmódok kialakulását, összefüggéseit, továbbá a pont, a kis és a nagy kezdőbetű, valamint a kis- és nagybetű használatát, a szókapcsolatok rövidítését stb. A betűszókra és a



szóösszevonásokra vonatkozó megállapításaival ugyancsak egyetérthetünk, s valóban megfontolandók az általa felvetett további szabályoznivalók is. A szabályzat újabb módosítása esetén feltétlenül pontosan meghatározandó a tulajdonnévből készült melléknevek írásmódja. Úgy gondolom, a *mávista*, *diszes* stb. illik bele a tulajdonnevekből képzett melléknevek írásmódját szabályozó pontok (233., 252., 253.) megállapításaiba. — A betűszók és szóösszevonások elválasztását illetően elfogadhatjuk TOMPA javaslatát, vagyis elválaszthatók, ha a kiejtésben hallható magánhangzókat a rövidítésben is kiírjuk (*BARNEVÁL*), de nem választható el a csak mássalhangzóból álló típus: *TTKK* (= Természettudományos Kiskönyvtár) (HIK. 121–2).

13. Az AkH. 1954. kiadásában szereplő „egyéb tudnivalók” anyagát tárgyaló tanulmányában BENKŐ helyesen mutat rá, hogy az öt- vagy ennél többjegyű számok írásában a térközzel való tagolás nem minden esetben teszi könnyen olvashatóvá a hosszabb számsorokat, s valószínűnek látszik a korábbi jelölésmódok valamelyikének felelevenítése (HIK. 124). Ugyancsak el kell fogadnunk a keltezés írásában a névutós és birtokos szerkezetben szerepelő évszámok pont nélküli írására vonatkozó megállapítás főszabály jellegét, vagyis egy újabb módosítás esetén ezt kell az évszámok írásával foglalkozó pont elejére tennünk. Egyetérthetünk a keltezésben, a házsámok írásában és a címzésben használt pontokra vonatkozó megjegyzéseivel is (vö. BENKŐ: HIK. 126).

14. Minthogy a gyakorlat számára a legrészletesebb szabályzat is elégtelen megfelelő méretű helyesírási szótár nélkül, feltétlenül szükségesnek látszik egy lehető teljes Akadémiai Helyesírási Szótár kiadása; viszont addig a jelenlegi szabályzat gazdag szóanyagot tartalmazó szótári része jól helyettesítheti ezt a tüzetes helyesírási szótárt. A helyesírás szempontjából számbavehető problematikus helyesírású szavak száma alig korlátozható, tehát a szótár feladata csak az lehet, hogy a szabályoknak egyes esetekben való érvényesülését készen adja a keresőnek, illetve útbaigazításul szolgáljon oly esetekre, amelyek „a szabályzatban megadott típusok egyikébe sem illenek be” (DEME: HIK. 128, 130). A szótári résszel kapcsolatban több megfontolandó problémát vet fel DEME (HIK. 132 kk.), mint pl. a szókapcsolatok, a ragos és képzett szavak elhelyezésének kérdését; továbbá azt, hogy kerüljön-e enciklopedikus ismeretanyag a szótárba; legyenek-e a helyesírási szótárban idegen szavak, s adjunk-e az idegen szavak mellé nyelvileg igen értékes hatású rövid megjegyzést stb. Mindezekkel kapcsolatban felvethető, vajon a helyesírási szótár milyen mértékben szóljon bele a nyelvhasználat kérdéseibe. Helyesen állapítja meg DEME (HIK. 134), hogy a helyesírási szótár nem nyelvhelyességi mű, de a tisztán jelöléstechnikai kérdéseken kívül feltétlenül útbaigazítást kell adnia pl. a szavak és a képzők, jelek, ragok hangalakjának és kapcsolásmódjának kérdéseire (vö. *abál*, ti. az *abúrol* nyelvjárási alak); vagy figyelmeztető szétválasztásokra (*akkora* = olyan nagy; *akkorra* = arra az időre) stb. A mostani kiadásban ezt a kevésbé érvényesülő hagyományt jó lenne egy jelentősebb módosítás esetén feleleveníteni.

Befejezésül ki kell emelnem e most ismertetett gyűjteményes kötet fő értékét, alkalmazott nyelvtudományunknak a „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című kötetben is követett, immáron hagyományossá vált szemléletmódját, amely szerint az egyes nyelvi jelenségeket, változásokat és ezek helyesírási vonatkozásait mindig a nyelvnek a társadalomban betöltött sajátos funkciója alapján ítélik meg. Helyesírásunk és nyelvünk egysége, valamint

mindaz, ami helyesírásunkban ma van, vagy ami a jövőben lehet, nem kis mértékben függ attól, vajon helyesírásunk betölti-e társadalmi funkcióját; érthető tehát, hogy az egyes tanulmányok nem csupán a szerkesztő akaratából vagy tartalmuk összefüggése alapján kerültek egymás mellé, hanem a közös nyelvszemléletnek más-más területen való megnyilvánulásaiaként. E kötet pontot tesz az alkalmazott nyelvtudománytól való idegenkedés végére, s kiindulópontja lesz és lehet helyesírástörténetünk új szakaszának. Az elméleti kérdések tisztázása, a határozott egységes állásfoglalás teszi lehetővé, hogy helyesírásunk mindinkább megszilárduló egysége a nemzeti művelődés továbbfejlesztését biztosító nyelvi egység alapja legyen.

## HOZZÁSZÓLÁSOK

### ELEKFI LÁSZLÓ:

TEMESI MIHÁLY referátumának hét olyan pontja van, amelyhez megjegyzést szeretnék fűzni.

1. A hang, szó és mondat helyesírása szerinti felosztást nem úgy képelem el, hogy ezzel a helyesírási szabályzat belső rendjét teljesen felforgassuk, hanem úgy, hogy némi átcsoportosítással nagyjából megmaradnának a mostani fejezetek, de az egész szabályzat három nagy összefoglaló cím alá kerülne:

A) A hangok helyesírása (betűk, ábécé). B) A szavak és szókapcsolatok helyesírása (kiejtés szerinti, szóelemző és etimologikus írásmód; különírás és egybeírás; idegen szavak írása; tulajdonnevek írása; rövidítések; elválasztás). C) A mondatok helyesírása (írásjelek, nagy kezdőbetűk).

A számok és egyéb jelek alkalmazására vonatkozó tudnivalók továbbra is függelékyszerűen csatlakoznának a három fő fejezethez. Persze ahol érintkezések vannak, ott majd utalni kell a kérdés másik vonatkozására is, például a nagy kezdőbetűk mondattani tárgyalásánál a tulajdonnevekre, az írásjeleknél a kötőjel szerepére az elválasztásban és bizonyos összetételek írásában.

2. A helyesírási nagyszótár elkészítésével most már hivatalosan is meg kellene bízni egy vagy több hozzáértőt. Úgy gondolom, Nagy József Béla mellett, aki már régóta gyűjti ehhez az adatokat, és alighanem szívvel-lélekkel venne részt a szótár irányításában, bele kellene vonni valakit a Magyar Nyelv Kézis�ótára szerkesztőségéből, ahol oly jelentős anyag gyűlt össze különösen az egybeírás és különírás tekintetében, amennyi másnak aligha van.

3. Teljesen egyetértek azzal a DEME LÁSZLÓ által felvetett gondolat-tal, hogy a szóelemző elv nem azonosítható az etimologikussal. Nem értek azonban egyet azzal a DEME-féle fogalmazással, hogy a szóelemző írásmód „a szóelemek fonetikus írásmódjának a több szóelemből álló szavakra való kiterjesztése”. Ez a fogalmazás visszaélés a *fonetikus* szó jelentésével. Ne beszéljünk fonetikáról ott, ahol már voltaképpen más elv keresztezi a fonetikus írást. Ezt nevezhetjük fonematikus vagy fonologikus írásnak, persze anélkül, hogy ilyen néven emlegetnők a helyesírási szabályzatban.

Az 1. pontnak TEMESI javasolta helyesbítését ilyen fogalmazásban lát-nám helyesnek: „1. A magyar helyesírás három alapelve épül: B) A lehető-

séghez képest híven tükrözteti a szavak és az élő szóelemek hangalakját. Ez a kiejtés szerinti írásmód. A) A toldalékos . . . és az összetett szavakban többnyire feltünteti a szavak alkotóelemeit. Ez a szóelemző írásmód. C) Vannak esetek, amelyekben — az előző elvektől eltérve — ragaszkodik a történetileg kialakult szokáshoz, és feltünteti a szavak már nem élő alkotóelemeit. Ez a hagyományos vagy etimologikus írásmód.” A 22. pont első mondatát így látnám jobbnak: „Helyesírásunk alapja az élő szóelemek köznyelvi kiejtése.”

4. Bár a betű fogalmának meghatározásával és alkalmazásával sem a múltban nem értettem, sem most nem értek egyet, a *dz* és *dzs* hang írásának TEMESI kartárs javasolta módosítását célszerűnek látnám még akkor is, ha a *lopódzik*-félékre nem terjesztenők ki a szabályos megkettőzést. (Bár erre a kiterjesztésre is gondolni lehetne.)

5. A *-szerű* alakulatot az *ésszerű* mostani írásmódja képzővé akarja avatni. Ennek a lépésnek természetszerű folytatása a TEMESI említette *petőfi-szerű* írásmód. Pedig a *-szerű*-nek képzővé nyilvánítása elhamarkodottan történt. A 189. pont megfogalmazásában ugyan nem egyszerűen „képző” a *-szerű*, hanem „képzőszerű utótag”, akárcsak a *-fajta*, *-féle*, *-nemű*, *-rét*, *-rétű*. És ez az elnevezés helyes is. Az *ésszerű* írásában a szabályzat mégsem az összetételek, hanem a képzett szavak írását követi. A *-szerű* képző volta ellen persze nem érv az, hogy nem illeszkedik. Nem illeszkedik a *-beli* és a *-kora* sem, azok mégis képzők. A *-szerű*-nek a *-beli* képzőhöz való hasonlóságára és attól való különbözőségére DEME is rámutatott (Nyr. LXXVIII, 296). Különbségüket főleg két vonatkozásban tudjuk kimutatni: 1. A *-beli* főnévi névmásból melléknévi névmást képez: *ebbeli*, *abbeli*; a *-szerű* pedig csak melléknévi névmáshoz tehető: *ilyenszerű*, *olyanszerű*. 2. A *-szerű* szabályos *-ű* képzős melléknév a ma is élő *szer* főnévből, a *-beli* viszont a mai képzési rendszerben nem kapcsolódik a *bél* szóhoz, mert az *-i* képző nem rövidíti meg a szó hosszú tőhangzóját. — Mindkét vonatkozás arra mutat, hogy a *-szerű* melléknév és még valahogyan benne érezzük a *szer* főnevet. Hogy mégis önállótlanabb, mint a *-fajta* és a *-nemű*, azt eléggé feltünteti az egybeírás, illetve tulajdonnevekkel a kötőjeles kapcsolat, míg a *-fajta* és a *-nemű* akár különírva, önálló szóként is szerepelhet: *tömérdek fajta állat*. E szempontból a *-szerű* és a *-féle* közt van a legtöbb azonosság: mindkettőt gyakran kapcsoljuk kötőjellel a nagybetűs tulajdonnévi előtaghoz. Ennél tovább menni nem célszerű.

6. Bár alaposan meg kell gondolni, mégis foglalkozni kellene a következő négy kivételes írásmód rendezésének a gondolatával: *Nagy Októberi Szocialista Forradalom*, *Nagy Honvédő Háború*, *Sztálin* és *chanti* (népnév).

7. A mondat helyesírásának, vagyis az írásjelek használatának részletesebb szabályozásához vegyük figyelembe egyfelől az eddig kialakult hagyományos szokást, másfelől az orosz helyesírási szabályzatnak erre vonatkozó és nagy alapossággal kidolgozott ágát.

#### ÚJVÁRY LAJOS:

Egészen röviden, nagyon tömören három kérdéssel kívánok foglalkozni. Mind a három olyan jellegű, hogy úgy gondolom, a helyesírási munkálatok következő öt éves tervének meghatározásánál figyelembe jöhet.

1. Az első kérdés a helyesírás állandósága. A kiadvány is, a referátum is azt mutatja, hogy helyesírásunknak még sok kérdése nincs megnyugtatóan rendezve. Helyesebben talán úgy mondhatnám, hogy nem annyira sok kér-

désről, mint inkább sok esetet érintő néhány kérdésről van szó. A legújabb szabályzatnak is nem egy pontja — a megokolás szerint — csak átmeneti jellegű. A Bevezetés szerint nem átmeneti jellegű rendezés nem is képzelhető, mert a helyesírásnak lépést kell tartania a beszélt nyelv változásaival, időről időre tehát minden szabályozás módosításra szorul. Az akadémiai helyesírás 120 éves története folyamán átlagosan 20–30 évenként módosult lényegesebben. Az ilyen nagyobb időközökben végrehajtott lényegesebb módosítás — mondja a Bevezetés — helyes és szükséges, de a gyakori kisebb változtatások több zavart idéznek elő, mint amennyi hasznot hajtanak, tehát helytelenek.

Nézetem szerint a kérdés nem egészen így áll. A lényeges változtatások nem mindig s nem is elsősorban azért következtek be, mert nyelvünk ilyen időközökben lényegesen változott, hanem azért, mert a nyelvről vagy a helyesírásról vallott felfogásunk változott meg, új elméleti vagy gyakorlati szempontok merültek fel. Példa erre a múltból a cz elejtése, a város- és községnévek egybeírása, a jelenből a kettőzött kétjegyű mássalhangzók tulajdonnevek végén is egyszerűsített írása (*Györggyel, Kodállyal*) vagy a dz és dzs kettőzésének és elválasztásának új módja. Meg kell különböztetnünk ezektől a változtatásoktól azokat, amelyek valóban nyelvünk változásának következményei, amilyen például négy *h* végű szavunk *-val*, *-vel* és *-vá*, *-vé* ragos alakjainak a többiekétől eltérő írása (*potrohhal*, de *dühvel*). Minthogy a nyelv fejlődése viszonylag igen lassú, s mindig csak egyes jelenségeket, legfeljebb jelenségcsoportokat érint, a húsz-harminc évenkénti gyökeres módosításoknak ez okból való elkerülhetetlensége legalábbis vitatható. Meggyőződésem, hogy ki lehet — már pedig ha lehet, akkor ki is kell — alakítani egy egészében a mainál jóval időállóbb helyesírást a beszélt nyelvtől való olyan mérvű elszakadás veszélye nélkül, amilyent a nyugati nyelvekben látunk. Bizonyosság erre DEME cikke a szóelemző írásmódról, helyesebben ennek a fonetikus és az etimologikus írásmódhoz való viszonyáról, mely úgy tisztázza ezt a három alapelvet, úgy vonja meg alkalmazásuk határait, hogy végeredményben helyesírásunknak egy századok óta egyre határozottabban érvényesülő alaptörvénye bukkan elő, nyilván nem szorul tehát húsz-harminc esztendő múltán helyesbítésre. Nem úgy fogalmaznám tehát a tételt, hogy az apróbb, sűrűbb változtatások fölöslegesek, sőt károsak, a nagyobb időközökben való lényegesebb módosítások pedig helyesek és szükségszerűek, hanem úgy, hogy gyökeres változtatást csak akkor szabad végrehajtani, mikor annak tudományos előfeltételei megvannak, s ez esetben a rendezés nem két-három évtizedre, hanem sokkal hosszabb időre szól.

2. A másik kérdés, amellyel foglalkozni szeretnék, a célszerűség. A referátum is, a kiadvány is úgy határozza meg a helyesírást, hogy az nyelvünk célszerű írásmódja. BUDENZ JÓZSEF és SZARVAS GÁBOR szerencsés kifejezéséhez térünk ezzel — igen helyesen! — vissza, szükségesnek tartom azonban a szó és vele együtt a követelmény tisztázását. Erre vonatkozólag ugyanis csak elszórt, alkalmi utalásokat találunk a kiadványban, s ezekből következtetve nem is egészen egységes az álláspont. A magam álláspontja a következő:

Az írásmód szerintem a következő esetekben célszerű: 1. Ha nyelvünk törvényszerűségeiből adódó, világos, határozott elveken és szabályokon alapszik, azaz ha nem kényszerít egyes esetek tömegének észben tartására vagy a szöszedetben való untalan keresgélésre. BUDENZ és SZARVAS ezt úgy mondja, hogy a helyesírás „általában annál jobb, minél kevesebb az elve és szabálya”;

2. Ha legfőbb elvei és szabályai, akárcsak a nyelv legfőbb törvényszerűségei, nem változnak. A kézbe és a szembe az írásmód csak így idegződhet be, beidegzés nélkül pedig nincs sem zavartalan írás, sem zavartalan olvasás. Ha csak két-három évtizedenként is lényegesen változnék az íráskép, viszonylag új keletű kiadványok olvasása is nehézséget okozna. (Többek közt ez volt egyik oka, hogy a kétségtelen nyelvi változás ellenére sem változtattuk át az *ly*-t *j*-re.) 3. Ha megfelel az írás és az olvasás technikai és lélektani követelményeinek. Ilyen követelmény a szókép lehető állandósága, a kellő tagoltság (szemléletesség, a szavak lehető rövidsége, nagy- és kisbetűk, fölfelé és lefelé nyúló betűszárak váltakozása, megfelelő számú és alakú írásjel stb.), ilyen a szövegösszefüggésnek az íráskép esetleges (kiküszöbölhetetlen) fogyatékoságain átsegítő hatása. — Ezzel számolnunk kell, és lehet számolnunk.

3. A harmadik kérdés, amellyel foglalkozni szeretnék, az egybeírás kérdése. Az a három alapelv, amelyre helyesírásunk a szabályzat meg a kiadvány szerint is épül, elsősorban a hangok és szavak írását szabályozza, a szónál nagyobb nyelvi egység írásával kapcsolatos kérdések szabályozásához csak általánosságban nyújt segítséget. Joggal veti fel tehát a referátum azt a kérdést, nem kellene-e egy elkövetkező jelentősebb módosítás alkalmával a szabályzatot átszerkesztenünk, felépítését okkal-móddal a nyelvtan rendszeréhez igazítanunk. Nézetem szerint ezt legalábbis meg kellene kísérelni. Ennek egyik feltétele persze szónak (ideértve az összetett szót is) és mondatnak (ideértve a szintagmát is) a mainál pontosabb elhatárolása volna. Ha az egybeírás kérdésében rendet akarunk teremteni, ez úgyis elkerülhetetlen.

Az egybeírás kérdése ma azért zavaros, mert egyfelől nem tudjuk az összetételt a szószerkezettől minden esetben biztosan megkülönböztetni, másfelől pedig nem tudjuk, mikor kell ezt a különbséget írásban is okvetlenül feltüntetni. Ami összetétel és szószerkezet különbségét illeti, ennek lényegét abban a funkcionális kettősségben látom, mely a nyelvnek is sajátja. A nyelv a közlésnek is meg a fogalomalkotásnak is eszköze. Úgyanígy lehet mind a szó — tehát az összetétel is —, mind a szószerkezet, sőt a mondat is mindkét tevékenységnek eszköze, de ez mit sem változtat azon a tényen, hogy az egyik elsősorban az egyiké, a másik meg a másiké: a szó a megnevezésé, a fogalomalkotásé, a szószerkezet, illetve a mondat pedig a közlésé. A két funkció valaha egybeesett, ezért volt az első kimondott szó egyben mondat is — ősmondat, mondatszó, szómondat —, hovatovább azonban elvált egymástól, s amióta elvált, azóta a fogalomalkotásnak, a világ dolgai rendszerezésének csak szavak, a konkrét valósághoz való állásfoglalásnak, a közlésnek pedig csak — egy vagy több szóból álló — mondatok lehetnek az eszközei.

Két vagy több szó kapcsolatát illetőleg ez annyit jelent, hogy a kapcsolat lehet fogalmi vagy — ha úgy tetszik — lexikológiai, és lehet szintaktikai, de nem lehet egyszerre mind a kettő. Az egyiknek is, a másiknak is megvannak a maga jellemző sajátságai. Az összetétel sajátságai: a kapcsolat kötöttsége, a szintaktikai viszonyjelek gyakori hiánya, a ragnak, képzőnek, jelnek az egészhez és nem a részekhez járulása, egy másik szóval szintaktikai viszonyba az egésznek és nem a részeknek lépése, a meghatározó tag jelentésének általános, de konkrét esetre nem feltétlen érvénye, legfőként azonban a viszonynak szintaktikailag sokszor egyáltalán nem, vagy csak többé-kevésbé meghatározható volta. A szószerkezet sajátságai: a kapcsolat szabadsága, ragnak, jelnek, képzőnek a részekhez járulása, a szintaktikai viszonynak jelrendszertől segített meghatározottsága, a meghatározó tag jelentésének általában nem,

de a konkrét esetre feltétlen érvénye stb. E sajátosságok alapján a szókapcsolatoknak három típusát lehet megkülönböztetni: 1. Olyanokat, amelyeknek tagjai közt lexikológiai a viszony: *életvidám, vérszemet kap.* 2. Olyanokat, amelyeknek tagjai egyszer lexikológiai, máskor szintaktikai viszonyban vannak egymással: *drágakő, drága kő.* 3. Olyanokat, amelyeknek tagjai közt szintaktikai a viszony: *drága ruha, fát vág, szélről védett.*

Ami az írásbeli megkülönböztetést illeti, a célszerűség azt követeli, hogy egybe vagy kötőjellel csak lexikológiai kapcsolatban álló szavakat írjunk. Ezek közül se írjuk soha egybe azokat, amelyek szintaktikai kapcsolatot sohasem, vagy csak igen kivételesen alkotnak, vagy amelyek olvashatatlanul hosszú szót eredményezhetnek.

#### TAKÁCS JÓZSEF:

Az Akadémia Földrajzi Főbizottságának és a Magyar Földrajzi Társaság választmányának megbízásából szólok hozzá a földrajzi nevek helyesírási kérdéseéhez. Arról a hatásról számolok be, amelyet az új helyesírási szabályok földrajzi körökből kiváltak. Ez a hatás főleg két területet érintett. Két területen merültek fel bizonyos ellenvélemények és hiányok, amelyeknek eloszlátása és megszüntetése szükségesnek látszik.

1. Az egyik az összetett földrajzi nevek egybe-, külön- és kötőjeles írása. A helyesírási szabályok megbeszélésein a földrajzosok mindig hangoztatták azt a törekvésüket, hogy a több elemből összetett földrajzi neveket ugyanolyan szabályok szerint írjuk egybe, külön vagy kötőjellel, amilyen szabályok más összetételekre is vonatkoznak. A földrajzi neveket igyekeztünk ugyanúgy írni, ahogyan általában más tulajdonneveket, többek között a személyneveket vagy az intézmények nevét szokták. Mindig tiltakoztunk az ellen, hogy a földrajz helyneveire valamilyen külön szabály legyen érvényes. Nem akartunk más szabályt, mint ahogyan nem kell követniök más szabályt az összetételek írásában például a kohászoknak vagy az orvosoknak sem.

Mintegy harminc esztendővel ezelőtt meg is alkottuk magunknak azokat a szabályokat, amelyek az egyéb tulajdonnevekre és a közszavakra érvényes írásszabályokon épültek fel, és amelyek szerint a földrajz helyneveit a térképeken és általában a földrajzi irodalomban azóta is írtuk.

Ezekkel a szabályainkkal ellentétben most az új szabályzat igen sok kötőjeles alakot állapított meg. Földrajzi, különösen térképészeti körökben ezzel kapcsolatban sajátos jelenség tapasztalható. Azok, akiknek naponta nem tucat-, hanem százszámra kell térképeken vagy szakkönyvekben helyneveket írniok, talán kényelmességből, de inkább abból folyóan, hogy az új helyesírás szabályaiban eligazodni nem tudnak, most általában inkább mindenüvé kötőjelet raknak. Nemcsak azt írják, hogy *Kis-Szent-Bernát-hágó*, hanem még arra is hajlamosak, hogy *Bécsújhely-et Bécs-Új-Hely*, történelmi vonatkozásban pedig *Szentpétervár-at Szent-Péter-Vár* alakban írják le. Az új írásszabályok tehát ilyen hatásúak voltak.

Még nehezebbnek látszik az eligazodás abban, hogy kétféle kötőjelet is kell használni: egy rövidebb fajtát és az úgynevezett hosszú- vagy nagy-kötőjelet. Ezeket végképpen nem tudják alkalmazni, magam sem mindig, annak ellenére, hogy a földrajz vonatkozásaiban helyesírási kérdésekkel elég sokat foglalkoztam, bár jól tudom, hogy a nyelvtudomány terén csak műkedvelőnek számíthatok.

Azért sem tudunk kiigazodni a több elemből összetett földrajzi nevek írásmódjában, mert ezzel kapcsolatos ellentmondásokat a mostani szabályzat példái között ugyanúgy találunk, mint ahogyan ilyeneket a régi szabályokban is hibáztattunk. Ilyen ellentmondások kényszerítettek bennünket már három évtizeddel ezelőtt is arra, hogy a földrajz összetett neveinek írásában ne külön szabályokat kövessünk, hanem a helyesírásnak más tulajdonnevekre és a közszavakra vonatkozó pontjait alkalmazzuk. A mostani szabályzatban ilyen ellentmondásnak kell tekintenünk például azt, hogy a *Margitsziget*-et egybe, a *Fülöp-szigetek*-et viszont kötőjellel kell írni. A kettő között mi legfeljebb azt a különbséget tudjuk felfedezni, hogy a *Margitsziget* itt van a közelünkben, tehát gyakrabban emlegetjük, mint a *Fülöp-szigetek*-et, de ez az okoskodás is tüstént megdől, mihelyt arra gondolunk, hogy a *Gellérthegy*-et is egybe kell írunk, a *Széchenyi-hegy*-et pedig kötőjellel, pedig azt sem mondhatjuk, hogy a *Széchenyi-hegy* sokkal távolabb lenne innen, mint a *Gellérthegy*. Vannak azonban a helyesírási szabályok szójegyzékében olyan földrajzi nevek is, amelyeket nem kell kötőjellel kapcsolnunk, mint például az *Amerikai Egyesült Államok* nevét. Ezt azért említtem, mert az a bizonyos kényelmesség vagy tájékozatlanság, amely földrajzi körökben az új helyesírási szabályokkal kapcsolatban tapasztalható, ide is kötőjeleket tesz, annak ellenére, hogy a szójegyzékben ez a név nem kötőjeles. A szójegyzék természetesen nem sorol fel minden magyar földrajzi nevet, és ezért az egybeírt *Margitsziget* és a kötőjeles *Fülöp-szigetek* láttán a földrajzos és a térképész gyakran tanácstalan, mitévő legyen, amikor a *Húsvét-sziget* vagy a *Phoenix-szigetek* nevét kell leírnia.

Tudjuk azt, hogy az összetételek különféleképpen lehetnek. Vannak valódi összetételek, amilyen például a *kisasszony* szó, amely egybeírva egészen mást jelent, mint külön. Földrajzi nevekről azonban többnyire igen nehéz megállapítani azt, hogy melyik összetétel valódi és melyik nem. Az összetételek minőségének ezt a megállapíthatóságát nem is lehet azoknak kötelességévé tenni, akik földrajzi neveket — mint említettem — naponta százával kénytelenek leírni. Ez volt az oka annak, hogy abban a 20–30 éves földrajzi helyesírásban nem voltunk tekintettel az összetételeknek a valódiságára, csupán a név külső alakját tekintettük, és aszerint alkalmaztuk a helyesírás elemei szabályait, azokat a szabályokat, amelyeket minden olyan ember követni tud, aki magyarul helyesen ír. *Fekete-tenger*-t írtunk tehát, azért két szóba, mert például a *fekete henger*-t is külön kell írni. A *Fekete-tenger*-ről különben is bajos megállapítani, vajon valódi összetétel-e vagy sem. Hallottam azt a megokolást, hogy a *Fekete-tenger* nem olyan tenger, amely fekete színű, s éppen ezért külön fogalom. Állítom ezzel szemben azt, hogy aki ezt a tengert egykor így nevezte el, az bizonyára a tengernek sötét színezetéből indult ki. Ugyanígy a *Sárga-tenger*-t és egyéb színű tengereket valaki kétségtelenül olyannak látta, és ilyen alapon kapták mai, közismert elnevezésüket. Nagyon nehéz tehát megállapítani még ilyen nyilvánvalónak látszó esetekben is azt, hogy milyen összetételről van szó.

Arra törekedtünk tehát, hogy egységességet teremtsünk a földrajzi nevek írásmódjában, olyant, hogy bárki könnyen eligazodjék. Ezt azonban a mostani új szabályokban vagy a példákban nem találjuk meg, és ezért alkalmazni sok esetben nem is tudjuk. Külön fájjaljuk azt, hogy az új szabályzat és a szójegyzék olyan nevekben is kötőjelet tesz, amelyeknek magyar alakjuk nincsen, és így az ilyen nevek egybe-, külön- vagy kötőjeles írásának megváltoztatására nem is vagyunk illetékesek. Mint ahogyan *New York* nevét, mert

magyar alakja nincsen, nem írhatjuk kötőjellel vagy egybe, hanem ugyanúgy kell írunk, mint ahogyan a helyt élő angol nyelvűek szokták, külön és nagy kezdőbetűvel, ugyanúgy *Viet-Nam* nevét sem lenne szabad egybeírunk, mint általában látjuk. A Szabad Nép egyik legutóbbi számában láttam *Hanoi* egyik középületének fényképét, homlokzatán hatalmas, ottani nyelvű latin betűs felirattal, amelyben a *Viet-Nam* név így, két szóba írva, kötőjellel szerepelt, a fénykép melletti magyar szövegben pedig mindenütt az egybeírt *Vietnam*-ot láttam.

2. Másik kívánságunk az, hogy az idegen nyelvű, főleg a nem latin betűs írást használó nyelvek neveinek írásmódjára pontosabb útmutatást kapjunk. Az idegen nyelvű helyneveket két nagy csoportra lehet felosztani: a latin betűs és a nem latin betűs nyelvek földrajzi neveinek csoportjára. A latin betűsre a szabályok azt mondják, hogy ezeket mellékjeleikkel együtt, változatlanul ugyanúgy kell írni, mint ahogyan az eredeti nyelven írják. A nem latin betűsre pedig eléggé homályos szabályt találunk az új helyesírási szabályzatban, olyan szabályt, amely egyrészt az idegen betűsorra utal, másrészt a kiejtésre, hangalakra tesz célzást. Mindezt hajlamosak vagyunk úgy értelmezni, hogy a hangzást, tehát a kiejtést kell megközelíteni a magyar ábécé betűivel. Pontosabb útbaigazítást csak három ilyen nyelv átírására kapunk.

Az egyik az orosz nyelv. Átírásában nem mindig követhetjük a kiejtést, némelykor betű szerint kell a neveket átírunk. Nem tudjuk helyeselni a *ch* mellőzését, mert hiszen ezt az idegen kettős betűt közkeletű magyar szavakban (pl. *technika*, *mechanika*) is használjuk, de az orosz nevekben, ahol valóban a *ch*-nak megfelelő hangot kellene mondanunk, egészen más hangértékű *h*-t kell írunk. Földrajzi művekben tehát emiatt a kiejtést is fel kell tüntetnünk. Leírjuk *Harkov* nevét így, *h*-val, és zárójelben odaírjuk, hogy ezt *ch*-val kell kimondani.

A másik nyelv, amelyre vonatkozóan útmutatást találunk, a kínai. Itt csak néhány példa alapján kell eligazodnunk. A kínai nevek átírásáról azonban az Akadémia kiadásában külön füzet jelent meg, és ez részletesebben tájékoztat. De a kínai nevek átírásának ebben a szabályzatában is eltérések tapasztalhatók a kiejtéstől, és a füzetben a „historizáló” átírás szakkifejezéssel találkozunk.

A harmadik nyelv, amelynek átírására tájékoztatást találunk, a görög nyelv. Ismét csak néhány példa mutatja be az ó- és az újjörög nevek magyar írásmódját, hiányoljuk azonban azokat a részletes szabályokat, amelyek a térképész vagy földrajzost bármely görög helynév átírása felől tájékoztatnák.

Más, nem latin betűs nyelvek neveinek átírására is gyakran van szükségünk. Elég sok arab, indiai vagy japán nevet kell átírunk. Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnom arra, hogy a latin és a nem latin betűs nyelvek között átmeneti jelenségeként olyanok is akadnak, amelyeknek akár hivatalosan, akár félhivatalosan latin betűs írásmódjuk is van. Ilyen például a japán nyelv, amelynek helyneveit az ott szokásos latin betűs alakban szoktuk a térképre írni. Ugyanígy kínai térképeinken is bizonyos félhivatalos latin betűs neveket alkalmaztunk. Így állunk az indiai helynevekkel is, már csak azért is, mert ha az ottani latin betűs (az angoltól különböző) nevektől eltérnénk, nem lehetne ráismerni a velük jelölt földrajzi fogalmakra. *Bombay* helyett például az ottani kiejtés szerint *Mumbaj*-t kellene írunk, ez pedig felismerhetetlenné tenné ezt a városnevet. Szükségük van tehát a földrajzosoknak



olyan átírási szabályokra, amelyek minden nyelvre vonatkozóan pontosan és részletesen el tudnák igazítani a rászorulókat.

3. Bejelentem egyébként azt, hogy földrajzi szempontból most folyik a magyar nyelvű külföldi nevek összegyűjtése. Ez a munka előreláthatólag talán még ebben az évben befejeződik. Kérjük hozzá a nyelvészek segítségét is, különösen olyan esetekben, amikor semmiképpen sem tudunk eligazodni. A munka során arra is törekszünk, hogy bizonyos, német hatásra meghonosodott nevek helyett helyesebb alakokat vezessünk be. Ilyen, többek között, a *Kaspi* név, akár a tengerrel, akár a mélyfölddel kapcsolatban. Mi, földrajzok már régóta a helyesebb *Kaszipi* alakot használjuk, a helyesírási szójegyzékben azonban *s*-sel szerepel. Ezzel kapcsolatban mutatok rá arra is, hogy egy-két betű átírásával vagy ékezettel egy külföldi, idegen nyelvű helynévből még nem lesz magyar név. Utalok *Amszterdam* így írt nevére, amelynek eredeti alakja *Amsterdam*. Ilyen alapon *Salzburgot* is *Zalcburg*-nak írhatnók, ami azonban nyilván nem lehet követendő elvünk. „Magyarosítja” a helyesírási szótár *Milánó* és a *Pó* folyó nevét is, ugyanígy lehetne hosszítani más olasz földrajzi nevek magánhangzóit is, de vajon hol húzzuk meg ennek a tevékenységünknek határát? A latin *Tiberis* valószínűleg csak történelmi célokra került bele a szójegyzékbe, mi ugyanis már régóta a *Tevere* nevet használjuk, ugyanúgy, mint a *Lazio* tartománynevet is az ókori *Latium* helyett.

Ezek azok az észrevételek, amelyeket a most érvényes helyesírási szabályokkal kapcsolatban földrajzi szempontból el kellett mondanom.

#### LIGETI LAJOS:

A helyesírási szabályzat legújabb kiadásának előmunkálatai során a főbizottság igen ügyelt arra, hogy az előkészítő munkálatokba kezdettől fogva bevonja a geográfusokat is. Ez magától értetődő, hiszen arra törekedtünk, hogy minden tekintetben egységes szabályzatot dolgozzunk ki az egész magyar helyesíráásra, beleértve a földrajzi nevek helyesírását is.

Örömkre szolgált, hogy ebben a munkában geográfus kollégáink nagy érdeklődéssel és odaadással vettek részt; csak helyeselhetjük, hogy menet közben szerzett tapasztalataikról ezúttal is beszámolnak, hogy felmerült nehézségeiket, problémáikat szóvá teszik.

Az imént elhangzott felszólalásra teendő megjegyzéseimet két pont körül csoportosítanám.

1. A magyar helynevek helyesírása. Úgy vélem, az elhangzott észrevételek közül azok a legfontosabbak, legsúlyosabbak, amelyek erre a pontra vonatkoznak. Mégis, itt kívánok elidőzni a legrövidebben, mert a felmerült kérdések sürgős rendezése érdekében már korábban élénk eszmecsere indult meg az érdekeltek között, de meg — tudomásom szerint — a mai ülés során a főbizottság egyik tagja behatóbban kíván foglalkozni ezzel a problémával.

Teljes mértékben megértem, hogy az a geográfus, aki naponta sok száz helynevet kénytelen leírni, olykor bizony zavarban van, vajon ez vagy az az összetett magyar helynév egybe-, külön- avagy kötőjellel írandó-e. Az új helyesírási szabályzat szójegyzéke természetesen nem tartalmazza, nem tartalmazhatja valamennyi magyar helynév teljes listáját. A vitássá tett nevek jó részének helyesírása egyértelműen eldönthető a meglevő szabályok segítségével is. Ennek az alapján véve egyszerű műveletnek az elvégzéséhez szükséges értelmi — nyelvtani — elemzés terén azonban egyik-másik geográfus

valami bizonytalanságot érez, sőt talán azt is gondolja, hogy olyan munkát kívánnak ráhárítani, aminek elvégzése a nyelvészek feladata lett volna. Végül, de nem utolsósorban, a teljes magyar helynévanyag birtokában kiderülhet, hogy akadnak még szórványosan olyan esetek is, amelyekre nem gondoltunk, és amelyeknek kifogástalan helyesírása csak bizonyos mérlegelés után dönthető el.

Mindezek a nehézségek könnyen kiküszöbölhetők. További, meddő viták helyett — nézetem szerint — el kell készíteni a magyar helynevek teljes helyesírási jegyzékét, és amennyiben az szükséges, a szabályzat egy-két újabb ponttal is kiegészíthető. A munka elvégzése a geográfusok és nyelvészek közös feladata; vezető szempontja: a magyar helyesírás egységét minden körülmények között meg kell őriznünk.

2. Az idegen helynevek helyesírása. A magyar helyesírás egészét tekintve meglehetősen periferiális kérdés ez, a geográfusok számára azonban érthetően ugyanolyan súllyal esik latba ez a pont mint az előbbi.

A magyar helyesírás szabályzatának legutóbbi kiadása természetesen nem szentelhetett olyan figyelmet e kérdésnek, ahogyan arra a geográfusoknak mindennapi munkájuk szempontjából szükségük volna. Azonban hasonló igénnyel jelelkezhetnének a matematika, fizika, kémia, az orvostudomány stb., stb. képviselői is. Valóban fontos, soron levő feladatokról van itt szó. Ezeket a feladatokat a Helyesírási Főbizottság csak az egyes szaktudományok hozzáértő tudósainak a közreműködésével tudja helyesen, eredményesen és mindnyájunkra nézve megnyugtató módon elvégezni. Geográfusaink érdeme, hogy e munkát a földrajztudomány területén kezdhették meg.

Ami mármost az idegen helynevek helyesírását illeti, meg kell jegyeznem, hogy a mai vezető geográfus nemzedék az, amely mintegy 25–30 évvel ezelőtt próbált rendet teremteni elsőnek abban a kaotikus összevisszaságban, amit e téren elődeitől örökölt. Megérttem, hogy geográfusaink kialakított rendszerükhöz hozzászóltak, és hogy ahhoz ragaszkodnak. E rendszerrel, pontosabban annak bizonyos részleteivel szemben már annak idején fenntartással éltem; az azóta eltelt idő alatt e nézetemben — éppen a gyakorlat hatása alatt — még inkább megerősödtem.

Az idegen földrajzi nevek helyesírása számunkra más és más problémákat vet fel, aszerint, hogy az illető nép latin betűs írást használ-e avagy nem.

A latin betűs idegen földrajzi nevek eredeti helyesírását egyszerűen megtartották geográfusaink. Ez az eljárás elvileg és bizonyos határon belül feltétlenül helyes. Nem helyes azonban, ha elfelejtkezünk arról, hogy egész sereg idegen földrajzi név ilyen vagy olyan, nem egyszer torzult alakban — gyakran évszázadokkal ezelőtt — már behatolt a magyar nyelvbe; ezek a nevek többé már nem a geográfusok sajátos szakmai nyelvének az elemei, hanem az egész magyar nyelvé. Ezeket háttérbe szorítani, vagy nyelvünkéből kitagadni senkinek sincs joga.

A magyar nyelv szókészletébe beletartozik a *Bécs*, *Lipce*, *Párizs*, *Prága*, *Róma* stb., ugyanúgy mint a franciáéba a *Vienne* vagy a *Londres*. Persze csak helyeselhető, ha földrajzi tankönyveink és térképeink utalnak az eredeti elnevezésekre is.

Jóval bonyolultabb problémát jelent a nem latin betűkkel író népek földrajzi neveinek magyar, vagy inkább: magyarban követendő helyesírása.

Ha betűírással állunk szemben, a helyzet aránylag könnyű. Az érvényben levő szabály szerint ilyenkor ugyanis nem „átbetűzünk”, hanem a nevet a

kiejtés szerint írjuk le. Gyakorlatilag azonban itt is felmerülnek nehézségek, ezek kiküszöbölése a teljes anyag ismeretében lehetséges csak. Itt is ügyelnünk kell azonban arra, hogy ezek közül a nevek közül is meghonosodott egyik-másik a nyelvünkben, gyakran nem éppen a „helyes” alakban. Hasonló meg-gondolások alapján, éppen ezért nem gondolnánk, hogy az eddigi *Bombay* alakról át kellene térnünk a „helyes” *Mumbaj*-ra.

A nem betűírással élő nyelvek helyesírási problémái közül ezuttal csak a kínait említeném meg, mert hosszú idő óta e körül van a legnagyobb kavarodás.

A hosszú évek, bátran mondhatjuk, évtizedek óta tartó zűrzavar megszüntetése érdekében a Magyar Tudományos Akadémia szabályzatot adott ki a kínai szavak és nevek magyar átírására. A szabályzat (egyik értelmi szerzője én voltam) előzetes tervét széles körben, valamennyi érdekelt fél, többek közt a geográfusok bevonásával minden részletében megvitattuk. Az ily módon minden lehető gondossággal előkészített, megvitatott szabályzatot a Helyesírási Főbizottság megvitatta, utána jóváhagyta.

Éppen ezért, megvallom, meglehetősen meglep a most geográfus részről elhangzott utólagos reklamáció. Nem mintha az ilyesmit adott esetben nem ismernék el jogosnak. Inkább azért, mert — úgy látom — geográfus kollégáink mindenek előtt nem ismerik eléggé ezt a szabályzatot. Nem tudom ugyanis másként értelmezni azt a szemrehányást, hogy szabályzatunk historizáló, antik átírást ad, így az élettől elszakadt.

A historizáló átírást valóban megtartottuk, de csak a szigorúan tudományos, nem is geográfiai, de filológiai, nyelvészeti munkák számára. Megtartottuk, mert tiszteletre méltó hagyománynak tartottuk, melyet nagy magyar geográfusoktól örököltünk. LÓCZY LAJOS és mások annak idején a szintén historizáló francia helyesírást vették alapul a kínai földrajzi nevek magyar átírásában. Ők honosították meg és terjesztették el nyelvünkben a *Peking*, *Nanking*, *Csungking*, *Szinkiang*, *Csekiang* — a *k*-s alakokat mondom most csak — írásmódot.

A geográfusokra egyedül kötelező átírásban az archaizáló helyesírásból csak azokat a neveket tartottuk meg ebben a köntösben, amelyek közismeretek. Ezért írunk — kivételként — *Peking*-et, *Nanking*-ot, *Csungking*-ot. De ugyanezt megteszi minden más idegen nyelvű helyesírás, így az orosz is, amely pedig egyébként nem ír *i* előtt *k*-t.

Népszerű átírásunkban azonban (az említett néhány kivételt most figyelmen kívül hagyva) gyökeresen szakítottunk a historizáló átírással. Szakítottunk gyakorlati okokból. Kínai nevek, köztük a földrajzi nevek is, zömükben orosz és angol átírásban kerülnek elénk. Az orosz és az angol átírás nem a historizáló írásmódot követi, hanem lényegében a mai élő kiejtést. Ezt historizáló átírásra áttenni csak az eredeti kínai írásjegyek ismeretében lehet, s ezt a munkát csak kínai nyelvészeti szakismeretekkel rendelkező sinológus képes elvégezni. Erről persze szó sem lehetett, hiszen az volt a feladatunk, hogy olyan szabályzatot készítsünk, amelynek alapján megfelelő táblázatok segítségével, kínai nyelvi ismeretek nélkül, pillanatok alatt gépiesen bárki át tudja tenni magyarra az orosz vagy angol átírásban jelentkező kínai nevet. Valóban, a szabályzat ezt a feladatát kifogástalanul betöltötte és betölti: erről tanúskodik az a nem jelentéktelen körülmény, hogy napilapjainkban, folyóiratainkban, fordítói irodalmunkban jóformán teljesen megszűnt a kínai nevek átírásában mutatkozó korábbi zűrzavar, s helyét a szabályzat jól átgon-dolt rendje foglalta el.

Érdekes módon geográfusaink egy részét, mégpedig inkább a térképészeket, a kínai földrajzi nevek magyar átírásának vitája csak negatív oldaláról érdekli. Ezek ugyanis egyaránt idegenkednek mindenfajta magyar átírástól, legyen az historizáló vagy mai kiejtés szerinti; az ő álláspontjuk szerint a kínai neveket az angol helyesírás szerint kell a térképre rajzolni. E nézet mellett gyakran hangoztatott érvet, megvallom, meglehetősen ingatagnak érzem. Ez az érv az volna, hogyha valaki Kínába levelet akar írni, akkor a címzésbe hiába írja be a helynevet magyarosan, ellenben az angol helyesírás szerint a levelet elviszi, sőt kikézbésíti a posta.

Nem kívánok most e nézet helytelenségének bírálatába bocsátkozni, valamit azonban legyen szabad megjegyeznem. Nem hiszem, hogyha valaki Kínába levelet akar írni, az a térképen keresse meg a címzett címét. Abban viszont bizonyos vagyok, hogy minden iskolaköteles fiatal magyarnak szüksége van arra, hogy Kína földrajzáról, földrajzi neveiről valamelyes ismeretei legyenek, még akkor is — amiről szintén meg vagyok győződve —, hogy ha közülük nem mindenki fog levelet írni Kínába.

Befejezésül legyen szabad megemlítenem még egy, nem éppen örömdolgot. Az utóbbi évtizedekben geográfus körökben bizonyos, szerencsére nem nagy számú, földrajzi nevet különködő helyesírás szerint kezdtek írni; ezek a furcsaságok, minden erőfeszítés ellenére sem voltak képesek áttörni a szűkebb szakmai kereteket, s nem voltak képesek bejutni a magyar köznyelvbe. Ezeknek a tudálékoskodó „etimologizálásoknak” egyik tipikus példája a *Turkisztán*-féle helyesírás. E szó *Turkesztán* alakban honosodott meg nyelvünkben, semmi okunk sincs arra, hogy azt onnan kidobjuk csak azért, mert valaki „rájött”, hogy voltaképpen a *Turkisztán* volna a „helyes”, „szabályos” alak. Erre okunk akkor sem volna, ha a *Turkesztán* helytelen volna (hiszen ilyen címen ki kellene dobni nyelvünkéből sok egyébvel együtt a *Kína* szót is, ami csúnyán „szabálytalan”, sőt „helytelen”). De nem is az. A (perzsa) irodalmi *Turkisztán* alak mellett helyes és élőnyelvi a *Turkesztán* alak is, éppen annak az iráni nyelvű perzsa és tádzsik nyelvű lakosságnak az ajkán, amely ezen a földrajzi területen él.

A példákat szaporíthatnám, de ennyiből is világos, hogy bőven vannak még égetően fontos közös problémáink nekünk nyelvészeknek és a geográfusoknak. Nem lehet szebb feladatunk, mint közös erőfeszítéssel ezeket helyesen megoldani.

#### KÉZ ANDOR:

Legyen szabad röviden válaszolnom LIGETI LAJOS akadémikusnak néhány fontos elvi kérdésben.

1. A földrajzosok nem ragaszkodnak az általuk eddig követett szabályokhoz, nagyon szívesen elfogadnak minden szabályozást, ha az mindenki részére könnyen követhető, tökéletes végrehajtást biztosít. Nagyon szívesen lemondanánk például az összes kötőjelekről. A gyakorlatban ugyanis legfőképpen a kötőjelkérdés okozza a nehézségeket.

2. A másik nagy probléma a külföldi, idegen nyelvű helységnevek írása, illetőleg az, hogy mely neveket tekinthetünk már magyar neveeknek, melyeket még nem. Valahol ugyanis meg kell vonni a határt. Ha az *Amszterdam* alakot elfogadjuk, akkor a *Csikágó* írásmód is elfogadható lehetne. Az ilyen magyarosan írott nevek — ha szövegben elcsúsznak is — térképen

nagyon kellemetlenek. Miért írunk *Vezúv*-ot németesen, amikor a hegy tulajdonképpeni helyes neve *Vesuvio*?

3. Az átírások kérdésében nem szabad megfedkezünk a földrajztudománynak egy sajátos követelményéről: Nagyon gyakran dolgozunk külföldön készült térképekkel, amelyeknek írásmódja a mienktől erősen elüt. Ha a fonetikus magyar átírást követjük, az azonosítás nagy nehézségekbe ütközik. Különösen kis települések nevével kapcsolatosan merül fel ez a probléma. Fontos ez a kérdés gyakorlati szempontból is, mert pl. Kínába levelet magyar átírással címezve nem lehet útnak indítani. (LIGETI LAJOS közbeszólása: A levelet kínaiul kell megcímezni, különben akárhogy címezik is, nem jut el rendeltetési helyére.)

4. Nagyon kellemetlen és félreérthető a szabályzatban — ezt TAKÁCS kollégám nem említette —, hogy a szabályzat a *Kemenesaljá*-t egybe, a *Bükkaljá*-t viszont két szóba írja. Mi a *Bükkaljá*-t, *Mátraaljá*-t, *Sokoróaljá*-t, *Hegyaljá*-t egybeírjuk, mert ezek nem azonosak a *hegy aljá*-val, *oldalá*-val vagy *tetejé*-vel.

5. Hasonló természetű eljárás — ennek ugyan még kevés jelét látni a szótárban, de nem lehetetlen, hogy egy nagyobb szótárban már több ilyen eset lesz —, hogy a geográfiai szakirodalomban használt morfológiai természetű fogalmak írásának módja nem olyan, mint ahogyan azt mi általában használni szoktuk. Például a *sztyep* szót, amelyet mi egy *p*-vel ejtünk, a szótár két *p*-vel írja, és utána feltünteti a *steppe* írásmódot is. A *sztyep* orosz szó, az oroszban egy *p*-vel írják. Miért van akkor a szótárban két *p*-vel? Azt hiszem, hogy a botanikusok is helytelennek tartják ezt a megoldást. Ilyen a *terasz* szó egy *r*-rel való írása is. Nem csak az épületen van *terasz*, ez nekünk is fontos morfológiai fogalmunk. Mi azonban más nyelvek írásmódjához hasonlóan *terrasz*-nak írjuk, két *r*-rel. Vajon a *terresztrikus* szót is *teresztrikus*-nak kell írunk, egy *r*-rel?

6. Arra, hogy a gyakorlatban milyen nehézségek fordulhatnak elő, legyen szabad egy példát felhoznom. Jelenleg az Oktatásügyi Minisztérium megbízásából egy általános iskolai atlasz szerkesztésével, és pedig sürgős szerkesztésével foglalkozunk. A minisztérium elrendelte, hogy a földrajzi neveket az új akadémiai helyesírás szerint kell írni. A már ismertetett eligazodási nehézségek miatt (meg a biztonság kedvéért) a munka menetében felkértük a minisztériumot, hogy az előterjesztett névanyag általa kívánt, helyesnek elismert írásmódját határozza meg. A minisztérium a beterjesztett anyagot hasonló kéréssel a Helyesírási Főbizottsághoz továbbította. Természetesen különféle földrajzi fogalmak is szerepelnek az anyagban: síkság, alföld, fennsík, hegység, hegyvidék stb. A nyelvészek a szótervezetet szívesen átnézik, legtöbbször csak kötőjeleket húznak ki vagy írnak be, de helyenkint az általános földrajzi fogalmak használatát is — gyakran nem egészen szerencsésen — módosítják. Visszkapjuk az átnézett és helyesnek tartott anyagot, de helytelen benne a morfológiai megjelölés. A minisztérium arra az álláspontra helyezkedhet — amelyet azonban ilyen esetekben nem fogadhatunk el —, hogy ami a Helyesírási Főbizottság határozata, az a kötelező, mint ahogy kötelező például a *terasz* írásmód is. Hasonló esetek a Magyar Enciklopédia szerkesztése során is elő fognak fordulni, s hogy az ilyesmi nagyon meghosszabbítja a munka menetét, az nyilvánvaló.

FABIÁN PÁL:

TEMESI MIHÁLY referátumának legfőbb értékét abban látom, hogy sikerült megjelölnie azokat a pontokat írásgyakorlatunkban, amelyekben helyesírásunk fejlesztése feltétlenül szükséges. TEMESI a jövőről beszélt, és irányt mutatóan beszélt róla.

Az előadó által kidomborított fejlesztési elvekkel a legtöbb esetben egyet tudok érteni, feleslegesnek tartom ezért, hogy akár csak a nyomaték kedvéért is ismételjem a már elhangzottakat. Nem lesz azonban talán haszontalan, ha egyrészt kiegészítem egyben-másban a referátumot, illetőleg másrészt vitába szállok néhány ponton az előadóval.

1. Nagy nyomatékmal szerepelt a referátumban a helyesírási nagyszótár ügye. Legalábbis én úgy éreztem. Kötelességemnek érzem tehát, hogy a jelen levő nem bizottsági tagok tájékoztatására néhány szóban vázoljam a jelenlegi helyzetet. A helyesírási bizottság napirenden tartja a nagyszótár ügyét. Ez év tavaszán a szerkesztőnek, Nagy J. Béla tagtársunknak az előterjesztése alapján részletesen foglalkoztunk a szótár szerkesztési problémáival, a szerkesztőnek megadtuk a jelenleg lehetséges és szükséges irányelveket, hogy munkáját folytatni tudja. Őszintén fel kell azonban tárnom azt a helyzetet, hogy amíg a jelenleg egyedül dolgozó szerkesztő számára nem tudunk megfelelő anyagi támogatást és segéderőket biztosítani, még csak megközelítő határidőt sem tudunk megjelölni, amikor a szótár megjelenhet. Még jó körülmények között is több évre lesz azonban szükség, hogy a helyesírási nagyszótárát megjelentethessük, s ezzel nyelvtudományunk ezt a múlttól örökölt adósságát is letörleszthesse. Nem lehetetlen, hogy addig is — ha a szabályzat jelenleg még raktáron levő példányai elfogytak, s ezért új lenyomatáról (de nem egy új kiadásról!) kell majd gondoskodnunk — a szójegyzéket néhány ezer hasznos szóval kibővítjük, hogy használhatósága növekedjék.

2. A már sokak által s most is sürgetett külön átírási kézikönyv ügyében a célhoz nagymértékben közelebb vivő, bár nem a bizottság keretében folyó munkálatokról számolhatok be. A Magyar Enciklopédia szerkesztősége a maga belső használatára az illetékes szakemberekkel kidolgoztatta többnyelvűnek, például az arabnak, mongolnak stb. az átírását, amely eddig nem volt meg. A remélnél korábban sor kerülhet tehát arra, hogy a már régebben meglevő (orosz, kínai), az 1954-i szabályzathoz kidolgozott (ógörög, újgörög) és a most elkészült átírásokat megfelelő felülvizsgálat és kiegészítések után egy külön kötetben közlétegyük.

3. Tavaly, szintén október-november tájban voltak egyesek, akik az új szabályzatot amiatt kárhoztatták, hogy túlságosan sok benne a szabály. Az eltelt egy esztendő ugyancsak rációzott az ilyen véleményekre. A szabályzattal kapcsolatos számos eszmecsere során ugyanis az derült ki, hogy a szabályok számát jelentősen ki kell majd bővíteni, ha majd elérkezik az ideje egy újabb kiadásnak. Az értelmező szótár és a Magyar Enciklopédia munkálatai, amelyeket a bizottság rendszeresen segít helyesírási vonatkozásokban, szinte naponta vetik fel a még megoldatlan helyesírási kérdéseket. A könyvkiadók, a napilapok, az iskolák és a nagyközönség részéről is sokszor fordulnak a bizottsághoz tanácsért. A problematikus esetek adattára állandóan bővül, s született már néhány bizottsági döntés is eddig még nem szabályozott esetekre vonatkozólag. Lehetséges, hogy az ilyen irányú bizottsági munkának lesznek olyan eredményei is, amelyeket szélesebb körben is el lehet majd ter-

jeszteti, mint olyan írásmódokat, amelyek egy későbbi szabályozás esetén is valószínűleg megmaradnak. — Így például már a közeli jövőben sor fog kerülni a földrajztudomány képviselőivel egy tanácskozásra, amelyen remélhetőleg sikerülni fog megállapodni azoknak a földrajzinév-típusoknak az írásmódjában, amelyek még szabályozva nincsenek, amelyeknek heterogén írásmódja a gyakorlat számára jelenleg sok bosszúságot okoz. Gyűjtjük azokat a hasznos szavakat és szókapcsolatokat is, amelyek nincsenek benne a jelenlegi szójegyzékben, viszont írásmódjuknak a meghatározása fontosnak látszik; mint céloztam rá, a jelenlegi szabályzatnak egy kibővített szójegyzékkel ellátott újabb lenyomatában. A bizottság tehát dolgozik helyesírásunk tökéletesítésén, csiszolásán. Ez a megbeszélés is a jövőt szolgálja. Hogy a bizottság munkája eredményeinek közhírré tételében mégis óvatos, természetes. Nem lenne célszerű a közönséget állandó nyugtalanságban tartani holmi „Kiegészítések”-nek folytatásos regényként való közölgetésével, de meg egy átfogóbb rendezés lehetőségeit is károsan befolyásolná, ha már túlságosan előre megkötnénk a kezünket.

Ennyit tájékoztató jelleggel a bizottság munkájáról. A továbbiakban arról szeretnék beszélni, hogy miben nem értek egyet — részben vagy egészen — TEMESI referátumával.

4. TEMESI MIHÁLYNAK azt a javaslatát, hogy szabályzatunknak újabb kiadásai a nyelvtan rendszerére épüljenek fel, magam is megvizsgálandónak tartom. Mégis legyen szabad ezzel a javaslattal kapcsolatos aggályaimat előadnom. Magát az ötletet természetesen nem minősíthetjük eleve elvetendőnek, hiszen a gyakorlat azt bizonyítja, hogy a helyesírási szabályzatoknak a nyelvtani fejezetek sorrendjében való közlése nagyon is lehetséges, sőt bizonyos esetekben szükséges. Így dolgozza fel a helyesírási szabályokat minden iskolai nyelvtan, minden iskolai helyesírási segédkönyv, mint legújabbban SZEMERE GYULA könyvei stb. TEMESI maga a bizottság 1954. évi tárgyalásai előtt már ki is dolgozott egy teljes szabályzati rendszert a nyelvtan fejezetei szerint, s megvitatására csak az idő hiánya miatt nem kerülhetett sor. Ezeknek ellenére az a véleményem, hogy a javaslat ellen szólnak a következő érvek: 1. Nincs még a leíró magyar nyelvtannak egy olyan általánosan elfogadott rendszerezése, amely széles körben hosszabb hagyományra támaszkodhatik már, amely a magyar közönségnek a tudatában elevenen él, amelyet az elemiktől az egyetemekig tanítanak: egyszerűval amelynek az alapján az emberek el tudnak igazodni a szabályok között. Az akadémiai leíró nyelvtan bizonyára segíteni fogja egy ilyen nyelvtani rendszerezés kialakulását, de kérdéses, hogy a szabályzatoknak eddig már több évtizeden át bevált rendszerezési elveit érdemes-e egy másik, ki nem próbálttal és változékonnyal felváltani. Ezt kell majd megvizsgálnunk! 2. Az 1954-i szabályzatnak az az eljárása, hogy egy nyelvtani tárgymutatóval elősegítette a szabályok közötti eligazodást nyelvtani alapon is, kielégítőnek látszik arra, hogy a két rendszerezési elvet egyesítse. Ezt TEMESI is elismeri. A mutató javításával, bővítésével még sokat tehetünk a TEMESI követelte elvnek érvényre juttatása érdekében. — Az elmondottak alapján tehát — bár az előadó javaslatát megvizsgálandónak tartom — nem látnám indokoltnak a szabályzat jelenlegi rendszerén való változtatást.

5. A *-fajta*, *-féle*, *-nemű*, *-rétű* és *-szerű* képzőszerű utótagok esetében SZEMERÉNEK és TEMESINEK alighanem igaza lesz. A jelenlegi *Petőfi-szerű* írásmód a *petőfies* formával szemben nem tartható fenn a jövőben, ha a *-szerű*-nek és a többinek képző voltát a közszavaknál egyszer már elismertük

(vö. *ésszerű*). Ha még ma vitatható is ezeknek az elemeknek teljes értékű képzői szerepe, nem kétséges, hogy a fejlődés ebben az irányban tart, s helyes lesz a megkezdett úton haladni előre. Így lenne tehát alakítható majdan az írásmód: *petőfiszzerű*; de: *József Attila-szerű*; ugyanúgy, mint: *petőfies*, illetőleg *Mikszáth Kálmán-os*.

6. A földrajzi nevek írásával kapcsolatosan rengeteg megjegyzésem lenne, de korlátoznom kell és illik mondanivalóim terjedelmét.

TAKÁCS elvtárs szerint a helyesírási szabályzat földrajzinév-írási szabályai ellentmondásban vannak a különírás-egybeírás általános irányelveivel, mert ugyanúgy, ahogyan bizonyos közszei szókapcsolatokban a szabályzat szerint sem kell kötőjel, nincs szükség kötőjelre a hozzájuk hasonló nyelvi alkatú földrajzi nevekben sem. Szeretném bebizonyítani, hogy ez a felfogás helytelen.

A földrajzosok eddig a következő, szerintük a közszei írással meg-egyező szabályokat követték: A több elemből álló földrajzi nevekben a melléknévi jelzöt különírták a jelzett szótól: *Fekete tenger*, *Csendes óceán* stb. (vö. *fekete tábla*, *csendes környék* stb.); a főnévi jelzöt viszont egybeírták a jelzett főnévvel: *Márványtenger*, *Halászfélsziget* stb. (vö. *márványlap*, *halászcsonak* stb.). Ezen az alapon áll a Magyar Földrajzi Társaság 1940-i szabályzata (vö. TAKÁCS: Földr. Közl. LXVIII, 4—8), ilyen irányú javaslatot tettek az 1954-i bizottsági tárgyalásokon is. A Helyesírási Főbizottság nem tudott egyetérteni a fentebbi szabályokkal.

A *kisasszony*, *drágakő*, *melegágy*, *víziló*, *szárazföld* stb. melléknévi jelzős előtagú, egybeírt valódi összetételek egész légiója bizonyítja, hogy a melléknévi jelzöt — ha a szókapcsolatban jelentésváltozás ment vagy megy végbe — egybe kell írni a jelzett szóval (vö. AkH. 1954. 166. pont). Nem igaz hát, hogy a melléknévi jelzöt mindig különírjuk. De nem igaz az sem, hogy a főnévi jelzőket mindig egybe kell írni. Ilyen szabály sem volt soha a magyar helyesírásban. A főnévi tulajdonságjelző kötelező egybeírására vonatkozó „szabály” csak helyesírási babona, semmi több. Különírt főnévi jelzőre tömérdek példát lehet hozni: *mérnök elvtárs*, *nylon harisnya*, *rongy fráter*, *alumínium edény* stb.; különösen, ha a jelzett szó vagy a jelző összetett szó: *keramit útburkolat*, *mahagóni íróasztal*; *cseresznye-fa háló*; stb. (vö. AkH. 1954. 169. pont). És egyre inkább ebben az irányban haladunk! Úgy vélem, az előadottak elég nyomós érvek amellest, hogy egy egész névtípus írásrendszerét nem lenne szerencsés egy ingatag álszabályra alapítani. Maguk a földrajzosok sem viszik keresztül természetesen a saját szabályaikat. A *Kalaposkő*, *Írott-kő* stb. szavakat egybe, a *Csukcs félsziget* szókapcsolatot pedig különírják, jóllehet az előbbieken melléknévi, az utóbbiban pedig főnévi jelzői előtag van, s a földrajzos szabály szerint *Kalapos kő-t*, *Írott kő-t*, *Csukcsfélsziget-et* kellene írniuk.

De talán nem is ezek a leglényegesebb mozzanatok a földrajzi nevek írásában, hanem az a körülmény, hogy a földrajzi nevek nyelviileg nem a z o n o s a k a hozzájuk hasonló köznévi szókapcsolatokkal: mivel tulajdonnevek, elsődleges nyelvi funkciójuk többé már nem a f o g a l o m f e l i d é z é s, mint amazoknak, hanem az a z o n o s í t á s. Vizsgáljuk meg a következő példát! A *Fekete-tenger* esetében nem az a lényeges számunkra, hogy az illető tenger *f e k e t e-e* vagy nem, mint a kétség kívül *f e k e t e tábla* esetében, hanem az, hogy egy tenger neve *Fekete-tenger*. A két szó együtt jelöli az illető földrajzi fogalmat. Éppen ezért a *Fekete-tenger* név jelentését



tekintve sokkal közelebb áll a *drágakő* típusú valódi összetételekhez, mint a *fekete tábla* szószerkezetéhez. Mivel nincs meg, vagy alig van meg már benne a képzetváltás mozzanata, a *Fekete-tenger*-t akár egybe is írhatnók. Mindenesetre több joggal egybe, mint külön. Hogy mégis kötőjellel írjuk az ilyen típusú neveket, annak az az oka, hogy a legtöbb esetben még nem haladt bennük annyira előre a jelentésfejlődés, hogy a teljes egybeírás szükséges volna. A kötőjel jól tükrözteti mind a tulajdonnévi jelleget, mind a szókapcsolat jelentésbeli viszonyait. A fentebbieket tekintetbe véve a *Kalaposkő*, *Írott-kő* szavak egybeírása — mivel ezek már teljesen valódi összetételekké váltak — logikus és természetes (vö. AkH. 1954. 248. pont). Ugyanez a helyzet a *Már-vány-tenger* típusú neveknél is. Nem véletlen, hanem a földrajzi nevek nyelvi jellegének helyes felismerése az, hogy az Akadémia szabályzatai a múlt század vége óta kötőjelet kívánnak meg a jelzett névtípusokban (vö. FÁBIÁN: HIK. 83).

A most vitatott kötetben levő tanulmányomban még egy érvet hozok föl a kötőjeles írásmód előnyössége mellett: az *-i* képző kapcsolására gondolok. A különírt alakulatoknak *-i* képzővel való ellátása rendkívüli nehézségekbe ütközik. Rövidség okáért legyen szabad az ott elmondottakra utalnom, s a részletes fejtegetéstől tartózkodnom (vö. HIK. 85).

Ezek volnának az ellenérveim a TEMESI MIHÁLY referátumában előadott földrajzinév-írási javaslattal szemben is. Ezeken túl TEMESI vitatja a *Baffin-föld* írásmód helyességét is. Szerinte kötőjel nélkül kellene írni ezt a típust is, úgy mint ezt: *Kovács elvtárs*, *Kovács Péter*. Én a két tulajdonnév-típus között elégséges különbségeket vélek felfedezni. Ezeket a földrajzi neveket hajlandó lennék jelöletlen birtokos jelzős vagy jelöletlen határozós szerkezetnek is tekinteni, azaz „Baffin földjé”-nek, illetőleg „a Baffinról elnevezett föld”-nek értelmezni ezt a szókapcsolatot. Ezenkívül: a *Baffin-föld* tulajdonnév tagjai között sokkal szorosabb a viszony, mint a *Kovács elvtárs*, vagy a *Kovács Péter* szókapcsolatok esetében. Ezt az mutatja, hogy a *Kovács*, a *Péter*, az *elvtárs* szavak egyedül is képesek az illető személyre utalni, elszakíthatók egymástól, a *Baffin-föld* tulajdonnév tagjait azonban nem választhatjuk szét az értelem kára nélkül. A név két tagja közötti szoros viszonyt fejezi ki a kötőjel.

A *Margitsziget* szóról csak annyit, hogy kivételes egybeírását a földrajztudományban dívó több évtizedes szokásnak köszönheti, nem a szabályzat készítőinek a következetlenségéről árulkodik. Kissé groteszk, hogy éppen ennek a hagyománynak a kialakítói részéről kapjuk a szemrehányást.

Hasonlóan vagyunk a különírt *Bükk alja*-val. Ha a szabályzat készítésekor földrajzos kollégáink, akiknek módjukban állott a korrektúrákat átnézni, felhívják a figyelmünket arra, hogy van egy egybeírt *Bükkalja* is mint morfológiai egység, bizonyára kikerülhető lett volna a jelenlegi helyzet, hiszen a szabály módot ad rá. (Vö. *Kemenesalja*. AkH. 1954. 250. pont.) Csak sajnálhatjuk, hogy a mi földrajzi tájékozatlanságunk némi zavart okozott. Az említett szabály helyességét azonban ez az egy példa nem csorbítja.

A *Vezúv*—*Vesuvio*, az *Amszterdam*—*Amsterdam*, meg a *Chicagó*—*Csikágó* esetében az „aurea mediocritas” elve alapján a helyes út szerintem könnyen megtalálható. A *Vezúv* alakot — tekintet nélkül az átadó (német) nyelvre és az alakulat idegenszerű megcsonkítottságára — így kell elfogadnunk, mert ez az alak él a magyar nyelvben. Ez annak a bizonyos *Nápoly* melletti hegnyek a magyar neve. — A *Chicagó* nevet én sem írnám *Csikágó*-nak. — Azon azonban már lehet vitatkozni, hogy a meglehetősen nagy hagyománnyal rendelkező

magyaros *Amszterdam* alakot vagy az *s*-sel írt idegen írásmódot fogadjuk el. El tudnám képzelni az utóbbi javára való döntést.

A *terasz* szót a földrajztudományban sem jogos két *r*-rel írni. Ha az *sz*-szel való írásmóddal az idegen írásmódról már úgyis letértünk, miért tartjuk meg a köznyelvi rövid *r*-es kiejtés ellenére a francia helyesírás két *r*-jét? Ez volt az alapja a bizottság döntésének a *terasz* írásmód bevezetésekor, s hogy a földrajzban mi indokolná a felemás *terrasz* írásmód fenntartását, nem tudom.

Talán kissé aránytalanul sokat foglalkoztam felszólalásomban a földrajzi nevek problémáival. Azért tettem, hogy ezzel is elősegítsem a közeledést a két álláspont között. A megértés és együttműködés szellemében igyekszünk segíteni a készülő földrajzi tankönyvek és atlaszok névadási problémáinak a megoldásában is. Remélem, a közel jövőben folytatandó újabb tárgyalásaink eredményeképpen az eddigi ingadozást teljes egység fogja felváltani a földrajzi-név-írás gyakorlatában.

#### WEGER IMRE:

A Magyar Enciklopédia szerkesztősége úgy véli, hogy az egységes magyar helyesírás terjesztésének és meggyökereztetésének egyik legalkalmasabb eszköze éppen az a két mű lesz, amelynek összeállításán dolgozik. Ezek mindegyike bizonyos mértékig maga is helyesírási szótár jelleggel fog bírni, és nagy példányszáma folytán tömegek kezén fog forogni. Ez a két mű a 24 kötetes Magyar Enciklopédia és a 2 kötetes Kis Magyar Lexikon lesz. Megjelenési idejük 1958 és 1966 között közel egy évtizedre terjed ki, mindenképpen kívánatos tehát, hogy a két mű elejétől végig helyesírási szempontból is egységes legyen.

Szerkesztőségünk — mint a helyesírási szabályzat egyik legszorgalmasabb használója — ezért azt óhajtja, hogy az új magyar helyesírás egységes, következetes, célszerű és tartós legyen, ne legyen merev, s végül nyújtson módot az Enciklopédia sajátos problémáinak megoldására. 1. Egységességet és következetességet kívánnánk az alapelvek tekintetében (különírás-egybeírás, fonetikus, ill. hagyományos írásmód stb.). 2. A célszerűség szempontját a tudományos megfontolásokból eredő gyakorlati szabályok megfogalmazásánál tartjuk kívánatosnak. A szabályok tegyék lehetővé, hogy a szabályzat használója a szabályok ismeretében egymaga, szótár stb. segítségével nélkül dönthesse el mindenkor a helyes írásmódot. 3. A tartósság igényéről a bevezetőben már szóltunk. A kiadás folyamán változó helyesírás az olvasó előtt kétségesse teheti az enciklopédia tudományos igényét. 4. A helyesírási szabályzat ne legyen túlságosan merev: most adjon módot arra, hogy a nyilvánvaló helytelenségeket ki lehessen küszöbölni. 5. Végül sajátos problémáink szempontjából elsősorban a betű, írásjel és írásjegy fogalmának tisztázását tartjuk kívánatosnak. Ez szoros kapcsolatban áll egyik fontos szerkesztési problémánkkal, a betűrendezés kérdésével, bár meggyőződésünk szerint ez nem helyesírási kérdés. Az olvasó nem a hangkép, hanem az írásképpel alapján igazodik el a betűrendben, tehát az enciklopédia szerkesztési elve csak a már szabványosított gépies módszer lehet, tekintve, hogy magyar és idegen nyelvű szavak besorolása a feladat. 6. Helyesírási tekintetben lényeges azonban az a kérdésünk, amely az idegen eredetű tudományos műszavak egységes írásmódjának kialakítására irányul. E kérdés egységes megoldása azért is fontos, mert az egyes tudományok eltérő gyakorlata zavaró tarkaságot eredményezne

az enciklopédiában. 7. Helyesírási feladatnak tekintjük továbbá a nem latin betűs írású tulajdonnevek transliterálásának kérdését. Szükséges, hogy ezt a kérdést az Akadémia — mint például a kínai nevek esetén tette — megnyugtató módon oldja meg, főként a görög, arab, valamint azoknak az ifjú népeknek írásmódja esetén, amelyek, mint például a koreai, sajátos írásjelrendszert használnak. Az átírás olyan legyen, hogy abból az eredeti írásképet pontosan vissza lehessen állítani. Ha az ilyesfajta transliterálás a kiejtéstől lényegesen eltérne, még mindig van mód a helyes hangkép megadására is.

Végül szeretném a főbizottság figyelmét felhívni arra, hogy a Magyar Enciklopédia százezer címszava olyan hatalmas nyelvténygyűjtemény, amely e két probléma megoldását, a tudományos műszavak egységesítésének kérdését és a transliterálás kérdését sikeresen előmozdítja abból a szempontból, hogy rajta mintegy kísérlet végezhető el, és ennek révén az egységes végleges megoldás kialakítható.

#### DIENES GEDEON:

Az Akadémiai Kiadó szótárszerkesztősége és lektorátusa nevében szólalok fel. Nem kívánunk alaposan átgondolt szabályokat egyedül üdvöztető módon megdönteni. Mi a gyakorlati munkánkból adódó nehézségeket kívánjuk megemlíteni és ezzel kapcsolatban néhány kérdést felvetni. Hosszabbacsán szólnék a betűrend kérdéséről, majd csupán érinteném a következőket: egybeírás, különírás, átírás, idegen eredetű szavak írása.

I. A már majdnem lezártnak tekinthető betűrend kérdésében szeretnénk néhány szót emelni az ún. *n-n-y* felfogás, ill. az *abszolút betűrendiség* álláspontja mellett (vö. DEME: HIK. 28—32). Érveink közül csak egyet-kettőt említek.

a) Az írásjegyek rendje tisztán *konvencionális sorrend*, amelyben az egymásutániség semmiképpen sem befolyásolja a hangértékeket. A szavak egymásutánjából a szótárhasználó nem von le kiejtésbeli következtetéseket, mert senki sem szokta a keresett szó kiejtését az előtte álló vagy utána következő címszóból kikövetkeztetni. Nem látjuk tehát együtt a *tympanon* és a *tyúk* szót, mint ahogy a többi idézett és nem idézett szósort sem látjuk együtt, és így egymásutánjuk sem furcsa számunkra. Amit együtt látunk, az a *t-y-m...* írásjegyek egymásutánja és külön a *t-y-ú...* írásjegyek egymásutánja. Röviden szólva: a szótárhasználó az írásjegyek egymásutánja szerint viszonyítja a szavakat, nem pedig a betűk egymásutánja szerint.

Ha valamely szó keresésekor a mai betűrendben elakadunk, mondjuk a kettőzött kétjegyű betűknél, akkor ezeket gondolatban eredeti alkotóelemeikre bontjuk — tehát pl. az *ssz-t ssz-re* —, vagyis tulajdonképpen visszatérünk az abszolút betűrendiséghez. A mai betűrend tehát a *szókereső mechanizmus* mellé még egy *szóelemző funkciót* is megkövetel. Ugyanígy pl. a *facsimile* szó keresése. Előbb kell ugyanis ismerni a *c* és *s* írásjegyek viszonyát, és csak ennek alapján találjuk meg a szót.

b) Nem kevésbé fontos szempont az, hogy szótárainkat idegenek is tudják nehézség nélkül forgatni. Az idegen nyelvekben a betű fogalma egybeesik a mostani magyar írásjegy fogalmával. (Vö. pl. az angol *c*-kezdetű szokat: *car, chair, character, cent.*) Ez az egymásután semmi zavart nem okoz. Egy idegen ennek megfelelően az *élcsapat* szót keresve mondjuk az *élcsorozatig* jut el, és joggal hiheti, hogy az *élcs-* kezdetű szavak (pl. *élcsapat*)

hiányoznak a szótárból. Ez gyakorlatilag annyit jelent, hogy ha nem keres tovább, az említett kezdetű szavak elveszettek tekinthetők számára.

c) Ismeretes, hogy a szótárszerkesztés mindinkább a mechanikus keresési módszerre épül. Ma már — egyes régebbi szótárakkal szemben — nem baj, ha az alapszót származékaitól vagy összetételeitől a betűrend miatt valamely más szó „elválasztja” (pl. *haj* — *hajcsár* — *hajcsat*), mert a mechanikus keresési ill. rendezési elv jutott előtérbe a szóelemzővel szemben.

d) Az abszolút betűrendiség két vonatkozásban hozna magával módosítást: a terminológiában és a gyakorlatban. Ezek röviden a következők: A most írásjegynek nevezett fogalmat betűnek neveznök (csak így kapna helyes értelmet maga az „abszolút betűrendiség” kifejezés is), a kétjegyű betűt pedig kétbetűs írásjegynek vagy kettős (nem kettőzött!) betűnek. De maradjunk a szabályzat terminológiájánál! A kétjegyű betűkkel kezdődő szók besorolása a megfelelő egyjegyűvel kezdődők közé, illetőleg után történhet. A sorrend csak a *cs* és a *zs* esetében változna meg, az *y* és *z* utótagú kétjegyű betűkkel kezdődőknél nem.

Az *n-n-y* felfogás elfogadásával nem lenne szükség a szűkebb és teljesebb ábécé megkülönböztetésére, és a bibliográfiák, katalógusok stb. betűrendje is azonos volna a szótárakéval. A szótárhasználat gyakorlata szempontjából tehát mindenképpen helyesebb lenne az *n-n-y* felfogás maradéktalan keresztül-vitele. Nem látjuk kétségesnek, hogy a fejlődésnek az iránya ez.

2. Az egybeírással és különírással kapcsolatban nálunk is igen sok probléma merül fel. Most itt csak annyit, hogy ezekben a kérdésekben DEME LÁSZLÓ és FÁBIÁN PÁL elvtársaktól állandóan kapunk segítséget és útbaigazítást, amiért itt is köszönetet mondunk. A problémákat megoldásaikkal együtt gyűjtjük, és szeretnők őket csoportonként eljuttatni a főbizottsághoz ellenőrzés végett.

3. Az ógörög szavak és nevek átírásának kérdése a szűkszávú 303. pontban nincs olyan megnyugtató módon szabályozva, ahogy arra szükség lenne. Ez az ógörög tárgyú művekben csak átírást enged meg, vagyis a latin közvetítés figyelembevételét nem. Ezzel szemben azóta is számos olyan mű jelent meg, ahol a szerző a latinos írásmód mellett döntött. Egyes szerzők magát az átírást sem teszik magukévá a 307. pont hatálya alá tartozó művekben. (Vö. az *v* és a *σ*, *ς* átírását.)

A fentiekre való tekintettel ógörög tárgyú művekben is a 260. ponthoz hasonló toleranciát lehetne megengedni, és a kiejtést leginkább megközelítő átírási alakokat a nagyközönség számára íródo művekben külön kellene megadni, vagy pedig meg kellene győzni a szerzőket a 307. pont alkalmazásának szükségességéről, aminek természetes előfeltétele az átírás elveinek tudományos kidolgozása. Tudjuk, hogy ez tervbe vett feladat, itt csak sürgősségét kívánjuk hangsúlyozni.

4. Az idegen műszavak írásmódjára a 267. pont ad útmutatást, amely szerint „a közkeletű idegen tudományos műszavakat magyarosan írjuk”, és ennek párja a 280. pont, amely szerint „idegen írásmód szerint írjuk a nem közkeletű, csak bizonyos szakterületen használt tudományos műszavakat”. Itt minduntalan felmerül a kérdés: meddig tart a közkeletűség? Különböző műveltségű és különböző tudományágakban járatos emberek számára ez a határ más és más.

A magyaros vagy nem magyaros írásmód közötti választás különösen ott okoz gondot, ahol különböző nyelvből eredő összetételi tagok vagy idegen

nyelvből eredő tövek és magyar képzők vagy ragok kerülnek egymás mellé. Ezeknek részletesebb szabályozására nagy szükség lenne.

Befejezésül még egy általános jellegű megjegyzést. Sokszor nehéz megállapítani, hogy egy-egy konkrét esetben melyik szabály szerint járjunk el. Ennek oka igen gyakran az, hogy egyes pontok szövegezésében ilyen kifejezések fordulnak elő, mint pl. „ilyenféle” (148. pont), „egyes szavak”, „néhány ragos” (42. pont), „alkalmi”, „hosszabb” (176., 184. pont), „közkeletű” (260, 272. pont) stb., amelyek nem szabják meg az illető paragrafus pontos alkalmazási körét. Ezek közül egyeseket lehetne taxatív felsorolással helyettesíteni, vagy a szószedetre való utalással kiegészíteni, másokat pontosabb előzetes fogalmi meghatározással körülírva használni. Tudjuk, hogy ez a legnehezebb feladatok közé tartozik, de itt a legcsekélyebb előrehaladás is sok kérdésre adhatna egyértelmű és megnyugtató választ.

#### TOMPA JÓZSEF:

TEMESI MIHÁLYnak elvi és gyakorlati tanulságokban egyaránt gazdag, élvezetes referátumához fűzött kisebb megjegyzéseim a következők:

1. Az egyik a paraszti tárgyú szépirodalmi művekben gyakori látszat-átírássra vonatkozik. Az előadó jól látja ez írás céltalanságát és romboló hatását, s ezért azt javasolja, hogy a helyesírási szabályzat tiltsa el, ill. jelölje meg alkalmazásának határait. Az itt érintett korszerűtlen és értelmetlen írói helyesírásnak pedagógiaellenes voltát akkor tapasztaltam leginkább, mikor 1947-ben mint társszerző két általános iskolai magyar olvasókönyvbe — a modern falu reális ábrázolására — szinte csak ilyen helyesírási részekkel megtűzdelt szemelvényeket tudtam beiktatni, s aztán büntetésül néhány évig tanítottam is 11–12 éves tanulóknak e helyesírási-rontó példákat. Azt is látom, hogy a ragály még terjed; pl. Walt Whitman „Utolsó könyörgés” c. versének Somlyó György készítette fordításában épp tegnap olvastam a *hagyjakot* igealak fonetikus írását („*Hagyjakot* kisiklani nesztelenül”. Alföld VI/4, 7). S mégis szerencsésebbnek tartanám, ha nem a szabályzat paragrafusai által, hanem meggyőző vitákkal, esetleg tollharcra sikerülne írónkat, költőinket e „parasztkodó” írásmódtól eltéríteni. A széles köröknek szánt szabályzatban ti. nehezen lehetne a művészi szabadság és a művészi önkény közti határvonalat világosan meghúznunk, s ez az elnagyoltság ugyancsak veszélyekkel járhat.

2. Most a rövidítések kérdéseire térnék. Igen örvendek, hogy TEMESI barátom általában helyesli e tárgyban tett néhány javaslatomat (vö. HIK. 116–22). Szeretném azonban e ponton mindjárt önmagamát kiegészíteni. Tisztáznunk kell még szerintem azt is, hogy megnyújthatjuk-e írásban a betűszónak végső rövid *a*, *e*, *o*, *ö* magánhangzóját, ha megfelelő toldalék járul hozzá, vagy pedig tiltakozunk-e ellene. Tehát: az *MTA*-t, vagy pedig: az *MTÁ*-t? Az *ELTE*-t, vagy pedig az *ELTÉ*-t? A családnevekben elfogadott gyakorlat alapján s a helyes kiejtés biztosítására én a *m e g n y ú j t á s t t a r t o m j o b b n a k*. — Egy másik részletre térve, én nem mondanám ki fő szabályul, hogy a rövidítés végén általában pontot teszünk (vö. HEXENDORF: HIK. 106), mert a nemzetközi fejlődés láthatólag nem e felé vezet (vö. AkH.: 1944, 340. pont); s ha mégis így döntenénk, akkor külön meg kell jegyeznünk valahol pl. azt is, hogy ha az összetett szónak csak előtagját rövidítjük, akkor pontot nem használunk, pl. *uő* (= ugyanő), *úigy*

(= ugyanígy) stb. — Az előadó helyesli azt a felfogást (vö. HEXENDORF: HIK. 106), hogy a mértékek és pénznevek rövidítése után „vitatható” a p o n t e l h a g y á s a, sőt ugyanezt vallja a világtájak rövidítésére vonatkozólag is; én azonban ezt nem látom nagyon követhető állásfoglalásnak. Másutt ti. ő is egyetért a helyesírásnak a nyelv „célszerű írásmódja” értelmezésével (vö. PAIS: HIK. 66), meg a magyar szabályozásban a nemzetközi alakulás szemmel tartását is helyesli. Márpedig ha e kérdésben visszatérnénk egy régebbi — pontozó — megoldáshoz, azzal sem célszerűbbé, sem az általános külföldi gyakorlathoz hasonlóbbá nem tennők rövidítésmódunkat. (Persze a célszerűséget általában én sem kívánnám kicsinyesen értelmezni.)

DEME LÁSZLÓ:

Nem annyira a referátumhoz, mint inkább a hozzászólások egy-két pontjához szeretnék hozzászólni.

1. TAKÁCS kollégám a földrajzi nevek írásának nehézségeit ecsetelte. Ráismerek benne nemcsak a földrajz szakemberére, hanem minden szakemberre, amikor beszámol arról, hogy bizonyos újítások — itt a kötőjelek — bevezetésének hatására most már sokan túlzásba esnek, s például minden-hova kötőjelet tesznek. Ilyen átmeneti nehézségek valóban vannak másutt is. Éppen ezért nagyon helyes volna, ha a további tárgyalások eredményeként a szabályzatnak szélesebb és részletesebb adaptációját tudnánk közösen elkészíteni a földrajztudományra, illetve a földrajzi nevek írására; s más szakmák képviselőivel karöltve másra is. Úgy látom, most már megteremtődtek a feltételei annak, hogy gyümölcsözően működjünk együtt, a helyesírás és a földrajz szakértői.

A *Margitsziget* és hasonlók esetében felhívnám a figyelmet arra, hogy amit következtetlenségnek értelmez a külső szemlélő — akinek fáj egy-egy ilyen eset —, az a szabályok felől tekintve legtöbbször csak kivétel. — Itt a főbizottság számára is felvetnék egy kérdést. Az utóbbi években elég sok előadást, felvilágosítást és egyebet volt alkalmam tartani a helyesírás ügyében pedagógusok, nem pedagógusok, kiadók, nyomdák és más szakmák képviselői előtt. Én úgy látom, hogy amikor majd mi a további szabályozásban tiszteletben tartjuk az egyes szakmák általános írásgyakorlatának hagyományait, meg kell vizsgálnunk, vajon az illető szakma azután tiszteli-e a mi hagyomány-tiszteletünket. Főleg pedagógusoknál, de más szakmákban is úgy láttam, hogy sokkal jobban szeretik a következetesen keresztülvitt szabályt, mint az akár rájuk való tekintettel is meghagyott kivételeket a szabály alól. Azt hiszem tehát, a továbbiakban meg kell fontolnunk, ne legyünk-e bátrabbak egy-egy szabálynak a hagyományos esetek rovására való alkalmazásában. — Hiszen most is olyasféle a helyzet, hogy a *Margitsziget*-félék főleg a földrajzos hagyománynak tett engedményként maradtak kivételek; s kik szídnak érte legjobban bennünket: a földrajzosok maguk.

2. Az átírásokat illetően a földrajztudománynak és az Enciklopédiának közös a problémája. Itt az Enciklopédia előbb jár, és azt hiszem, hogy máris sok mindenben tud segíteni a földrajzosoknak. A továbbiakban ezeket a kérdéseket meg kell oldani. Persze az egyszerű használó, a közmagyar ember, akinek a helyesírási szabályzat készült, nem ír át sem kínaiból, sem japánból stb.; szóval ez tulajdonképp nem a mostani szabályzatnak és nem is az általános szabályzatnak a feladata. Viszont olyan sok szakma problémája,

hogy — s ezt ismét a főbizottságnak mondom — komolyan sürgetnünk kell most már ezeknek az átírásokat gondo-  
zó bizottságoknak megteremtését és munkálataiknak a menetét. Itt természetesen a főbizottság aligha tehet többet, minthogy ezeket egyrészt sürgeti, másrészt amikor a tervezetek elkészülnek, akkor a magyar helyesírás szempontjából megvizsgálja és egységesíti őket. De mindenesetre valahogy nekünk is jobban kézben kell tartanunk a dolgot a továbbiakban.

3. WÉGER kollégának azt a kívánságát, hogy a szabályzat alapján minden egyes esetet jól lehessen írni szótár nélkül, — azt hiszem — nem tudná megvalósítani egyetlen helyesírási szabályzat sem; tudniillik van olyan szabály, amelynek ha pontos körvonalazását kívánjuk, akkor lényegében már nomenklatúrát kívánunk. Maradjunk az ő példájánál. Szabályunk szerint a meghonosodott idegen szavakat magyarosan, magyar kiejtésük szerint írjuk, a meg nem honosodottakat pedig az eredeti alakjuk szerint. Ez olyan szabály, amelynél pontosabb szabályt nem lehet megfogalmazni. A többi már a szótár dolga, illetőleg a szakmákon belül a szakmai nomenklatúrák dolga. Éppen az Enciklopédiában vannak nagyon helyes kezdeményezések arra, hogy minél több szakmának készüljön el a konkrét, egyes eseteket tartalmazó nomenklatúrája. Állandóan segítjük ezen a vonalon is a szabályok alkalmazását; de ismétlem, vannak olyan szabályok, amelyek természetüknél fogva nem adhatnak minden egyes esetre útbaigazítást, mert csak általános formájukban írásszabályok, de konkretizálva rögtön nyelvhasználati kérdésekké válnak.

4. Végül kitérnék még röviden a betűrendbe sorolás kérdésére is. Erről volt vitánk az Enciklopédiával, s azt hiszem, lesz is vitánk az Enciklopédiával, valamint a szótárszerkesztősséggel is. S itt azért nem egészen úgy látom a kérdést, ahogy azt többen szokták látni, hogy elég egyféle magyar ábécé stb. A helyzet az, hogy mindazok, akik az abszolút betűrendiség alapján állnak, nem a magyar ábécé alapján állnak, hanem egy olyan ábécé alapján, amelyik a magyarban véletlenül éppen nincs. Tudniillik a latin ábécé alapján, amelyik csak egyjegyű betűket ismer. Pedig az általános iskolában, amikor az elsős gyermek tanulja a betűket, akkor bizony tanul nemcsak *c* betűt, hanem *cs* betűt is, és kell is tanulnia; és tanul *zs* betűt is stb. Szóval egyszerűen nem lehet nem tudomásul venni azt, hogy van egy magyar ábécé, és ez a magyar ábécé nem azonos a latin ábécével; s amikor a besorolást csináljuk, akkor a magyar elemeket a magyar ábécé szerint kell besorolnunk, nem pedig a latin szerint.

Van még egy probléma itt, amely a görögösökkel, a klasszika-filológusokkal szemben szokott felmerülni. Nevezetesen, az a helyzet kezd kialakulni, hogy ha magyarul írjuk a görög neveket, akkor görögösen írjuk őket, de ha görögül írjuk, akkor latinosan. Azt hiszem, ez elég zavarosan hangzik. Pedig így van: ha a klasszika-filológusok maguk használják a görög neveket, akkor nem a görög kiejtés szerint, hanem a latinos alak szerint szeretnék írni. Nem tudom, hogy ha egyszer olyan éles megfogalmazásban ébresztjük rá őket erre a tényre, mint a fentebbi, akkor mennyire ragaszkodnának még ehhez a kissé felemás gyakorlathoz.

5. Végül szeretnék kapcsolódni ÚJVÁRY LAJOSnak ahhoz a megjegyzéséhez, hogy szerinte a tudományos eredmények megteremtése után hosszú időre előre lehet szabályozni és rögzíteni a helyesírást. Hogy ez az idő milyen hosszú lehet, azt nem tudom. De hogy a helyesírás tudományos tanulmányo-

zása a „Helyesírásunk időszerű kérdései” című kötettel nem befejeződött, hanem csak megkezdődött, azt — azt hiszem — mindannyian érezzük. Magam a főbizottság elé szeretném majd terjeszteni azt a szándékot, hogy feldolgoznom részletes monográfiában az akadémiai helyesírás történetét — természetesen mai problémáival együtt —, s azt hiszem, nagyon sok minden lesz még, amit nekem abban a monográfiában és a monográfia bírálójának és a hozzászólóknak ki kell dolgoznunk. Hogy meddig lehet — mondom — változtatlanul hagyni a helyesírást, bármilyen alapos körültekintés után is, ez nem elméleti, hanem gyakorlati kérdés, s erre nem tudok most válaszolni; talán elkészítendő monográfiám e kérdés megoldásához is közelebb visz majd.

#### MIKLÓS RÓBERT:

Mint a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet magyar tanszékének munkatársa azokról az eseményekről szeretnék beszámolni, amelyek a helyesírási szabályzat tizedik kiadásának kötelező iskolai bevezetése óta történtek.

A Központi Pedagógus Továbbképző Intézet — mint a vidéki nevelők továbbképző intézménye — első félévi munkatervében a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulattal karöltve az ország legkülönbözőbb részeiben tartott helyesírási előadásokat, illetve helyesírási megbeszéléseket. Kezdetben nehézségekkel talákoztunk, de ezek a nehézségek csak addig voltak meg, míg el nem oszlattuk a nevelőknek azt a téves hiedelmét, hogy a helyesírási szabályzat tizedik kiadása merőben új elveken nyugszik, hogy szinte újra kell tanulni a magyar helyesírást. A nevelőktől azt kívánjuk, hogy ne is használják az iskolai gyakorlatban az „új helyesírás” kifejezést, hanem ehelyett a helyesírás egyes módosításairól beszéljenek. A nevelők be is látták, hogy ez a felfogás a helyes. Két hónap leforgása alatt természetesen nem lehet felmérni az iskolákban elért eredményeket. Annyi azonban máris megállapítható, hogy a nevelők igen nagy része hálásan fogadta a szabályzatot. Nagyon sok helyen találkoztam olyan nevelővel — különösen a középiskolákban —, aki beszerezte a tanulókkal a szabályzatot.

Egy-két kívánságot is szeretnék előadni. Nem egy helyen felvetődött az a kérdés, hogy a helyesírási szabályzat 10. kiadásának szójegyzéke — legalábbis helyenként, például a *bölcsesség* szónál — miért nem alkalmazta a régebbi, a 8. és az azt megelőző kiadásoknak ama gyakorlatát, hogy utaló számokkal hivatkozott a megfelelő szabályra. Ezt a nevelők hiányolták, mert egyes szavaknál jó volna, ha a nevelők utánanézhethetnének, hogy milyen elv alapján történik a szó helyesírása.

A nevelők másik kívánsága inkább az Oktatásügyi Minisztériumra és közvetve a Továbbképző Intézetre vonatkozik. Szükségesnek tartanák iskolai használatra szolgáló szójegyzék kiadását. Olyan helyesírási szójegyzéket kívánnak, amelyben nincsenek szabályok, hanem csak egy könnyen kezelhető példatár. Erre a szójegyzékre természetesen az általános iskolákban lenne elsősorban szükség. Ugyanis míg a középiskolai tanulók megfelelő útmutatás után az egész szabályzatot nagyszerűen tudják már használni, az általános iskolákban két okból nem ez a helyzet. Az általános iskolai tanulók egyrészt nehezen tudnak tájékozódni a helyesírási szabályzat szójegyzékében, másrészt pedig — s ez természetszerű — a helyesírási szabályzat szójegyzéke nem az ő sajátos igényeikre való tekintettel van összeválogatva. Annál is inkább



szükség lenne egy központilag összeállított iskolai „nehéz szavak jegyzéké”-re, mert egyes megyékben (például Bácsban) máris sokszorosított, sőt nyomdailag előállított szójegyzékek forognak közkezen. Nem kell bővebben fejtegetnem, hogy az ilyen magánjellegű kezdeményezések mennyi veszélyt rejtenek magukban a helyesírás egysége szempontjából. Egy hivatalos szójegyzék, amely kiegészítené a nevelőknek fentebb előadott óhaját, feleslegessé és ezáltal lehetetlenné tenné a Bács megyeihez hasonló szójegyzékecskéik keletkezését.

EGEDY MÁRIA:

Az előttem felszólalt Miklós Róbert kartársam szavaihoz a következőket szeretném hozzáfűzni: Az új helyesírási szabályzat országos hatállyal készült, tehát nyilvánvalóan több annál, mint amennyit általános iskolás tanulóinktól megkívánhatunk. Talán helyes lenne, ha az Oktatásügyi Minisztérium az Akadémia jóváhagyásával megállapítaná, hogy egy átlagosan művelt, azaz nyolc általános iskolát járt embernek a magyar helyesírás szabályaiból mit kell feltétlenül tudnia, és ezt a szabálmennyiséget (250—150) egy megfelelő szójegyzékkel ellátva egy külön iskolai kiadványban a tanulók kezébe adhatnánk. Ennek önálló kezelését, teljes egészében való elsajátítását azután már megkövetelhetnénk tanulóinktól.

CZITROM LÁSZLÓ:

A nyomdák és a kiadók részéről kívánok felszólalni az egységes magyar helyesírás biztosítása érdekében.

Nagy pozitívum a Szabad Nép és a nyomdák igyekezete a szabályok alkalmazásában, de komoly nehézségeket okoznak egyes szerzők a szabályoktól eltérő kívánságaikkal. A nyomdász nem egyszer arra kényszerül, hogy a szabályzattól eltérően szedje ki a kéziratot. Egy műszaki tankönyv írója például ragaszkodik a *sztabil*, *ricinus*, *virusz*, *desztruktív*, *szkéma*, *konsztans* alakhoz, s akaratának érvényesítésére lehetőséget ad a kiadválalattal kötött szerződése. A földrajz szakos szerzők a magyar köznyelvben meghonosodott nevek helyett *Vesuvio*, *Appennino* stb. idegen alakokat írnak. Az Akadémiának meg kellene határoznia a tudományos művekben alkalmazható eltérések mértékét, és a Kiadói Főigazgatóságnak, valamint a kiadóknak hatáskörükben kellene a szerzői túlkapások ellen védekezniük.

A mai értekezleten elhangzottakhoz kapcsolódva a következőkre hívnám föl a figyelmet: Helyeslem, hogy a kettőspont utáni felsorolásokat pontosvesszővel választjuk el egymástól, de ha a felsorolt részek több mondatra tagolódnak, a pont és a nagy kezdőbetű a helyesebb. — A rövidítéseket a leghelyesebb a mai gyakorlatnak megfelelően alkalmazni. A mértékek, jelek és a nemzetközileg ismert rövidítések megmaradnának pont nélkül, a többi rövidítést a 10. kiadás szabályai szerint ponttal íránk továbbra is. A műszaki könyvek képletei és különleges szövegei is ezt a megoldást kívánják. — Ugyanezért helyes az ötjegyű és az ennél nagyobb számoknak hézaggal való tagolása. A pont a szorzóponthoz, a vessző a tizedesvesszőhöz hasonlít, és zavart okozhatna, ha ezeket használnánk. A nemzetközileg bevált gyakorlat is a hézaggal való tagolás. — Az ógörög szavak átírásával kapcsolatban sok a bizonytalanság. Sajnos, több fontos szó, pl. *Püthagorasz* (?), *Thuküdidész* (?) hiányzik a szótárból. Egyes ókori nevek magyaros alakja vitatható (pl.

*Achilles, archimedesi* csavar). — Az idegen szavaknak és a műszaki nyelv szavainak helyesírására nézve az Akadémia kiadásában megjelenő szótáraknak kellene megbízható írásmódot tartalmazniuk. — Végül a helyesírási szótár szerkesztését és technikai kivitelét illetőleg az alábbiakat javasolom: a szavak mellett a korábbi kiadásokhoz hasonlóan tüntessük fel a vonatkozó szabályokra utaló számot, a többféleképp is értelmezhető alakokat minden lehetőség szerint fejtjük ki (pl. *jobboldali párt*; de: *jobb oldali folyosó*), a szótári részt is álló betűkből szedessük.

## TEMESI MIHÁLY VÁLASZA

Az elhangzott felszólalások közül csak azokra szeretnék válaszolni, amelyekre eddig még nem reflektáltak, illetve amelyekkel nem értek egyet.

1. ÚJVÁRY LAJOS szerint a helyesírási változások nem mindig a nyelv, hanem a nyelvszemlélet változásának következményei, s így a nagyobb időközökben való, lényegesebb változtatások is elkerülhetők, ha megfelelő szemlélettel és tudományos pontossággal végeztük a szabályozást. Úgy vélem, hogy egy leegyszerűsített vagy csak a hagyománytól szentesített forma az angol és a francia helyesíráshoz hasonlóan a magyar helyesírás megmerevítését szolgálná. Ezzel szemben a meglevő helyesírási elvek alapján a köznyelvi kiejtéshez és a nyelvi változásokhoz való alkalmazkodás miatt időnkint szükség lesz a későbbiekben is a helyesírás változtatására.

2. Egyetérthetünk WÉGER elvtárssal abban, hogy a Magyar Enciklopédiában felhasznált és a Helyesírási Főbizottsággal együtt kidolgozott anyag a maga egyneműségével helyesírási vonatkozásban is irányt mutasson. E feladat megoldása azonban lehetetlen az akadémiai helyesírási nagyszótár nélkül. A Magyar Enciklopédia csak akkor tartalmazhat időt állóan szabályozó anyagot, ha előzetesen kidolgozott helyesírási nagyszótárra épül. Ez a kettő egymással elválaszthatatlanul összefügg.

3. FÁBIÁN kollégám nem ért egyet velem abban, hogy a helyesírás rendszere nyelvtani alapokra épül. Elgondolásom nyilvánvalóan nem egy szűkre szabott leíró nyelvtani rendszer követését jelenti, s közel áll ELEKFI ama felfogásához, hogy a szabályok rendszerezésében a nyelvi kifejező eszközök jellegzetes típusaihoz igazodjunk. Ezek minden elképzelhető nyelvtani rendszerezésben így is, úgy is megvannak, tehát a helyesírási szabályzat írásrendszerünk teljes szétzilálásának veszélye nélkül követhető.

4. ELEKFI kartárs DEME LÁSZLÓ megállapításaival kapcsolatban több módosítást javasol a kiejtési és a szóelemző (leíró alaktani) elv megfogalmazásában. Kétségtől megfontolandó például az „élő szóelemekre” vonatkozóan az ő javaslata. Az írásjegy és a betű azonosítása az AkH. 1945.-ben ugyan megtörtént, ez azonban nem jelentheti a latin betűrendnek megfelelő egysíkú ábécé létrejöttét DIENES GEDEON felfogásának megfelelően. Az írásjegy egymásutánját a betűrenddel azonosítva zavar keletkezne a magyar betűrend használatában a többjegyű betűknél, s ezért ebben a kérdésben DEME LÁSZLÓ felfogásával teljes egészében egyetértek.

5. ÚJVÁRY LAJOS több megfontolandó kérdést vetett fel az összetételek írására vonatkozólag. A csak lexikológiai és szintaktikai, továbbá a csak szintaktikai vonatkozású szókapcsolatok helyesírása valamilyen formában

nyilvánvalóan elkülönítendő, — s amennyiben az összetétel a különírás és egybeírás alapja, erre kell ezt visszavezetni, s így kell megoldani.

6. Nem érték egyet ELEKFI kartárssal abban, hogy a *-szerű, -féle* képzőszerű utóragok nem foghatók fel képzőknek, mert ezek „képzőszerű melléknevek”. Úgy vélem, ha már egyszer elismeri „képzőszerű” voltukat, akkor el kell fogadnia, hogy velük nem összetételeket, hanem képzett szokat alkotunk, tehát az AkH. 1954. helyesen alkalmazta ezt az elvet a helyesírásban. Az ELEKFI-től felvetettéket csak abban az esetben tudnám elfogadni, ha az irodalmi nyelvi anyagból vett bőséges példatárral igazolni tudná, hogy ezek valóban nem képzések, hanem összetételek.

7. A földrajzi nevek helyesírásával kapcsolatos javaslatomra visszatérve hangsúlyoznom kell, hogyha a földrajzi nevek egyik csoportjában (*Baranya megye, Ady Endre utca* stb.) a szabályzat elhagyta, és helyesen hagyta el a kötőjelet, ugyanazzal a meggondolással elhagyható a földrajzi nevek nagy többségében, ha ezek nem mondhatók összetételeknek. Tehát a *Margitsziget* semmiképpen sem írható egybe, hiszen nem összetétel a szó lexikológiai vonatkozásában, s egyébként is a földrajzi nevek alapformáit különvagy kötőjellel írjuk. Egybeírunk a köznyelvi használatban kialakult és az irodalmi hagyománytól elfogadott állandó szókapcsolatok közül csak az összetételeket lehet, mint pl. *Hegyalja*. Minthogy a szabályzat a köznyelvi használatot veszi figyelembe, a *Bükk alja* különírandó, noha geomorfológiai egység, ti. a jelölt birtokos szerkezet a különírás-egybeírás szabálya szerint nem írható egybe, ha nem valódi összetétel. Egyébként pedig mindazok a földrajzi nevek, amelyeket a hagyomány magyar nevekként elfogadott, továbbra is a magyar köznyelvi használat szerint írandók, tehát *Tiberis*-t írunk, mert ez a magyar neve és nem *Tevere*.

8. Itt utalok arra is, hogy a szabályzat — egyes felszólalóktól eltérően — mindig különbséget tesz a „meghonosodott” és a „közkeletű” műszó használatában: a meghonosodott a magyarrá lett jövevényszavak megjelölése, a közkeletű pedig a köznyelvben elfogadott, tehát közhasználatú idegen szavak magyaros helyesírásának alapja.

## BENKŐ LORÁND ELNÖKI ZÁRÓSZAVA

1. Amióta az emberiség történetében a szabályozott írásbeliség szükségessége fölmerült, mindenütt, minden jelentősebb helyesírási változtatáskor jelentkezett kisebb-nagyobb ellenhatás az új írásszabályokkal szemben. Az ellenkezők gyakran népes tábora mindenhol sokrétű szokott lenni: helyet foglalnak benne a jószándékú, gyakran nem is helytelen meggondolásból ellenzőktől kezdve a megrögzött maradiakon keresztül a rosszindulatú, szándékos bajkeverőig a legkülönbözőbb típusok. Így volt ez nálunk is az új akadémiai szabályzat megjelenése után, s az ellenhatás okai természetesen itt is ugyanazok voltak, mint másutt.

Nálunk és külföldön egyaránt számtalanszor elhangzott már az a fel-tétlenül igaz megállapítás, hogy a helyesírás szabályozását nem lehet teljes közmegegyezésre elvégezni, hogy képtelenség lenne mindenkinek az elképze-léseit százszázalékosan kielégíteni. Ez azért van így, mert a nyelv élő, változó, egyazon korban is sokrétű volta, az írásgyakorlat szinte egyénenként változó

ezerszínű hagyománya, megszokása, beidegzése, valamint az egymástól — magától értetődően — el nem határolható helyesírási elvek alkalmazásának többféle lehetősége a szabályoknak egyértelmű, mindenki nyelvérzéke, beidegződése, elképzelése számára egyformán kielégítő megállapítását már eleve lehetlenné teszi. E ténynek logikus következményeként a nyelvtudománynak nincs és nem is lehet olyan módszere, olyan eljárásmódja, amelynek felhasználásával a helyesírási szabályok megállapításakor kínálkozó sokféle, közel egyenlő értékű lehetőség közül ki lehetne választani egyet mint tökéletesen jót és igazat, s el lehetne vetni a többi, mint teljesen rosszat és helytelent.

Persze a szabályok vitathatósága, mindenkit ki nem elégíthető volta korántsem jelenti azt, hogy a helyesírás szabályainak pontos és részletes megfogalmazásáról, az írásgyakorlat egységességének egyre jobban való megszilárdításáról lemondjunk, hiszen az egységes helyesírás az egységes nemzeti művelődés egyik legfontosabb záloga. — Az írás normájának kialakításához természetesen akkor is szükséges a megegyezés, ha annak eredménye nem is elégíthet ki mindenkit. Az is világos, hogy ennek a megegyezésnek a többség véleményén kell alapulnia, s így magától értetődően kirekeszti a gyakran számottevő kisebbség véleményét. Az írás sajátos jellegével függ össze, hogy szinte külön-külön minden írásszabálynál kialakul a pártolók és az ellenzők tábora, s az egyén szabályonként változóan kerül — elvi álláspontjától, megszokásától, nyelvérzékétől sodortatva — hol a többség, hol a kisebbség táborába. Ennélfogva — a rosszindulatú bajkeverőkön kívül — talán nincs is olyan egyén, aki a szabályoknak nagy többségével ne értene egyet, de igen nagy azoknak a száma, akik óriási kombinációs változatossággal hol ezzel, hol azzal a szabállyal nincsenek kibékülve, s talán nincs is olyan egyén — a szabályok közvetlen megfogalmazóit is beleértve —, aki minden szabállyal teljesen elégedett lenne.

Vitázni lehet, sőt helyesírásunk továbbfejlesztése érdekében gyakran kell is azon, hogy a többségi alapon történt megegyezés részletei vajon minden tekintetben megfelelőek-e vagy sem. Egyet azonban — bármilyen legyen is véleményünk — nem szabad megtennünk: egyénieskedő, a megegyezésektől eltérő, „csakazértis” írásgyakorlattal nem szabad megbontani a több nemzedék erőfeszítésével létrehozott, tovább csiszolt, egyre inkább egységesülő magyar helyesírást. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy közvéleményünk nagyon hamar belátta e tények igazságát, elfordult az akadémiai szabályzat hitelét lejáratni akaró, rosszindulatú megnyilatkozásoktól, s a legvérmesebb várakozáson túlmenő gyorsasággal közgyakorlattá tette az új szabályokat. Alig egy esztendővel „A magyar helyesírás szabályai” 10. kiadásának megjelenése után a sajtó, az iskola, sőt nem kis mértékben az egyéni írásgyakorlat terén is egyre kevesebb jelét találjuk az új szabályok megkerülésének, illetőleg az egységes magyar írásbeliség lazításának. Talán nem ok nélkül hisszük azt, hogy az új akadémiai szabályzatot ismertető, magyarázó kiadványaink — közöttük a ma megvitatásra került munka — jelentősen hozzájárult a helyzet ilyen kedvező alakulásához, illetőleg más síkból szemlélve a dolgot: e kiadványok feltűnő közönségsikere közvéleményünk helyes állásfoglalásának tükrözője.

Az elmondottakat figyelembe véve ne csodálkozzék senki azon, hogy mai ankétunkon a szakemberek, sőt a nyelvészek is gyakran vitatkoztak egymással egyes helyesírási részletproblémákon. Sohasem titkoltuk, hogy mi sem értünk minden részletben teljesen egyet, noha a szabályzat

e g é s z é n e k megítélésében nincs közöttünk lényegesebb eltérés. A továbbiakban magam is kiragadok egy-két olyan részletet TEMESI MIHÁLY barátom kitűnő, számos új gondolatot ébresztő előadásából, amelyről én másként vélekedem, mint ő.

2. TEMESI referátumában fölvetette, hogy a helyesírási szabályok tárgyalását „a lehető legteljesebben” a nyelvtani rendszerre: a hang, a szó és a mondat hármasságára kellene felépíteni. Ez az ötlet nem most merült föl először, ezért is tértem ki rá egy-két mondatban a HIK. bevezetőjében. Mivel ott — helyhiány miatt — érvek nélkül tett ellenző kijelentésem természetesen nem győzhette meg TEMESIT álláspontja erősen vitathatóságáról, most röviden igyekszem megvilágítani véleményemet, jelezve egyúttal, hogy teljesen egyetérték mindazzal, amit FÁBIÁN PÁL TEMESI ötletével szemben mostani hozzászólásában felhozott.

A félreértések elkerülése végett mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a két álláspont közt csupán a sorrendi kérdésben van eltérés, mivel a helyesírási szabályokat természetesen lehetetlen a nyelvtani ismeretekre való támaszkodás, az azokkal való legszorosabb összefüggés nélkül tárgyalni, s így lényegében minden helyesírási szabályzat nyelvtani tudnivalókra építve. A TEMESITől felvetett kíváncsi azonban ezen túlmenően az volna, hogy a helyesírási szabályokat ne az írásrendszer sajátos — a nyelvtani rendszerrel nem mindenben egyező — belső összefüggései szerint csoportosítva, hanem a nyelvtani összefüggések csoportjaiban, a nyelvtani ismeretek szokásos sorrendjére támaszkodva kellene tárgyalni.

Mivel a helyesírási szabályzatok használata elsősorban gyakorlati probléma, nézzük meg, milyen gyakorlati előnyei és hátrányai lennének a nyelvtani sorrendre való átállásnak. Nem beszélve most azokról a FÁBIÁN érintette problémákról, hogy az átállással egyrészt több mint százhusz éves hagyományt törnénk meg, másrészt a nyelvtan felépítése nagyon is vitatott, korántsem kikristályosodott kérdés, mutassunk rá először is arra, hogy a s o r r e n d i k é r d é s m a g a n e m i s d ö n t ő f o n t o s s á g ú a szabályzatok (nem tankönyvek!) szerkesztésében. — A hivatalos helyesírási szabályzatok nálunk és külföldön egyaránt elsősorban nem didaktikai célokra készülnek; nem arra valók, hogy használóik — nyelvtani ismereteik sorrendjében haladva — olvasmány- vagy tanulásszerűen, az első szabálytól az utolsóig átvéve sajátítsák el a helyesírást. E szabályzatok egy-egy nyelv összes írásszabályainak paragrafusrendszerű törvénykönyvei, használóik bennük általában „ad hoc” paragrafusokat keresnek, s az őket érdeklő paragrafusok megértését rendszerint nem kötik össze a környező paragrafusok nyelvtani rendszerének sorrendjébe való beillesztéssel. Éppen ezért lett a gyakorlat elsőrendű kíváncsi az, hogy a szabályzatokban mindegyik paragrafus önmagában, környezete nélkül is megérthető — természetesen nyelvtani alapon is teljesen megérthető — k e r e k e g é s z legyen. Mindebből következik, hogy a gyakorlat számára a nyelvtani rendszer sorrendjével vajmi kevés segítséget adhatunk. Persze egészen más kérdés a helyesírás iskolai tanítása, most azonban nem erről van szó.

Ha a fentiek alapján a hivatalos helyesírási szabályzatok sorrendi kérdése általában sem látszik a szerkesztés elsőrendű problémájának, vajon miért választjuk mégis inkább az í r á s r e n d s z e r n e k, mint a nyelvtani rendszernek összefüggéseit, sorrendjét? A feleletet megint a gyakorlati kíváncsiak szemmel tartása adja meg: a szabályzat használója az őt érdeklő

paragrafust vagy paragrafusokat sokkal könnyebben találja meg az írásrendszer, mint a nyelvtani rendszer összefüggései alapján, hiszen magára a keresésre is az írás és nem a nyelvtan problémái indítják. — Vegyünk egy-két példát! Ha valaki bizonytalan abban, hogy mondjuk a *karlócai béké*-t kis vagy nagy kezdőbetűvel kell-e írnia, s e problémájára a szójegyzékben nem talál útmutatást, nem nyelvtani kategóriák szerint fog keresgélni (ha egyáltalán el tudja dönteni a nyelvtani kategória kérdését), hanem nyilvánvalóan a kezdőbetűk problémakörét nézi meg. Ha valaki egy bonyolult összetett mondat végén a kérdőjel kitételének bizonytalanságával kerül szembe, nagyon valószínű, hogy a szabályzatban a kérdőjel használatának módja és nem bizonyos mondat típusok után fog kutatni. — Nem kell talán különösebben bizonygatni, hogy a különírás-egybeírás vagy az elválasztás problémáit a gyakorlat szempontjából helyesebb ilyen címen és összefüggésekben tárgyalni, mint egyrészt a szerkezetekre és összetételekre szétszakított nyelvtani kategóriák, másrészt a szótagolás szerint, nem is szólva arról, hogy az összetétel = egybeírás, valamint a szótaghatár = elválasztás elvét a hagyomány, az egyszerűsítés stb. sok esetben egészen elmossa, alkalmazhatatlanná teszi. — Vajon mi haszon származnék például abból, ha az ortográfiai összefüggések szemmel tartásával kialakított, mostani szabályzatunkban is együtt tárgyalt *í, ú, ű* írásmódjáról szóló fejezet részeit szétdobálnánk egymástól, s részben az igék, részben a főnevek, részben a toldalékok írásmódját tárgyaló fejezetekben helyeznénk el? — Számításba kell továbbá azt is venni, hogy az írásgyakorlatnak igen sok olyan problémája van, amely többé-kevésbé független a nyelvtani rendszertől: betűrend, átírás, rövidítések, írásjelek egy része stb.

Semmiképpen nem a véletlennel, hanem gyakorlati szükségességgel magyarázandó tehát a hivatalos helyesírási szabályzatoknak nemcsak magyar, hanem jórészt külföldi viszonylatban is — az a h a g y o m á n y a, amely nem a nyelvtani, hanem az ortográfiai rendszer sajátos belső összefüggéseire építi föl a helyesírási szabályokat. Ha erről a hagyományos útról letérnénk, nem cselekednénk helyesen. Ezért beszéltem én a HIK. bevezetőjében arról, hogy a hivatalos helyesírási szabályzatban a nyelvtani rendszerre való áttérés „az írásrendszer teljes szétzilálásának veszélyét” rejtene magában, s kísérletezni vele éppen ezért nem célravezető. Ezt a véleményemet természetesen továbbra is fenntartom.

3. A Magyar Nyelvőr ez évi 3. számában SZÉPE GYÖRGY írt figyelemre méltó ismertetést a most megvitatott tanulmánygyűjteményről (LXXIX, 355—9). SZÉPE egy helyen említi azt, hogy a műben sajnálatosan kevés „az idegen ortográfiák felé való kitekintés”, csupán a kötet „idősebb szerzői” élnek ezzel a lehetőséggel (i. h. 356). Úgy látszik, SZÉPE e megállapítását veszi át vagy teszi magáévá TEMESI, amikor erről a kérdésről az előbb említetthez hasonlóan nyilatkozik. — A kérdés valóban nem lényegtelen, érdemes rá még egyszer röviden kitérnünk.

Mindenekelőtt azt szeretném megmondani, hogy a kötet „idősebb” és „fiatalabb” szerzőinek ilyen szempontú szembeállítását nem teljesen jogos, mert nem teljesen igaz tényeken alapszik. Nekem a kötet szerkesztése közben nem tűnt fel semmi ilyesmi; de hogy ne csupán emlékezetemre hagyatkozzam, pontosabban is utána néztem a dolgoknak. Azt találtam, hogy a kötet három „idősebb” szerzőjének a cikkeiben összesen hét mondat utal idegen írásvonatkozásokra (ezekből négy egy cikkben található). Nem akarom itt

statisztikai adatok felsorolásával tölteni az időt, csak megjegyzem, hogy idegen ortográfiákra vagy a nemzetközi írásszokásokra történő nem egy utalással a „fiatalabb” szerzőknél is találkozhat a figyelmes olvasó.

De a tényeken túlmenően: az idegen helyesírási vonatkozások is merete nem okvetlenül tévesztendő össze ezeknek a cikkekben való említésével. „A magyar helyesírás szabályai” 10. kiadásának kéziratban levő hatalmas előkészítési anyaga bőven tanúskodhatik arról, hogy az éveken át folyó munkálatok során az említett „fiatalabb” szerzőknek nemcsak elég alkalmuk, de sokszor már túlságosan is terhes kötelességük volt alaposabban megismerkedni nemcsak az idegen írásrendszerek általános vonatkozásaival, de a számos idegen helyesírási reform részletkérdéseivel is. — Hogy ebből az ismeretanyagból vajmi keveset építettek be a most megvitatásra került kötet egyes tanulmányaiba — mint ahogy az „idősebb” szerzők is igen ritkán élnek ezzel a lehetőséggel —, annak megvannak a maga sajátos okai. — A felsőbb szervektől megszabott (így is jelentősen túllépett) terjedelem kivétel nélkül minden szerzőt, öregot és fiatalot egyaránt a kérdések szinte dióhéjba való összezsúfolására kényszerített. Ilyen helyzetben a szerzők nagyon helyesen elsősorban arra törekedtek, hogy a magyar írásrendszer részletproblémáinak történeti fejlődését legalább vázlatosan ismertessék.<sup>1</sup> Világos ugyanis, hogy egyrészt a magyar helyesírási rendszer felépítését, másrészt ennek további fejlesztését egészében és részleteiben e belső (bár persze nem külső hatás nélküli) történeti fejlődés határozza meg. Az idegen ortográfiák ebben a vonatkozásban nem elsőrendűen irányt mutatók; tanulságaik részletes bemutatása, a magyar fejlődéssel és mai rendszerrel való összevetésük tehát szükség esetén a tárgyalási módszer célravezetőségének különösebb csökkentése nélkül elhagyható vagy minimálisra zsugorítható. — Különben sem vagyok meggyőződve arról, hogy kérdéses kiadványunkban a helyhiány kiküszöbölése esetén az összehasonlító módszer nagyobb arányú érvényesítése lett volna helyénvaló. Nem akarok itt mások nevében beszélni, de aligha hinném, hogy például a betűrendről DEME tollából származó cikknek jót tett volna, ha a mostani formájában igen világos, logikus mondani-valót a szerző teletűzdelte volna az itt igazán óriási számban kínákozó összehasonlításokkal: idegen írásrendszereknek egymástól is nagyon különböző tanulságaival.

Mindezzel korántsem akarom azt mondani, hogy az idegen helyesírási rendszerek tanulságait a magyar helyesírással foglalkozó nyelvészeti irodalomban általában jelentéktelennek minősítsük és elhanyagoljuk. Nagyon tanulságos volna például összeállítani a második világháború után Európában történt viszonylag nagyszámú helyesírási reform vagy nagyobb módosítás összehasonlító történetét. — Érdemes volna az elég nagyszámú nemzetközinek mondható írásszokást is feldolgozni, s a magyar megoldásokat ezek fényénél megvizsgálni. — Egyszer-egyszer hasznos lehet idegen ortográfiai tényekkel érvelni bizonyos helyesírási megoldások, illetőleg változtatások részletkérdéseiben akkor is, ha viszonylag egységesnek mondható nemzetközi szokásra nem

<sup>1</sup> KNEZSA ISTVÁN helyesírástörténeti művei ezt a feladatot igen tiszteletre méltó eredményeik és rendkívüli hasznosságuk ellenére sem oldották meg, főként azért, mert jóformán csak a hangjelölés kérdéseivel foglalkoznak: így helyesírásunk történetének legtöbb fontos részletét (különírás-egybeírás, kis és nagy kezdőbetűk, elválasztás, írásjelek, rövidítések stb., stb.) szinte alig vagy egyáltalán nem érintik.

tudunk is rámutatni; de itt már nagyon óvatosaknak kell lennünk, mert a tanúságtételül hívott idegen írásrendszerek vallomása a dolog természeténél fogva nagyon gyakran mond ellent egymásnak. Hogy csak egy példát említsek: furcsa helyzetbe kerülhetne az, aki a különírás-egybeírás magyar megoldásait úgy akarná érvekkel támogatni, hogy egyrészt az olasz és francia, másrészt az orosz és német helyesírás tényeit hozná föl párhuzamul, s összehasonlító módszere persze nem válna rugalmasabbá, finomabbá azzal, ha céljainak megfelelően csupán az egyik idegen írástípust említené a másik elhallgatásával.

Mindent egybevetve, ne feledjük el azt, hogy eddig nagyon szegényes tudományos igényű helyesírási irodalmunk még odáig sem jutott el, hogy helyesírásunk belső magyar fejlődésének elvi és gyakorlati problémáit teljesen tisztázza. A „Helyesírásunk időszerű kérdései” című kiadvány is elsősorban ilyen vonatkozásban akart előbbre jutni. Nem lehet azonban kétséges, hogy az összehasonlító helyesírási kutatások megindítása és e téren a helyes, gyakorlati szempontból is célravezető módszer kialakítása eljövendő fontos feladataink közé tartozik.

4. Igaza van TEMESinek abban, hogy jó lett volna, ha kiadványunk a magyar helyesírás alapelveivel külön cikkben foglalkozott volna. Azt azonban nem gondolom, hogy ez a cikk bárkinek a tollából is egy csapásra elintézhetette volna a kérdést. Hogy e téren még koránt sincs minden tisztába téve, arra éppen kiadványunk egyes tanulmányainak többszörös ellentmondásai mutatnak rá.

Az Akadémia helyesírási szabályzatai több évtized óta tartalmazznak rövid utalásokat a három helyesírási alapelvre: a kiejtés, a szóelemzés és a hagyomány elvére vonatkozóan. A kérdést tudományosan azonban még senki nem vizsgálta meg: nem teszi ezt meg KNIEZSA munkája (A magyar helyesírás története; vö. 22—3. l.), és nem ezzel az igénnyel készült az én TEMESItől említett MNy.-beli cikkem sem (L, 179 kk.). Mostani kiadványunk e téren elég jelentős változást hozott — nem kis mértékben DEME LÁSZLÓ érdeméből.

Ma már mindenesetre világosan látjuk, hogy főként a szóelemző és a hagyományos írásmódról szóló régebbi felfogásokat többé-kevésbé meg kell változtatnunk; szükségesnek tartjuk továbbá azt, hogy e kérdések a jövőben ismételten részletes tárgyalásra kerüljenek, mivel a szabályzat új kiadása előtt minden ide vonatkozó problémát megnyugtató egyetértésben le kell zárunk.

Ami a szóelemző írás „etimologikus” voltát illeti, itt korántsem látok akkora nehézséget, mint DEME és nyomán TEMESI. A szóelemző írást azért neveztem „etimologikus”-nak, mert az *etimológia* szónak nemcsak nyelvtörténeti értelemben vett ’szófejtő’, hanem leíró értelemben vett ’szóelemző’ jelentéstartalmat is tulajdonítottam, összhangban azzal a nem új s tőlem sem először vallott felfogással, hogy a diakron és a szinkron szemlélet merev szétválasztása nem célszerű.<sup>1</sup> Készséggel elismerem azonban, hogy az elnevezés maga megtévesztő lehet, sőt DEME nyomán azt is, hogy a helyesírási alapelvek szempontjából a leíró alakítani elemzésnek külön is fontos szerepe van.

5. Nem értem egészen azt, amit TEMESI az *éjszaka* írásmódjáról mond.

<sup>1</sup> Csupán mellékesen jegyzem meg, hogy az *etimologikus* megjelöléssel a Helyesírási Főbizottság is egyetértett — így került bele a szabályzatba.



Először is velem szemben nem kellett „kimutatni”, hogy az *éjtszaka* írásmód „sem volt<sup>2</sup> jogosulatlan”, hiszen én ennek az ellenkezőjét soha sem állítottam. Másodszer az *éjtszaka* írásmód régi és nagy irodalmi hagyományát (vö. MNy. LI, 357) tekintve csodálkozom azon, hogy TEMESI csak azért nem tartaná helyesnek az *éjtszaka* forma visszaállítását, mert az ilyen újabb döntés a helyesírási egység kialakulását hátráltatná (szavaiból tudniillik csak azt olvashatom ki, hogy máskülönben helyeselné a visszahozatalát).

6. TEMESI referátumában céloz arra, hogy a hagyományos írásmóddal foglalkozó fejezet „feltűnő szűkszavúsága”-val elűt a másik két helyesírási alapvetet tárgyaló, viszonylag hosszabb fejezet jellegétől. Ez igaz, de szintén megvan a maga oka.

Mivel az új akadémiai szabályzatnak „A hagyományos írásmód” című fejezetében nincsenek olyan szabályok, amelyekben nagyobb módosítás történt volna, most megvitatott kiadványunk tervezetében — a kitűzött céloknak megfelelően — nem is volt felvéve ilyen című fejezet. Később, a nyomdába adás előtt néhány nappal — csupáncsak a teljesség kedvéért — írtam egy rövid összefoglalást erről a témáról, s ez került be a kiadványba. A részletezés egyébként is fölösleges lett volna, hiszen az e fejezetben egyetlen fő kérdésként szereplő *ly*-ről másutt bővebben kifejtettem véleményemet (vö. PAIS—BÁRCZI—BENKŐ, Az *ly* hang kérdéséhez 50 kk.), s ezt részleteiben ismételtetni szükségtelennek tartottam.

7. Talán nem kell külön hangsúlyoznom, hogy e most kifejtett néhány ellenvélemény semmit nem von le TEMESI MIHÁLY igazán nagyon jól sikerült referátumának értékéből. Őszintén meg vagyok győződve arról, hogy ez a nagy filológiai apparátussal és kitűnő szaktudással összeállított hozzászólás jelentős mértékben előre fogja vinni a magyar helyesírás továbbfejlesztésének ügyét.

\*

A mostani ülésünk során a referátumot követő tartalmas hozzászólások a legtöbb esetben egymásnak adták meg a helyenként kívánczoló feleletet, ezért nem óhajtanék velük részletesebben foglalkozni. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy legtöbbjükkel a részletekben is teljesen egyetértek. Igen helyesnek tartom azt a javaslatot, amely arra irányul, hogy a szabályzat egészéhez képest iskolai és egyéb használatra egy szűkebb, kisebb igényű helyesírási norma is megállapíttassék. Ilyen célú iskolai szójegyzék kiadása is nyilvánvalóan sokban segítené a helyesírás gyakorlati elsajátítását. A Helyesírási Főbizottság a Kiadói Főigazgatóságnál el fog járni abban az ügyben, hogy a nyomdászokkal szemben támasztott, legtöbbször jogtalan, egyénieskedő szerzői kívánalmak a jövőben ne veszélyeztethessék írásgyakorlatunk egyre jobban kialakulni kezdő egységességét.

Befejezésül még azt szeretném mondani, hogy úgy hiszem, valóra vált az az előzetes reményünk, hogy a mai kibővített bizottsági ülés jelentékenyen hozzájárul a magyar helyesírás ügyének továbbfejlesztéséhez. Mind az értékes referátum, mind pedig a sok elvi és gyakorlati problémát érintő hozzászólások hatalmas ismeretanyagot öleltek fel. Ennek a hatalmas anyagnak tüzetes feldolgozása természetesen időt vesz igénybe, mégpedig nem kevés időt.

<sup>2</sup> Én emeltem ki.

A magam és a Helyesírási Főbizottság részéről ígéretet tehetek arra, hogy a bizottság a felvetett javaslatokat, szempontokat, igényeket gondosan mérlegelni fogja.

Még egyszer megköszönöm a vitaindító referátumot és a hozzászólásokat, megköszönöm tisztelt vendégeink jelenlétét és türelmét, s a főbizottság ülését bezárom.

## UTÓLAGOS HOZZÁSZÓLÁSOK

BÁRCZI GÉZA:

TEMESI MIHÁLYNAK igen alapos, gondolatokban gazdag beszámolója értékes hozzájárulás a helyesírás kérdéseinek megvitatásához. Mindnyájunk előtt világos, hogy e megbeszéléseknek nem lehet céljuk a közel múltban érvénybe lépett szabályzatnak akár csak apróbb részleteiben végrehajtandó kiigazítását szorgalmazni, hiszen ezáltal a helyesírás szilárdságát megingatva újra a bizonytalanság, a megtanulhatatlanság érzését keltenők. De szükséges, hogy az új szabállyal nagyobb aktualitást kapott problémák szakszerű megvitatásai mintegy előkészítsék azt a nagyobb időközökben, kb. 10—20 évenként elkerülhetetlenül végrehajtandó átalakítást, melynek nemcsak az a célja, hogy egyes megváltozott nyelvi tényeket tudomásul véve helyesírásunkat hozzájuk igazítsuk, de hogy minden egyes átdolgozással szabályzatunk abszolút mértékkel mérve is tökéletesebbé váljék, mint az előbbi volt. A helyesírási viták tehát nem a jelent, hanem a jövőt szolgálják. Ezért igen jónak tartom ezt a vitaindító hozzászólást, mert számos olyan problémát vet föl, melyeknek tüzetes — és nem egyetlen vitadélutánra korlátozott — megbeszélésétől, a megoldáshoz közelebb vitelétől majdan eljövendő szabályzatunk tökéleteseződését várhatjuk. Kétségtelen ugyanis, hogy az alkalmazott nyelvtudománynak bármely ága, így a helyesírás is, csak akkor hozhat gyakorlatilag mind értékesebb gyümölcsöket, ha minél gazdagabb és alaposabb szakirodalom támogatja a gyakorlati megvalósítást. TEMESI azonfelül nem áll meg a problémák fölvetésénél, hanem olyan megoldásokat is ajánl, melyek legalábbis komoly figyelmet érdemelnek, de nézetem szerint gyakran teljesen megnyugtatók. Véleményével — annak mind helyesítő részével, mind ellenvetéseivel — nagyrészt egyetértek. Néhány esetben azonban mégsem egészen úgy látom a dolgokat, mint ő.

TEMESI úgy véli, hogy helyesebb lett volna, ha a HIK. kiegészült volna helyesírásunk elveinek lehető teljes összefoglalásával, alapos, időálló rögzítésével. Ebben nem vagyok egészen bizonyos. Az elvek tisztázása kétségtelenül igen fontos, alapvető dolog, de hogy ez elvégezhető lett volna-e ebben a munkában, annak megítélése részben a könyv céljával függ össze. Ha a HIK. fő rendeltetése az volt, hogy benne több szakember helyesírásunk egyes kérdéseiről elmondja szigorúan egyéni, tudományos véleményét, szakszerű kritikát gyakorolva a szabályzaton, akkor valóban kitűnő alkalom lett volna az alapelvek kérdésére is sort keríteni akár csak a későbbi viták megindítása céljából, vagy még inkább oly módon, hogy több, ellentétes nézetet valló szakember fejtegette volna ki e tárgyban állásfoglalását. Másrészt, ha a HIK.-t úgy tekintjük, mint egy sajnálatosan posthumus munkát, melynek voltaképp-

pen a szabályzattal egy időben kellett volna megjelennie, és célja a szabályzat újabb pontjainak, bővítéseinek, módosításainak szakszerű megokolása lett volna, akkor talán helyesebb, hogy az alapok kérdésére nem esett benne túlságosan nagy súly. Maguk a HIK. szerzői is, úgy látszik, kétféleképpen fogták föl a kérdést. Sokan jelentős mértékben érvényesítették a kritika jogát, magam pedig úgy értelmeztem a nekem jutott apró részletkérdés tárgyalásában a feladatomat, hogy saját véleményemnek legfőljebb gyöngé sejtetésével a főbizottság kialakult álláspontját képviseljem. TEMESI ezért némi burkolt szemrehányásban is részesít a *dz, dzs* hangok írásával kapcsolatban. Sietek megjegyezni, hogy úgyszólván teljesen az ő itt elmondott véleményében osztozom (és ezt képviseltem a főbizottságban is), azzal a különbséggel, hogy én nemcsak az *edző* stb. -félekben, hanem az -*ódzik*, -*ődzik*-ben is *ddz* írást és *dz-dz* elválasztást tartanék helyesnek. A könyvben azonban — bár rámutattam a jelenleg érvényben levő megoldás elvszerűtlenségére — igyekeztem az erre vonatkozó szabálysoportot tárgyilagosan magyarázni a főbizottságban kialakult vélemény alapján, hiszen ez a vélemény, bár tudományos szempontból erősen vitatható, mégis éppen az alkalmazott nyelvtudomány különleges gyakorlati szempontjait, a helyesírási hagyomány „elvét” tekintve nem védhetetlen.

Visszatérve mármost az alapelvek kérdésére, azt hiszem, hogy az alapelvekről nagyon is beszélnünk kell, sőt kívánatos volna, ha e kérdés körül rövidesen pezsgő vitairadalom alakulna ki, de hitem szerint e kérdés jelenleg aligha volna oly módon eldönthető, hogy e döntésben akár nyelvészeink többsége, akár a helyesírásban föltétlenül érdekelt művelt magyarság zöme meg egyeznék. Ezért a szabályzat szakszerű magyarázatába, megokolásába egy ilyen darázs-fészket illeszteni talán nem lett volna célszerű. Persze, ha a könyv szabad fórumnak készült, akkor ellenkezőleg, mint említettem, kívánatos lett volna több oldalról is hozzászólni. A négy — sőt valójában öt (vö. BÁRCZI: FOSz. 1955: 15) — egymást keresztező elv egyensúlyát ugyanis, úgy veszem és vettem már a főbizottsági tárgyalások alatt észre, ahányan vagyunk, annyi-féle módon látjuk. Jó volna először is pontosan vagy lehetőleg pontosan körvonalazni, melyek azok a körülmények, melyek egy-egy adott kérdésben egy-egy elvnek a többi rovására való nyomatékos előtérbe nyomulását megokolják. Az én nézetem szerint a szabályzatnak legtöbb egyenetlensége, kiküszöbölhető bonyolultsága, nem elkerülhetetlen kivételei onnan származnak, hogy a hagyomány és a kiejtés sokszor egymással bizony szembe kerülő elvei nem is annyira a nem megfelelő mértékben, mint inkább nem a nekik megfelelő pontokon érvényesültek. Úgy vélem, nagyobb határozottsággal kellett volna lemérni, hogy a régi szabályzat, de főleg a kialakult, hagyománnyá kövesült gyakorlat mikor tévedt helytelen utakra (valamennyi elv figyelembe vételével), és ilyenkor gyökeresen szakítani kellett volna vele, különösen, ha a félmegoldás, mely átmenetet keres a jövőhöz, a szabályok bonyolultságát idézi elő, kivételek tömegét szüli. Azt hiszem, a szabályzat legkevésbé megoldottnak tekinthető kérdése a különírás-egybeírás: itt marad fenn a legtöbb kétely, bizonytalanság, egyéni megoldások elég tág lehetősége, nem beszélve olyan, elvileg csak némi rabulisztikával magyarázható különösségekről, hogy pl. *aranygyűrű*-t írunk, de *alumínium kariká*-t. *Margitsziget*-et, de *Fülöpszigetek*-et, *Gellérthegy*-et, de *Szent Gotthárd-hágó*-t s más hasonlókról. A főbizottság többsége a különírás erős kiterjesztésének a híve volt, de visszariadt attól, hogy a helytelen hagyományokról ilyen nagy területet érdeklő kérdésben

lemondjon, pedig rendelkezésére állt DEME LÁSZLÓnak kitűnő javaslata, mely nézetem szerint lényegében ez idő szerint az elképzelhető legjobb, gyökeres megoldást ajánlotta, s e megoldás egyszerű szabályokba lett volna foglalható, amelyek segítségével az esetek 95%-ában vita nélkül, automatikusan eldönthető lett volna minden idevágó probléma. A főbizottság a javaslatot egyszerűen el is fogadta, később mégis elvetette, visszariadva attól a nagyobb méretű változtatástól, mely megrögzött rossz szokások igen jelentékeny számát helyesírási hibának minősítette volna. Nézetem szerint a főbizottságnak ez az állásfoglalása nem volt szerencsés. A nevezett változtatások közel sem voltak olyan természetűek, hogy régibb szövegek, kiadványok olvasását a legcsekélyebb mértékben is megnehezítették volna, ilyen jellegű változtatást ugyanis mindig súlyos hibának, sőt bűnnek ítélttem (vö. BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba 93). Ilyesmiről azonban itt szó sem lehetett. Az az érzésem, hogy a gyökeres szabályozás elmulasztásával elszalasztottuk a lélektani pillanatot, amikor a helyesírás a nemzet szélesebb rétegei számára van közkinccsé válóban, olyan rétegek számára, melyeknek megrögzött szokásaik nincsenek, s akik az egyszerűbb szabályokhoz könnyebben tudtak volna igazodni. Nem érdektelen, hogy a bizottság nyomdász szakembere teljes erejéből a DEME-féle javaslatot támogatta, mert ez volt a legegyszerűbb, leglogikusabb megoldás. (Nem lehetetlen, hogy az e ponton megnyilatkozó hagyománytisztelőben az írástudók kényelemszeretete is ott lappang.) Ám most e kedvező pillanat elmúlt, és meggyőződésem, hogy helyesírásunknak 10–20 év múlva bekövetkező újra szabályozása során az akkori főbizottság már jóval nehezebb helyzetben lesz, mert jóval nagyobb közösség megrögzött hagyományaival, sőt esetleg tovább folyó anarchikus gyakorlatával találja majd magát szemben. Mégis arra kérném DEME kartársunkat, hogy akkori javaslatát tegye közzé, hogy bár post festum, de távolabbra nézve mégis prae festis, elgondolása addig a tudományos közvélemény alakításába beleszólhasson.

Míg pl. ebben a fontos kérdésben az én megítélésem szerint a főbizottság túlzó hagyománytisztelője nem volt előnyös, más kérdésekben, pl. egyes szavak írásában jobb lett volna a hagyományhoz, mely különben ma is a művelt emberek jelentékeny hányadának, esetleg a többségének kiejtése, jobban ragaszkodni. A *celofán* (de helyesen *cellulóz*, *celluloid*), *bacilus*-féle (és vajon *imbecilis*?) írásmódok elszorítva szentesítettek egy barbár kiejtészváltozatot, mely körülbelül egy szinten van a *státusz*-szal, sőt nem áll messze a palánk-helyesírás és a mögötte meghúzódó nyelvi szint olyan termékeitől, mint *ellemi*, *Kellenfeld*. Amíg a magyar nyelv különbséget tesz a geminált meg az egyszerű *l* között, a szabályzat helyesen tette volna, ha a helyes ejtésre nevelés feladatát, tehát némi halvány nyelvművelő feladatát, sem tévesztette volna szem elől. Az elv megvolt: a hagyomány elve (s szerencsére ez érvényesült pl. az *állok* stb.-ben, noha akik *bacilust* mondanak, *álok*-ot is mondanak, sőt ez sokkal elterjedtebb, mint amaz), csak nézetem szerint nem helyes ponton ejtette el a főbizottság az állítólagos kiejtés elvével szemben.

Persze ezek alapján lényegtelen apróságok, de az elvek ilyen változó és többek szemében nem helyes vegyítésére számos egyéb példát is lehetne hozni. Hogy mindenki nem az én véleményemen van az elvek egyensúlya tekintetében, azt mutatja maga a szabályzat, s a nézetek tarkaságára élesen rámutat a főbizottsági szavazások változó aránya, akkor is, amikor egybevágó kérdésekről volt szó. Ez arra figyelmeztet, hogy az alapelvekről és főleg egyensúlyukról igenis kell, mégpedig sokat — talán nem annyira beszélünk, mint

— írva vitáznunk, de igazolja azt, hogy legalábbis meggondolandó, vajon valóban helyes lett volna-e ebben a kötetben megindítani ezt a csatározást.

Fölveti TEMESI azt a kérdést, nem volna-e helyesebb a helyesírási szabályzatot a nyelvtani rendszer szalagjára fűzni. E gondolat szóba került a főbizottságban is, de a megbeszélések olyan szakaszában, amikor már szó sem lehetett ilyen óriási, rengeteg időt igénylő átdolgozásról. Én megvallom, ezt az elgondolást helyesnek érzem, azelőtt is így éreztem, bár igazán mélyen következményeit, gyakorlati megvalósításának lehetőségeit mindeddig nem gondoltam át. Ahhoz, azt hiszem, alig fér szó, hogy egyes szabályoknak kiejtés szerinti írásmód, szóelemző írásmód, hagyományos írásmód szerint való csoportosítása egyáltalában nem eszményi, hiszen ezek az elvek szakadatlanul keverednek egymással ugyanazon szó, formáns, sőt hangcsoport írásában. A változtatás ellen szól az a körülmény, hogy nemcsak a helyesírásnak, magának a szabályzatnak is vannak hagyományai: közönségünk megszokta ezt a fölépítést, egy más elrendezésű szabályzatban esetleg eleinte talán idegenebbül, tájékozatlanabbul mozogna. Az átrendezés mellett szól viszont helyesírásunk egyik fontos nemzetnevelő funkciója: főleg a szóelemzés elvén át a helyesírás hivatása egyebek közt a nyelvi öntudatot, a nyelv szerkezetére vonatkozó ismereteket terjeszteni, ébren tartani, erősíteni. E szempont azt javallja, hogy a helyesírási szabályzat igazodjék a nyelvtan megfelelő fejezeteihez, tehát szoros asszociációk fűzzék őket egymáshoz. A gyakorlati megvalósíthatás szempontjából nagy érdeklődéssel várom az MTA magyar leíró nyelvtanát, melyben a nyelvtan felépítése rendjében nyilván tüzetes helyesírási utasítások is helyet kapnak, és kézzelfogható példán következtetni engednek arra, milyen előnyei és hátrányai vannak a szabályzat ilyen szerkezetének.

A helyesírás egysége kétségtelenül minden más szempontnál fontosabb, mert a nyelvi egység hatásos építője, emez pedig a nemzeti összetartozás egyik igen lényeges tényezője. Mégsem tudok egyetérteni azzal a szigorú megfogalmazással, mellyel TEMESI az úgynevezett szépírói helyesírást akarja megrendszabályozni. Azt hiszem, nemcsak a költőknek kell megengednünk a költői nyelvi hagyományok jelenlegi érvényességére való tekintettel, hogy az *i*, *ú*, *ü*-k mennyisége szempontjából önkényesen járhassanak el, hanem adott esetben el kell nézni a kiejtési elvnek meghatározott céllal való szabados érvényesítését is a többi elv rovására. Az kétségtelen, hogy az ilyen látszatátírás sajnálatos eltévelyedés előadásra szánt műben (tehát pl. egy drámában), de a csak olvasásra szánt írásmű szemnek szól. A látható nyelvnek is megvannak a jogai, a francia, angol, spanyol regényíró szintén él azzal a fogással, hogy a tényleges, mindenki kiejtését írja le többé-kevésbé fonetikusán, ha vulgáris ejtést akar ábrázolni, mert a szokásostól eltérő írásképpel ezt a célját valóban el is éri. A helyesírás nem esik sérelem, hiszen az író az eltérő helyesírással azt akarja kiemelni, hogy nem rendes, köznyelvi szintű közölni valója van. A túlzás persze ízléstelen modorosság. — Ami a szaknyelvek különleges helyesírását illeti, kétségtelenül az volna kíváncsi, hogy emezek is teljesen alávéssék magukat az általános szabályzatnak. Úgy látom azonban, hogy erre még nem érett meg a helyzet, és ezért szükségből elfogadhatónak tartom a főbizottság álláspontját, de vallom, hogy a fejlődés célja a teljes egység, és remélem, hogy más tudományzakokat művelő kartársaink is idővel be fogják ezt látni; akkor ez a mai visszasság, esetleg fokozatosan, meg fog szűnni.

Úgy érzem, jogos TEMESI kritikája a *petőfies*, de *Petőfi-szerű* kettősséggel, a földrajzi nevek írásában mutatkozó zavarokkal, általában a tulajdonnevek *-i* képzős származékainak kétféle írásával, a *Nagy Honvédő Háború* nagy betűivel szemben. A tulajdonnevekkel kapcsolatban azonban magam inkább azt a merészebb megoldást választottam volna, hogy e nevek névszói származékai is tartsák meg a nagybetűs kezdést. Ha a jelenlegi írás átmenet ehhez a megoldáshoz, akkor meg lehet neki bocsátani.

Számos kisebb kérdésben megvallom, kételyeim vannak. A szóelemzés és az etimológia olyan szembeállítását, valamint a szóelemzés és a fonetika elvének olyan körmönfont egységbe vonását, amilyenről szó esett, nem látom szükségesnek, és akár elméleti, akár gyakorlati szempontból előre vivőnek. Igaz, hogy a szóelemzés leíró alaktani elemzésen alapszik, de ez viszont az esetek túlnyomó nagy részében szoros vetülete a származtatásnak. Általában nem vagyok meggyőződve, hogy a túlzott szubtilitás a dolgok lényegének megértéséhez segít, és sajnálnám, ha remélhetőleg állandóan gazdagodó helyesírási irodalmunk ilyen finomságok kiagyalására pazarolná szakembereink tudását és energiáját. — Erősen túlzásnak tartom, hogy az *i*, *ú*, *ü* hosszúsága archaikus vonás, mint, úgy látszik, BENKŐVEL együtt TEMESI is véli. Súlyos hiba volna, ha a helyesírás, ahelyett hogy a nyelv színeit, értékeit védve irányítólag hatna a nyelv alakulására (hiszen tudjuk, hogy művelt nyelvekben a helyesírás fontos nyelvalkító tényező), túlságosan könnyen elfogadva egy-egy színtelenedést, halványodást, tekintélyével elősegítené, mintegy szentesítené őket.

Ezek azonban — a mögöttük meghúzódó elveket nem számítva — mint konkrétumok lényegtelen apróságok. A lényeg, amiben TEMESIVEL, de talán minden magyar nyelvessel egyetértek, az, hogy: 1. A jelenleg érvényben levő szabályzathoz hozzányúlni, rajta farigcsálni vagy éppen érvényességét kétségbe vonni semmiképpen sem szabad; 2. A később (10–20 év múlva) eljövendő átdolgozásra már most el kell kezdeni fölkészülni, mégpedig úgy, hogy helyesírásunk elveivel és részletkérdéseivel minél nagyobb számban és minél tüzetesebben foglalkozzunk, jelentős helyesírástudományi irodalmat alakítsunk ki. Ennek az irodalomnak máris igen értékes terméke a HIK, de becses hozzájárulás az eddig napvilágot látott kritikák egy része (főleg SZEMERÉÉ) és TEMESI értékelése. Ha ez a tárgykörrel való további foglalkozás méltó lesz ehhez a szép induláshoz, meglehet a reményünk arra, hogy bármilyen hatalmas lépés, sőt óriási ugrás előre a szabályzat 10. kiadása — egyébként szintén érdemes — előzőihez képest, az eljövendő 11. változat még nagyobb haladást fog jelenteni a mostanihoz viszonyítva.

TOMPA JÓZSEF:

1. Nyelvtudományunknak és vele együtt helyesírásunknak egyik legeslegnehezebb kérdése — tudjuk — az, hogy miképp különböztessük meg egyértelműen és határozottan a szókapcsolatot és az összetett szót; illetőleg a helyesírás nyelvére lefordítva, s némileg „leegyszerűsítve” is a problémát: hogyan határoljuk el elvszerűen és következetesen (s egyben áttekinthetően!) a különírandó szerkezeteket az egybeírandó szavaktól. Mint PAIS DEZSŐ

az utóbbiról írja: „Az egész helyesírásnak valóban ez a területe az, amelyen legkevésbé lehet néhány merev képletet megformulázni és ezekhez idomítani a felmerülő eseteket. Az oka ennek, hogy a nyelvi életnek lehető legkülönbözőbb jelentéskörei felől itt csomósodnak össze olyan tényezők, amelyek közül az egyik erre, a másik arra, a harmadik stb. amarra húz, nem egyszer ellentett irányokban. Az esetiből, az alkalmiból a szokásosba, az állandóba való átmene-tek tömegeivel találjuk magunkat szemben. Dönteni nehéz, igen sokszor lehetetlen, de dönteni mégis kell, mert az írás megköveteli az így vagy amúgy való megformálást” (HIK. 66).

A kérdésnek ebből a rendkívüli bonyolultságából, az egymással keveredő és egymástól elkülönülő jelentésbeli, alaki és szintaktikai típusok kusza voltá-ból meg a gyakorlati (helyesírási) következtetés szükségességéből azonban az is folyik, hogy minden kisebb-nagyobb zavaros példacsoportot újra meg újra vizsgálóra kell vennünk, hogy nem kaphatunk-e legalább korlátozott érvényű fogódzókat a két kategória biztos elkülönítésére. Milyen viszonylag tiszta morfológiai ismérv pl. az alárendelt tárgyas összetételekre a mondatalkatani jelöletlenség: *hírmondó*, de: *hírt mondó* (vö. AkH. 1954. 159.—60. stb. pontját); s ugyanez a sajátság más vonatkozásban a határozós összetételek egy részét is könnyen fölismerhetővé teszi: *tehermentes*, de: *teheről mentes* (183. pont); a birtokos jelzősekét pedig még gyakrabban: *tervteljesítés*, de: *a terv teljesítése* (174—5. pont). Néha csak még kisebb szócsoporthoz tudunk valami jó kritériumot találni; szótani egységnek vesszük s egybeírjuk pl. az olyan tulajdonságjelzős kifejezéseket, amelyeknek előtagja önállóan nem szokásos melléknévi szerepben: *alelnök*, *közérdek*, *mellékjövedelem* (170. pont); vagy az önállóan immár nem szokásos -d végű sorszámnévi jelzős sza-vakat: *harmadnapi*, de: *harmadik napi* (185. pont). Máskor a mai melléren-delő összetételek szorosabb (egybeírandó) és lazább kapcsolatú (kötőjellel írandó) csoportját határoljuk el aszerint, hogy csak az utótagot, vagy pedig mindkét tagot toldalékoljuk: *hírnevét*, de: *hírét-nevét* (152—3. pont); azaz: a toldalékolás alapján.

Ennek megfelelően szeretném most megvizsgálni mai kéttagú, aláren-delő melléknévi alakulásaink néhány csoportját abból a szempontból, hogy a f o k o z á s i s m é r t a l a k t a n i s z a b á l y o s s á g a i b ó l nem kaphatunk-e valami hasonló — legújabb helyesírási szabályainkban nem eléggé gyümölcsötztetett — segítséget a szókapcsolatok és az összetételek külön- vagy egybeírásának rendezésére. (A téma a leíró nyelvtan fokozási fejezetének kidolgozása közben került eléem.)

Jól tudom, hogy az utóbbi évszázadban a kérdés nyelvtani és helyes-írási szemlélete eléggé egyoldalúvá lett, nem utolsósorban az összetételek és az egybeírt alakok kategóriájának túlzott kiterjesztése miatt; s hogy az alább eléggé gyakran alapul vett AkH. 1954. előkészítésekor is ez okozta mindannyiunknak a legtöbb fejtörést. Ismét PAIS DEZSŐT idézem: „Az utóbbi időkben nálunk a szóknak derűre-borúra való egybeírása mindinkább fokozódó méreteket öltött, valóságos mániává, tömegjárvánnyá fajult” (HIK. 68). Magam is egyetértettem azzal az általános törekvéssel, hogy ezt józan korlátok közé szorítsuk. („A járválynak gátat kell vetnünk” — írja az előbbi szakértő.) Mindez azonban nem jelenti azt, hogy most is csak egyes eddig egybeírt vagy nem szabályozott írású szavak különírására tehetnék javaslatot, az ellenkezőre ellenben semmiképpen sem, — tekintet nélkül arra, hogy a nyelvi valóság és a gyakorlatias írás szempontja ezt kívánja-e

vagy sem. Hiszen nyilván senki sem akarná az eddigi „egybeíró járványt” most „különíró járvánnyal” helyettesíteni. S persze én csak javasolnék: videant consules...

2. Miről is van szó? Kéttagú melléknévi kifejezéseink fokozott alakjainak egybe-, illetőleg különírásáról legújabb, eddig legterjedelmesebb helyesírási kódexünk sem tartalmaz szabályt. Igaz, minden apró szócsoporttal még ilyen gazdagságú szabálygyűjtemény sem foglalkozhat; kivált akkor nem, ha az ilyen egyes típusoknak vagy nem is egészen egységes a helyesírásuk, vagy ha mindössze egynéhány szó írását lehetne szabályba foglalnunk. Ez esetekben ui. a szótári rész is jól eligazíthatja a közönséget.

Vizsgáljuk meg tehát e tekintetben is mindenekelőtt a szótárnak jellegzetesebb példáit! Most először olyan jelzős előtagúakat néznék, amelyeknek — legalábbis elvben — az előtagjuk is fokozható volna.

A) Az alapfokban egybeírva találjuk pl. ezeket: *bőkezű, bővizű, édesvízű, hidegvérű, jóakarátű, jóhiszemű, jóízű, jókedvű, jóképű, jómódű, jószívű, kishitű, kislelkű, kisszámű, könnyűvérű, melegsívű, nagyarányű, nagyfejű, nagyfokű, nagyképű, nagyméretű, nagymértékű, nagyszabásű, nagyszámű, rosszakarátű, rosszhiszemű, rosszindulatű, rosszkedvű, rossz-szívű, semlegesnemű, sokoldalű, szabadelvű, szűkmarkű, újsütetű, valószínű.*

B) Más példák — nyilván a többség — ellenben két szóba írva, így: *apró termetű, barna színű, biztos hatásű, fertőzött vízű, jó érzésű, jó minőségű, jó szándékű, kevés vízű, nagy fontosságű, nagy jelentőségű, nagy jövedelmű, nagy mennyiségű, ősz hajű, rekedt hangű, rossz hírű, rossz szagű, sápadt arcű, sárgás színű, sárga színű, sekély vízű, szűk bejáratű, teljes értékű, teljes jogű, telt arcű, tiszta múltű, tökélszerű, tudományos értékű, új szellemű, új szempontű, új típusű, üres beszédű, vig kedélyű és más egypár hasonló.*

Amint látjuk, mindkét csoportban csak -ű, -ű képzős második elemű alakulatokat szedtem össze. Az effélék írásáról voltaképp a szabályzati rész is beszél; a példák tanúsága szerint azonban ott csak az alapfokról van szó. A 180. pont ti. azt mondja, hogy „a melléknévi jelzőt az alkalmi és a hosszabb kapcsolatokban nem írjuk egybe az ...-ű, -ű képzős melléknévvél: ... *hálátlan szívű, kiváló minőségű, lelkes hangulatű, nagy kiterjedésű* stb. — Ha azonban a két szó szorosabb kapcsolatban van egymással, és az alakulat nem túlságosan hosszú, a jelzőt és a jelzett szót egybeírjuk: ... *bőkezű, jószívű, szűkmarkű* stb.”

Azon tehát e szabály alapján sem csodálkozhatunk, hogy a két tag nyelvtani viszonya szempontjából tökéletesen azonos jellegű alakulásoknak egyik része — a fönti A) szakaszbeli — az összetételek módjára egybeírva került a szómutatóba, másik csoportja — a fönti B) szakaszbeli — meg a szókapcsolatok módjára: különírt alakban. Nyilván a tagok közti „szorosabb kapcsolat” tartja össze az előbbibe soroltakat; az „alkalmi” jelleg s a hosszúság tartja szét az utóbbinak a tagjait. A lazább vagy a „szorosabb kapcsolat” azonban itt nem valami más szintaktikai vagy alaktani viszonyt jelent: ebben nincs különbség az A) és a B) típus közt. Az egybeírásban egyrészt az egységesebb, új, a tagok jelentés-összetevőinek puszta összegétől eltérő jelentés kaphatott kifejezést: *bőkezű* 'adakozó', *szűkmarkű* 'fösvény', *hidegvérű* 'higgadt', *jóképu* 'csinos, mutatós', *kishitű* 'nehezen hívó, remény nélküli', szemben pl. az *apró termetű* 'kis testalkatú', *szűk bejáratű* 'szoros ajtajú' változatlan értelmű szókapcsolattal. Másrészt az együttes használat



régi keletét vagy igen szokásos voltát tükrözi az egybeírás: *jókedvű, nagymértékű, nagyszámú, rosszindulatú* stb., — szemben a különírt *biztos hatású, fertőzött vízű* kapcsolattal vagy a tömördek (szómutatónkban föl sem vett) egészen alkalmi *silány ritmusú, tökéletes festésű, zord kedvű* stb. jellegű, ritka szerkezettel. Az előbbi — az egységes, illetőleg új jelentés — régóta fontos ismérve az ún. valódi összetételeknek; bár persze általában az állandósult szókapcsolat is hordozhat új és oszthatatlan jelentést: *szabad esés, szerét ejti*. De azt, hogy az ismétlésnek, a megszokásnak mekkora fontossága van abban, hogy egy szó-egymásután egységként kiválik a mondatbeli összefüggésből, szakirodalmunk csak PAIS DEZSŐNEK (MNY. XLVII, 142—4) kifejtett gondolatai óta látja eléggé világosan. Mégpedig épp ez: az ismétlésnek, a megszokásnak különböző kora és foka magyarázza azt is, hogy a sem jelentéstani, sem szintaktikai, sem alaktani ismérvekkel nem bíró jelzős összetételek elvszerűen és tudományosan sem különülnek el egységesen a hasonló szókapcsolatoktól. Nem kis részben ezért lehet pl. egyéni megítélés szerint a fönti A) és B) csoport néhány tagjának írásmódja ellen is itt-ott ellenvetéseket hallani. (Hogy miért egy szó — teszem — a *nagymértékű*, ellenben kettő az üzleti életben szintén szokásos *jó minőségű* alakulás; holott jelentéstanilag nagyjában egyformán haladtak vagy nem haladtak előre a „tömbösödés” útján. Vagy hogy miért került két külön típusba a *jókedvű* és a *vig kedélyű*. Stb.)

Ha mármost valamiképp meg akarnánk tudni, hogyan is kell írunk a vizsgált A) és B) csoport tagjainak fokozott alakjait, bizony eléggé tanácstalanok maradnánk. Mert a *jobbajta, nagyobbajta* ugyan előfordul a szavak közt (így, egybeírva), de ez az írásmód a „képzőszerű utótagú melléknevek”-re vonatkozó 189. pont szabálya szerint nem is lehetett vitás; s ugyanez alapon valószínűsíthető pl. a szójegyzékben nem szereplő *többrétű, legtöbbrétű*, illetőleg *sokrétűbb, legsokrétűbb* stb. írásmódnak „szabályszerű” volta is. Ellenben a föntebbi A) csoportbeli *kisszámú*-val szemben már különírt *kisebb számú, a nagyarányú*-val szemben *nagyobb arányú* van a szótári részben. A B) csoportbeli *biztos hatású, szűk lejáratú* stb. szerkezet középfoka pedig a szabályzat szellemében el sem gondolható másként, mint különírvá: *biztosabb hatású, szűkebb bejárátú* alakban. S a felsőfok nyilván ugyancsak így alakul: A) *legkisebb számú, legnagyobb arányú*; B) *legbiztosabb hatású, legszűkebb bejárátú*. Ennek felel meg ez az ismert mai írásgyakorlat is: „[Az EtSz.] a világ legnagyobb szabású etimológiai szótárának indult” (A magy. tudomány tíz éve. Bp. 1955. 32); „egy lényegesen *kisebb számú* fogalomra a magyar és a görög—latin elnevezés egyformán használható” (Pais-Eml. 399); stb.

Mindez tehát azt mutatja, hogy a 180. pontban és a szótárban alapfokban egybeírtnak jelzett A) csoportbeli alakulásokat közép- és felsőfokban korántsem szabad szabályosan egybeírandó szóegymásutánnak (= összetett szónak) tekintenünk; sőt legalább a tárgyalt példákban ezek éppen afféle közép- és felsőfokban szétváló összetételek (egybeírásos alakok). Ilyen — toldalékolt alakokban szétbomló — egységeket nyelvtanunk és helyesírásunk egyébként is ismer. A 174. pont szerint hasonló pl. a *háznép, névnap, szempilla* típusnak ilyen birtokos személyragos alakja: *háزام népe, neved napja, szeme pillája*.

Kérdéses maradt azonban az, hogy a fokozásnak most látott, „szétbontó ereje” egységes szabályszerűség-e, azaz ugyanez az írásmód vonatkozik-e minden alapfokban egybeírt s legalább elvben fokozható

előtaggal alakult jelzős összetételű mellékneveinkre. Válaszunk csak határozottan tagadó lehet; s itt térek át a bevezetőben említett morfológiai kritérium további: immár pozitív értékesítésének kérdésére. — Nézzük meg először is az iménti A) csoportnak néhány más példáját! A *bővizű* mellék-név közép- és felsőfoka egyrészt *bővebb*, *legbővebb vizű*. Ezt nyilván éppúgy külön kell írunk, mint a *kisebb számú*, *nagyobb arányú*, *legnagyobb szabású* példát. Másrészt azonban lehet *bővizűbb*, *legbővizűbb* is: „a leggazdagabb és *legbővizűbb* forrás” (MNy. LII, 74). A *bőbeszédű*-é pedig alig is lehet már *bőbeszédűbb* helyett *bővebb* (*legbővebb*) *beszédű*; vö.: „a kelleténél *bőbeszédűbb* változata” (uo. 64). Ennek szinonímája, a *bőszavú* is ilyen: „Batizi ... Tóbiás házaseletét beszéli el, hol *bőszavúbban*, hol szinte homályossá szorítva” (Horváth J.: A reform. jegyében 45). Helyesírási analógia erre is van: *háznép*<sup>d</sup>, *magaviselete*, *háztartásunk* stb.

Ez pedig szerintem annyira természetes, önmagától kínálkozó alaki kritériuma a fokozott formában is \*értvényes, következetes egybeírásnak, hogy a szótári részben nem közölt jelzős összetételek alapszavának írására is törvényszerűen érvényesíteném. Induljunk ki egy konkrét példából! Scserbina professzornak az 1955 őszen tartott irodalomtörténeti kongresszuson elmondott szövegében, helyesebben a magyar fordításnak a Szabad Népből 1955. nov. 4-én közölt változatában (4.1.) ez olvasható egy helytelen felfogásról: „figyelman kívül hagyja a valóság *sok színű* ábrázolásának történelmi tényét”. Ezt a különírást nem tartottam helyesnek jelentéstani szempontból sem; csak hogy az mindig vitatható egy kissé. Hanem a további szövegben alaktani fogódzót is kaptam: „a szocialista realizmus irodalmának művészi formái minél *sokszínűbbek* és gazdagabbak legyenek”. Ehhez ti. rendszerszerűen egyúttal csakis a *legsokszínűbb* felsőfok tartozhat; márpedig ha a felsőfok *leg-* eleme az első tag elé, a *-bb* fokjel meg a második tag végéhez járul, akkor nyelvi szempontból nem vitatható az alakulásnak egységes: összetett szó jellege. (*Legsok + színűbb* szó szerkezet nyelvtani képtelenség volna.) Akkor pedig az alapfokú formát sincs józan okunk szószerkezetnek tartani. A fenti szövegnek 1956-i, könyvalakú kiadásában (38. l.) az alapfok is egybe van írva: *sokszínű*. Hasonlóképp Pais-Eml. 151: „*sokszínű*, szétfolyó karakterű”. Stb. Természetesen itt a *sokszínű* mindig 'színes, tarka, változatos' (nyelvújítási szóval: színgazdag, színpompás); esetleg: 'sokféle' jelentésű. (Azzal, hogy a festékeket számolva az *egyetlen színű*, *öt-hat színű*, *sok színű*, *még több színű* tagolás helyes lehet, fölösleges most foglalkoznom.<sup>1</sup>

Talán máris kimondhatom a javasolt szabályt: ha az előtagjában elvben szintén fokozható kéttagú jelzős alakulásban a *-bb* jel a második, a felsőfokbeli *leg-* járulék ellenben az első szóelemhez kapcsolódik, akkor mint alaktanilag világos összetételt mindhárom fokban egybeírjuk a melléknevet: *bőkezű* — (*leg*)*bőkezűbb*; *bővizű* — (*leg*)*bővizűbb*; *hidegvérű* — (*leg*)*hidegvérűbb*; stb. Ha ellenben a fokozás alaki jegyeit csak az előtag veszi fel, akkor közép- és felsőfokban még az alapfokban egybeírtak is szétválnak: *jóhiszemű* — *legjobb hiszemű* (vagy: *legjó-*

<sup>1</sup> A *sokszínűbb* típusú fokozásnak Msn. V, 62. stb. levő rosszallását természetesen éppen úgy elévültnek tartom, mint — teszem — azt a régi nyelvhelyességi elvet, hogy a *magaviseletük* helyett *maguk viselete* a „helyes” alak, vagy hogy a *szempillám* mindenképp rosszabb a hagyományos *szemem pillája* alaknál.

*hiszeműbb*); *rossz-szívű* — *legrosszabb szívű* (vagy: *legrossz-szívűbb?*). — S ha az eddig alapfokban különírt alakulatok közül valamelyikben az állandósuló együttes használat vagy a jelentés megváltozása miatt esetleg ezután szokásos lesz a *-bb* jelnek az utótaghoz függesztése, akkor ezt az összetett szóváltás jeléül kell tekintenünk. Tehát ha teszem a *rossz szagú*-t nem *(leg)rosszabb szagú*, hanem *(leg)rossz-szagúbb* alakban fokoznánk.<sup>1</sup>

Próbáljuk ki a tételt egypár további példán! A *széles körű* vagy *széleskörű* írásra a szótári rész nem ad felvilágosítást. A jelentés vizsgálata mindenestre lehetőséget ad az egybeírásra, de egész kétségtelenné nem teszi a dolgot. Minthogy azonban az utótag fokjelezése immár elég „széleskörű”, az egybeírás az alapfokban sem tehető vitássá; pl.: „[1917 októberének szellemé] *széleskörűbb* hatást gyakorol a világ dolgozóira, mint bármikor ezelőtt” (SzN. 1052. nov. 8.); hasonlóan: „*széleskörű*... következtetéseket vonjak le” (MNY. LII, 82). — Ha ellenben a fokozás alakilag csak az előtagot érinti, akkor különlegesen erős jelentésváltozás, illetőleg egybeíró hagyomány nélkül nincs okunk az alapfok egybeírására sem. (Kiváltképp a hosszabb alakulásokban nem.) Nemrég ezt olvastam pl.: „etimológiám nem felelhetnek meg... a *legmagasabb igényű, szélesebb látóköri* szófejtés követelményeinek” (MNY. LII, 81); tehát itt az alapfokban is elég a különírt *magas igényű, széles látóköri* alak. — A reformkori nyelv vizsgálata közben egyszer elém került 1837-ből ez a különírt alak: „*pezsgő vérűbb* fejedelem” (vö. Nyelvünk a reformkorban 375). Bizony bármilyen alkalmi alakulás is ma (ti. így, középfokban) csak egybeírva tudom elfogadni; hiszen a *vérűbb* alak önállóan képtelenség, s a felsőfokot sem írhatnánk így: *legpezsgő vérűbb*!

A *nagyobb fajta, többértű, többféle* egybeírás — ismétlem — nem mond ellene a fentieknek; mint láttuk, ezeknek utótagja képzőszerű elem. Sőt ugyanígy megérthető az (*első-, másod-, harmadrendű* stb. sorunkban csaknem képzői általánosságú) *-rendű* utótagnak gyakran látható egybeírása: *magasabbrendű*; pl.: „[Gorkij] ennek [az erkölcsnek] *magasabbrendűségét* állítja a világ elé” (Természet és Társadalom 1956: 140); *felsőbbrendű*; stb. — Különírva is elő-előfordul, de szerintem ez már valamivel kevésbé felel meg a mai nyelvi valóságnak: „[az általános nyelvészet] a másik kettőnél [ti.: kutatási ágánál] *magasabb rendű*” (A magy. tudomány tíz éve 37). — Szabályzatunk szótári részében az *alsóbbrendű, felsőbbrendű* alak így fordul elő; a felsőfok azonban nincs közölve. Én a *legjobb fajta* mintájára a képzőszerű jelleget érzékeltetném itt is: *legalsó(bb)rendű*; de el tudnám képzelni a *legalsó(bb)rendű* írást is, bár ellentmondana a most érvényesülő *alsóbbrendű* stb. alaknak.

A műszói értékű *egyalakú(ság) — többalakú(ság), egyértelmű(-ség) — többértelmű(ség)* stb. egybe- vagy különírásának kérdésével most nem foglalkozom, mert ez már nem általános, hanem szaknyelvi helyesírási ügy.

<sup>1</sup> Megjegyzem: SZABÓ DÉNES „A mai magyar nyelv” című, 1955-i kiadású egyetemi jegyzetében (246) a *bőtermésű — bővebb termésű* példát hasonlóképp a „szétváltó” összetett szavak közt említi. A helyesírási szabályzat szójegyzéke azonban az itt egybeírt (?) *bőtermésű* szót nem említi; s SZABÓ nyilván csak az ott is megjelölt *kisszámú — kisebb számú* stb. analógiájára alkotta meg. Nem tudom azonban, nem felelne-e meg jobban mai egybe- és különíró elveinknek, ha alapfokban is *bő termésű-t* íránk (mint: *bő fizetségű, bő hozamú, bő terméshozamú, bő gallérú; gazdag termésű, gazdag képzeletű* stb.). A jelenségre tehát helyesen utal a szerző, de a példája nem a legjobb.

3. Ha azonban — mint én — mások is vitathatatlanul látják a *leg*-elemmel kezdődő és *-bb* fokjellel végződő kéttagú felsőfokú alakulások összetétel voltát és alapfokra is kiterjedő egybeírását, akkor esetleg még egy típusnak az írásában meg kell vizsgálnunk ez elv alkalmazásának lehetőségét: ti. azokban a kéttagú határozós melléknévi alakulásokban, melyekben az első tag határozóragos főnév vagy főnévi szerepű melléknév, számnév, névmás, esetleg határozószó; az utótag pedig rendszeren többé-kevésbé melléknévesült igenév.

Ezeknek az AkH. 1954. ismét csak alapfokú alakját érinti; ti. „Az alárendelő szókapcsolatok és összetételek írása” főcímű és „Az igei és az igenévi utótagú szókapcsolatok” alcímű részben a 161. pont ezt mondja: „A határozóragos kapcsolatokban a határozóragos névszót általában különírjuk az ... igenévtől: ... *előbe álló, szakmába vágó* ... — Néhány összetétellel forrt határozós kapcsolatot egybeírunk: ... *előljáró, jóra való, mondva csinált, szemenszedett, talpraesett*; stb.” A szótárban tehát ismét két típus példáit találjuk: A) egypár alapfokban egybeírt és B) egy nagyobb sor, alapfokban különírt alakot. Az utóbbiak számát az analógiás példákkal kiki még igen bőven megsza poríthatja. A teljesen főnévesült szavakat (pl. az előbb idézett *előljáró*-t vagy a *távolbalátó*-t) elhagyva tehát ilyenféle anyagot kapunk:

A) *alávaló, élenjáró* (de konkrét értelemben: az *élen járó csapatok*), *életre való, idevágó, ide való, ingyenélő, jóra való, nagyralátó, nagyravágyó, odávaló, részrehajló, semmire kellő, semmire való, szélel bélelt, szemenszedett, szemrehányó, szemre való, talpraesett, törölmetszett, tűzről pattant, végrehajtó* (pl. *bizottság*).

B) *előbbre való, figyelemre méltó, jobbra álló, jól nevelt, jól szabott, jól táplált, nagyra becsült, nagyra törő, partra szálló, porrá tört, profitra éhes, rab-szóra fűzött, rosszul nevelt, rosszul táplált, röghöz kötött, soron következő, soron levő, szabadon választható, számba vehető, számon tartott, szemben álló, szívhez szóló, szívre ható, szóban forgó, távol eső, terbe vett, tisztelekre méltó, tízszer annyi, vadon élő, vadon termő, vele járó* (főnévként: *velejáró*!), *zsebbe való* és még egy-kettő.

Az egybeírtak közt tehát van egy-két igekötőszerű határozószó: *szemrehányó, végrehajtó*; a többinek egybeírását főleg vagy a régiségbeli, illetőleg az országosan elterjedt használat támogatja: *nagyravágyó, semmire való* stb.; vagy pedig a jelentésváltozás — s a képzetváltás teljes megszűnte: *szemenszedett, törölmetszett* stb. — Nyilvánvaló, hogy ha az erre alkalmasakat fokoznánk, általában gondolkodás nélkül egységben hagynánk a teljes szóttestet: *legnagy ravágyóbb, legszemre valóbb, tűzről pattantabb*. (Az *alább való*-ban lehet csak kétség, mely más: 'alább(ra) való' jelentésben él; szemben az átvittebb *alávalóbb* értelemmel.)

A különírtak túlnyomó többségében még megvan a képzetváltás, s a kapcsolat is egészen alkalmi: *jobbra álló, profitra éhes*. Egyesek jelentése nem is igényli a fokozást: *partra szálló, tízszer annyi*. Másoknál is annyira szokatlan a fokozott jelentés és alak, hogy körülírással-mivel fejezzük ki: *leginkább számba vehető, legfinomabb porrá (ízze-porrá) tört*; esetleg inkább jelöletlen határozós változatukat alkalmazzuk: a *leginkább profitra éhes* helyett pl.: *legprofitéhesebb*. Más — előtagjukban is fokozható — szerkezetek különírását az előtag toldalékjai is igazolják: *jól nevelt — jobban nevelt(?)*; *szabadon választható — legszabadabban választható*; *távol eső — legtávolabb eső(?)*.

Egy egész kis csoportnál azonban szerintem nem így van. A *figyelemre*

*méltó, tiszteletre méltó* (meg a szójegyzékben nem említett *dicséretre méltó, irigylésre méltó, megvetésre méltó, szeretetre méltó*) esetében pl. szélsőséges, ritka helyzeteket (a *legnagyobb tiszteletre méltó* stb.) nem számítva eltűnt vagy nagyon is eltűnőben van a képzetváltás; s a felsőfokban is ugyanígy természetesebb már az „ölelkező” toldalékolás: a *legfigyelemreméltóbb, legtiszteletreméltóbb, legszeretreméltóbb*, mint az — egyébként sem nagyon kedvelt — körülírt fokozás: a *leginkább figyelemre méltó, leginkább tiszteletre méltó*; vagy mint az utótag régies praefixációja (vö. 1838: „A’ legszebb, szeretetre legméltóbb ifjában, kit valaha láttam, jövődő férjemet pillantám meg”, Jósika: Emlény 112). S bár a *-ság, -ség* képző „összerántó erejét” én sem tartom abszolút törvénynek, ma nem tartanám nagyon korszerűnek ezt a tagolást: *tiszteletre méltóság* stb. (Vö. pl. már 1843-ban: „Eudoxia ... rögtönzött szeretetreméltósággal fegyverzé fel magát”, Bernard — Petőfi: Koros hölgy 48; 1844-ben is: „Nem győzék szeretetreméltóságát eléggé dicsérni”, Petőfi: Robin Hood I, 128; stb.) — Hasonló ehhez pl. a fönti *nagyra becsült, nagyra törő, szívhez szóló, szívre ható* alak is: én ma a *legnagyabecsültebb* (pl.: képviselőink), *legnagyatörőbb* (pl.: álmái), *legszívhezszólóbb* (pl.: dallamai), *legszívrehatóbb* (pl.: szavai) alakot a művelt nyelvhasználatban természetesebbnek ismerem, mint a képtelen *szívhez legszólóbb* vagy a nehézkes *leginkább szívhez szóló*, illetőleg az erőltetett *legnagyobbra becsült* alakot. (Vö. már 1877-ben: „A néma, csillagfényes ég A legszívhezszólóbb beszéd”, Vajda J.: Találk. 142). — Ehhez vennék még néhány olyan határozós kapcsolatot, amely fokozott alakjaiban képtelenül hatna különírva, de amely a mai szótári részben nem fordul elő. Ilyen pl.: *mélyreható* (csak egy-két példát nézzünk: 1956: *mélyreható*: Pais-Eml. 17; de: *mélyre hatóan* uo. 12; 1955: „*mélyrehatóbb* kritikáját” A magy. tudomány tíz éve 51; de: „*mélyebbreható* felderítésén” uo. 57); *szembeszökő* (1956: „még *szembeszökőbb* az ország ... tőkés jellege”: Természet és Társadalom 161); *szembetűnő* (1955: „egy-egy tudomány elmaradása sokkal *szembetűnőbbé* válik”: A magy. tudomány tíz éve 53). A sajtóban többnyire egybeírva láttam a németes *messzemenő* középfokát akkor is, ha az előtag kapta a *-bb* jelet (*messzebbmenő*; ennek nem látom sok hasznát!), meg akkor is, ha az utótag (*messzemenőbb*); felsőfokát mostanság nem láttam szövegben sem így, sem úgy írva. — Megemlíthetném még, hogy néha a fokozható félige-kötös, fél-határozósós igeneveket is egészükben fokozzuk: „[életünk] *legelőreemutatóbb* tulajdonságait” (Uj Hang 1952: 4, 77); stb.

Hangsúlyozom: e jelenségre tudományunkban már mások is utaltak, ha nem is mindig a fönti szempontból, illetőleg a fönti felfogásban. Így pl. SIMONYI (HM.<sup>3</sup> 79—80) példái közül megemlítem a *legszembeütőbb*-et, melyre nekem véletlenül nem került mai példám. Később DENGEL művéből (Magy. nyelvh. és magy. stílus 179) is érdemes idéznem a *legmesszemenőbb* alakot. PROHÁSZKA JÁNOSNAK (Nyr. LIV, 152—3) gazdag anyagából idézem a *leghozzáülőbb, legnagyobbbecsültebb* példát; a Nyr. LV, 109—10 említett alakjai közül pedig a *legszenáalomraméltóbb*-at. (A még régibb szakirodalmi forrásokat l. e cikkekben.)

Lássuk mármost, hogy milyen helyesírási szabályszerűséget állapíthatunk meg mindezek alapján? Először is kétségtelen, hogy a határozós (melléknévi igenévi utótagú) szerkezetek és összetételek írására vonatkozó 161. ponthoz megjegyezhetnénk: fokozott alakjaikban a csupán egyik tagon toldalékoltakat különírjuk: *erre (leg)alkalmasabb, előbbre való, (leg)távolabb eső* (kivétel: *alábbvaló*); az egészükben toldalékoltakat pedig

egybe: *alávalóbb*, *(leg)előremutatóbb*, *(leg)figyelemreméltóbb*, *(leg)szembetűnőbb*, *(leg)szívhezszólóbb*, *(leg)távolesőbb* stb.

Nehéz kérdés azonban, hogy az utóbbi módon fokozott összetételeink (mert már azok!) *al a p f o k ú* megfelelőivel mi történjék. Én a tárgyalt alaktani és az ezekkel összefüggésben levő jelentéstani kritériumok alapján azt javaslom, hogy egy 11. kiadás előkészítésekor vitassuk meg újra: nem volna-e helyesebb a *figyelemreméltó*, *tiszteletreméltó*, *nagyrabecsült*, *szívhezszóló*, *szívreható* stb. írásra át-, illetőleg visszatérnünk.<sup>1,2</sup>

<sup>1</sup> Helykímélés végett nem foglalkozom azzal, mit mikor írtunk már egybe a tárgyalt szókapcsolatok közül.

<sup>2</sup> A névutós szerkezetekhez járuló *-i* melléknévképzős alakulatok fokozása sokkal kevesebb egyes esetben okoz helyesírási fejtörőt (pl. *osztály nélküli*, de pl.: „A társadalmi fejlődésnek még *legosztálynélkülbb* fokán is szükség lehet a termelés központi szervezésére”). Erre tehát most nem vesztegetek több szót. — Itt említem meg, hogy három adatom az akadémiai Nagyszótár anyagából való.

I

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete 1956. március 5-én megvitatta *Bóka László* Ady-monográfiájának eddig megjelent első kötetét.

A vitát *V a r g h a K á l m á n* vitaindító könyvkritikája vezette be. Többek közt a következőket mondta bevezetőjében :

„Bóka László monográfiájában kétféle alkotói módszer találkozik : könyve írói és filológiai mű egyszerre. A filológiai, biográfiai adatfeltáráson túl az írói ábrázolás intenzitásával vezet végig Ady életének első periódusain és teremti újra hőse környezetét, miliójét ... Ady a Debreczeni Ellenőrhöz került. Ez a biográfiai tény így önmagában nem sokat jelent, illetve képzeletünkben talán többet is a valóságnál : modern, mozgalmas redakciót. De valójában nem ilyen volt a debreceni redakció; hogy milyen, azt Bóka könyve írja le konkrét módon, atmoszférateremtő erővel. Ez sem közömbös kérdés Ady életrajza szempontjából, a reális *arányok* szempontjából. A könyv atmoszférateremtő erejére egyetlen példát említettünk, de szaporítani lehetne ezeket a példákat.

A kétféle alkotói módszer egyeztetése azonban nem mindig tökéletes és ennek a könyv stílusa szempontjából is negatív következményei vannak. Más a könyv első felének, a biografikus fejezeteknek a stílusa, mint a későbbi elemzőjellegű fejezeteké. A biografikus fejezetek szépirodalmias fordulatai (pl. az, hogy a szerző igen sok esetben a diák Adyt mint a „nagyfiút” emlegeti stb.) önmagukban is inkább ellenérzésünket váltják ki, de az elemző jellegű fejezetek szomszédságában még inkább zavaróak.

A kétféle módszer használata közötti ingadozást mutatja az is, hogy az életrajzi fejezetekben a megállapítások igazolása is többnyire írói és nem filológiai jellegű, tehát elsősorban az *ábrázolás* hitelével ható. Persze ilyen ingoványos területen, mint amilyen — feltáratlan volta következtében — a költő gyermekkora, ez a bizonyító módszer is elfogadható. Elsősorban az írói beleélés intenzitása irányíthatta Bókát abban is, ahogy az Ady gyerekkoráról, ifjúságáról szóló családi és baráti memoárok dzsungeléből kiválasztotta a használható adatokat, a hitelesnek vehető tényeket. Figyelemreméltó a könyvben az eddigi Ady-irodalom felhasználásának módszere. Sokszor olyan memoárból

<sup>1</sup> Bóka László : *Ady Endre élete és művei I. Ady Endre pályakezdése. Bevezetés az Ady-kérdésbe.* Akadémiai Kiadó, 1955.

vagy kommentárból is, ami Ady félreértésén alapul, Bóka jó érzékkel kiveszi, felhasználja a jót, az elfogadhatót, vagy sokszor éppen egy félreértésből, vagy torzításból is olyan megállapítást von le, amely éppen a maga túlzott, vagy torzított formájában jellemző.

Bóka László monográfiája már annak a gazdag anyagnak a birtokában, ismeretében készült, amelyet Ady összes prózai műveinek eddig megjelent két kötete tartalmaz. Bóka elsőnek ad elemzést szinte cikkről-cikkre haladva erről az anyagról, részletesen feldolgozva Ady publicisztikai működését 1902-ig bezárólag. Tekintve, hogy az író világnézeti, meggyőződésbeli fejlődésének útja legközvetlenebbül éppen a publicisztikájában követhető nyomon, a szerzőnek arra is módja nyílik, hogy a korai, a fiatal Ady egyéniségéről kialakult képet fontos adatokkal, szempontokkal kiegészítse és módosítsa. A politikus Ady egész fejlődését Bóka László könyve nyomán tisztábban látjuk, mint eddig.

Az új Ady-monográfia legérdekesebb részletei azok a lapok, ahol a fiatal Ady publicisztikája és a kiforrott, érett nagy költő lírája közötti rejtett összefüggéseket villantja meg a szerző. Nemcsak a tartalmi, magatartásbeli analógiákat mutatja ki, hanem olyan jelenségekre is utal, amelyek első megnyilatkozási formáikban a publicisztika területén jelentkeztek először és majd évek múltán az igazi Ady-líra legfontosabb ismertető jegyei lesznek (ilyen pl. az általánosító erő, amely egyedi jelenségeket teljesebb összefüggésbe helyez; a szimbólumalkotás folyamata; a felnagyítás, stb.). Bóka László könyve irányítja rá a figyelmet arra is, hogy Ady újságírómunkájának napi verstermékei, a „rövid dalok” szintén némiképpen előzményei a lírikus Ady egy későbbi fázisának, és ebben a könnyű műsáktól ihletett műfajban fellelhetők a későbbi politikus költő első mozdulásai.

Igen figyelemreméltó pl. az a módszer, ahogy Bóka Ady egyik igen jellegzetes, dialektikus ellentéteket magábaolvasztó sorának („Petőfi szavánál van szükség jobb szóra” — *A márciusi naphoz*) mélyebb jelentését a prózai előzményekből megközelíti, megfejti. Az előzmények összefüggéseinek megvillantásával nemcsak e nem problémátlan jelentésű verssor megoldása vált egyértelműbbé, de egyben azt is világosan látjuk, hogy milyen tapasztalatok vezették el Adyt ahhoz a meggyőződéshez, ami e tömény verssorban kifejezést nyert.

Érdekesekek a könyv városképei is, mert e városképek közül egy sem háttér vagy tabló csupán. Amit egy-egy városról elmond a szerző, legyen az nemzetiségi vagy felekezeti statisztika, művelődéstörténeti adat, vagy akár hangulatkeltő kocsmacégér, az mind szerves összefüggésben van a költő életével. Az írói alkotás és az irodalomtörténeti módszer szintézisét dicsérik azok a markáns írói portrék is, amelyek nyomán egy-egy ismeretlen író, tanár, vagy újságíróarc megvillan Bóka könyvének lapjairól Ady tanárai, újságíró-társai, szerkesztői, politikai elvbarátai és ellenfelei közül. Hány közülük figyelmeztető példa, megírnivaló tanulmánymodell!

Az új Ady-monográfia a korszak más írójával, irodalmi jelenségével foglalkozó irodalomtörténész számára is használható szempontokat és ötleteket ad. Az Ady irodalmi érdeklődésének irányairól szóló sorok pl. kimondatlanul is arra figyelmeztetnek, hogy a huszadik század első évtizedei újat kereső, a régivel harcban álló íróinak vizsgálatánál több figyelmet kell fordítanunk olyan jelentős külföldi írók hazai hatására, mint Ibsen vagy Gerhardt Hauptmann.



A gazdag anyagszerűség egészében jellemző Bóka László könyvére. De a könyv nagyobb felében, az első, biográfikus fejezeteket követő elemző-jellegű részekben már teherterhelés is ez a nagy anyagszerűség. Természetesen nem az anyag gazdagsága a hiba oka, inkább az, hogy a szerző nem ura ezekben a fejezetekben eléggé az anyagnak, mint az első biográfikus fejezetekben volt. Ezekben az elemző részekben, az Ady publicisztikáját ismertető fejezetekben túlzottan anyagkövetővé válik a könyv, tárgyalásmódja bizonyos fokig anyaghoz tapadó, nem eléggé szintetikus. Ha a szerző kevesebbet idézett volna és kevesebb részletelemzést, illusztrációt és kevesebb szövegmegfejtő kommentárt adott volna, módszere e fejezetekben bizonyára eredményesebb lett volna. Nemcsak olvasmányosabb lett volna így a könyv nagyobbik fele, de tisztább körvonalú is. A cikkről-cikkre haladó, anyagkövető módszer következménye egy bizonyos *mikroszkopikus* szemlélet és tárgyalásmód. Erre a mikroszkopikus módszerre nyilván annak tudata vezette a szerzőt, hogy Ady életművének eddig lényegében ismeretlen területét tárta fel. De ennek a módszernek veszélyei is vannak: a szerző beható vizsgálat alá véve Ady valamely versszakát, prózai mondatát, vagy valamely cikk fejezetét, kiemeli azokat a gondolatokat, szövegfordulatokat, képeket, vagy néhol pusztán szavakat, amelyek aztán kitereléyesedve, gazdagodva visszatérnek majd a kiforrott Ady költészetében. A meggyőző kapcsolat-felfedezések közt azonban a szerző bőven kimutat olyan analógiákat is, amik nem jelentősek, nem világítanak bele a költő műhelyébe, nem jelentenek semmit a költő lelkivilága, világ-nézete, alakulása-fejlődése szempontjából, esetleg véletlen, vagy semmitmondó egyezések. Másrészt, ha ezekből a zseni versekből, vagy sokszor nem túl jelentős újságcikkekből, vagy méginkább a kis újságfejlécsversekből kiemeljük ezeket a későbbi Adyt sejtető elemeket, akaratlan is nagyobb jelentőséget tulajdonítunk már annak a zseninek, cikknek, versikének, mint amennyit az megérdemel. Ady egy játékos versében kigúnyolja a feminin modorú váradi színészt, Nyáray Antalt. Gúnyos versében így ír Nyárayról: „Hajad viharzó, sötét hullám,/ Szemed sugáros enyhe-éj /Kicsiny kezéd, parányi szácskád/ Dúlt arcod csupa szenvedély”. Bóka a Vér és arany egyik ismert versével, *Az anyám és én* c. költemény egyik sorával veti össze a fenti idézett strófát: „Sötét haja szikrákat szórt — zeng a Vér és arany első ciklusából. Az anyám és én. Nincs effektív köze a két versnek, mégis egymásratalnak, vagy inkább a költő alkotómódjára, a korai hangpróbák és későbbi diadalok mindegyre egymástidőző összetartozására.” — állapítja meg Bóka (216 l.). Az összetartozás azonban nem több a véletlennél, vagy egy olyan halvány analógiánál, ami éppen a költő alkotómódjára vonatkozóan vajmi keveset mond. A szerző hasonlóképpen összekapcsolja Ady 1899-ben megjelent, a Jókai-házaspárt üdvözlő *Nászutasok* c. cikkének egyik mondatát („Éz a nő abban a percben, mikor Jókai Mórné lett Hungáriává vált.”) az 1912-ben íródott *Margitta élni akar* második énekének utolsó strófájával: „S hogy minden bennünk csak: Ó, Margitta, /Menyasszonyunk, a csodás ismeretlen,/ Ó, akiért minden vágyunk nyilallik: /Hungária, ha blaszfémnek is hallik.” Szerintünk ez az összevetés sem mond sokat.

Az egyes zsenék, publicisztikai írások jelentőségének ily módon történt felnagyítása szükségszerűen azzal a következménnyel jár, hogy az egész korszakról, Ady életműve első szakaszáról és publicisztikai tevékenységről kialakult összkép sem lehet teljesen reális, a nagyítás veszélye nyilván a könyv szintetikus eredményeit is érinti, bizonyos mértékig.”

Vargha Kálmán végül három — elvi problémát is érintő — részletkérdést vitatott:

1. Könyve 75. lapján írja Bóka László a következőket: „Nincs Ady korának irodalmi életéről súlyosabb ítéletünk annál, mint az, hogy Adyt is, Móriczt is valósággal kivetette magából önálló tehetségük jelentkezésének szintjeszintje az első lépésénél.” Ez a megállapítás ilyen fokon és így nem lehet érvényes Móriczra. A hivatalos, jobboldali irodalom valóban mindig hadakozott Móricz ellen, de Móricz útját a fellépésétől számított első tíz évben olyan írók és kritikusok egyengették, mint Ady, Babits, Ignotus, Karinthy, Kosztolányi, Krudy, Schöppflin, Benedek Marcell, Bölöni György, Fenyő Miksa, Hatvany Lajos, Kárpáti Aurél, Lukács György. Akik meg az irodalomból akarták kitagadni, már 1920 előtt is jelentéktelen figurái voltak az irodalmi életnek, ha benn ültek is a fontos pozíciókban. Amit az idézett mondat megállapít, az valóban érvényes a kor hivatalos, akadémikus szellemű irodalmára, de Ady fellépte után a Holnap megjelenése és a Nyugat megindulása után már ez a konzervatív, haladásellenes tábor nem azonos „Ady korának irodalmi életével.”

2. Egy zárójelbe tett megjegyzés Fehér Dezsőre hivatkozva, aki drámát íratott Adyval, példának állítja Fehér Dezső bábáskodását és a mai drámairodalom helyzetével hozza összefüggésbe. A mai magyar dráma ún. „viszonylagos elmaradásának kérdése” sokkal bonyolultabb, nehezebb kérdés, nem sokat segíthetne e probléma megoldásában egy Fehér Dezsőre emlékeztető spontán gesztus, írói biztatgatás.

3. Bóka László könyve színesen eleveníti fel Ady és Jókai találkozásának emlékét és ezzel a találkozással kapcsolatban a következőket írja: „... meggondolkodtató, hogy Ady Jókairól mindig ilyen feltétlen reverenciával írt s Mikszáthról, akit ma magasan Jókai fölé értékelünk, olyan keveset s mindig olyan fenntartással írt. Éppen ő, Ady Endre, kiről szinte cikkről-cikkre kényszerülünk megállapítani, hogy mennyivel igazabban és messzebb látott már ifjan is legtöbb kortársánál. Azt hiszem, mind a Jókai-életmű, mind a Mikszáth-életmű végső értékelésénél nagyobb figyelmet kell szentelnünk Ady véleményének.” Ezzel a Bóka-felvetette revízióval kapcsolatban azonban azt hiszem elég óvatosnak kell lennünk. Jókai ekkor már — 1902 körül — élő irodalmi emlék lehetett Adyék szemében, azonkívül második házasságát mint a polgári felfogáshoz való erős közeledést láthatta és értékelhette Ady. Mikszáth pedig előbb, aktívabb szereplője volt még ezekben az években az irodalmi életnek, mint Jókai; köztudomás szerint sokkal fiatalabb is Jókainál. Ady nyilatkozata szerintem nem lehet alapja egy olyan Mikszáth revíziónak, amely úgy emeli meg Jókai jelentőségét, hogy ugyanakkor Mikszáthot kisebbítené.

## II.

A vita első hozzászólója, S z a u d e r J ó z s e f a következőket mondta: „Nem lévén a terület szakembere, igen kevésbé tudok érdemi, tartalmi-elvi problémákhoz hozzászólni, ilyenekhez is inkább csak a módszer vizsgálatával kapcsolatban. A bőven adódó módszertani kérdések azonban nyilván összefüggésben vannak elvi, tartalmi problémákkal.

Bóka László könyvének, izgalmas könyvének nagy erénye : az irodalom-történész olvasó előtt is egy egész fel nem tárt (talán el is sülyesztett) föld-részt tár fel Ady birodalmából. Ez a hatalmas vállalkozás bizonyára sikerült. Ugyanakkor azonban a szerző egy egész dzsungellé változtatta — főleg tárgyalási módszerénél fogva — ezt a „földrészt”. Mert felfedező izgalmaival utat vág ugyan, de az az út lineáris, vonalban kigyózik előre s így — miközben *sorra, egymás után* feltárul e vidék minden érdekessége — összképet nem kapunk. Az egésztől magának az olvasónak kell összképet alkotnia, miután végigolvasta ezt az itinerariumot. Nem annyira a fejlődési szakaszok summálását, az időnkénti összefoglalásokat hiányolom a könyvből — ilyenek különben egy ilyen tárgyalási menetben egyenest üdvösek volnának —, hanem az *állandó* szintetikus tárgyalásmódot. Nincs elég rend, elég áttekinthetőség az I. kötetben. Oly meggyőzően adja elő — számomra mindenesetre — megállapításait, hogy úgy éreztem : ez a kötet valóban jó bevezetés az Ady-kérdésbe. De ugyanakkor úgy ingadozik a szerző módszere az életrajzi fonálra felfűzött pályakép és a rendszeres, szintetizáló bevezetés között, hogy azt kell mondanom : ez nem elég célszerű, nem elég szilárd, határozott bevezetés az Ady-kérdésbe.

E fejlődésrajzban nyugtalanító az, hogy a kronológiai előrehaladás folyamán az adathoz tapadás és az attól való elszakadás a távlatokba mutató kedvéért nincs még szerencsés viszonyban egymással. Adatai értelmezésében Bóka mélyre megy és ezek jelentését sokszor messze túlviszi időrendben kötött, lokális értelmükön (mert egyszerre, igaz dialektikával tudja megragadni bennük Ady *akkori* fejlettségét s az adatban már akkor bennsejlő *előremutatást*). Amikor így jár el, már *bevezetést* ír az *Ady-kérdéshez*, amikor nem így jár el, akkor Ady *fejlődésrajzát* adja. A kettő együtt van jelen a könyvben s ez a kettősség nem válik a mű javára — ha mint kísérletet még oly izgalmasnak tekintjük is. Így azután az általánosítható, nagy elvi tanulságok beleolvadnak a részletek tárgyalásába, nem emelődnek ki ebből a folyamatból ; egy-egy fejlődésrajzi szempontból tárgyalt részletnél elővillan tehát egy-egy nagy, átfogó elvi tétel — azután belemosódik a következő részletező-adatoló menetbe. El nem vész, mert a szerző később is minduntalan visszaemlékezik és emlékeztet a korábbi adatnál már megjelölt elvi tételére. A szubjektív memória roppant ereje és figyelme azonban nem pótolja az objektíve szilárd konstrukciót.

Hogy erre a roppant gazdagságú, szemet kápráztató útvesztőre — már ami a tárgyalásmód nyugtalanító kettősségét illeti — maga az anyag (és természetesen az úttörés feladata) is csábítja a szerzőt, azt az igazságnak megfelelően ki kell mondanunk, s leghelyesebben a szerző hiteles, mert mély csodálkozást tükröző szavaival : „Fejlődése menetét szinte lépésről lépésre követjük nyomon s minden nyomnál ámulva kell megállapítanunk, hogy mindig előbbre jut, mindig úgy nyúl egy-egy kérdéshez, hogy szavainak érvénye túlmutat aktualitásukon : jelenünkig ér el” (223. l.).

Mégis szóvá kell tennünk mint a könyv egyik hibáját azt, hogy általános elvi megállapításai belemosódnak a részletekbe, hozzátapadnak a sorra kerülő adatokhoz, mert ez a hiba nemcsak a könyv olvasását nehezíti meg az ez iránt biztosan érdeklődő szélesebb olvasóközönség előtt, hanem az *elvi tételek összefüggéseinek* helyes megértését is. Íme erre néhány példa.

Bóka felismeri pl. Ady költészetének azt a — tipizálásának sajátosságában rejlő — törvényszerűséget, melyet a 137—138. lapon így fogalmaz meg

rövidítem a szöveget): „egy-egy kiválasztott személyiségre összpontosítja azt a gyűlöletet, amit az ellen az osztály ellen érez, melyhez tartoznak”. Ezt a nyilván általános érvényű tételt nem lehet pusztán a Tisza „Lajoska gróf”-ot kigúnyoló közepes értékű vershez kapcsolni. Hogy valóban így van, hogy egy ilyen általános elvi kérdés nem ragadhat bele — nyersen mondom — a kronológiai glosszázás menetébe, azt e tételnek a 283. lapon való újbóli előkerülése mutatja, ahol magasabb szinten kerül elő (már nyíltan a típusalkotás problémájáról van itt szó) s még fontosabb elvi tanulságok kíséretében (a szimbolikus kifejezési forma születése). Ámde itt megint csak bennreked a kevésbé fontos dolgok részletezésében (nevezetesen a dráma ismertetésében).

Egy másik példa Mátrai Lászlóval való polémiaja. (Nem tartozik ide, mégis kimondom, az igazság kedvéért: nem helyes Mátrainak egészében bírálendő, de számos pontján értékes művét a benne egészen mellékes Adyval példálózás miatt ily nyomatékka emlegetni.) Bóka elvileg meggyőző álláspontját — szemben Mátrai véleményével — könyvének 144. lapján néhány gyöngye Ady-vers kapcsán szögezi le, nevezetesen azt, hogy „Adyt a közvetett kifejezésre... a társadalmi helyzet kénytette”. Ezt az elvi tételt sem volt helyes itt elszigetelni, idetapasztani e gyöngye versek tanulságaként. Mert különben miért foglalkoztatná a szerzőt ugyanez az elvi tétel a 174. lap elején, ismét egy Ady-vers kapcsán, ahol is a gyanutlan olvasó — ha ugyan nem őrizte meg emlékezetében a közvetett és közvetlen kifejezés bonyolult problematikáját a 144. lapról — nem tudja már, miért s honnan kerül elő a „közvetlen élmény közvetlen kifejezésének” problémája, és miért foglalkoztatná a szerzőt ugyancsak a közvetlen ábrázolás kérdése a 175. lap alján? Csak azért foglalkoztatja (már Mátrai nevének említése nélkül), mert ez általános, elvi kérdés, és ha már nem e szerint rendezi az adatokat, akkor az adatok rendjéhez kell függeszteni újra meg újra az elvi tételeket.

Nem állítjuk, hogy ezzel Bóka László téves közvetkeztetésekre vitte volna olvasóját: csupán azt gondoljuk, hogy a könyv elvi tételeinek ilyen szétszórtsága esetén az olvasónak magának kell helyreállítania utólag, ha van ideje s tehetsége hozzá — az általános, elvi megállapítások teljes hálózatát.

Az előbbiekhöz hasonló — s talán még súlyosabb — példákat szép számban idézhetnők. Ady szimbolizmusának pl. egy helyütt sem kapjuk meg kimerítő, szintetikus tárgyalását, mindig csak a fejlődés relatív fokán (így a 198—201. lapon, a 230. lapon, a 283. lapon, mindig egyes művekhez kapcsolódva). Ugyanígy a részletelemzés alá rendelve kerül a 221—222. lapon Ady liberalizmusának fontos elvi kérdése. Ugyanígy talán az sem helyes, hogy az Ady számára „olyan nagymértékben jelentős, sorsfordító 1901-es ősznek” e nagy jelentőségét szinte mellékesen, véletlenül halljuk ki a rész-elemzések közé ékelt mondatból (225. l.).

Ha az író nagy memóriája nem őrizné meg — előre s vissza utalásokkal — egyszer leírt elvi megállapításait s mind magasabbra érve Ady művében nem mérné szinte mindig gondosan az előrehaladást, a bővülést, a gazdagodást, a minőségi növekedést ez elvi tételek körében, az olvasót veszteség is érhetné. A szerző azonban bravúrosan kapcsolja össze időben távoleső adatainak értelmét egymással (példa lehet rá a könyv legvégén a Marseillaise-cikk tanulságának összekapcsolása — egy vonatkozásban — *A primadonnák*

<sup>1</sup> Mátrai László: Élmény és mű 152. l.

*betegek* c. versével (301. l.), vagy az a mód, ahogyan beigazolódik (a 299. lapon), hogy a Fedák-cikk és versek jelentőségét sem túlozta el a maga helyén, vagy a *Még egyszer* c. versnek hátrafelé és előre utalásainak remek kifejtése, (196–7. l.).

Nem vitás, hogy a lélek mélyére huzódó, s csak az érett Ady művésztében fölmerülő élményeket Bóka László szerencsés kézzel, nagy érzékenységgel nyomozza végig — ez egymagában is igazolja a „bevezetést az Ady-kérdésbe” —, s az is kétségtelen, hogy a kötet végig előreláttatja a nagy Adyt, eszmecsírákat lel föl, magatartásbeli elemeket mutat ki a később kibontakozó nagy műhöz és nagy emberséghez. Az említett példák azonban azt igazolják, hogy e „bevezetés” módszere az elvi összefüggések rendszeres, átfogó megvilágítására nem alkalmas. Szükséges volna a II. kötet elé egy nagy, az eddigi elvi kérdéseket konkrétan, összefüggéseiben tárgyaló fejezetet állítani.

Számos vonatkozásban lehetne még ellenvetést tenni a könyv megírásának módszere ellen. Több ponton össze lehetne vonni anyagát (miért kellett pl. elszakítani a Bródy darab bukásáról szóló szakaszt a Bródyval való megismerkedés leírásától, 255. és 259. l.), a fejezetek tartalmukat, terjedelmüket tekintve nem mindig egyenértékűek (a XX.-kal nem egyértékű a XVII. vagy a XXI.-ik), egy-egy motívum vagy rendező elv következetes megtartásáról — miután megpendítette azt — hamarosan megfelelkezik a szerző s csak jóval később jut eszébe ismét (pl. a X. fejezet elején kimondja, hogy „Ady költészete ebben az időben két mederben csordogál”, de a X.-ben csak az egyik „medret” ismerteti, a XI.-től a XVII. fejezetig túlnyomórészt nem versekről esik szó, s így az olvasó csak a XVII. fejezet elején (jó hetven lappal később!) tudja meg, hogy „költészetének másik medre, a könnyű, rövid daloké, nem apadt el” (209. l.). Mindez azonban csak azt bizonyítja, amit előbbi példáink: a könyv módszerét sajnos a szinte sodró erejű anyagbőség idomította magához — s az anyagnak e szinte ellenállhatatlan sodrásán a szerzőnek csak a memóriája lehetett úrrá, az előre- és visszavonatkoztatások bonyolult hálózataival.

Nem tudok a tartalmi-elvi kérdések boncolgatásába fogni — a magam részéről csak azzal nem értek egyet, hogy Ady lett volna az első magyar költő, aki kinőtt a feudalizmus nőkről alkotott felfogásáról (72. l.). Ennek a tételnek Vörösmarty és főleg Petőfi költészete, életfelfogása ellentmond.

Nem célom továbbfolytatni az aprólékos elemzést a könyv megírásának módszertani tulajdonságairól. Inkább azt hangsúlyoznám, befejezésül, hogy a hibáztatás a kritika természetéből folyik, s az elmondottak egyáltalán nem jelentik azt, hogy a könyv nagy pozitívumai nem múlták fel sokszorosan a hibákat. Bóka szilárd alapot épít Ady egész további fejlődéséhez — ez az alapozás a legfontosabb (további kritikáknak kell kideríteniök, vannak-e repedések ebben az alapban). Az emberi életnek bizonyos alapvető tényezői, élményei, eseményei, körei, melyekről a szellemtörténeti esszéírók szívesen beszéltek úgy, mint időtlen kategóriákról, legfeljebb csak lélektani okoskodással, Bóka Lászlónál konkrét, történelmi meghatározást nyernek s jellemformáló erejük, erkölcsi jelentőségük ragyogó megvilágításba kerülnek. Alig írtak magyar irodalomtörténészek olyan szépen, oly mélyretekintően, egyént, kedélyvilágot, környezetet kevésből is plasztikusan felidéző erővel az anyáról, a szülőföldről, a nevelődésről, a tanárokról, a pajtásokról, a szerelemről, a mulatásról, mint Bóka László. Érmindszent, Nagykároly és Zilah, Nagypacal, Perecsen, Szilágycseh különböző, mind magasabbra növelő tanul-

ságai vagy egy-egy olyan mozzanat, mint a szórakozás szűk körét áttörő boros esték mámorának tömör és megkapó jellemzése az írásművészetnek is kiemelkedő példái. És sokat kellene beszélni Bóka László szövegelemzéseiről, amelyek módszertanilag és tartalmilag alighanem a legkiválóbbak a felszabadulás utáni magyar irodalomtörténetírásban. Érdemeiről mindenestre többet lehetne mondani, mint hibáiról. Hibáról kellett azonban elsősorban beszélnünk, hogy máris — tehetségünkhöz képest — segítséget nyujtsunk a II. kötet jobbátételéhez.”

A következő hozzászóló, Tóth Dezső megjegyzéseit azzal kezdte, hogy a könyvvel kapcsolatos elismerő megjegyzésekkel egyetért, majd így folytatta: „Ami a fogyatékoságokat illeti, nem érzem különösen indokoltnak a Társadalmi Szemle<sup>1</sup> ama megállapítását, hogy Bóka László könyvére az esszéizmus jellemző. Lehet, hogy néhány esetben a szerző valóban bizonyos tényeket figyelmen kívül hagyott az összefüggések hangsúlyozása érdekében. De a könyv egészének egyik legnagyobb érdeme az anyagfeltárás és anyaggazdagság, és ez éppen nem az esszéizmus velejárója. A könyv módszertani hibája épp ellenkező jellegű: nem a tények nélküli általánosítás, hanem éppen az általánosságoknak a szorosan tényekre való visszavezetésénél mutatkozó túlzás. A marxista irodalomtörténetnek valóban módszere, hogy költői műveket a valóság, a körülmények — akár életrajzi körülmények — oldaláról közelítsen meg és magyarázzon. De ennek a ténybeli momentumokra való visszavezetésnek megvan a maga alsó határa. Mert a költői alkotás általában, így egy lírai vers is, szükségképpen a napi, közvetlen (politikai, életrajzi, stb.) tények általánosításának szintjén születik és születhet meg. A művészi alkotás bizonyos értelemben mindig általánosítás. Mármint Bóka könyve azzal, hogy fellép a Ferenczi-féle életrajzok részletes, aprólékos anyagközlésének igényével, azt a veszélyt rejt magában, hogy a konkrét tényekből való levezetés alsó határát túllépi, hogy egyes verseket túlságosan is napi tényekből kiindulva akar értelmezni. Egyes esetekben ez az eljárás a vers tulajdonképpeni mondanivalóját, hangulatát meghazudtoló eredményekre vezet (emlékezetből említem: ilyet akkor Ady nem írhatott, vagy így akkor nem érezhetett, mert... és jönnek az életrajzi adatok). Bóka általában túlságosan is igyekszik az életrajzi adatoknak a művek szempontjából jelentőséget tulajdonítani. Ez a törekvés kitűnő eredményekre vezet Ady publicisztikájának megvilágításánál. Az is igaz, hogy erre az eljárásra Adynél különös szükség van, mert ez a legjobb eszköz költészetének misztifikálása ellen. De itt még nem misztifikálható egyszerű versekről van szó, s ez a mérték később is veszélyeket: az *irodalomtörténeti naturalizmus* veszélyeit jelentheti. (Még Petőfinek annyira közvetlenül eseményekhez kapcsolódó 48–49-es politikai líráját sem lehet, illetve nem helyes szorosan életrajzi tényezőkhöz kapcsolni.)

Vargha Balázs arra hívta fel a figyelmet, hogy Bóka László könyve kortörténeti adatokban milyen rendkívül gazdag, az eddigi Ady-irodalmon túlmenve bőven közül emlékezéseket, anekdotákat, helytörténeti adatokat stb. A szerző forrása részben a nem közvetlenül Adyval foglalkozó történeti-irodalomtörténeti szakirodalom volt, másrészt saját gyűjtése. Öröndöletes, hogy Bóka László Ady novelláit ilyen megértően méltatja, nemcsak életrajzi dokumentumértékük miatt, de esztétikai szempontból is.

<sup>1</sup> Csabai Tibor—Klaniczay Tibor: A magyar irodalomtörténetírás mai helyzete. Társadalmi Szemle 1955. szeptemberi szám 84. lap.

Bessenyei György, a vita következő résztvevője többek közt ezeket mondta: „Mindenekelőtt kiemelem Bóka László bátorságát, hogy az Ady-filológia jelenlegi helyzete mellett egy teljességre törekvő Ady-életmű megírására vállalkozott, s nem félt vállalni azokat az ódiumokat, amelyek az úttörőket érik. Csupán az problematikus számomra, hogy a Zilahon töltött esztendőket jelentőségét méltatva, az ottani kulturális légkört a klasszikus és nyugati műveltséget úgy emeli ki Bóka, hogy az mintegy szembeállításnak látszik azzal az állásponttal, miszerint Ady Zilahon szerezte a magyar múlt forradalmi, kuruc-rebellis hagyományainak egész életére elkísérő élményét. Helyesen oldotta meg a szerző azt a problémát, hogy a fiatal, sőt gyermek Adyról úgy írjon, hogy állandóan érzékeltesse az *Új versek* költőjét. Ezért nem túlzás az, amit a zsenyékről, s korai írásokról mond, maga is állandóan számol azzal a veszéllyel, hogy túlértékeli Ady ifjúkori írásait”.

Heltai György hozzászólásában a monográfia olvashatóságát emelte ki. Szerinte nem jellemző az esszéizmus Bóka könyvére. Ady Prohászka Ottokár elleni megnyilatkozásaiban ebben a korszakban még — Heltai György szerint — inkább katolikus-ellenes protestáns állásfoglalást, mint forradalmi antiklerikalizmust kell látnunk.

Rejtő István egyetért a könyvvel kapcsolatban elhangzott méltató megjegyzésekkel, három vonatkozásban azonban némi hiányérzete van. Kár, hogy Bóka nem vetette össze tartalmi szempontból Ady újságcióit a korabeli publicisztikával. Ha ezt megtette volna, akkor még élesebben kiömlőborodott volna a fiatal Ady érénye: politikai és társadalmi nézeteinek élessége. Másrészt ha a „rövid dalok”-at egy kissé összevetette volna a korban divatos heti verses-krónikákkal, akkor a rövid dalok műfaji elemzésében jobban kiömlőborodna Ady újszerűsége, formai merészsége. Végül ugyanez a probléma a publicisztikával kapcsolatos kérdésekben is. Itt is kitapintható Ady újszerűsége a nyolcvanas–kilencvenes évek publicisztikájához mérve.

A vita utolsó felszólalója, Gerézdi Rábán a következőket mondta: „Bizonyos műfaji tisztázatlanság nyomja rá a bélyegét a monográfiára. A nyersanyag minél teljesebb beépítése és ugyanakkor az elég erőteljes szépírói velleitások nem forrnak egységbe, hanem hol az egyik, hol a másik kerekedik felül. S ez a kettősség, egymásmellettiesség megbontja a monográfia egységét. A nyersanyag megrostálása, szelektálása nem történt meg kellő mértékben, a könyv azt mutatja, hogy a szerző sajnált elhagyni olyan adatokat, amik önmagukban értékesek, de nem pontosan ahhoz a részhez tartoznak, ahol a szerző elmondta őket. Nyilván Bóka fontosnak tartotta megőrizni ezeket az adatokat az utókor számára. Ez minden bizonnyal megoldható lett volna úgy, ha a szerző jegyzeteket is adott volna, s a megőrzendő, de az előadásában, a tárgyalás menetében csupán fölös terhet jelentő adatokat, sőt adatsomókat a törzsszövegből a jegyzetbe utalta volna át. A jegyzetek hiánya egyébként is fájó pontja a monográfiának. A könyv stílusa sokhelyütt modoros, szépirodalmi kicsengésű; nem a magyar tudományos próza legjobb hagyományainak útján jár”.

Az Ady-monográfia megvitatása Bóka László válaszával fejeződött be. A szerző válaszában foglalkozott a stílussal kapcsolatban elhangzott észrevételekkel, a módszerben mutatkozó filológiai naturalizmussal és azzal a problémával, hogy a monográfia elemző fejezetei nem eléggé áttekinthetők, nem eléggé világosak. Válaszolt azokra az ellenvetésekre is, amelyek vitatták annak helyességét, hogy a tárgyalás menetében az életrajzi sorrendet követte.

Ezzel kapcsolatban arra mutatott rá Bóka László, hogy elsősorban azért választotta az életrajzi menetet a tárgyalásmód vezérfonalául, mert a mai irodalmi köztudatban élő Ady-kép éppen az életrajzi tényektől való elszakíttottsága miatt szorul elsősorban korrekcióra.

### III

Az egész vitával kapcsolatban összegezésül megállapítható, hogy a könyv megvitatása során számos fontos módszertani probléma felszínre került, és helyes megvilágítást kapott. Annál kevesebb szó és kritika hangzott el azonban a konkrét Ady-kérdésekkel kapcsolatban. Ez részint azzal magyarázható, hogy Bóka László Ady-monográfiája Ady életművének eddig lényegében ismeretlen területével foglalkozik. Ami módszerében problematikus, az nyomban szembetűnik; ténykérdésekben, adatbeli problémákban azonban inkább csak a további filológiai kutatások nyomán nyílik majd újabb vita-lehetőség.



## AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

### A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY MUNKÁJA 1955-BEN

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY VEZETŐSÉGE  
1955-BEN AZ ALÁBBI FŐBB KÉRDÉSEKKEL FOGLALKOZOTT :

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály könyv- és folyóiratkiadási, könyvterjesztési problémái. Az 1956—57. évi távlati terv megvitatása. Tolnai Gábor lev. tag beszámolója lengyelországi tapasztalatairól.

A finn tudománnyal való kapcsolatok kiszélesítése.

Az orientalisztikai és a finnugor nyelvészeti konferencia, a klasszika-filológiai és az irodalomtörténeti kongresszus terve.

A Nyelvtudományi Intézet 1954. évi jelentésének megvitatása.

A Magyar Tudományos Akadémia új alapszabály-tervezete.

A Szovjetunióban élő finnugor népekhez küldendő expedíció terve.

Az 1955. év őszén végző aspiránsok elhelyezése.

A nagygyűlési osztálytitkári beszámoló elkészítése.

Minisztertanácsi előterjesztés az Akadémiai Nagyszótár ügyében.

Az Acta Literaria megindítása és az irodalomtörténeti folyóiratok szerkesztő bizottságainak működése. Az Osztályközlemények profilja.

A segesvári ásatások kérdése.

Az 1957-ben rendezendő zenetudományi konferencia terve.

A közgyűlés által javasolt nyelvtisztasági konferencia kérdése.

Megemlékezés Zsirai Miklósról.

Németh Gyula akadémikus beszámolója szovjetunióbeli tanulmány-útjáról.

Az akadémiai nagygyűlések új rendszerére vonatkozó javaslat.

Megemlékezés Gyóni Mátyásról.

Az „Osztályközlemények” megvitatása.

Jelentés az I. Finnugor Nyelvészeti Konferenciáról.

A második ötéves tudományos terv kérdései.

Jelentés az Irodalomtörténeti Kongresszusról.

Az Irodalomtörténeti Intézet felállításával kapcsolatos teendők.

Az Orientalisztikai Konferencia tapasztalatai.

## AZ MTA ELNÖKSÉGÉNEK HATÁROZATAI AZ I. OSZTÁLY MUNKÁJÁVAL KAPCSOLATBAN :

1. Még 1955-ben határozott lépéseket kell tenni a nyelvtudomány és az irodalomtudomány területén meglévő ideológiai hiányosságok leküzdése érdekében. A nyelvtudomány Gombocz Zoltán halálának 20. évfordulója alkalmából a nagy tudós életművének értékelése során vitassa meg a felszabadulás előtti nyelvtudományi irányzatok ma is aktuális problémáit (pozitivizmus, De Saussure-elmélet, a szemantikus nyelvszemlélet stb.). Az irodalomtudomány területén az ez év őszén rendezendő irodalomtörténeti kongresszus kell hogy tisztázza az irodalmi realizmus helyes marxista értelmezése során a tudományszak legsürgetőbb elméleti kérdéseit.

2. Az osztályvezetőség gondoskodik arról, hogy az osztálynak azok a vállalkozásai, melyek a kultúrforradalom szempontjából a legjelentősebbek és amelyek jelenleg is az osztály munkájának középpontjában állanak, mennél sikeresebben haladjanak előre. Ilyen munkálatoknak tekintendők az Értelmező Szótár, Leíró nyelvtan, Akadémiai Nagyszótár, Nyelvatlasz, Irodalomtörténeti Kézikönyv, a XX. század irodalmának feldolgozása, a Magyar Népzene Tára.

3. Az Elnökség tegyen határozott lépéseket annak érdekében, hogy a nyelvtudomány és az irodalomtudomány fejlődésének útjából elháruljon az a két legfőbb akadály, mely jelenleg az osztály munkája eredményességét veszélyezteti, azaz : az irodalomtörténeti intézet felállításának elhúzódása és az Akadémiai Nagyszótár nem megfelelő személyi és anyagi ellátottsága. Ennek érdekében az Elnökség megsürgeti az irodalomtörténeti intézet felállítását elrendelő minisztertanácsi határozat elfogadását ; az I. Osztály pedig dolgozzon ki tervezetet a Minisztertanács számára az Akadémiai Nagyszótár ügyének rendezése végett.

Tovább kell fejleszteni az osztálynak a külföldi kapcsolatok terén az utóbbi időben elért eredményeit, a szovjet tudománnyal való kapcsolatok rendszeres ápolása, a baráti államok társintézeteivel való közvetlen kapcsolatok újrafelvétele és az osztály külföldi kiadványai terjesztésének megjavítása területén. Az Elnökség kiküldetés formájában tegye lehetővé az eddignél nagyobb számú tudós kiküldését a Szovjetunióba.

1955. április.

### A NYELVTUDOMÁNY TERÜLETÉN MŰKÖDŐ FŐBIZOTTSÁGOK ÉS BIZOTTSÁGOK 1955. ÉVI MUNKÁJA

#### *Nyelvtudományi Főbizottság*

Hexendorf Edit és Soltész Katalin aspiránsok disszertáció-vázlatának megvitatása.

Az 1956—57. évi könyvterv kialakítása.

A Finnugor Nyelvészeti Konferencia terve.

Az Akadémiai Nagyszótár elvi és gyakorlati kérdései.

A Nyelvtörténeti Adattár szerkesztési elveinek megbeszélése.

Deme László : A magyar nyelvjárások néhány kérdése c. tanulmányának megvitatása (a vitaindító referátumot Benkő Loránd tartotta).

A magyar nyelv kéziszótárának szerkesztési problémái.

Az Akadémiai Nagyszótár munkájáról készült jelentés megvitatása. Az aspiránsképzéssel kapcsolatos problémák és teendők.

Petőfi nyelvének kutatása. Javaslat egy Petőfi-szótár elkészítésére.

A II. ötéves tudományos terv megvitatása.

### *Helyesírási Főbizottság*

A Helyesírási Főbizottság 1955-ben a Helyesírási Szabályzat 10. kiadásának megjelenése után felmerült problémákat és javaslatokat rendszeresen megvitatta ülésein, megtárgyalta azokat a kérdéseket, illetve javaslatokat, melyek a Helyesírási Főbizottsághoz beérkeztek.

Több esetben foglalkozott a Helyesírási Nagyszótár kérdésével. Nagy J. Bélának, a szótár szerkesztőjének az A-betűből készített mutatója alapján kidolgozta a készülő szótár legfőbb szerkesztési elveit.

Szakemberek bevonásával megvitatta a földrajzi névírás szabályainak gyakorlati megvalósítása során felmerült kérdéseket.

Foglalkozott a Főbizottság a „Helyesírásunk időszzerű kérdései” c. kiadvány bírálatával és terjesztési problémáival.

Megvitatta a készülő Akadémiai Kéziszótár helyesírási problémáit.

### *Nyelvművelő Főbizottság*

A Nyelvművelő Főbizottság 1955-ben tartott ülésein megtárgyalta a legfontosabb nyelvművelő problémákat. Külön ülésen foglalkozott a kiadásra kerülő Nyelvművelő Kódex problémáival.

Több ízben beszámoltak a Főbizottságban a nyelvművelés terén folyó munkálatokról. (Nyelvművelő folyóiratok, Rádió, újságokban megjelenő nyelvművelő cikkek stb.)

Az *Orientalisztikai* és *Finnugor* bizottságok 1955-ben alakultak meg. A bizottságok főfeladata az orientalisztikai, illetve a finnugor konferencia előkészítése volt.

### *Szótári Főbizottság*

Elvi (tudományos) segítséget nyújtott a kultúregyezményes szótárak szerkesztési és lektorálási munkálataihoz. E szótárak munkálatait ellenőrizte és irányította.

Ebben a keretben több ízben foglalkozott a bizottság a lengyel—magyar, cseh—magyar, bolgár—magyar, magyar—bolgár s a román—magyar szótár ügyével.

Tudományos tanácsadással szolgált egyes általános szótárak szerkesztői munkaközösségének. A benyújtott szótári tervek bírálatával segítséget adott a szótárak szerkesztési munkálatainak megszervezéséhez és elindításához. Ide tartozott a latin—magyar, finn—magyar s az újjörög szótárak ügye.

A bizottsághoz beküldött lexikográfiai tárgyú terveket, javaslatokat és dolgozatokat tudományos bírálathoz részesítette. Munkájuk folytatásához szakszerű tanácsokat adott e tervek és dolgozatok szerzőinek.

Minden olyan szótári ügygel tudományos szinten foglalkozott, amely az akadémiai szótárkiadás területén az általános szótárakkal kapcsolatban felmerült. (Kisszótárak ügye, olasz—magyar szótár pótfüzete, Értelmező Szótár stb.)

A KFB-vel s az Akadémiai Kiadóval egyetértésben kidolgozta a szótárkészítés II. öt éves tervét.

## A NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET EGYES KOLLEKTÍV MUNKÁLATAINAK ELŐREHALADÁSA

### *A magyar nyelv leíró nyelvtana*

A nyelvtan munkálatai 1954 folyamán a nem várt nehézségek ellenére is jelentős mértékben előre haladtak. Elkészült két próbafejezet, melyeket több szakember is megbírált. A birtokos jelzőről szóló fejezettel a Tudományos Tanács is foglalkozott. Megvitatta a munkaközösség — a külső bírálók véleményét is figyelembe véve — a hangtan, szófajtan, jelentéstan, a tótan, a szóképzéstan, valamint a mondattan öt részletének feldolgozásmódjára készített vázlatokat. A viták jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a feldolgozás módszere egységesebbé váljon, s kialakuljon az egyes fejezeteknek a lehetőség szerinti legjobb felépítése. Az adattári gyűjtés három irányban folyt tovább: a mai nyelvéllapot rendszeres nyelvtani dokumentálása; különleges nyelvhelyességi példák gyűjtése; legnagyobb múlt századi költőink, íróink nyelvhasználata. A gyűjtött cédulák száma kb. 42 000.

### *A magyar nyelvjárások atlasza*

Az 1954. évre előirányzott 80 gyűjtésből (60 nyelvtani, 20 szóföldrajzi) elkészült 52 nyelvtani és 21 szóföldrajzi, összesen 73 gyűjtés. Az anyag térképreírása és a térképre írt anyag cédulázása tervszerűen folyt. A munkaközösség két tagja (Imre Samu és Kálmán Béla) Szlovákiában 10 községben összegyűjtötte a kérdőív mindkét részének anyagát. Az év folyamán elkészült a nyelv-atlasz munkamódszeréről szóló kötet kézírata, s a mű 1955 januárjában jelent meg.

### *Az új magyar tájszótár*

A gyűjtésben anyagilag is részt vett a debreceni egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete és az ELTE II. sz. Magyar Tanszéke is. 1954. év folyamán elkészült összesen 48 000 cédula. Az eddigi gyűjtés eredménye kb. 250 000 cédula. Egész évben folyt az anyag rendezése, hogy a nagy terjedelmű értékes

\* Részletek az osztályvezetőség által megvitatott jelentésből.

anyag minél előbb hozzáférhető legyen a tudományos kutatás számára. Az 1. betű szerint rendezve van az egész anyag, a második betű szerint 200 000 és a 3. betű szerint 180 000 cédula.

### *Nyelvtörténeti Szótár*

A munka a költségvetés megszabta terv szerint folyt. A szójegyzékek és a glosszák anyagából elkészült 28 310 cédula egy-egy másolattal. Ellenőrzésre került 10 800 cédula és azok másolata. A gyűjtés 1955-ben még nem fejeződik be.

### *Nyelvtörténeti Adattár*

A munka a bécsi kódex anyagán a költségvetés engedélyezte ütemben folyt. Elkészült 59 816 cédula, ebből az év folyamán kb. 30 000 cédula ellenőrzése történt meg. A gyűjtés 1955-ben fejeződik be.

### *A magyar szókészlet finnugor elemei*

A tervbe vett kb. 15 000 cédulával szemben elkészült 22 522 cédula. (Ebből 9899 etimológia.) Ezzel az eddigi gyűjtés 129 339-re emelkedett. Ellenőrzésre került 21 469 cédula, Ezenfelül elkészült 2697 utalócédula és 4707 kiegészítés. Megkezdődtek a szerkesztési elvek tisztázására vonatkozó kutatások.

### *Értelmező Szótár*

A szótár munkálatai még 1954-ben is eléggé sokirányúak voltak, bár a munka nagy részét már az előszerkesztés, az egységesítés adta. Az adatgyűjtés területén elsősorban a XX. századi klasszikusaink szóhasználatából folyt gyűjtés. Elkészült 24 034 cédula. A gyűjtött anyag betűrendbe való sorolása megtörtént. A címjegyzékek a szaklektori vélemények és a munkatársak javaslatai alapján ismételten helyesbítésre és ellenőrzésre kerültek. Ez a munka 1955-ben is folytatódott. 1954. év folyamán előszerkesztésre került 7194 szócikk, a szótár munkatársai ellenőriztek 5708 előszerkesztett cikket, s ezzel ez a két művelet be is fejeződött. Folytatódott az egységesítéshez szükséges segédletek elkészítése. E munkálatok mellett a szótár szerkesztősege több elvi jelentőségű vitás kérdést tisztázott. Bárczi Géza és Országh László folyamatosan ellenőrizték a már egységes szócikkeket. Az egységesített anyag lektorálása ezután kezdődik meg.

### *Akadémiai Nagyszótár*

A munkálatok a következő területeken folytak:

*Adatrendezés:* Az 1900 előtti gyűjtéseket a 4. betű szerint rendezték. 1954 év folyamán az első betű szerint rendezésre került a másoltatással,

illetve az újra feldolgozás révén nyert kb. 100 000 adat s az új gyűjtésekből kb. 40 000 cédula.

*Adatgyűjtés:* A tervbe vett 160 000 adattal szemben a külső munkatársak 168 000 adatot gyűjtöttek. A régi gyűjtésnek rendezésre való előkészítése, mintegy 20 000 adat átnézése 1955-ben történik meg.

*Adatmásolás:* A tervbe vett 110 000 másolás helyett 53 500 készült el. A lemaradást a cédulaellátás zökkenői, az előre nem látott filológiai ellenőrzés beállítása és az ezzel járó költségátelosztás okozta.

A filológiai ellenőrzés az új gyűjtéseknél rendszeresen folyt. Az így szerzett tapasztalatokból gyűjtési utasításokat állítottak össze, s ezek a munkatársak rendelkezésére állottak.

Az adatok kijelölését a napi sajtóból és folyóiratokból rendszeresen végezték (Irodalmi Újság, Szabad Nép, Magyar Nemzet, Csillag).

*Bibliográfiai segédmunkálatok összeállítása:* Elkészült a XX. századi szépirodalmi művek 2. sz. jegyzéke (1920—1953). Ennek, valamint a még 1953-ban elkészült 1. sz. jegyzéknek (1900—1920) felhasználásával a csoport vezetője a feldolgozandó források kiválogatásával kapcsolatos átiratot a Nyelvtudományi Főbizottságon keresztül eljuttatta az Irodalomtörténeti Főbizottsághoz.

#### AZ IRODALOMTÖRTÉNETI FŐBIZOTTSÁG 1955-BEN VÉGZETT MUNKÁJÁBÓL:

A XX. századi szakbibliográfia munkálatai.

Az Irodalomtörténet és az Irodalomtörténeti Közlemények 1953—54. évfolyamainak bírálata.

Az 1956—57. évi kiadványterv előkészítése.

Irodalomtörténetírásunk nemzetközi kapcsolatainak kiszélesítése.

A kutatóállások ügye és az Irodalomtörténeti Kézikönyv munkáinak állása.

A Móricz-kutatások problémái.

A Petőfi-kutatások helyzete és feladatai.

Az 1955. évi nagygyűlés irodalomtörténeti programja.

Az Irodalomtörténeti Kongresszus előkészítése.

A magyar irodalomtörténeti kutatások második öt éves terve (1956—1960).

Az újabb Jókai-kutatások megvitatása.

Szemponatok az Irodalomtörténeti Kézikönyv tematikájának elkészítéséhez.

Az Irodalomtörténeti Kongresszus munkájának értékelése.

#### *Szövegkiadási Bizottság*

Bethlen Miklós Önéletírásának kiadása.

Kazinczy levelezésének pótkötetei.

Mikszáth Kálmán műveinek kritikai kiadása.

Jókai Mór művei kritikai kiadásának előkészítése.

József Attila kritikai kiadás I—II. kötetének új kiadása.

A Magyar Klasszikusok-sorozat Rákóczi Ferenc: Válogatott Művei I—II. kötetének szövegkiadási problémái.  
Fazekas Mihály műveinek kritikai kiadása I—II.

#### A ZENETUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁG MUNKÁJA 1955-BEN\*

##### *Kiadványok*

A Főbizottság által megvitattott és kiadásra ajánlott kiadványok közül a következők jelentek meg 1955-ben:

Zenetudományi Tanulmányok III. Liszt Ferenc és Bartók Béla emlékére.

Zenetudományi Tanulmányok IV. A magyar zene történetéből.

A Magyar Népzene Tára III/a. Lakodalom.

Minthogy ezek a kiadványok az 1955. év végén jelentek meg, megvitatásukra csak 1956-ban kerülhet sor.

Kiss Lajos referátuma alapján a Főbizottság májusi ülésén részletesen megvitatta a Lajtha László szerkesztésében megjelent Népzenei Monográfiák addigi köteteit (Szépkényerű-Szentmártoni gyűjtés, Széki Gyűjtés, Kórispataki Gyűjtés). A vita anyaga megjelent az OK VIII. 1—4. számában.

##### *Előkészületben levő kiadványok*

Bartók-Emlékkönyv (szerk. Rajeczky Benjámin és Vargyas Lajos), idegen nyelven közölt népzenetudományi cikkekkel. Ez a kötet hivatva lesz arra is, hogy kutatóinknak a külfölddel való tudományos kapcsolatait megélénkítse.

Bartók-Emlékalbum a Corvina kiadásában, idegen nyelven.

Cs. Tóth—Bárdos: A Régi Magyar Költők Tárának dallamkötete.

Magyarországi himnuszok és sekventiák gyűjteménye (Rajeczky—Radó).

Bartha: Bach életrajza és Beethoven szimfónia-analízisei.

A Zenetudományi Tanulmányok sorozatában 1956-ra Mozart-tanulmány-kötet, 1957-re Kodály-Emlékkönyv kiadása van tervbe véve.

*Zenetudományi Konferencia* terve 1956-ra. A konferencia előadásainak központi kérdése: a hazai zenetörténeti és népzene kutatás eredményei az utolsó tíz évben, különös tekintettel a népzene kutatás egyetemes zenetörténeti tanulságaira. A konferencia időtartama három nap. — Az időpont esetleg 1957 első felére tolóthat.

*Zenei források nemzetközi repertoárja* (Páris). A tervezett nagyszabású bibliográfia hazai szerkesztőbizottságába a Főbizottság Rajeczky Benjámin, Vécsey Jenő és Falvi Zoltánt delegálta. — A katalogizáló munkára kért támogatást a Népművelési Minisztérium sajnos nem adta meg, s így a munkák elvégzése nincs biztosítva.

*Bartók tudományos hagyatékának ügye.* Az ez évben rendezett Bartók-kiállítás felhívta a figyelmet a Bartók-dokumentumok és kéziratok gyűjtésének fontosságára. A Főbizottság 1955. okt. ülésén Keresztúry Dezső előter-

\* Részletek az osztályvezetőség által megvitattott jelentésből.

jesztése alapján foglalkozott a kérdéssel. A Főbizottság úgy találja, hogy a nálunk felkutatható Bartók-dokumentumok (levelek, kéziratok stb.) gyűjtését és publikálását folytatni kell. A külföldön levő Bartók-anyagból elsősorban népzene tudományi munkák jönnek számításba, bár ezeknek publikálása egyelőre túl nagy terhet jelentene. A Főbizottság felkérte Vargyas Lajost, dolgozzon ki erre vonatkozóan tervezetet.

*A Főbizottság irányító szerepe az élő zenére.* Az osztályvezetőség a Főbizottságnak az 1954. évi munkájával kapcsolatos bíráló megjegyzése folytán a Főbizottság módot keresett arra, hogy kapcsolatot találjon a mai magyar zene problémáival. A szervezeti formát illetően azt a megoldást sikerült találni, hogy a Főbizottság rendszeresen képviselteti magát a Magyar Zeneművészek Szövetsége Zenetudományi Szakosztályának ülésein és eszerint lényegében irányítja a szakosztály munkáját. A szakosztály vezetését a Főbizottság egyik tagja vette, át s az ő személye biztosíték a gyümölcsöző együttműködésre. Az együttműködés eredményeképpen a zenetudományi tanszak legjobb hallgatói több kismonográfiát készítettek a legjelentősebb élő magyar zeneszerzőkről a rádió számára: ezeket a monográfiákat a szakosztály a főbizottsági tagok jelenlétében alaposan megvitatta.

*Zeneesztétikai munka.* Az osztályvezetőség felhívta a Főbizottság figyelmét a zeneesztétikai munka fogyatékoságaira. E téren most Újfalussy József személyében külön aspiráns foglalkozik a marxista zeneesztétika problémáinak a kidolgozásával. Ugyanekkor a zeneesztétikai dokumentáció céljára a Zenetudományi Tanszaknak célhiteleből évi 2000 forint biztosítható, ami lehetővé teszi a kutatómunka és a dokumentáció erőteljes megindítását.

*A Népzenekutató Csoport és a Főbizottság kapcsolata kielégítő.* A csoport vezetője Kodály Zoltán egyúttal a Főbizottság elnöke is, osztályvezetője a Főbizottság tagja. Az év folyamán a Főbizottság több ízben foglalkozott a Magyar Népzene Tára soronkövetkező kötetének előkészítő munkálataival, a gyűjtő és rendszerező munka kérdésével, és az év végén megvitatta a csoport egész évi munkáját.

*A külfölddel való kapcsolatok* terén még sok javítani való van. 1955. év folyamán több külföldi zenekutató járt nálunk, míg a Főbizottság tagjai közül eddig igen kevesen jutottak ki külföldre; így a személyi kapcsolatok nem szélesedtek megfelelően, s részben ez is oka annak, hogy a kiadvány-csere sem kielégítő. A zenetudományi konferenciának is feladata lesz, hogy az utóbbi években nem a legkedvezőbben alakult zenetudományi kapcsolatokat kiszélesítse.

#### A NÉPZENEKUTATÓ CSOPORT 1955-BEN VÉGZETT MUNKÁJA\*

##### *Kutató-munka:*

A csoport a múlt tapasztalatait felhasználva folytatta a népi zene összegyűjtésének és rögzítésének munkáját az ország egész területén. Különös gonddal kereste a lehetőségeket, hogy az ország határain túli magyarságnak hozzánk telepedett csoportjaihoz eljuthassanak a kutatók. A csoport munkatársai ez évben 174 alkalommal voltak gyűjtőúton. A gyűjtéssel eltöltött idő

\* Részletek az osztályvezetőség által megvitattott jelentésből.



696 napot tesz ki. Kb. megfelel ez annak, mintha állandóan két népdalgyűjtő járná az országot megszakítatlan munkával. Összesen 479 községben végeztek népzenei kutatást.

A gyűjtések eredménye 5594 népdal lejegyzés, eltekintve a nem zenei (népszokás-, játék- stb.) leírásoktól. Ezekből 1977 dalt vettek fel magnetonra. A dalokat a csoport műhelyében hangplemezre is áttették a könnyebb kezelhetés és a lejegyzéshez szükséges lassítás céljából. A műhely évi termés-eredménye 268 hangplemez oldal. Az összegyűjtött dallamok a népzene minden ágát felölelik. Fő témák voltak: a lakodalmas kötet kiegészítő dallamai, a párosító dalok, a siratók és a mesterségek dalai. A munka egyre inkább a népi társadalom egészének életéhez kapcsolódik, s hozzájárul a nép szemléletének magasabb szintre emeléséhez.

#### *Szerkesztési munka:*

A Magyar Népzene Tára I. és II. kötete: Az újabb gyűjtésű magyar gyermek- és népszokásdalok, s az újonnan megszerzett külföldi kiadványok idegen dallamainak rendszerbe osztása; a játékcelemek rendszerezésének folytatása, térképezésük, a bibliográfia rendszeres bővítése. III. kötet: Az időközben megjelent A. kötet nyomdai munkálataival kapcsolatos teendők, a B. kötet sajtó alá rendezése. IV. kötet: Elkészült a dallamok nyers rendezése és megkezdődött a végleges rend kialakítása. Ehhez a munkához különösen sok segítséget adott Kodály Zoltán fáradhatatlan közreműködésével és tanácsaival. Elkészültek a jegyzetek, a dallamok forrásainak és változatainak összeírása. Elkészült a párosító szövegek tipológiája. Eredményeket ért el a csoport a külföldi párosító szövegek kutatása terén (német, francia, lengyel s újabban nagymennyiségű bolgár anyag). Megtörtént a párosítás játék keretének rendezése: nagyjában a gyermekjátékok rendezéséhez hasonló jelentőségűnek látszó cselekményrendező újítás. Munkában van a V. és VI. kötet is. Ez utóbbinak anyagában (mesterségek dalai, egyéb népszokások) több népi gyűjtésű népdalcsoport műzenei eredetének kutatása terén jelentős eredményekre jutott a kutatás — nem kis mértékben a kolozsvári és a freiburgi testvérintézetek vezetőinek támogatásával.

A csoport munkája és témái gyakran szerepelnek a Zenetudományi Főbizottság előtt beszámolók, jelentések vagy tanácskérő javaslat alakjában. Különösen a népzene és a műzene határát érintő kérdések esetében van nagy szükség a Főbizottság tagjainak támogatására.

#### A KLASSZIKA-FILOLÓGIAI FŐBIZOTTSÁG 1955 FOLYAMÁN AZ ALÁBBI FONTOSABB KÉRDÉSEKKEL FOGLALKOZOTT:

A Főbizottság ülésein ismételten napirenden szerepeltek az 1956 szeptemberében megrendezendő Klasszika-filológiai Kongresszus elvi és gyakorlati kérdései.

A Főbizottság megvitatta az ókori keleti kutatások helyzetét, megvizsgálta és értékelte az irányítása alatt álló klasszika-filológiai munkaközösség működését, állást foglalt az újgörög—magyar szótár szerkesztésének elvi

kérdéseivel kapcsolatban. Foglalkozott a tudományos minősítési és premizálási kérdésekkel s alkalmanként elbírált a kiadásra benyújtott műfordításokat.

A Főbizottság megvitatta a magyar klasszika-filológia második ötéves tervére vonatkozó javaslatot.

Rendszeresen foglalkozott a klasszika-filológiai kiadványok ügyeivel, tartalmi, szerkesztési és terjesztési kérdéseivel. Megtárgyalta „A magyarországi latinság szótára”-nak és „Görög—magyar szótár”-nak akadémiai célhitellel támogatott munkálatait. Megvitatta az *Acta Antiqua* és az *Antik Tanulmányok* c. folyóiratot a profil, a tudományos színvonal, a munkatársi gárda, valamint a terjesztés szempontjából.

A magyar klasszika-filológia nemzetközi kapcsolatainak számontartása és fejlesztése érdekében a Főbizottság tagjai rendszeresen beszámoltak külföldi útjaik tapasztalatairól: Moravesik Gyula akadémikus a berlini Német Tudományos Akadémia nagygyűlésén való részvételéről, majd a Bécsben (aug. 29—szept 3) tartott papirologiai kongresszusról, Marót Károly lev. tag a Rómában rendezett (ápr. 17—23) VIII. Nemzetközi Vallástörténeti Kongresszuson végzett munkájáról, Trencsényi Waldapfel Imre akadémikus a Szovjetunióban tett tanulmányútjáról, Horváth János, az irodalomtudomány doktora, a Német Demokratikus Köztársaságban tett tanulmányútjáról számolt be.

A Német Tudományos Akadémia által felállított „Institut für griechisch-römische Altertumskunde” megnyitására (okt. 23—26) kiküldött magyar delegáció tagjai a Főbizottság ülésén megvitatták berlini tapasztalataikat. A Főbizottság ismételten megtárgyalta és folyamatosan elősegítette a német—magyar tudományos együttműködést több olyan területen, ahol a berlini Tudományos Akadémia közös munkálatokat kezdeményezett; így különösen a *Corpus Inscriptionum Latinarum* 3., pannóniai vonatkozású kötetének elkészítésében, valamint a *Bibliotheca classica orientalis* c. berlini dokumentációs folyóiratnak a megfelelő magyar anyaggal való ellátásában.

#### A KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁG 1955-BEN AZ ALÁBBI FŐBB KÉRDÉSEKKEL FOGLALKOZOTT:

A könyvtörténetírás kérdései (a Főbizottság kibővített ülése).

A Régi Magyar Könyvtár ügye, az új kiadás szabályzata.

Az egyetemi könyvtáros-képzés problémái (az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Karával együttműködve).

A magyar nemzeti könyv és folyóirat bibliográfia elvi kérdései. Szabályzatok.

Könyvtári vonatkozású szabványok (címfelvétel, katalógus stb.).

A könyvtárügy rendezése tárgyában kiadandó törvényerejű rendelet előkészítése.

Külföldi folyóiratok hazai lelőhely-bibliográfiája.

A Magyar Könyvszemle terjesztésének és nemzetközi cseréjének problémái.

A prémiumra benyújtott munkák elbírálása.

## A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY FELOLVASÓ ÜLÉSEI 1955-BEN

Bóka László : A magyar verstan néhány elvi kérdése.  
 Szabolics Bence : Liszt Ferenc estéje (székfoglaló).  
 ifj. Horváth János : A legrégebb magyarországi latin leoninusok.  
 Eckhardt Sándor : Balassi Bálint utóélete.  
 Marót Károly : Kik voltak a múzsák.  
 Emil Petrovici : A magyar fonetika egyik sajátosága a román nyelv magyar elemei alapján.  
 Sötér István : Madách Imre (székfoglaló).  
 Bóka László : Vörösmarty Mihály emlékezete (ünnepi ülés Vörösmarty Mihály halálának 100. évfordulója alkalmából).

## TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉSEK 1955-BEN

Lutter Tibor „JOHN MILTON, az angol polgári forradalom költője” című értekezésével doktori fokozatot,  
 Kardos László „Tóth Árpád” című értekezésével doktori fokozatot,  
 Hegedűs Lajos „Eszközfonetikai vizsgálatok a magyar nyelvjárások és a köznyelv köréből” című értekezésével kandidátusi fokozatot,  
 Király Péter „A kelet-szlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei” című értekezésével kandidátusi fokozatot,  
 Sz. Kispál Magda „A manysi igenév mondattana” című értekezésével kandidátusi fokozatot,  
 N. Kakuk Zsuzsa „Fejezetek az oszmán-török jövevényszavaink történetéből” című értekezésével kandidátusi fokozatot,  
 Kispéter András „Juhász Gyula” című értekezésével kandidátusi fokozatot,  
 Vekérdi József „Abundantia praesentis az ó-indben” című értekezésével kandidátusi fokozatot,  
 Maróti Egon „A kalózkodás szerepe a római polgárháborúk korában” című értekezésével kandidátusi fokozatot,  
 Décsy Gyula „Egy XVII. századi orvosi kézirat mint szlovák nyelvemlék” című értekezésével kandidátusi fokozatot,  
 Sipos István „A bükki huták és hámorok település- és nyelvjárástörténete” című értekezésével kandidátusi fokozatot nyert.

## A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY 1955-BEN MEGJELENT KIADVÁNYAI

*Nyelvtudomány*

A Magyar Nyelvtudomány munkamódszere (szerk. Bárczi Géza)  
 Kniezsa István : A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1, I/2.  
 Juhász Jenő : Mutató a Nyelvtudományi Közlemények I—L. kötetéhez.  
 Nyelvünk a reformkorban (szerk. Pais Dezső).  
 Fekete Lajos : Die Siyāqat Schrift.

*Nyelvtudományi értekezések sorozatában :*

4. Helyesírásunk időszerű kérdései (Benkő Loránd).
5. A magyar Ly hang kérdéséhez (Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd).
6. A magyar őstörténet kérdései. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése.)
7. Vitás verstani kérdések (Horváth János).

*Szótárak*

Országh László : Magyar—angol kéziszótár.  
 Eckhardt Sándor : Francia—magyar kéziszótár.  
 Országh László : Angol—magyar, Magyar—angol kisszótár.  
 Halász Előd : Német—magyar, Magyar—német kisszótár.  
 Eckhardt Sándor : Francia—magyar, Magyar—francia kisszótár.

*Irodalomtudomány*

Bóka László : Ady Endre élete és művei I.  
 Kardos László : Tóth Árpád.  
 Túróczi Trostler József : Nikolaus Lenau.  
 Kardos Tibor : A magyarországi humanizmus kora.  
 Mezey László : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén.  
 Hatvany Lajos : Így élt Petőfi I—II.  
 Eckhardt Sándor : Rimay János Összes Művei.  
 Eckhardt Sándor : Balassi Bálint összes művei II.  
 Eckhardt Sándor : Bornemisza Péter : Ördögi kísértetek.  
 Földessy Gyula : Ady Endre összes prózai művei I—II.  
 Kéry—Julow : Fazekas Mihály Összes Művei I—II.  
 Arany János kritikai kiadás I—II. kötetének új kiadása.

*Irodalomtörténeti Füzetek*

1. Péter László : Espersit János (1879—1931). (Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez, költészetéhez.)
2. Varga Imre : Szádeczky : Miscellania. (Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése.)
3. Forgács László : Bajza és Belinszkij.
4. Fenyő István : Az Auróra. (Egy irodalmi zsebkönyv életrajza.)

*Zenetudomány*

Szabolcsi—Bartha : Zenetudományi Tanulmányok III. (Liszt Ferenc és Bartók Béla emlékére.) Zenetudományi Tanulmányok IV. (A magyar zene történetéből.) Magyar Népzene Tára III/A. Lakodalom. (Sajtó alá rendezte Kiss Lajos.)

*Klasszika-filológia*

Trencsényi Waldapfel Imre : Hésiodos : Munkák és napok.  
 Borzsák István : Budai Ézsaiás és a klasszika filológia kezdetei.

*Acták, Folyóiratok*

Acta Linguistica V. 1—2.  
 Acta Orientalia IV. 1—3, V. 1—2.  
 Acta Antiqua III. 1—2.  
 Studia Slavica I. 1—3.  
 Osztályközlemények VI. 3—4, VII. 1—2., 3—4.  
 Nyelvtudományi Közlemények LVI. kötet 1954 évf.  
 Magyar Nyelv LI. évf. 1., 2., 3., 4.  
 Magyar Nyelvőr 1955. 1., 2., 3., 4.  
 Irodalomtörténeti Közlemények 1955. 1., 2., 3., 4.  
 Irodalomtörténet 1955. 1., 2., 3., 4.  
 Filológiai Közlöny 1955. 1., 2., 3., 4.  
 Irodalmi Figyelő 1955. 1., 2., 3., 4.  
 Magyar Könyvszemle 1955. 1—2., 3., 4.  
 Antik Tanulmányok II. 1—3., 4.

## AKADÉMIAI JUTALOMMAL KITÜNTETETTEK 1955-BEN :

*I. Kiemelkedő tudományos teljesítményért:*

1. *Szauder József*, az irodalomtudomány  
kandidátusa

Összeg : 6000,—Ft

Szauder József „Kölcsy” monográfiája (Művelt Nép könyvkiadó 1955) a marxista irodalomtudomány egyik legújabb és legkiemelkedőbb alkotása. A magyar irodalmi múlt egyik kiemelkedő alakjának igazi helyét Révai József tanulmánya mellett ez a munka jelölte ki tudományos pontossággal. Kölcsy polgári magyarázóival ellentétben szerves dialektikus egységben mutatja be az író, a kritikust és a harcos politikust. Kölcsy kritikáit és művészetelméleti tanulmányait jellemezve, nyomatékkal mutat rá írásainak társadalmi, politikai indítékaira, kapcsolatukra a reformkor nagy hazafias küzdelmeivel. Munkájának legfőbb erősségét a jól sikerült, sok szempontú gazdagon árnyalt műelemzések jelentik.

2. *Barta János* egyetemi tanár, az irodalom-  
tudomány kandidátusa

Összeg : 2000,— Ft

Barta János referátuma „A kritikai realizmus kérdései a XIX. sz. magyar irodalmában” címmel hangzott el az Irodalomtörténeti Kongresszuson. A szerző sokévi kutatásának részleteredményeit használja fel s a kritika realizmus kibontakozásának társadalmi, politikai és irodalmi feltételeit vizs-

gálja meg. A magyar kritikai realizmus történetének vizsgálata során számos, figyelemreméltó új szempontra hívja fel a figyelmet. Új megvilágításba kerül Arany János forradalom-utáni munkássága, a realizmushoz való viszonya. Referátuma élesen ráirányította a figyelmet a magyar kritika történetével kapcsolatos tartozásainkra és az alapfogalmak tisztázásának sürgősségére. Barta János előadása úttörő vállalkozás volt, s az általa felvetett problémák nagy lépéssel vitték előre magyar kritikai realizmus kutatását.

3. *Nagy Péter* kritikus, az irodalomtudomány  
kandidátusa

Összeg : 2000,— Ft.

Nagy Péter kongresszusi előadása „Regényirodalmunk a szocialista realizmus útján” egy nagyobb, az utolsó évtized magyar regénytermését áttekintő tanulmány utolsó fejezete, elvi összefoglalása. A referátum érdeme is, hogy a kongresszus komoly lépést jelentett a marxizmus—leninizmus egyre teljesebb érvényre jutásának útján a magyar irodalomtudományban. A szerző bátor megállapításai, az elvi kérdések termékeny új szempontú felvetése nemcsak az irodalomtörténészeknek nyújtott alapot színvonalas vitára, hanem az irodalmi életünkben meglevő tisztázatlan kérdések megoldásához is segítően járult hozzá.

4. *Deme László*, a Nyelvtudományi Intézet  
tudományos munkatársa

Összeg : 1000,— Ft.

- Hegedűs Lajos*, a nyelvészeti tudományok  
kandidátusa

Összeg : 1000,— Ft.

- Imre Samu*, a Nyelvtudományi Intézet  
tudományos munkatársa

Összeg : 1000,— Ft.

- Kálmán Béla*, a nyelvészeti tudományok  
kandidátusa

Összeg : 1000,— Ft.

- Kázmér Miklós*, egyetemi adjunktus

Összeg : 1000,— Ft.

- Lőrincze Lajos*, a nyelvészeti tudományok  
kandidátusa

Összeg : 1000,— Ft.

A Magyar Nyelvatlasz Munkamódszere c. kiadvány szerzői úttörő munkát végeztek. Tudományos színvonalon ismertetik a nyelvatlasz készítésének módszereiről a szakköröket és az érdeklődő közönséget. A kiadvány tudományos eredményei mellett a nyelvatlasz készítésének gyakorlati megoldásáról is teljes képet ad. A kérdőfüzetek anyagának összeállításáról, az anyaggyűjtés módszerének és a gyűjtött anyag feldolgozásának ismertetésétől kezdve beszámol a könyv a nyelvatlasz készítésének minden mozzanatáról. A megjelent mű nemcsak hazai, de külföldi viszonylatban is jelentős.

5. *Eckhardt Sándor* egyetemi tanár, az irodalom-  
tudomány doktora

Összeg : 4000,— Ft.

A magyar klasszikusok kritikai kiadására vonatkozó új akadémiai szabályzat Balassi, Rímay, Bornemisza műveinek kiadásában valósult meg először mintaszerűen és példamutatóan. A régi magyar irodalom nagy alakjainak értékeléséhez e kiadások nyitották meg az utat s adtak új szempontokat. Eckhardt Sándor mindegyik kiadvány esetében tudományos alaposággal

dolgozott, akár a szövegek történetéről, akár azok értelmezéséről volt szó. A művek irodalomtudományunk nagy értékgyarapodását jelentik.

6. *Kiss Lajos*, a Magyar Népzene kutató  
Csoport munkatársa

Összeg : 3000,— Ft

Kiss Lajos a Magyar Népzene Tára III. kötetét, amely a lakodalom dalait tartalmazza, rendezte sajtó alá. A kötet a népi lakodalom zenei anyagának minden eddiginél teljesebb tára. Ezenfelül néprajzi anyagának teljességével alapot ad az általános néprajznak is a lakodalom egyetemes képének megrajzolásához. A kötet zenei újdonsága Kodály Zoltán lakodalmos gyűjtésének közreadása ; főanyaga azonban Kiss Lajos saját gyűjtése, amelyben eddig nem ismert típusok is napvilágra kerülnek. A kötet bibliográfia-fejezete minden eddiginél gazdagabb. A dallamok összevetése, változataik kimutatása minden elismerést megérdemel.

7. *Juhász Jenő* nyugalmazott középiskolai  
tanár

Összeg : 3000,— Ft

Juhász Jenő két évtizedes odaadó és következetes munkájának eredménye az Akadémiai Kiadónál 1955-ben megjelent „Mutató a Nyelvtudományi Közlemények I—L. kötetéhez” című kiadványa. Ez a munka nagy időt, sok munkát, jó nyelvészeti és nyelvi felkészültséget kívánt. Juhász Jenő a fentiek tudatában látott munkához, s nagy kitartással végezte azt el. A Magyar Tudományos Akadémia 1932-ben bízta meg e feladattal s ő 1952-ben készült el a kézirattal. Az elkészült munka nemcsak a hazai, de a külföldi nyelvtudósoknak is nagy segítséget nyújt, s mindenütt kedvező fogadtatásban részesült.

## II. Kiemelkedő tudományszervező munkáért:

1. *Pajkossy György*, a Könyvtártudományi  
Főbizottság titkára

Összeg : 3000,— Ft.

Pajkossy György a Könyvtártudományi Főbizottság megalakulása — 1954. március 15. — óta társadalmi munkaként látja el a Főbizottság titkári teendőit. Elvi kérdésekkel foglalkozó csúcsszerv hiányában a Főbizottság titkárának kell az ország számos tudományos könyvtárában folyó könyvtártudományi kutatás és bibliográfiai munka helyes tervezését a Főbizottság ülései számára előkészíteni, a kapcsolatot fenntartani az irányító szervekkel és a tudományos könyvtárakkal. Pajkossy György ezt a sokrétű feladatkört nagy odaadással, rendkívüli tájékozottsággal és szakmai tudással példamutatóan látta el.

2. *Klaniczay Tibor*, az irodalomtudomány  
doktora

Összeg : 3000,— Ft

Klaniczay Tibor két éven keresztül vezette az I. Osztály szaktitkárságát, s oroszlanrésze van abban, hogy az osztály szétágazó, bonyolult munkája ésszerűbbé, gördülékenyebbé vált. Különösen hangsúlyozni kell Klaniczay

Tibor szerepét a nemrég lezajlott Irodalomtörténeti Kongresszus elvi és technikai előkészítésében és a megalakuló Irodalomtörténeti Intézet létrehozásában. Szaktitkári munkája mellett példamutatóan látta el egyetemi oktatói feladatát és a tudományos kutatás terén is kiváló eredményt ért el.

3. *Borzsák István*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa. A Klasszika-filológiai Főbizottság titkára Összeg: 3000,— Ft

Borzsák István több év óta látja el nagy gonddal és odaadással a Klasszika-filológiai Főbizottság titkári teendőit és eredményes munkát fejt ki a Főbizottság mellett működő munkaközösség rendezvényeinek szervezése terén. Idén jelent meg „Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei” című munkája, első és példamutató kiadványaként annak a monográfia-sorozatnak, mely a magyar klasszika-filológia történetének megírását hivatott részleteiben elvégezni és egészében előkészíteni. Külön ki kell emelni művéből a Magyar Tudományos Akadémia történetére vonatkozó fejezetet.

1955. évi Kossuth-díjasok:

Ifj. Horváth János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái  
Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós c. monográfiájáért a Kossuth-díj III. fokozatát kapták.

#### KÜLFÖLDI TANULMÁNYUTAK 1955-BEN

##### *Nyelvtudomány*

Bárzsi Géza akadémikus, Csehszlovák Köztársaság.  
Hadrovics László levelező tag, Bolgár Népköztársaság, Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság.  
Kálmán Béla, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Finn Köztársaság.  
Király Péter, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság.  
Ligeti Lajos akadémikus, Kínai Népköztársaság.  
Németh Gyula akadémikus, Szovjetunió, Német Demokratikus Köztársaság.  
Papp István, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Finn Köztársaság.  
Tőkei Ferenc aspiráns, Csehszlovák Köztársaság.

##### *Irodalomtudomány.*

Bán Imre egyetemi docens, Román Népköztársaság.  
Czine Mihály aspiráns, Román Népköztársaság.  
Dömötör Tekla, Román Népköztársaság.  
Gerézdy Rabán tudományos kutató, Lengyel Népköztársaság.  
Kardos Tibor levelező tag, Csehszlovák Köztársaság.  
Király István, az irodalomtudomány kandidátusa, Szovjetunió.  
Lutter Tibor, az irodalomtudomány doktora, Német Demokratikus Köztársaság.



Pirnát Antal aspiráns, Román Népköztársaság.  
 Vargha Kálmán tudományos kutató, Csehszlovák Köztársaság.  
 Waldapfel József levelező tag, Lengyel Népköztársaság.  
 Weber Antal Lengyel Népköztársaság.

### *Klasszika-filológia*

Borzsák István, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Német Demokratikus Köztársaság.  
 Harmatta János, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Német Demokratikus Köztársaság.  
 Ifj. Horváth János, az irodalomtudomány doktora, Német Demokratikus Köztársaság.  
 Marót Károly levelező tag, Német Demokratikus Köztársaság, Olaszország.  
 Moravcsik Gyula akadémikus, Német Demokratikus Köztársaság.  
 Trencsényi Waldapfel Imre akadémikus, Német Demokratikus Köztársaság.

## A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÜLFÖLDI VENDÉGEI 1955-BEN

### *Nyelvtudomány*

Hauptova, Zoe aspiráns, Csehszlovák Köztársaság.  
 Iordan, Iorgu professzor, Román Népköztársaság.  
 Szerebrenyikov, B. A., a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának lev. tagja.  
 Petrovici, Emil, a Román Népköztársaság Akadémiájának tagja.

### *Irodalomtudomány*

Petrovska, Miroslava aspiráns, Csehszlovák Köztársaság.  
 Dolansky, Julius akadémikus, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Szláv Intézetének igazgatója.  
 Kovács György Állami-díjas író, Román Népköztársaság.  
 Markiewicz, Henryk, a krakkói Jagelló-egyetem tanára.  
 Scserbina, V. R., a filológiai tudományok doktora, a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet igazgató helyettese.  
 Spitzer, Juraj, a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének osztályvezetője.  
 Steiner, Gerhard, a Német Tudományos Akadémia tudományos munkatársa.  
 Szabédi László, a Bolyai Tudományegyetem tanára, Román Népköztársaság.  
 Szamarin R. M., a filológiai tudományok doktora, egy. tanár, Szovjetunió.  
 Vianu, Tudor akadémikus, a bukaresti egyetem tanára.

*Klasszika-filológia*

Zasterova, Bohumila professzor, Csehszlovák Köztársaság.

*Zenetudomány*

Stockmann, Erich a Német Tudományos Akadémia munkatársa.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY 1955. ÉVI CÉLHITELÉNEK  
INTÉZETEK ÉS TÉMÁK SZERINTI FELOSZTÁSA :

*Eötvös Lóránd Tudományegyetem*

I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék. Tanszékvezető: Waldapfel József levelező tag.

A Vörösmarty kritikai kiadás munkálatai.

II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék. Tanszékvezető: Bóka László levelező tag.

Az Ady-bibliográfia és Ady összes művei kritikai kiadásának előkészítése. József Attila életrajz. XX. századi irodalmi dokumentumok, emlékezések gyűjtése és feldolgozása.

III. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék. Tanszékvezető: Sótér István levelező tag.

Jókai bibliográfia és Jókai kutatások.

IV. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék. Tanszékvezető: Tolnai Gábor levelező tag.

A Régi Magyar Költők Tára kiadásának előkészítése.

Levéltári irodalmi dokumentumok gyűjtése.

Világirodalmi Tanszék. Tanszékvezető: Kardos László doktor.

A XX. századi magyar versfordítások története.

I. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Tanszékvezető: Pais Dezső akadémikus.

Az új magyar nyelvtörténeti szótár munkálatai.

II. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Tanszékvezető: Bárczi Géza akadémikus.

Az új magyar tájszótár.

I. sz. Finnugor Tanszék. Tanszékvezető: Zsirai Miklós akadémikus.  
A Reguly-szótár elkészítése.

II. sz. Finnugor Tanszék. Tanszékvezető: Beke Ödön levelező tag.  
A mari nyelvjárási szótár rendezése, németre fordítása.

Szláv Intézet. Vezető: Knieszsa István akadémikus.

A szlovák nyelvtörténeti szótár.

Török Intézet. Vezető: Németh Gyula akadémikus.

A szovjet turkológia harminc éve c. mű munkálatai.

Belsőázsiai Intézet. Vezető: Ligeti Lajos akadémikus.

Mongol szövegek filológiai átírása.

Görög Filológiai Tanszék. Tanszékvezető: Moravcsik Gyula akadémikus.

A görög—magyar szótár munkálatai.

Latin Filológiai Tanszék. Tanszékvezető: Trencsényi Waldapfel Imre akadémikus.

A magyarországi középkori latinság szótári munkálatai.

Német Intézet. Vezető: Turóczi Trostler József akadémikus.

Heine műveinek magyarországi bibliográfiája.

Olasz Intézet. Vezető: Kardos Tibor levelező tag.

A régi magyar drámai emlékek c. kiadvány előkészítése.

Az olasz Risorgimento.

*Kossuth Lajos Tudományegyetem. Debrecen*

Magyar Irodalomtörténeti Tanszék. Tanszékvezető: Juhász Géza kandidátus.

A Csokonai kritikai kiadás I., II. kötete.

A XX. századi debreceni irodalom.

A debreceni felvilágosodás irodalma.

Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Tanszékvezető: Kálmán Béla kandidátus.

Nyelvjárásgyűjtés. Új magyar tájszótár. A manyisi szótár. A finn szótár, A finn nyelvtan munkálatai.

Egyetemi Könyvtár. Kovács Máté könyvtárvezető.

Az 1945—1954 időszak összesített nemzeti bibliográfiája.

*Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola.*

Zenetudományi Tanszék. Vezető: Barta Dénes kandidátus.

A középkori magyar többszólamúság emlékeinek összegyűjtése.

A XIX. századi magyar műdal emlékeinek jegyzékbe vétele.

A XVI—XVII. századi halottas énekek élő népi változatainak felkutatása és összegyűjtése.

A volt Esterházy-levéltár okmánytár zenei vonatkozású okleveleknek regesztaszerű feldolgozása.

*Építőipari Műszaki Egyetem*

Városépítési tanszék. Vezető: Perényi Imre, Kovacsics József.

Magyarország helységeinek történeti lexikona c. kiadványsorozat Borsod és Veszprém megyei részének kiegészítése.

*A Népművelési Minisztérium Intézetei*

Országos Széchényi Könyvtár. Vezető: Varjas Béla kandidátus.

Bibliográfiai munkálatok, valamint írás-, könyv-, könyvtár- és nyomdászattörténeti kutatások.

Egyházkerületi nagy könyvtár. Sárospatak. Vezető: Újszászi Károly könyvtáros.

A magyar népköltési irodalom katalógusa.

Országos Színháztörténeti Múzeum.

Színháztörténeti kutatások.

1955-ben a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály által támogatott intézetek összesen 290 100 forintot használtak fel.

#### A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY ÖSZTÖNDÍJASAI 1955-BEN

Kossányi Béla : Orosz kútfők finnugor vonatkozásai.

Csapodi Csaba : A XVI—XVIII. sz. elbeszélő források annotált bibliográfiája.

Juhász László : A „Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum” sajtó alá rendezése.

Gulyás Pál : A magyar írók bibliográfiája.

#### A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY AZ ALÁBBI SZERZŐKET RÉSZESÍTETTE PRÉMIUMBAN 1955-BEN :

##### *Nyelvtudomány*

Berrár Jolán : Részlettanulmányok a nyelvi változások természetéről.

D. Barta Katalin : Hangzónyújtó névszó-töveink tővégi magánhangzóinak alakulásáról.

Havas Livia : Érzelmi színezetű szavak értelmezése két nyelvű szótárakban.

Hervey Géza : Shakespeare nyelve.

Inczefi Géza : A szegedi táj helynevei.

Lavotha Ödön : A manysi állítmány szerepéről.

Szilágyi Ferenc : Csokonai költői szókinése.

Trócsányi Zoltán : A Nyelvtudományi Társaság története.

Úrhegyi Emilia : Nádaska község városi jegyzőkönyvei.

##### *Irodalomtudomány*

Angyal Endre : Frangepán Ferenc költészete.

Basch Loránd : József Attila Baumgarten-díja.

Bisztray Gyula : Tompa Mihály levelezése.

Bródy András : Mikszáth, Ady, Bródy életrajzi dokumentumok feldolgozása.

Dienes András : Petőfi halálának és segesvári sírhelyének kérdése.

Durkó Mátyás : Az Oláh Gábor hagyaték rendezése és részleges feldolgozása.

Elek László : A Kner-nyomda irattárának feldolgozása.

Endrődi Béla : Endrődi Sándor életregénye.

Farkas László : Juhász Gyula s kortársaival kapcsolatos tanulmányok.

- Fejős Imre : Vörösmarty arca.  
 Galambos Ferenc : A Nyugat előde és utóda (bibliográfia).  
 Gergely Gergely : Tolnai Lajos utolsó korszakának regényei.  
 Hankiss Elemér : József Attila szövegátdolgozásai.  
 Hernády Ferenc : Petőfi három ismeretlen verse és a Kuruttyó egy változata.  
 Kassák Lajos : A századvég és a XX. század elejének irodalomtörténeti áramlatai.  
 Kókay György : Az Ephemerides Vindobonenses (1776—1785).  
 Kosztolányi Dezsőné : A Kosztolányi levelezés feldolgozása.  
 Lakics Pál : A klasszicizmus bírálatának néhány kérdése Stendhálnál.  
 László János : A titokzatos sályi felírat megfejtése.  
 Molnár Zoltán : A XIX. század olasz drámája és a parasztkérdés.  
 Nacsády József : Szegedi irodalmi folyóiratok a századfordulón.  
 Németh G. Béla : A magyar szimbolizmus kezdeteinek kérdéséhez.  
 Pásztor József : Juhász Gyula és Szabó Dezső munkásságával kapcsolatos tanulmányok.  
 Perepatics Antal : Adalékok Krúdy Gyula életrajzához.  
 Rexa Dezső : Idegen költők paródiái. Petőfi versparódiák.  
 Román János : Debreceni Ember Pál prédikációi.  
 Soós Júlia : Ady Endre a gyermekekről.  
 Stetka Éva : Adalékok a Tristan és Izolda monda forráskérdéseihez.  
 Szig Rezső : XVII. századi memoárok.  
 Tiborcz Zsigmond : Kultúrmozgalmak a XX. század első két évtizedében Magyarországon.  
 Thier László : Schiller-vonatkozások Sopron irodalmi múltjából.  
 Tóth Lajos : Emlékek Móricz Zsigmond kisújszállási diákéletéből.  
 Varga Ervin : József Attila betegségének problémája idegorvosi szempontból.  
 Vásárhelyi Júlia : Emlékek Móricz Zsigmondról. Juhász—Kosztolányi levelezés.  
 Vértess Miklós : Vértess Arnold.  
 Zimándi István : Péterfy Jenő mint az Egyetértés munkatársa (1878—1882).

### *Zenetudomány*

Bárdos Kornél—Cs. Tóth Kálmán : A XVI—XVII. századi magyar graduális dallamok összegyűjtése és feldolgozása.

### *Klasszika-filológia*

Dévai Gábor : Bizánci zenetörténeti tanulmányok.

### *Könyvtártudomány*

Bertók Lajos : Ifj. Köleséri Sámuel könyvhagyatékának magyar és magyar vonatkozású nyomtatványai.

Borzsák István : A ponyvairódalom bibliográfiája.

Kovács Máté : A magyar könyvtárügy országos szervezetének időszerű kérdései.

Moravék Endre: Az orosz—magyar könyvészeti szakszótár új kiadásra való átdolgozása.

Szabó György : A Tanácsköztársaság könyvtárpolitikája.

Tombor Tibor : Könyvek tárolása és védelme.

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1955-ben ösztöndíjra és kutatási prémiumra összesen 100 000 forintot fizetett ki.

#### A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA JÓKAI PÁLYÁZATÁNAK EREDMÉNYEI

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Jókai Mór halálának 50. évfordulója alkalmából 1954-ben pályázatot hirdetett. Pályázni lehetett bármely Jókai életművét érintő témával, a nagy író életpályáját, irodalmi és politikai szerepét összefoglalón értékelő tanulmányokkal s olyan művekkel, melyek eddig ismeretlen anyagot dolgoznak fel.

A pályaművet két példányban 1955 június végéig kellett a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának benyújtani.

A beérkezett pályaművek alapján a bíráló bizottság Sötér István lev. tag elnökségével a pályadíjakat az alábbi tanulmányok szerzőinek ítélte oda :  
Első díj : 5000,— Ft.

Jókai és 1848.

Szerző : Szebenyi Géza egyetemi tanársegéd Budapest.

Második díj : 3000,— Ft.

Jókai és a szabadságharc.

Szerző : Szekeres László egyetemi tanársegéd Szeged.

Harmadik díj : 1000,— Ft.

(megosztva) 1000,— Ft.

Rab Ráby.

Szerző : Papházi Tivadar középiskolai tanár, Vác.

Jókai tanulmányok.

Szerző : Merényi Oszkár középiskolai tanár, Nyíregyháza.

A bíráló bizottság a következő pályamunkák szerzőit dícséretben részesítette :

Váli Mari emlékei Jókai Mórról. Szerző: Cs. Gárdonyi Klára, Budapest.

Jókai és Puskin a realizmus válasútján. Szerző: Forgács László, Budapest.

Jókai Mór és Szeged. Szerző : Fazekas Andrea, Szeged.

Összeállította :

*Hopp Lajos.*

VÖRÖSMARTY MIHÁLY ISMERETLEN KÉZIRATAI A MAGYAR TUDOMÁNYOS  
AKADÉMIA KÖNYVTÁRÁNAK KÉZIRATTÁRÁBAN

Minden nagy könyvtárnak vannak feldolgozatlan darabjai, így különösen sok az újabban előkerült kiadatlan *kézírtos* kincs a M. Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában.

A számos kiadatlan kézirat és különösen a régi főtitkári irattár anyagában több Vörösmarty-levelet s más kéziratot is találtunk. A felszabadulás után ugyanis a szerencsés véletlen folytán feltárt régi, romos pincéinkből *több mint százezer* hivatalos irat került elő az Akadémia első félszázadának éveiből: főtitkári levélfogalmazványok (köztük csupán Arany János kezétől több mint négyezer darab!) és eredeti ülési jegyzőkönyvek, beadványok, szám-lák, tízezernél több lapnyi kézírtos népköltési gyűjtemény, köztük Kriza, Abafi és Kálmány Lajos stb. fölbecsülhetetlen értékű, 80 éve itt lappangó kéziratai.

Ezek közül szedtem össze az itt közlendő, *akadémiai vonatkozású, kiadatlan Vörösmarty-kéziratokat*. Sok fizetési nyugtája is megkerült, párszáz más akadémikus nyugtáival együtt, de ezek közül csupán két, jellegzetesebb Vörösmarty-nyugtát mutatunk be.

Vörösmarty akadémiai működéséről *Brisits Frigyes* összefoglaló munkáján kívül (Vörösmarty Mihály és az Akadémia, 1937., 78 lap) sok részlet-tanulmányt és szövegközlést ismerünk Vizota Gyulától is, aki a régi Főtitkári Hivatal addig ismert anyagából szedegette össze s ismertette a következőket: Vörösmarty nyelvtan-tankönyvi munkáját az *Egyetemes Philologiai Köz-lönyben* (1903.), a „honosítás” szóról adott részletes magyarázatát a *Magyar Nyelv*-ben (1906) és ue. folyóirat 1908., 1909., 1911. és 1912. évi számaiban foglalkozott a nagy költő szótári s általában *nyelvtudósi* munkásságával.

Ugyancsak Vizota ismertette az *Akadémiai Értesítő* 1911., 1912., 1914. és 1939. évi köteteiben Vörösmarty szerepét a következő területeken: akadémiai *folyóirat-kiadási* tervzetét, szakvéleményét az *írói tulajdonjog* (pályázók szerzői joga stb.) kérdésében, *nagy-jutalmi és drámai jelentéseit*, végül *negyvenkét kisebb bírálatát* a beküldött művekről, fordításokról. — Ezek a féloldalnyitól 2—3 nagy oldalig terjedő kéziratok sok érdekességet árulnak el. Elvisznek a magyar színészet és drámaírás hőskorába, a századeleji kísérle-tezők, úttörők közé. Olvashatjuk az első Goethe-, Schiller-, Lessing-, Iffland, Kotzebue-, Houvald stb. fordításokról adott kemény bírálatait, s az eredeti művek íróiról nemkülönben szigorú, pajtáskodás nélküli véleményeit, pl. Udvardy, Madarász József, Jakab István, Édes Gergely, Cseh Károly s az ifjú Szigligeti Ede stb. zsengéiről.

E bírálatok pompás jellemzését kapjuk Brisits idézett művében: mind a nyelv-teremtő művész, mind az értelmi és érzelmi összefüggések nagy kutatója, a megbírált művek s alkotói (vagy fordítói) egész emberségének s költői képességének bátor vizsgálója arcéle rajzolódik elő ezekből a fakuló írásokból. — Jelentéseit, bírálatait többnyire a régi akadémiai hivatalban, a Károlyi-Trattner-ház I. emeletén írta nagyívnyi, diósgyőri merített papíron, amilyen az ülési jegyzőkönyvek is készültek. A kékes-szürke vagy chamois papíroknak a hivatal egyéb papírjaival való egyezését nemcsak vízjele és méretének azonossága igazolja, hanem az is, hogy némelyiknek a szövegét a hivatal írnokainak diktálta a nagy költő s maga csak aláírta. Sajátkezű fogalmazványainak sokszoros áthúzása, stílusának pongyolasága is ezeknek efemer-jellegét igazolja. A 25×40 cm méretű diósgyőri papírosok, aminőkön ezidőben mások is írtak s éppen Vörösmarty legtöbb költői alkotása is született, szinte mind épségben kibírták az 5/4 évszázad viszontagságát, még azok is, melyeket a pincék mélyéből nemrégiben szedtünk össze.

Vörösmartynak nagy szerepe volt a *Játékszini Bizottmány*-ban is, különösen az 1833–40 közti időkben, midőn előadásra alkalmas új és fordított darabokat kellett megbírálnia, társaival együtt. Vörösmarty egymaga összesen 31 színművet olvasott el. Alkotó zsenije, nyelv-képelete e bírálatokban is értékes nyomokat hagyott, de valószínű, hogy magukban a pályaművekben is nyoma van javításainak. Izgató probléma tehát a fiatal, új kutatók számára e párszáz pályamunkának ilyen szempontból való átnézése. — Nem kevésbé érdekes Vörösmarty munkássága a folklore-kutatás megindulásakor, hiszen már az Akadémia III. nagygyűlése foglalkozott népdal-gyűjtemény kiadásával, s ebben serkentő szerepe volt a nagy költőnek is (l. 1835. évi nagygyűl. jegyzőkönyv 54. pontját). Anyagi okból ugyan a kiadás annyira elhalasztódott, hogy éppen 10 év múlva, a Kisfaludy Társaságnak jutott e téren az úttörés érdeme, Erdélyi János háromkötetes műve kiadásával, de meg kell jegyeznünk, hogy szinte teljes publikációja az Akadémiához beküldött és a Schedel—Erdélyi—Vörösmarty bizottsági bírálatain átment kézíratos anyag alapján történt.

Viszota nagyobb tanulmányt írt a *Budapesti Szemle* 1909. évi (138.) kötetében „Széchenyi, Vörösmarty és az Akadémia működésének első évei” címmel. Ismerteti benne V. M. alapszabály-átdolgozó tevékenységét, melyet Széchenyi felkérésére, az első két évében stagnáló Tudós Társaság felfrissítésére vállalt, s már írásban át is adott 1832-ben, Széchenyinek. — Végül meg kell még említnünk az időrendben legelső ilyen anyagközlést, Bárczy Oszkártól, aki 1895-ben foglalkozott az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben Vörösmartynak a Tudománytár körüli szerepével, s ezirányú feljegyzéseit közölte.

Vörösmarty az Akadémia működésének első éveitől kezdve részt vett tehát a tudományos munkában, sőt a Magyar Helyesírás kézikönyve összeállításában *irányítóként* is. Ki is lehetett volna más alkalmasabb e szerepre, mint költészetünk országosan elismert vezéralakja? Rengeteg idejét vette el a kiadásra vagy pályázatra küldött munkák, kéziratok elolvasása, megbírálása. Ha a felsorolt adatközlések alapján áttekintjük százakra menő jelentéseit, bírálatait, akkor értjük meg igazán a nagy költő legalaposabb ismerőjének, Brisits Frigyesnek, könyve több helyén feltűnő rajongását, csodálkozását V. M. sokoldalú és roppant méretű hivatalos működése felett. Az Akadémia (akkori nevén: M. Tudós Társaság) már első nagygyűlésén: 1831



februárjában hármias feladatot tűzött tagjai elé: egy *magyar nyelvtan*, egy *nagy magyar szótár* és tudományos *folyóirat* kiadását, megírását. Minthogy ez hosszabb előkészületekkel járt, Széchenyi a munka megindítását azzal kezdte, hogy csupa fordításokból álló, *népművelő jellegű*, állandó folyóiratot sürgetett, hogy így adjon magáról életjelt a Tudós Társaság. A kézi szótárra Vörösmarty és Schedel kapott megbízást. — Ennek, e meginduló akadémiai munkásságnak fő kovászai voltak ők ketten, s jellemző Vörösmarty fürgé eszére és gyors alkotókészségére, munkavágyára, hogy tervezetét alig pár hét múlva elküldte Széchenyihez (ikt. 23/1831. és közölve az A. Értesítő 1911. évi kötetében).

Rendkívüli szerepe volt Vörösmartynak a *tudományos utánpótlás, új akadémikusok* felfedezése és ajánlása terén is. Részben teljesen a maga kezével írt vagy a mások szövegéhez csupán aláírásával csatlakozó *tagajánlása összesen 68 került elő*. (Részben közölte Vízota az Akad. Értesítő 1906. évi kötetében, 499—643. l.). — Amint az eredeti szövegeket egyeztettem, megállapítottam, hogy kilencet egész terjedelmében V. M. maga írt; különösen írókat és történészeket, nyelvészeket ajánlott akadémikusnak, így a tiszteleti tagságra Széchenyit, Teleki Józsefet és Lászlót, Eötvöst, Jósikát, Deákot és Kemény Zsigmondot. A rendes és lev. tagságra ajánlottjai közt ilyen nevek vannak: Batsányi, Bölöni Farkas Sándor, Szász Károly, Vajda Péter, Garay János, Nagy Ignác, Szalay László, Szontagh Gusztáv, Brassai Samu, Barabás Miklós festő, Vásárhelyi Pál stb. Utolsó tagajánlása 1847 dec.-ból kelt s ezután tizenegy évig nem is volt több tagválasztó ülés. Vörösmarty utolsó két ajánlottja: Repiczky János akad. alkönyvtárnok és Szöllősy Ferenc, mindkettő orientalista volt. A másoktól írt ajánlás végén *néhány meleg sort* látunk Vörösmarty kezétől Kovács Pál, Tasner Antal (Széchenyi titkára), Klauzál Imre, Bölöni Farkas Sándor, Viola József, Magda Pál tagajánlásánál. *Teljes egészében ő írta a következőket*: Gaal József, Tóth Lőrinc és Kacsokovics Lajos ajánlását 1836-ban, Garay Jánosét, Erdélyi Jánosét és Szabó Istvánét 1839-ben, Pulszky Ferenc, Szigligeti Ede és Kriza János ajánlását 1840-ben. Hasonlóképpen az ő kezétől ered a nemrég talált Czuczor-féle tagajánlás is, melyet itt közlünk:

„Schedel' helyébe a nyelvtudományi osztály'  
helybeli tagjának

CZUCZOR GERGELT (sic!)

*közönségesen ismert munkái' érdemeiért 's azon reményből, hogy olly tehetségű 's munkásságu férfiutól, mint ő, még ép koránál fogva is igen sokat várhatni; de különben is a' philologiai osztályban a' levelezők közt minden tekintet szerint őt illeti az elsőség, megválasztani ajánlja*

Vörösmarty, Bugát P.,  
Luczenbacher, Balásházy János,  
Guzmics, Fáy A., Andrássy Gy.

(Kelet nines!)

Egykorú iktatószáma:  
73/1835.

Az akadémiai *Névkönyv* 1832-i, első kötetében szerepel először Vörösmarty neve mint a nyelvtudományi osztály első rendes tagjáé: „Hites ügyvéd, a' Tudományos Gyűjtemény és Koszorú szerkesztetője. Kinevezte az Igazgatóság Posenban, Novem. 17-d 1830. Lakik: Pesten, Keresztutsza, Mazarek-ház.” — Ugyanígy közlik az 1833. évi *Névkönyv*ben is, de 1834—35-ben nem jelenvén meg a kötet, csak 1836-ban találkozunk újból V. M. nevével, ezúttal mint Nemes Csongrád vmegye táblabírájával, kinek lakása már: Zöldfa-utca 267. sz. II. em.

Ugyancsak a *Névkönyv*ben kezdik közölni 1839-től a tagok irodalmi működése jegyzékét is. Előkerült nemrég egy, titoknoki felhívásra nyilván ily célból készült Vörösmarty-jegyzék is, melyet azonban nem publikáltak, mert az 1839-i adatok sokkal bővebbek (*Névkönyvünk* 148. lapján). A most közölt Vörösmarty-kézirat a Főtitk. Irattárban 176/1834-számot kapott. Másik, szintén most megtalált kézírata pedig, egy később Almanach (*Névkönyv*) részére küldött összeállítása 309/1839.-es iktatószám alatt található az Akad. Kézirattárában.

(A *Névkönyv* számára:)

„Vörösmarty' munkái, 1831—1834 elejéig.

*Csongor és Tünde. Színjáték öt felvonásban. 1831.*

*Szomszédvár. Hős költemény, 1832, Aurorában.*

*Kincskeresők. Szomorujáték 4 felvonásban. 1833 Aurorában.*

*Vérnász, szomorujáték, öt felvonásban. 1833/4.*

*Többnemű apró versezetek az 1832, 1833, 1834-i Aurorákban.”*

Ikt. 176/1834.

„Vörösmarty Mihály dolgozatai

a' m. Academia kezdete óta.

a) *Drámaiak:*

*Kincskeresők, szomorujáték öt felvonásban.*

*Vérnász, sz. öt felv.*

*Fátyol titkai, vigjáték, öt felv.*

*Árpád ébredése, előjáték egy felv.*

*kéziratban:*

*Julius Caesar, Shakespearból fordítva, öt felv.*

b) *Epos és novella:*

*Két szomszédvár, hexameterekben.*

*Kecskebőr,*

*Orlay,*

*Füredi szívhalálszat,*

*Csiga Márton viszontagságai*

c) *Apróbb költemények u. m. balladák, románczok, dalok, epigrammák*

d) *Értekezések: 1. A kettős betűk egyszerűsítéséről*

*2. Dramaturgiai töredékek.*

e) *Recenziók s bírálatok, többrendbeliek."*

(kelet nélkül)

Ikt. 309/1839.

A közel negyedszáz éven keresztül rendszeresen kifizetett negyedévi 125 forint rendes tagsági illetményéről aláírt kb. száz nyugtája jelentős része került ki az egykorú gazdasági, pénztári iratok közül, de különösen az a most közlendő két nyugta érdekes, mely a nagy költő *egyéb munkadíjai* bizonyosságul maradt fenn :

*„Nyugtatvány*

*Négy száz harmincz nyolcz frt. 37 1/3 krajczárról pengőben, melyet mint az academia által kiadatott német-magyar zsebszótárból bejött tiszta haszonnak harmadát szerkesztő társaim' nevében az igazgatóság' rendeletéből felvettem. Pest Jan. 9.-én 1842. (438 ft. 37 1/3 kr. pengő). Vörösmarty Mihál'*  
(Az iratot 203/1842. sz. alatt iktattam)

Ennek kései folytatása, a bujdosásban levő nagy költő részére, illetve családjához való juttatás céljából Toldy Ferenc által felvett szerény összeg nyugtája, — egyúttal a gyöngülő könyveladás bizonyága :

*„Nyugtatvány*

*Hét forint 12 kr.-ról, melyeket mint az 1850. folyamataiban eladott Zsebszótári példányoktól a szerzőkre háramló tiszta haszonharmadot Eggenberger és fia Uraktól mai napon felvettem. Pesten, decemb. 31. 1850.*

*(Azaz 7 ft. 12 kr.-t)*

*Toldy Ferencz egyik szerkesztő  
egyszersmind a távol levő  
Vörösmarty Mihály nevében."*

(Ikt. 83/1850. sz.)

A következő Vörösmarty-kézirat annyiból érdekes, mert a sokféle elnöki és titoknoki felkérés egyikének : *Pálóczi Horváth Ádám*, régi barátja (s egyben Csokonaié is, kihez Balatonfüredre oly sokszor utazgatott Vitéz Mihály is, Vörösmarty is) könyv- és kéziratok hagyatéka megtekintésének bizonyága. P. Horváth harmadik felesége, Kazinczy Klára (s egyben özvegye) eladásra kínálta a hagyatékot, melyről ezt a különös véleményt találtuk, holott a 34., 35. és 44. sorszámú kéziratkötegek nagyon is időtállóak . . . Egyébként a Könyvtár ezeket s a 11/12. és 23. alattiakat megszerezte és 1836 tavaszán a Károlyi-Trattner-ház I. emeletén elhelyezett kis könyvtár első kéziratтары magjának tekinthetők!

Ikt. 9/1835.

Vörösmarty véleménye a felkérés alapján általa  
megtekintett *Pálóczi Horváth-féle*  
kéziratos hagyatékáról:

„Horvát” Ádám hátramaradt kéziratai.

N<sup>o</sup> 8. *Lexicon poeticum* czimmel. Többnyire mythologiai nevek’ magyarázata ’s bibliai idézetek lajstroma.

11.12. Az erdélyi magyar társaságot illető jegyzetek.

14. Magyar nyelv’ bővítésére rendszabások.

17. *Universale Lexicon*. Tartalma mint a’ Közhasznu Isméretek’ táráié, csak hogy csekély, rendszer nélkül ’s inkább magányos használatra való.

19. Mit tesz ez a’ név Melkizedek?

22. Tétényi leány. (Ki van adva).

23. Példa beszédek. (A nagyszótári dolgozatoknál használható.)

24. Vannak-e dialectusok a’ magyar nyelvben?

25. Az élet’ java. — Használhatatlan csekélység, némelly éneklési oktatósokkal.

26. Seneca. (Kleist után) Szomorú játék, III felvonás, prosában.

31. Eska, magyar Sibilla.

32. A’ magyar szótár’ készítéséről. — Rövid, nem kimerítő.

33. A’ magyar helyesírás megállapítása.

34. Magyar Arion’ ajánlása a’ Nádorhoz; előszó az olvasóhoz.

35. Holmi, Tomus II. Verses levelezések. Hunyady szomorújáték töredékes, rimekben.

43. A’ Ts, Cs-ről. Értekezés.

— Ó és új énekek.

Ezen kéziratok között kiadható egy sincs, a’ levéltár számára használat végett megszerezhetők: 23, ’s az Ó és Új énekek, ’s a’ 35. alatti.

Vörösmarty.”

(kelet nélkül)

A népszerű tudományos munkák iratásával foglalkozó akadémiai bizottságnak szintén tevékeny, ötletdús tagja lehetett Vörösmarty, mint ez a most előkerült s eddig ismeretlen javaslata is tanúsítja:

„Közhasznu kézi könyvek  
(nyelvtudományi osztály).

Hiával levén csaknem minden ez osztálybeli jó kézi könyvnek, legelsőbb is a’ következőket ajánlanám.

1. Magyar szókötés. — Mellyben foglaltatnának a) a’ szószorozás szabályai, b) a’ mondatok sorozásának némelly elemei, a’ köz-szók kihagyása szabályainak függelékével, c) az igék hatása, vagy is: milly ragu neveket kívánnak az igék.

2. Magyar szónoklat.

3. Magyar költészet.

*Életírások:*

1. Tinódi, 2. Zrinyi, 3. Faludy, 4. Révay.

*Vörösmarty Mihál rendes tag."*

(Kelet nélkül)

(Schedel F. titoknok iktatásával:

„Vett. július 17, 1837. — 8/1837.”

Ezzel függ össze Schedel (Toldy) alábbi két levélfogalmazványa Vörösmartyhoz:

„Tekintetes Táblabíró úr! Bátor vagyok Kegyedet ezennel a' mult nagygyűlés XX. pont alatt költ abbeli határozatára emlékeztetni, mi szerint a' nyelvtudományi osztályra bízott egy a' szókötés azon pontjait magában foglaló javaslat kidolgozása, melyek körül mind eddig az írók között megegyezés nincs. Mert óhajta a' Társaság — miután a' helyesírási és paradigmái tétovák körül szerencsés volt előbbi munkálata által az írók között alkalmas megállapodást eszközteni, már most a' szókötési főbb eltérésekre nézve is minél előbb hasonlót tevé, nyelvtanjának 4-dik kiadásának használhatóságát ezzel is emelje.

*Ki egyébiránt szokott tisztelettel maradok  
Kegyednek alá.*”

Ikt. 231/1837.

(Kelet nélkül)

Schedel másik, most előkerült levélfogalmazványa 1843. jún. 11-én kelt és az erre adott választ Viszota az A. Értesítő 1914. évi kötetében közölte.

„Tekintetes Táblabíró Ur!

Bátor vagyok Kegyednek a' Társaság nyelvtudományi osztálya által kidolgozott és a kis ülésekben némi apró módosításokkal elfogadott szókötési munkálatot olly hivatalos kéressel áttalküldeni, hogy azt mind a kéziratban magában található változtatások, mind az ahhoz mellékelt jegyzőkönyvi kivonatok szerint kiigazítva, a' titoknoki hivatalnak kinyomatás végett annak idejében megküldeni méltóztassék.

*Ki egyébiránt megkülönböztetett tisztelettel vagyok*

*Kegyednek alázatos szolgája."*

(Iktatva: 177/1843. sz. alatt)

Nem lenne teljes a kiadatlan Vörösmarty-anyag ismertetése, ha nemoznánk az őt ért háromszoros *akadémiai jutalmazásról*: 1833-ban addigi költői és tudományos munkásságát tüntették ki a 100 aranyból és díszes ezüst serlegből állt *Nagyjutalommal*, 1838-ban a Marót Bánt és 1841-ben újabb

költői munkásságát jutalmazták. Ezért nem közömbös egy most előkerült, Bajza Józseftől való méltatás sem 1838-ból:

Iktatva: 213/1838-sz. alatt:

„Vörösmarty Mihálynak Marót Bán cz. drámája Nagy-jutalomban részesülésre érdemesnek találtatott azért: mert benne a' magyar drámai költészet egy olly eredeti műdarabot kapott, melyet mint genialis szelleménél, szabályszerű alkatúnál, nyelv- és verselésbeli tökélyeinél fogva minden esetre a' mesterművek' számába sorozhatót, nemcsak maga ezen drámai költészet, hanem az egyetemes magyar literatura is állandó becsü elmeszüleménynek 's valódi nyereségnek tarthat, és a' melly e' kitünő sajátságai mellett, a' vele azonegy évben kijött munkák bármelyikével is becsben mérközhetik, de utánna egyiknek sem tétethetik.”

A következő három Vörösmarty-kézirat közül a két első annyiban érdekes, mert a nagy költő pályatétel-kitűzési munkáját tanúsítja, 1834-illetve 1840-ből és nyilván több efféle munkája is lehetett, csupán az 5/4 évszázad viharai elsodorták. A 3. szövegközlésünkre, melyet kivonatosan Brisits Frigyes ismertetett idézett művében, csupán a teljesség kedvéért van szükség, hogy így most már valamennyi, akadémiai tulajdonban levő Vörösmarty-feljegyzés teljes szövegközlése megtörténjék. (Remélve a Kézirattár bekötött három kötetnyi „Cikkek, bírálatok” c. gyűjteménye kritikai kiadását is...)

#### „Nyelvtudományi Jutalomkérdések.

1. Millyen ragu neveket kívánnak az igék? p. o. hazám-ról beszéllek, hazám-ból jövők. Adassanak elő a' szókötésnek ezen részét illető minden szabályok a' mennyire lehet röviden s a' legvilágosabb rendben.

2. Mellyek a' magyar nyelvben a' tiszta gyökök? Számláltassanak elő, a' mennyire lehet, eredeti jelentéseikkel.

3. Micsoda elemekből áll még a' magyar nyelv a' törzsök és származék vagy összetett szavakon 's a' ragokon kívül? P. o. gond-ol-kod-ik és em-el-ked-ik szavakban mik és mit jelentenek az ol-el, kod-ked s végül az ik szótagok?

Ha ezeket 's az efféléket mind szóképző gyanánt kell tekinteni, számláltassanak elő egész teljességben, hogy a' szóképzést eddig érintett vagy tanító munkák hiányai 's hibái kipótoltassanak 's helyre hozassanak.

Vörösmarty.

(kelet nélkül)

Ikt. 16/1834. sz.

#### Nyelvtani feladat.

Fejtsenek ki a' magyar szókötés szabályai, nevezet szerint

1. Adassanak elő a' beszédrészek sajátságai.

2. A' szórend' szabályai, vagy is mi sorban kell az egyes mondatok szavainak állani 's e' sorozat szerint mellyik bir nyomósító erővel 's mellyik nyer folyamatosságot.

3. A' szóviszony szabályai, vagy is milly hatással vagy vonzattal vannak az egyes mondat szavai egymásra 's e' hatás vagy vonzat szerint millyen ragozati változásokat szenvednek.

A' szabályok mindenütt példákkal világosittassanak.

Vörösmarty

(kelet nélkül)

Ikt. 128/1840.  
Schedel írásával:  
Vett. sept. 2. 1840.

(Rajta kívül aláírták:  
Czuczor Gergely r. tag,  
Nagy János  
Szemere Pál r. tag és  
Balogh Pál r. tag.)"

Schedel írásával:  
Vett. jul. 6. 840.  
Ikt.: 1/1840. sz.

„Inditvány

a' magyar academiái szavazat' módja iránt.

Társaságokban, hol a többség határoz, mindenek fölött megkívántató, hogy ezen többség valódi, ne kényszerített, ne csak képzelt legyen 's hogy ezen többség ne csupán nagy, hanem kisebb tekintetű dolgokban is belső meggyőződés szerint jelentse ki magát; mert kis mint nagy dolgokban csak egy lehet a' helyes 's ezt határozni el a társaság érdekében áll. S kis dolgok is néha nagyokra vezetnek.

Az űlve maradás, felállás, melly a' magyar académiánál szavazáskor gyakorta használtatik, azon kívül, hogy egy kissé iskolaiinak látszik, nem eléggé megfelelő. Sokan űlve maradnak figyelmetlenség, hanyagság s részvételenégből, sokan kicsinlésből, ha a' tárgy nem valami nevezetes vagy közel érdekű; sokan hiúságból, mert félve, hogy minoritásban maradnak, nem akarnak különczöknek látszani csekélyes dolgokért; másokat mellékes tekintetek tartanak széken, nem is szólván azokról, kik űlve maradnak, mert felállani kényelmök ellen van. Az illynemű szavazásoknál gyakran hibázik a' belső meggyőződés kifejezése, melly a' többség' határozatánál már az elv miatt is kívánatos. Hogy ez elháríttassék, hogy a' többség határozata mindig a tiszta, független meggyőződés' eredménye legyen, ajánlatik:

Minden kérdés eldöntése titkos szavazatra bocsáttassék, mihelyt azt egy tag kívánni fogja.

Az által, hogy titkos zavazatnál határozottan igen-re vagy nem-re golyóft kell vetni, a' figyelmetlenség, hanyagság, részvételenesség, tespedés mintegy felráztatik, a' tekintetek elenyésznek, 's a meggyőződés, mennyire emberileg lehető, szabadon határoz.

Oka, miért menjen minden kérdés csupán egy tag' kívánságával is titkos szavazatra,

1. az; mert a' titkos szavazat az académiánál megengedett levén, attól egyes tagot is elzárni nem lehet, épen úgy, mint attól, hogy külön véleményt adhasson. Ezek olly jogok, mellyeket egyes tag követelhet a' nélkül, hogy a' többiek' jogát megsértené. De

2. különösen az, hogy minden hossza, szükségtelen és idővesztő vitatás el mellőztessék. Mert ha a' titkos szavazat megengedve van, akkor nem érdemes a' felett vitatkozni: vajjon ez vagy amaz titkos szavazattal döntessék-e el! Leg-egyszerűbb illy esetben, ha mindenegybes tag kívánatára, megadatik, a' mi leg-célszerűbb szavazatmód 's különben is nincs szokáson kívül.

Ellenvethetné valaki, hogy ez hosszadalmas mód; de 20—30 ember közt ez alig tesz különbséget 's minden esetre könnyebben 's biztosabban számítható; különben pedig a' többség határozási jogának gyakorlása már az alapnál fogva is rend szerint több idővel jár, mint egyes akaratnak kijelentése, ha azt erőltetni vagy elhamarkodni nem akarjuk.

Vörösmarty s. k."

(nincs keltezve!)

A legutolsó bírálat kézírata, 1849-ből, sajnos, eddig nem került elő, pedig ez volna a nagy költő legutolsó akadémiai működésének írásos emléke. Nyomára az 1850. évi kisgyűlési jegyzőkönyvben bukkantam (69. pont), Gondol Dániel kézíratos munkája vitaanyagában, midőn Vörösmarty is egyik bírálóként szerepelt. A lassan megújuló akadémiai munkásságba már csak mint csöndes szemlélő, passzívan kapcsolódik s ha el-eljár az Urak utcája 614. számú Károlyi-Trattner-házban bérelt hivatalba vagy könyvtárba, tevékenyen már nem szerepel. Utoljára az 1854. március 14-i nagygyűlés jegyzőkönyvében láthatjuk nagy nevét, áztán hamarosan elborulnak fölötte a napok és bekövetkezik 1855 novemberének gyásznapija.

Vörösmarty elhunytának hírért vivő egyik körlevélre is nemrég bukkantam az említett irat-tömegben és utoljára ezt a fontos, egykorú nagy neveket is feltüntetető iratot tesszük közzé. Egészen bizonyos, hogy más 2—3 hasonló körlevéllel is siettek a többi akadémikushoz az egykorú akadémiai kézbesítők, de — sajnos — ennél az egynél több ív nem került elő.

BÓKA LÁSZLÓ egyetemi professzor az Akadémia I. osztályának 1955 decemberében tartott ún. centenáris ülésén alapos tanulmányban foglalkozott Vörösmarty akadémiai kapcsolataival és korszerűen értékelte költői és tudósi, emberi nagyságát. Többször utalt Brisits prof. 1937-ben, az Akadémia által kiadott munkája adataira, s a nagy költő könyv- és kézírásos hagyatékát Könyvtárunk őrizetére, tulajdonába juttató hallatlan érdemeire. Ezenfelül nagy érdeme a sok kisebb, Vörösmartyt méltató tanulmány mellett, épp akadémiai szempontból, az a páratlan aprólékosságú kötete, melyben V. M. kiadatlan műveinek a nyomtatott anyaggal való betűhív egybevetését végezte el, most pedig — épp az ő nagy Vörösmarty-ismerete és szeretete teszi lehetővé a teljes Vörösmarty-levelezés jegyzetes kiadását. Ennek segítségével lesz igazán tökéletes, minden oldalról Vörösmarty igazi alakját megvilágító az Akadémia munkatervébe állított, hatalmas kritikai kiadás is!

Végezetül tehát közlöm az 1855-i *titoknoki körlevelet*, melyet megtalálása után a ráakódott portól, penésztől gondosan letisztítva, 92/1855. szám alatt iktattam és az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában őrzünk:

Ikt. 92/1855



*K ö r l e v é l**a Magyar Academia Tagjaihoz.**VÖRÖSMARTY MIHÁLY meghalt.**Temetése november 21. délután 3 órakor.**Az Academia, ülésileg határozta el egy testben jelenni meg az intézet ezen fő disze, a legnagyobb magyar költő tetemei eltakarittatásánál.**E végre az összejövetel az Academia termében nov. 21. félháromig, s a kiindulás a Méltóságos Elnökség vezetése alatt lesz.**Az Elnökség s az Academia minden tiszt., rendes és lev. tagjai jelenlétére számol.**Költ az Academiának nov. 19. tartott ülésében, 1855.**Az Elnök rendeletéből**Olvastam: Gebhardt**Győry S.**Szémere Pál**Kemény Zsigmond**Balogh Pál sajnálja**hogy betegsége miatt meg**nem jelenhet.**Fényes Elek tudomásul vette**Jakab István**Kiss Ferencz**Láttam: Kállay Ferencz,**Láttam: Szőnyi Pál mk.**Toldy Ferenc titoknak.**Jerney János látta**Császár Ferenc látta**Deák Ferenc látta**Fogarasi látta**Bajza József látta**Székács József látta**Nendtvich Károly**Láttam: Bártfay László**Láttam: Mátray G.**Reguly A.**Barabás Miklós látta.**Gergely Pál*

## KÉSZÜL A RÉGI MAGYAR NYOMTATVÁNYOK ÚJ BIBLIOGRÁFIÁJA

A régi magyar irodalommal foglalkozó kutatóknak, a régi magyar nyomtatványokat feldolgozó könyvtárosoknak mindmáig alapvető segéd-könyvük Szabó Károly közel nyolcvan évvel ezelőtt megjelent bibliográfiája : a Régi Magyar Könyvtár. Azóta a különböző folyóiratokban, elsősorban a Magyar Könyvszemlében már annyi adalékot közöltek ehhez, hogy a Magyar Tudományos Akadémia szükségesnek látta egy új, bővített kiadás elkészítését.

A Régi Magyar Könyvtár átdolgozására az Országos Széchényi Könyvtár 1952-ben munkaközösséget szervezett, mely elvégezte a bibliográfiai adatgyűjtést : számbavette az irodalomban közölt kiegészítéseket, valamint a hazai könyvtárakban található nyomtatványokat. Az adatgyűjtéssel párhuzamosan megindult és jelentősen előrehaladt a XVI. századi magyarországi nyomtatványokban használt betűtípusok, nyomdai díszek, illusztrációk és vízjegyek feldolgozása.

Most már az adatok közzététele a legközelebbi feladat. A régi magyar nyomtatványok bibliográfiájának tervezetét a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtartudományi Főbizottsága vitatta meg először, majd egy szakbizottság elé utalta, melyben a Főbizottság illetékes tagjain kívül a régi magyar irodalommal foglalkozó irodalomtörténészek is helyet foglaltak. Ez a bizottság 1955. december 23-án kisebb módosításokkal elfogadta a tervezetet.

A régi magyar nyomtatványok új bibliográfiája az eddig közzétett kiegészítéseket, az eddig előkerült műveket és példányokat kívánja összefoglalni. Nem tekinthető „véglegesnek”, mert a külföldön levő példányok feldolgozása egy jól megszervezett nemzetközi együttműködés eredményeként lehet csak megközelítően is teljes. A hiányos adatokkal (megjelenési hely, illetőleg év nélkül) megjelent művek és a töredékek meghatározása csupán a betűtípus-, nyomdai dísz- és vízjegy-repertórium elkészülte után történhet meg. A „végleges” bibliográfiához megkívánt részletes, minden adatra (poszessor, bejegyzés stb.) kiterjedő leírás pedig csak hosszabb munkával készíthető el.

Az eddigi eredmények közzététele azonban már nem várathat magára sokáig, ezért egyelőre az eddig összegyűjtött adatok rövidített címleírással (szerző, cím, esetleges fordító, átdolgozó, illusztrátor, a kiadás száma, a megjelenés helye és éve, a nyomda megnevezése, formátum, terjedelem) és csak a legszükségesebb adatok (utalás a teljes címleírásra, megjegyzések, lelőhelyek) ismertetésével kerül kiadásra.

Az új bibliográfia, a „Magyarországi Régi Nyomtatványok” a teljes hazai nyomdatermést együtt közli majd, tehát szakít Szabó Károly rendszerével. A külföldön megjelent magyar nyelvű kiadványok a függelékbe kerülnek.

Az új bibliográfia közzététele százados ciklusokban történik. Az első kötet tehát az 1473—1600 időszakot öleli majd fel, a második pedig az 1601—1700 időszakot.

Az egyes kötetek a műveket kronologikusan, egy éven belül a megjelenési hely betűrendjében, azon belül szerzői betűrendben közlik.

Végül a bibliográfiát a könnyebb használhatóság céljából számos mutató egészíti ki: betűrendes, a nyomdahely szerinti, szakmutató és a korábbi bibliográfiákra (RMK, Sztripszky) utaló számkonkordancia.

A XVI. századi magyarországi nyomtatványokat tartalmazó első kötet összeállítása megkezdődött, és előreláthatóan még ebben az évben be is fejeződik. Az első kötet mintegy 800 mű adatait fogja tartalmazni.

*Borsa Gedeon.*

#### MEGALAKULT AZ IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET

A Minisztertanács 1955. decemberében elrendelte az Irodalomtörténeti Intézet felállítását. Az Intézet felállításával kapcsolatos előkészítő és szervező munkát a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya végezte. Az Intézet 1956. januárjában kezdte meg működését. Az Intézet létrehozásával egyidejűleg az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ megszűnt s beolvadt az Intézet kötelékébe. A nagy múltra vissza-

tekintő Eötvös Könyvtár az I. Osztály vezetőségének javaslatára, az Akadémia Elnökségének jóváhagyásával az Intézet könyvtára lett.

Az Intézet élén a Tudományos Tanács áll, mely a megszűnt Irodalomtörténeti Főbizottság funkcióját is átvette. Elnöke: Sőtér István levelező tag. Tagjai: Baróti Dezső, az irodalomtudomány kandidátusa, Barta János, az irodalomtudomány kandidátusa, Bóka László levelező tag, Eckhardt Sándor, az irodalomtudomány doktora, Horváth János akadémikus, Illés Béla író, Kardos Tibor levelező tag, Képes Géza költő, Király István, az irodalomtudomány kandidátusa, Klaniczay Tibor, az irodalomtudomány doktora, Nagy Péter, az irodalomtudomány kandidátusa, Ortutay Gyula levelező tag, Sőtér István levelező tag, Szauder József, az irodalomtudomány kandidátusa, Tolnai Gábor levelező tag, Turóczy Trostler József akadémikus, Waldapfel József levelező tag, Szőke Sándor könyvtárvezető. Az Akadémia elnöke az igazgatóhelyettesi teendők ellátásával Klaniczay Tibort bízta meg.

Az Intézet létrejöttével megalakult a Magyar Osztály, melynek vezetője Szauder József, és a Világirodalmi Osztály Kardos Tibor vezetésével. A két osztály mellett önállóan működik a bibliográfiai csoport.

Az Irodalomtörténeti Intézet XI. kerület Ménesi út 11/13. sz. alatt, a volt Eötvös Kollégium épületében nyert elhelyezést.

#### AZ IRODALOMTÖRTÉNETI KÉZIKÖNYV TEMATIKÁJÁNAK VITÁJA

Az Irodalomtörténeti Kézikönyv előmunkálatainak befejezése után a szerzők hozzáfogtak a kézikönyv megírásához. Ennek első fázisa a tematika elkészítése volt. A tematika megvitatására 1956. január 24—25—26—27-én Szegeden került sor. A tematika vitára bocsátásának, az egész tematikavitanak az volt az irányelve, hogy a leendő műnek és az ennek alapját képező tematikának egységes szempontú marxista—leninista analízist kell nyújtania a magyar irodalom fejlődéséről és az analízisnek egységes szempont szintézisbe kell foglaltatnia. A tematika a viták középpontjába a leendő kézikönyv koncepciójának fő elvi kérdéseit állította. A mű egységes módszerének kialakítása is előtérbe került. Célkitűzése volt a vitának, hogy a periodizációnak egész irodalmunk fejlődésében való egységes szemlélete alapján a korszakhatárokat meghatározza. A tanácskozásnak különös jelentőséget adott az, hogy a kézikönyv problémáinak tisztázása mellett az egyetemi magyar irodalomtörténeti oktatás programját is ki kellett alakítania. A napirend szerint egy-egy napra egy kötet tematikájának megvitatása esett. Az I. kötet (—1772-ig) tematikáját Tolnai Gábor, Kardos Tibor, Klaniczay Tibor és Bán Imre készítették, a II. kötet (1772—1845) tematikájának szerzői Szauder József, Tóth Dezső és Vargha Balázs voltak. Sőtér István és Barta János írták a III. kötet (1845—1905) tematikáját s a IV. kötetét (1905—1945) Bóka László készítette el. A tematika-vitáról készült részletes jelentés az ITK 1956. 2. számában jelent meg.



## HORVÁTH JÁNOS: VITÁS VERSTANI KÉRDÉSEK

Nyelvtudományi Értekezések. 7. sz. Akadémiai Kiadó 1955. 104. lap

1. Lehetetlen őszinte tisztelet nélkül szemlélni azt a fiatalos lelkesedést és lendületet, amellyel XX. századi irodalomtörténetírásunk egyik legkimagaslóbb alakja, Horváth János évek óta küzd a magyar verstan megújódásáért. Már a 20-as években megjelent két nagyobb szabású verstani tanulmánya, a „Magyar ritmus, jövevény versidom” (1922), majd — és különösképpen — „A középkori magyar vers ritmusa” (1928) szinte magában hordta azt az ígéretet, hogy előbb-utóbb Horváth János lesz századunk „Négyesyje”, az új rendszerező, aki a költői gyakorlat forradalma után — legalább elméletben — rendet teremt a romokon, s leszűrve a tegnap és a tegnapelőtt kutatásaiból mindazt, ami maradandó, a magyar verstant fejlődésének új szakasza felé lendíti. Horváth János ezzel az ígérettel nem is maradt adós: bár egyetemi tanári pályájának ezer elfoglaltsága közt sokáig csak alkalmilag tudott verstani kérdésekhez vissza-visszatérni (e korszak igen tanulságos terméke például a Magyar Nyelv 1941-i kötetében megjelent cikke: Gyöngyösi és Arany sormetszete), 1945 után, amikor már lassan elkövetkeztek a nyugalom évei, valóban sorra születtek nagy szintézisei. Előbb „A magyar vers” (1948; a továbbiakban: MV.), amelyet joggal nevezhetünk „legolvasmányosabb”, leggördülékenyebben megírt magyar verstani munkánknak (vö. róla: Elekfi L., NyK. 1954, 306–8), majd a „Rendszeres magyar verstan” (1951; a továbbiakban RMV.), amely Négyesy óta egyetlen nagyobb arányú ritmikai rendszerezésünk s a klasszikus magyar verstani elveknek, elsősorban Arany tanításának korszerű továbbfejlesztése (vö. Gáldi L., Itk. 1954, 101–109, további utalásokkal; Elekfi L. i. h. 308–311). 1952-ben azonban verstani irodalmunkban nagy feltűnést keltett VARGYAS LAJOSNAK „A magyar vers ritmusa” című tanulmánya (a továbbiakban: MVR.), amely sok tekintetben — például a hangsúly versformáló szerepének háttérbe szorítása s a versnek kizárólagosan nyelvi eredeztetése szempontjából — ellentétbe került Horváth felfogásának számos alaptételével. Vargyas könyvéről a Magyar Tudományos Akadémia 1953 februárjában nyilvános vitát is rendezett (megjelent az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményeiben: 1953, 219–257; a továbbiakban Vita), s mind az ott elhangzott felszólalások, mind pedig a később megjelent kritikák alapján (vö. Óltványi A., It. 1954, 207–211, Vargyas L. válaszával, i. h. 212–214; Elekfi L., NyK. 1954, 311–319;

Gáldi L., Acta Ling. 1953, 481—488 és Nyr. 1954, 110—112) ma már világos számunkra, hogy Vargyas nézetei pezsdítően, elevenítően hatottak vers-történeti gondolkodásunkra, verselemzési módszereinkre. E vitára Horváth János hosszabb írásbeli hozzászólást küldött; mivel azonban ez az írás soha teljes terjedelmében nem jelent meg, a tudós szerző akkor kifejtett gondolatait, néhány más időszerű kérdés tárgyalásával együtt, külön kiadvánnyá kerekítette. Örvendetes látnunk, hogy Horváth János új tanulmánya éppen a Nyelvtudományi Értekezések sorozatában, Pais Dezső gondozásában jelent meg; a kiadásnak ez a módja is tanúságtétel a *filológia* oszthatatlansága, a nyelv minden szerelmesének, nyelvészeknek és irodalomtörténészeknek szoros együttműködése érdekében.

2. Joggal feltételezhetjük, hogy Horváth János új könyvének első három fejezete (I. Nemzeti versidomunk hangsúly-kérdése; II. Tagoló vers; III. A versritmus nyelvi származtatása) még beosztásában is a „Vargyas-vitából” sarjadt. Abban a részletben, amelyet a vita során Szabolcsi Bence olvasott fel, 5 kérdés került tárgyalásra, ti. a vers keletkezése, a hangsúly szerepe, dallam és vers viszonya, az ún. „nyelvi örökség” ügye, vagyis nyelv és versritmus összefüggése, s végül az „időbeli kiegyenlítődés” elve (vö. Vita 225—9). Elég egy pillantás e kérdéssorozatra, valamint az előttünk levő könyv első három fejezetére, s máris látjuk a kiválasztott, sőt mondhatnók „kiemelt” problémák megközelítő azonosságát. Nem árt tehát, ha a „Vitás verstani kérdések” (= VVK.) eredményeit pontról pontra összevetjük a „Vargyas-vitára” küldött hozzászólással: a két megfogalmazás sok esetben Horváth János gondolatmenetének két egymást követő fázisára vet világot.

3. A h a n g s ú l y problémájáról a vita során Horváth János igen határozottan nyilatkozott. Szembehelyezkedve VARGYASSAL, aki a hangsúlyt egyszerűen „számúzta” a magyaros versritmus tényezői közül, Horváth János a vitára a következő üzenetet küldte: „Én sem tulajdonítok neki (ti. a hangsúlynak) taglalásindító-, hanem csak a ritmus-érzék ictus-igényét alkalmilag kiszolgáló szerepet” (Vita 226). Horváth János rögtön példával is szolgált a hangsúly ritmikai jelentőségét illetően, hiszen hozzászólását így folytatta: „De figyeljük csak meg legrégebb verseinket, mindjárt a Mária-síralmat. Kevés abban az olyan ütem, melynek első szótagja nagyon határozottan hangsúlyos ne volna.” Majd a Régi Magyar Költők Tára I. kötetéből egész sor hasonló példát idézett, s a belőlük leszűrhető tanulságokat így foglalta össze: „Szerintem és majdnem mindenki szerint az ictus-igényt elégítik ki ezek a hangsúlyok” (i. h.). A vita óta e ponton Horváth János felfogása aligha változott; a most ismertetett szövegrészletet a VVK.-ben szinte szó szerint megtaláljuk (20), s legfeljebb annyi a változás, hogy a végkövetkeztetést ezúttal Bókának egyik, ugyancsak a Vargyas-vitán elhangzott nyilatkozata is nyomósítja. Eszerint a hangsúly „a beszéd ritmusának eltagadhatatlan eleme... s éppen legrégebb versanyagunkban (Ómagyar Máriasíralom) érvényesül s a népi verselésben is szerepe van” (i. h., vö. MTA II. OK. 1953, 245).

Alig kétséges, hogy a hangsúly ügyében a további kutatások Horváth Jánost fogják igazolni; érveit VARGYAS LAJOS már a vitán nehezen tudta kivédeni, sőt talán nem is akarta, hiszen a hangsúlyt elismerte mindenütt jelenlevő „concomitans” tényezőnek. VARGYAS szerint „minden szólam hangsúllyal kezdődik, egy szólamokra tagolódó ütemrendszerben tehát mindig van jelen hangsúly is”. VARGYAS vitázáró nyilatkozatában kiemelte azt is, hogy a hangsúlynak efféle jelenlétét könyvében sem tagadta: ennek ellenére

— vagy talán éppen ezért — a hangsúlyt a mi nemzeti versrendszerünkben mégsem tartja „létrehozó alkotóelemnek”, hanem „csak egy mindig jelenlevő, kíséző jelenségnek” (Vita 255).

4. A VVK. II. fejezetében — kissé elkanyarodva Vargyas könyvének kommentálásától, de tulajdonképpen mégis ugyanabban a tárgykörben maradva — Horváth János NÉMETH LÁSZLÓVAL polemizál, pontosabban azzal, amit ő „Magyar ritmus” (1940) című tanulmányában (11–12, 41 stb), valamint a Vargyas-vitán elhangzott felszólalásában (Vita 232) „tagoló” versnek nevezett. Németh László a „tagban”, ebben az elemi, még kötetlen szótagszámú „csomósodásban” látja az ütemet megelőző fejlődési szakasz képviselőjét; szerinte a „tag” egy csomó szótag összetapadása a mondat felépítésének megfelelően, s az ütem sem más, mint „olyan tag, melyben a szótagszám eleve meghatározott” (idézi Horváth J.: VVK. 12). Horváth nem tartja elégségesnek NÉMETH LÁSZLÓNAK a „tagról” adott meghatározását (vagy inkább: leírását); a helyzetet nyilván az is bonyolítja, hogy NÉMETH LÁSZLÓ nemcsak magyaros lejtésű versekben keres „tagokat” (pl. „Öszbe | csavarodott | a természet | feje” stb.), hanem a „szótagmérőkben” is: a Sylvester-féle hexameterben („Próféták által szolt régen néked az isten”) éppen úgy, mint Ady jambusaiban („Reggelre én már messze futok”). Hogy itt valóban különböző kategóriákról van szó, az első látásra világos, s hogy a mértékes sorfajok ilyenén tagolásával nagyon csúnyán kell bánni, az sem kétséges.<sup>1</sup>

Persze azért — NÉMETH LÁSZLÓ felfogásának némi ködössége ellenére — van ebben a gondolatmenetben valami értékes mag: amint alább röviden rámutatunk, azzal valóban számolnunk kell, hogy az „ütemelő” vers „végső, merev formája” egy korábbi, szabadabb típusnak (vö. Vargyas, MVR. 46–7). Lehetetlen bizonyos szabályozódási törekvést fel nem ismerünk a magyar verstörténetben, s azt sem tartjuk teljesen kizártnak, hogy minden valószínűség szerint hajdan sokkal mozgékonyabb versrendszerünknek fokozatos szabályozódásához esetleg egyes etnikai „adstratumok”, vagyis más népeknek szabályozottabb versrendszerei is hozzájárulhattak. Talán emiatt mondhatta NÉMETH LÁSZLÓ, hogy nemzeti versidomunk „épp ebben a merev formájában a környező szláv népeknél is megvan” (Vita 253).<sup>2</sup> Ez a — történelmi érintkezésre, esetleg kölcsönhatásra — utaló jelenség nem áll feltétlenül ellentétben még VARGYASNAK azzal a megállapításával sem, hogy „a nyelv alkatához van kötve minden nemzeti ritmusrendszer” (MVR. 204); egyszerűen a történelmi fejlődés különböző mozzanatairól, a tények különböző szempontból való vizsgálatáról van szó, s nem szabad megfedkezünk arról sem, hogy esetleg még bizonyos nyelvi alapfeltételek is két népnél igen hasonlóak lehetnek (gondoljunk pl. a magyar és a szlovák hangsúly szembetűnő hasonlóságára).

<sup>1</sup> Az idézett Ady-sor valószínűbb ritmusa (Hegedűs Lajos szerint is):  $\dot{u}\dot{u}\dot{u}| \text{—} |\dot{u}\dot{u}\dot{u}| \text{—} |7$  (messze fu-|tok), vagy esetleg — az utolsó négy szótagot egy choriambikus ütemnek véve — :  $\dot{u}\dot{u}\dot{u}$ . Ilyen esetekben, legalább is elvben, csakis eszközfonetikai felvétel alapján volna szabad tagolást ajánlani!

<sup>2</sup> A mai orosz népdalformák s egyes magyaros sorfajok meglepő hasonlóságát már jeleztem (egyelőre történeti magyarázat nélkül) „Az orosz vers funkcionális problémái” című tanulmányomban (Fil. Közöny 1955, 202–3). Némely sorfaj esetében az egyezést talán mindkét területen közös (nyugati) forrásból eredő átvételek magyarázzák.

5. Sok pozitívumot tartalmaz a VVK. III. fejezete is: „A versritmus nyelvi származtatása”. Horváth János itt érinti a magyar verstörténet legfontosabb evolúciós problémáit. Mivel ezúttal nem lehet behatóan taglalnunk e mindössze 20 lapos fejezetnek (12–32) valamennyi, sűrű egymásutánban felsorakozó problémáját, csak a következő hármat ragadjuk ki és szedjük némileg időrendbe:

a) A versritmus nyelvi eredete.

b) A magyar versritmus történelmi előzményei; az Ómagyar Mária-siralom tanúsága.

c) A sorozatosság és a versképlet.

ad a) A versritmus kizárólag nyelvi származtatása ellen már a Vargyas-vita során tiltakozott nemcsak Horváth János (Vita 225–7), hanem SZABOLCSI BENCE is; „azt hiszem, mondta felszólalásában, hogy Vargyas, amikor a versnek dallamból való származtatása ellen foglalt állást, az egyes dallamok törvényszerűségeit, dallam és szövegritmus sokrétű viszonyát végzetesen összetévesztette a nyelvi ritmusban is kifejeződő, a nyelvi eszközökben is megvalósuló mélyebb zeneiséggel” (i. h. 237). Lévéen amúgy is túlságosan merev, túlságosan kategorikus tételről szó, Horváth János a VVK.-ben nyugodtan beérhette azzal, hogy utalt régebbi kijelentéseire, különösen pedig RMV.-ában tett nyilatkozatára:<sup>3</sup> „Minthogy a ritmus... lelki szükségletünk, létesíthette azt a hajdankori ember is, akár táncban, akár éneken, akár versben, külön-külön, avagy együttesen” (20). Ellentétben VARGYAS egyes állításaival, amelyek Horváth Jánosnak olyasféle vélekedést tulajdonítottak, mintha ő csak zenei fogantatású verset ismerne el, most a VVK.-ből (15–6) kitűnik, hogy Horváth János már a 20-as évek elején világosan különbséget tett „dalvers” és „szóvers” közt, s bár az utóbbinak létezését sem tagadta, a dallamban fogant versnek jelentőségét is elismerte (l. részletesebben MV. 69 kk.). Ehhez persze hozzá kell vennünk azt, amit a vita során SZABOLCSI BENCE bölcsen mondott, hogy ti. ezt a kérdést sem lehet elvontan, tér és idő kategóriája nélkül tárgyalni. Ugyancsak SZABOLCSITól származik a következő figyelmeztetés: „mennél messzebbre megyünk vissza az eredet kérdéséhez, mennél inkább ősködkben vész el nyomozó útunk, annál meddőbbnek tűnik ez a „zene vagy nyelv” kérdés kissé már hasonlóan a »tyúk vagy tojás« problémához” (Vita 236, vö. Szabolcsinak 1944-ben tett nyilatkozatával, amelyre már Horváth hivatkozott: MV. 78).

ad b) Horváth János helyesen fedez fel bizonyos törést, következetlenséget VARGYASnak a ritmus nyelvi eredeztetésére vonatkozó elmélete és ama kísérlete közt, hogy zenei rokonság alapján keres honfoglalás előtti hagyományt a kanásznóták versképleteiben (vö. Vargyas MVR. 89–90 s ehhez Horváth, VVK. 16). Horváth nemzeti versidomunk távolabbi, finnugor összefüggéseit nagy kétkedéssel tekinti, s bár éppen a kanásznótának vannak jól felismerhető keleti megfelelői (l. Vargyas, MVR. 336, továbbá Gáldi L., Acta Ling. 1953, 483–4)<sup>4</sup>, e formával kapcsolatban megjegyzi: „Azok

<sup>3</sup> Érdekes, hogy a VVK.-ben nem említi Horváth János Hodossy Bélát, aki már 1940-ben A magyar nemzeti ritmus című rendszerezésében a nyelvből származtatta a vers ritmusát. A MV.-ben Horváth látható rokonszenvvel emlékezett meg Hodossyról, sőt felfogását Molnár Imre és Szabolcsi Bence nyilatkozataival is támogatta (77–8).

<sup>4</sup> Kitűnő „kanásznótát” jegyzett le dallamával együtt Fokos Dávid a zürjének-nél: Zürjén népköltészeti mutatóványok. 1913, 133–4. Néhány cseremis példára vö. Марийские народные песни. Moszkva, 1951, 109, 116 stb.



[ti. a kanásztánc-nóták] némely dallamát zenetudósaink cseremisiz, vogul stb. dallamokkal rokonították, amelyeknek szövegét azonban nem ismerjük, s ha ismernők is, az csak újabban lejegyzett szöveg lehetne. A mi kanásznótáink szövegeit sem túlságosan régen jegyezték le. S ki merné feltenni, hogy ezek szövegritmusa (versritmusa) híven őriz valami szerkezeti jelleget, mely évezredek előtti rokon nyelvi együttlét (vagy érintkezés) idejében alakult ki?" (VVK. 18).<sup>5</sup> Meglepő, hogy e szkepszis némi enyhítésképpen nem utalt Horváth János pl. SZABOLCSI BENCE „Magyar őstörténet — magyar népzene” című értekezésére (Népzene és történelem. 1954, 132—144), amely — egyelőre összehasonlító népzenei vonatkozásban — meggyőzően szűrt le fontos eredményeket régi magyar népdalstílusunknak egyrészt cseremisiz (mari), másrészt obi-ugor szálaival illetően (137—140). Az „ugor stílus” SZABOLCSI szerint „általában azt a benyomást teszi, mintha legrégebb epikáinknak, szertartási és nemzeti dalainknak, tehát az ősközösségi élet törzsi-nemzeti dalainak tulajdonképpen magva volna” (140).<sup>5a</sup> Minthogy azonban igen nehéz, sőt szinte lehetetlen szöveg, tehát ritmizált nyelvi anyag nélküli dalok megőrzését feltételezni, véleményünk szerint — az összes nehézségek figyelembevételével<sup>6</sup> — mégis meg kellene kísérelni a közelebbi és távolabbi rokonnépek ritmikájának népi formakincsünkkel való összevetését. Természetesen azokkal a vogul, osztják, cseremisiz stb. szövegekkel kell kezdenünk, amelyeknek ismert a dallama is, és csak az így nyert tanúságok alapján tapogatózhatnánk előre a dallam nélkül közölt szövegek elemzése felé. Mindenesetre ne riasszon vissza, ha például az obi-ugor népeknél rendszerint nyomát sem találjuk a mi népdalaink túlnyomó többségében felfedezhető sorozatosságnak, vagyis egy-egy versen belül érvényesülő ritmikai egységnek; első lépésként elégedjünk meg azzal, ha nemzeti versidomunk egy-egy fontos képletét a rokonnépeknél is hasonló, sűrűn visszatérő sorokkal sikerül összevetnünk.<sup>7</sup> E munkához, más finnugor nyelvekben járatos tanácsadók<sup>8</sup>

<sup>5</sup> Horváth János ezúttal is hű egyik alapelvéhez: „ahelyett, hogy történelemelőtti idők imbolgó alapjaira építenék, a legrégebb szövegemlékek tanulmányozásából igyekeztem valami megbízhatóbb következtetésre eljutni” (VVK. 17).

<sup>5a</sup> Vö. még Vargyas L.: Ugor réteg a magyar népzeneben. Kodály-Emlékkönyv. Budapest, 1953, 611. kk.

<sup>6</sup> Ilyen nehézség pl. az „elemi egyezések” kiválogatása a több bizonyító erővel bíró anyagból; kétségtelen pl., hogy az „ösi nyolcas” (Horváth János megfogalmazása szerint) „az elképzelhető legegyszerűbb versalak, ritmikai ösképződmény, a ritmus természetéből folyó legkisebb ritmikai képlet, amelyen a ritmus összefogó, szerkesztő tehetsége is szemlélhetővé válik” (VVK. 32). A magyar nyolcas tehát lehet spontán képződmény, s nem feltétlenül átvétel, illetve a hasonló finnugor képletek megfelelője. Mindazonáltal elgondolkodtató, hogy pl. az osztjákoknál és a voguloknál a hetes alighanem gyakoribb, mint a nyolcas (vö. A. O. Väisänen: „Es ist festzustellen, dass die Siebensilbigkeit bei den Wogulen sehr häufig zu sein scheint”. Untersuchungen über die Ob-ugrischen Melodien. Helsinki 1939, 125); Trubeckoj is a sokkal rendezettebb mordvin ritmikában több hetest, mint nyolcast talált (vö. Zur Struktur der mordwinischen Melodien. Sitz.-ber. Akad. Wien. Phil.-hist. Kl. 205/2, 115—6). E tényeket Papp Istvánnak is figyelembe kellett volna vennie, amikor a mi nyolcasunkat, az ugor állapot jelzése nélkül, közvetlenül a finnek nyolcasával rokonította (Virittájá 1955, 130—1). Vö. Négyesy L.: Az ugor összehasonlító verstanról. Budenz-Album. 1884, 84 kk.

<sup>7</sup> Nem érdektelen gyűjtőgetnünk az egyes formák „műfaji megoszlására” vonatkozó megfigyeléseket sem. Trubeckoj például említett cikkében arra figyelmeztet, hogy a mordvinoknál az elbeszélő énekek bonyolultabb ritmikájúak, mint a többi dalok (i. m. 117). E megjegyzés áll az osztják hősénekekre és az osztják lírai dalokra is.

<sup>8</sup> Már elvégzett s végzendő anyaggyűjtésben különösen Vértés Edit, az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa támogat.

segítségével, e sorok írója máris hozzáfogott, s bár eredményeiről másutt kíván részletesen beszámolni,<sup>9</sup> annyit ezúttal is jelezhet, hogy Horváth János RMV.-át véve kiindulópontul, az ott felsorolt népi formák közül legalább tízet egyedül az osztják népköltészetből ki lehet mutatni, s minden jel arra vall, hogy számos képletnek van vogul megfelelője is. Alább, a tizenkettősről szólva, közlünk néhány osztják és vogul analógiát, de mondanunk sem kell, hogy a példák tetszés szerint szaporíthatók.

Kissé paradoxonként hat, hogy a rokonyelvi összevetésekhez legjobb útmutatóról számunkra éppen Horváth János gondoskodott, bár ő — mint láttuk — az efféle összevetések tudományos értékében erősen kételkedik. Ő ugyanis a hajdani „szabad szótagszámról”, mely VARGYAS elméletének egyik kulcspontja, a következőket jegyezte meg: „A szabad szótagszámról nézve.... legyen szabad megismételnem, amire már egyszer céloztam, hogy tudniillik az ütem fajtáját nem szótagszáma, hanem időszerkezete határozza meg... Sem a Máriasíralom, sem a Szent László-ének nem szabad szótagszáma, hanem annak ütemei négy, emezéi hat időrészűek; amazéit kitöltheti négy vagy négynél kevesebb, emezéit hat vagy hatnál kevesebb szótag, megfelelő nyújtással vagy szünet-toldalékkal... Ritka eset, hogy négynél több szótag kerüljön egy négy időrészű ütembe, hatnál több egy hat időrészűbe” (VVK. 30—1). Mindezen megállapítások tökéletesen alkalmazhatók finnugor vonatkozásban is, azzal a megjegyzéssel, hogy az időszerkezet állandósága szempontjából két típust kell megkülönböztetnünk: egyrészt vannak olyan verses szövegek, ahol az időszerkezet egy szerzeményen belül állandó, akárcsak a Horváth János leírta esetekben (i. h.),<sup>10</sup> s vannak olyanok, mégpedig éppen az obi-ugoroknál, ahol az időszerkezet állandósága helyett inkább vissza-visszatérő, de egymással váltakozó két, három, négy tagú (vagy ütemű) képleteket látunk.<sup>11</sup> Ha ehhez hozzávesszük pl. a kötött szótagszámnak tartott mordvin népköltészetet,<sup>12</sup> akkor mégiscsak előttünk van a VARGYAS által megállapított fejlődéssor a szabad szótagszámtól a fokozódó kötöttség felé. S talán azt a feltevést is meg lehet kockáztatnunk, hogy a szabadabb időszerkezetű és szótagszáma megoldások — a jelenleg hozzáférhető anyag alapján — inkább népi formakincsünk ún. ugor rétegével, a kötöttebb formák pedig (a későbbi átvételektől és a belső kiegyenlítődés lehetőségétől eltekintve) inkább a cseremiszek, mordvinok, zürjének és votjákok zártabb formáival hozhatók kapcsolatba.<sup>13</sup>

ad c) Feltétlenül igaza van Horváth Jánosnak abban, hogy „ritmust valamilyes ismétlés nélkül el sem képzelhetni” (VVK. 20). A klasszikus rit-

<sup>9</sup> Készülő tanulmányom tárgya és címe: Nemzeti versidomunk finnugor előzményei.

<sup>10</sup> Gondoljunk például a R. Lach közölte cseremisiz anyagra (Sitz.-ber. Akad. Wien. Phil.-hist. Kl. 204, 5).

<sup>11</sup> Ilyen rendszerű a vogul népköltés javarésze. Munkácsi szerint: 1. „A tartalmilag egymásnak megfelelő énekrészekben (verssorokban) az ütemek (hangsúlyos szavak vagy szólamok) száma egymással megegyezik. — 2. Más gondolatkörbe térve át az ütemek száma eltérhet ugyan az előbbitől, de a megfelelő sorokban továbbra is egyenlő marad” (VNGy. I, L.).

<sup>12</sup> Trubeckoj teljes határozottsággal kimondja: „Die Metrik der mordwinischen Volkspoesie beruht auf Silbenzählung” (i. h. 115.)

<sup>13</sup> A cseremisiz zene fejlődéstörténeti helyéről („Übergang vom Litaneienprinzip zu dem der strophischen Gliederung”) vö. R. Lach, Sitz.-ber. Akad. Wien, Phil.-hist. Kl. 204, 5, 18.

mika e tételének hangsúlyozására ezúttal azért volt szükség, mert Horváth János úgy véli, hogy „Vargyas szerint minden verssor újra meg újra a benne véletlenül jelentkező nyelvi tagolásból fejlesztheti ki a maga képletét ; egy-egy versezetnek nincs alapsémája, alapképlete ; az csak »kiindulást adó ötlet, melytől a megvalósulás felismerhetetlenné távolodik el« (MVR. 227, vö. VVK. 20). A sorozatosság elvének védelmezése rendkívül helyes, s joggal kifogásolja Horváth János azt is, hogy a metrumot adó s történetileg fejlődő sémát lehetetlen ötletnek minősíteni (VVK. 27) ; természetes azonban, hogy e kérdést szélesebb történeti perspektívába kell állítani, s nem szabad kizárólagosan modern magyar példák alapján („modernnek” számítva még Aranyt is!) általános elveket kimondani. Amint az előbbi pontban vázolt tényekből következik, a sorozatosság igényének is lehetnek, sőt vannak fokozatai : az egy versezeten belüli sűrű ritmusváltás — legyen szó akár egy osztják hősi énekről, akár „A helység kalapácsá”-ról<sup>14</sup> — távolról sem akadályozza annak, hogy a verset versnek tartsuk : nem lehet tehát általános, kivétel nélküli elvként hirdetni azt, hogy „ha a vers jó, akkor a legelső sorból rögtön megérezem, melyik ütemezéssel lesz dolgom” (VVK. 13), s még egy-egy versperiódus ritmikái viszonyának visszatérése (VVK. 21) sem kötelező fenntartás nélkül. Még kevésbé lehet a szótagegyenlőség elvét valamely adott versrendszerből függetlenül kötelező elvvé avatni ; Arany is nyilván saját kora népi ritmusérzékére célozott, amikor ezt a Horváth idézte nyilatkozatot tette: „Nem is tudom, mit tenne a nép, ha például a legszokottabb 11 szótagú sor helyett oly dalt kapna, melynek egyik sora 7, a másik 9, a harmadik 11, a negyedik 13 lenne” (ÖM. XII, 100). Ez a tétel igaz ugyan az Arany korabeli magyar népdalok túlnyomó többségére,<sup>15</sup> de nem vonatkozatható sem a kanásznótára, vagy a Horváth Jánostól is oly meggyőzően elemzett Mária-síralomra, sem pedig például Lach mordvin gyűjtésének 30. számú gyermekdalára. Az utóbbinak 4 + 3 sémájú hetesei 4 sorban is hol nyolcassá aprózódnak, hol pedig ötössé rövidülnek, tökéletesen szabályos időszerkezetben (J = 108), sőt egyazon motívum négyféle változatához illeszkedve. Íme e kis dal első négy sora (vö. Sitz.-ber. Akad. Wien. 205, 2. 37, 75)<sup>16</sup>:



<sup>14</sup> A reformkor „szabadverséről” vö. Nyelvünk a reformkorban, 1955, 585–8.

<sup>15</sup> Sok ellenkező magyar népi példát közöl Vargyas, MVR. 71, 74–6 stb.

<sup>16</sup> A szöveg német fordítása : „Tuarma, Tuarma | kam längs der Uralstrasse. | Wer, wer sah ihn? | Simjonkas Wanjka sah ihn.” Hasonló aprózásokat látunk a 35. és 46. sz. dalban is. Itt jegyezzük meg, hogy éppen ezen aprózások miatt Trubeckojnak fentebb, a 12. jegyzetben idézett elvét sem szabad szoros értelemben vett szótagegyenlőségi szabálynak tartanunk.

Ha tehát ezt a részletet

o	o	o	o	o	o	—	7
o	o	o	oo	o	o	—	8
—	—	o	o	—	—	—	5
o	o	o	o	o	o	—	7

— annak ellenére, hogy a vers további részében csak hetesek lesznek, tehát nem is métlódó periódusról van szó! — versnek fogadjuk el (márpedig ugyan ki állítaná az ellenkezőjét?), akkor éppen magyar és finnugor vonatkozásban szerfelett óvatosan kell bánnunk a szótagegyenlőség igényével is! Egyetlen metrikai és ritmikai kritériumot sem tanácsos időtől és tértől függetlenül fogalmazni; a korszerű verstan egyik alapkövetelménye éppen a különböző versrendszerek igényeinek figyelembevétele s a verstörténeti evolúció gondolatának olyanféle szemmeltartása, amely egyenesen kizárja saját korunk (vagy akár a magyar klasszicizmus) versszemléletének anakronisztikus általánosítását (vö. még VARGYAS L., It. 1954, 213, továbbá ECKHARDT S., Kodály-Emlékkönyv 1953, 113).

6. Most rá kell térnünk a IV. fejezetre, amelynek címe: „Zrínyi sorfaja” (33—63). Ennek a fejezetnek időszerűségét közismerten az adja, hogy VARGYAS LAJOS szintén foglalkozott Zrínyi verselésével, s nézeteit Zrínyi-monográfiájában KLANICZAY TIBOR is elfogadta. Vargyas művét akkor írta, amikor már ismerte Horváth János két korábbi vélekedését. 1948-ban Horváth elsősorban GÁBOR IGNÁCCal polemizált: „önkényes feltevésnek” nevezte GÁBORNak azt az elképzelését, hogy tizenkettősünk csak lassan alakult ki olyan hosszú sorokból, amelynek szótagszáma eredetileg ingadozott (körülbelül 11 és 13 szótag között, vö. MV. 201), s Zrínyi sorfaját felező tizenkettősnek minősítette. E sorfaj szótagszámát a költő „lehetőleg pontosan megtartja, középmet szetére azonban kevesebb gondot fordít. Szótagszám dolgában nem áll alább elődeinél és kortársainál, a középmet szet megtartásában azonban pontatlanabb náluk... A pontos szótagszámúak közül átlag minden ötödiknek félretelődött a cezúrája... A strófáknak jó fele-számában akad met szet hibás sor...”, de „oly strófa, melynek mind a négy sora cezúrátlan, csak egy van az egész eposzban” (210). Horváth János elutasítja azt a feltevést, hogy Zrínyi nem tudta volna „követni a verselők tömegét a »tetszetősebb« [ti. 6 + 6 tagolású] változat előállításában” (211). Miért nem követte hát, ha egyszer bizonyos, hogy „jobban is tudta volna”? (212). Horváth János e kérdésre 1948-ban két lehetséges feleletet javasolt, de az elsőt mint bizonyíthatatlant rögtön el is háritotta. Az első, ERDÉLYI JÁNOS sugallta megoldás szerint ugyanis azt kellett feltennie, hogy „a négy szabadszótagszámú ütemből álló sornak nem szótagszámát, hanem időtartamát osztja két egyenlő részre a középmet szet” (212). Horváth tehát ebben az esetben hajlandó lenne egyenlő időtartamú félsoroknak tekinteni azokat a félsorokat is, amelyeket 7 + 5, 5 + 7, 7 + 6 stb. tagolású sorokban talál, feltéve persze, hogy ilyen tagoláshoz volna „hozzákészülve ritmusérzékünk és várakozásunk”. Amde ezt a feltevést mindjárt el is háritja: szerinte a 6 + 6 osztású (szabályos) sorok gyakorisága (80%) „kírívónak éreztet velünk minden attól eltérő felezést, mert azok [ti. a másként tagolt sorok] cserbenhagyják felé bresztett ritmusigényünket” (312—3). Másra kell tehát gondolnunk: talán arra, hogy Zrínyi sorfaja tulajdonképpen „osztatlan típusú tizenkettős”, vagyis olyan, aminőnek

dallamát Kodály a moldvai csángóknál Árgirus nótájában találta meg. Hogy ez nyugodtan eredeztethető a XVI. századból, azt Tinódi tanúsítja: amint Horváth írja, „Tinódi énekei közül a *Szalkai mezőn* melódiájának a ritmusa mutatkozik azonosnak az Árgirus nótáéval” (215). Nem lehetetlen tehát, hogy Zrínyinek is „hasonló dallamritmus zengett lelkében, mikor verseit írta, sőt hogy egyenest az ily dallamok recitativ hangképéhez társította sorai ritmüstervét” (216).

Nagyon röviden ez a lényege Horváth János 1948-i vélekedésének, s tulajdonképpen ezt a nézetet ismételte meg 1951-ben is, amikor Rendszeres magyar verstanában ezt írta: „Van olyan változata e sorfajnak (ti. a tizenkettősnek), mely még metszetet sem kíván a felsorok közt, hanem tagolatlan egyhuzamban, vagy szabad tagolással pörgeti le a maga tizenkét szótagját. Ez a különös változata azonban tisztára zenei eredetű. Ily versek szövege (pl. a Zrínyiászé) metszetet nem kívánó dallam mintájára készült, s szóversnek akadékos menetű, sőt ritmustalan lehet” (40).


E ponton avatkozott a vitába VARGYAS, aki helyesen érzett ki bizonyos ingadozást Horváth János különböző időpontokban nyilvánított vélekedéseiből. VARGYAS, aki általában a vers nyelvi fogantatása mellett kardoskodik, nem hiszi, hogy Zrínyi verse zenei fogantatású; szerinte „olyan dallam... nem létezik, mely versszakról versszakra és sorról sorra így változtatná ritmikai képletét... Mindössze annyit lehetne elképzelni, hogy a 3 + 2, 4 + 2, 3 + 3, esetleg 4 + 3 változatok, mint egy-egy versszak-képlet *kötött* ütem-kapcsolatai, [Zrínyi] fülében járhattak korabeli énekekből is. De ő ezeknek a kombinációknak minden versszak-képlet és kötöttség nélküli, szabad váltakozását teremtette meg költeményében, tehát már dallamminta nélkül kellett írnia” (161–2). E gondolat magva, helyesebben zárómotívuma — persze más fogalmazásban — felbukkant ugyan Horváth Jánosnál már 1948-ban,<sup>17</sup> de most VARGYASnak Zrínyi sajátos vers-konceptcióját azért kellett kihangsúlyoznia, hogy éles határt vonhasson például Tinódi és Zrínyi közé is. A különbséget VARGYAS a „metszet-hibák” eltérő arányában látja, s utal arra, hogy „Tinódinál Kodály 7–8, illetve 11%-ot mutat ki, Horváth pedig Zrínyinél 20%-ot, pedig azokat az eseteket veszi hibának, amikor a metszet szót vág ketté, ha csak szorosan összetartozó szavakat, akkor nem.

<sup>17</sup> A MV.-ben ugyanis, inkább csak futólagos megjegyzés formájában, ezt is olvassuk: „Feltehetően valaki magyarázat végett épp az ellenkező lehetőséget. Azt ti., hogy Zrínyi épp az énekes epikával szakító költőink egyik legelsője, s az énektől való megválás miatt „bukdácsol” sorai ritmusa. De másoké még korábban sem bukdácsolt annyira, s az énekszó hibaleplező szárnyai alatt is tudott versritmusként éles, határozott és szabályos lenni” (216). Az utolsó mondat nyilván Gyergyai Árgirusára utal, amelynek szövege — tagolatlannak mondott dallama ellenére — pontosan felező tizenkettősökből áll. De vajon bizonyos-e, hogy Árgirus históriájának az volt-e az eredeti dallama, amelyet Kodály a moldvai csángóknál megtalált? (vö. ehhez Kodály Z., *Ethnogr.* 1920, 27). Vajon nem tehető-e fel, hogy az eredeti melódia egészen más volt, s később a nép csak ráhúzta a szöveget — a szótagszám azonossága alapján — valamely, s talán régebbi nem tagoló dallammintára? Természetesen amíg nem ismeretes Árgirus históriájának eredeti dallama, addig e kérdést lehetetlen eldöntenünk. Némi kétséget támaszt egyébként bennünk a dallam tagolatlansága tekintetében KODÁLY következő megjegyzése is: „első tekintetre feltűnik, hogy a verssorok 6-ik szótagja nem jelent megállapodást: sem nem hosszabb a többinél, sem szünet nincs utána. Az első sorban látható zárójeles fermáta azt jelenti, hogy azon helyen (ti. a 6. hangon) *néha* van egy kis nyújtás. De többnyire nincs és úgy érzem, hívebben tüntetem fel ennek a ritmusnak, a sok változat és a rokon 12-es dallamtípus megfigyeléséből bennem lesűrődött képét, ha a többi soron nem jelzem a kivételes nyújtást”.

Ez a számbeli különbség pedig már elég lényeges ahhoz, hogy ne magyaráz-  
hassuk [Tinódi és Zrínyi tizenkettősét] ugyanazzal a versfajtaival” (147–8).

VARGYAS ezután közli a Szigeti veszedelem teljes I. énekének szerinte valószínű ritmizálását (148–150, illetve 244–251), s arra az eredményre jut, hogy Zrínyinek vannak ugyan rossz tagolású sorai, de elenyészően csekély számban;<sup>18</sup> legtöbb sorában viszont a tagolás s ennek következtében a metszet döntő fontosságú ritmikai elem. Ebben VARGYASnak kétségkívül igaza van, hiszen — hogy az általa idézett résznél maradjunk — ki ne érezné a metszetet eredményező tagolásnak gondolatformáló hatását olyan sorokban mint: „Hatalmas karommal | verém nemzeteket” (I, 14, 3); „Hanem fényes mennyei | szent csillagokból” (I, 3, 3); „Nézd ama | kemény nyaku || és kemény | sciták (I, 12, 1) stb. Igaza van VARGYASnak, amikor az utolsó sornak kifejező hullámzását zenei szempontból külön méltatja (157),<sup>19</sup> s abban is fenntartás nélkül követnünk kell őt, hogy „diadalmas fortissimónak” számít az I. ének második szakának elején a „Fegyvert s vitézt énekek” félsor, s hogy nem ügyetlen „bukdácsolás”, hanem mély érzelmi hullámzás terméke Zrínyi könyörgése:

Végzetetlen | irgalmú || szentséges | Isten,  
Az ki engem | segétesz || minden-ü | gyömben,

  
Te vagy | énekiem || győzhetetlen | fegyverem,  
Paizsom, | kúfalom, || minden remény- | ségem.

„Megrendítőnek” nevezi VARGYAS ezt az imát, s a könyörgés átszelle-  
mültségét, áhítatát a lüktető ritmusban is fölfedezi. VARGYAS tehát a tartal-  
omhoz, a gondolati és érzelmi közölnivalóhoz simuló kifejező eszközt lát a  
hullámzó félsorokban, s következtetéseiben nem áll meg a metszet rehabilitá-  
lásánál, hanem hangsúlyozza, hogy Zrínyinek „éppen ott nem valami költői  
a nyelve, a képei, ahol »jó« 12-eseket ír. Viszont amint ihletbe jön, amint  
indulatos beszédet mondat hőseivel vagy lírai hangulatot fest, mindjárt  
hullámzásba jön a ritmus és oda a felezés!” (159).

<sup>18</sup> A 158. lapon közölt statisztika szerint énekenként átlagosan 8 sor szabályta-  
lan (1,8%) s ezek közül „különösen rossz” mindössze 4 (vagyis 0,9%).

<sup>19</sup> Vargyas szerint ennek a sornak zeneileg a következő képlet felelne meg:

  
Nézd ama | kemény nyakú || és kevély | sciták.

VARGYASnak Zrínyi versére vonatkozó s lényegében véve Ráday Gedeonon alapuló <sup>20</sup> fejtegetéseit a legtöbb bíráló kedvezően fogadta (vö. pl. Németh L., MTA II. OK. III, 231; Gáldi L., Acta Ling. 1953, 485 és Nyr. 1954, 111). Volt ugyan olyan vélemény, amely inkább az Árgirus-nótához hasonló, aszimmetrikus, recitatív dallamból való származtatást helyezte előtérbe, tehát Horváth János felfogásához csatlakozott (OLTVÁNYI ÁMBRUS, It. 1954, 211 s ehhez Varjas válasza: uo. 214), de igen határozottan Vargyas mellett emelt szót például egyik legkiválóbb élő Zrínyi-kutatónk, Klaniczay Tibor (Zrínyi Miklós. 1954, 206). Vargyassal együtt KLANICZAY is azt vallja, hogy „Zrínyi kötetlen szótagszámú ütemekből álló sorai egy régi magyar verselési hagyományra mennek vissza”, s hogy Zrínyi egyéni versesztétikájának megalkotásához felismerte és tovább fejlesztette a régi énekek ritmusában rejlő „variációs lehetőségeket”.

Ilyen előzmények után iktatta Horváth János legújabb könyvébe a „Zrínyi sorfaja” című fejezetet. Ez a rész lényegében véve nem más, mint az 1948-ból ismert érvelés részletesebb kifejtése; kitűnő összefoglalása ugyan Zrínyi utókorának, s mindazon törekvéseknek, amelyek — a Gyöngyösi-féle tizenkettős szemszögéből ítélvén meg a Zrínyi-sort — annak „metszethibáit” valamiképpen megjobbítani igyekeztek, azonban — valljuk be — nem döntötte meg azoknak okfejtését, akik, mint NÉMETH LÁSZLÓ is, jól átgondolt, egységes koncepciót sejtenek Zrínyi sorfaja mögött. Sőt világosan látszik, hogy — talán a „Vargyas-tábor” érveinek hatására — jóval halványabb már a tagolatlan Árgirus-nótára történő utalás,<sup>21</sup> s váratlan fordulatként egyes „szabálytalan” tagolásokat, például a 7 + 5 típust, most éppen Horváth János védelmez, elismervén, hogy a 7 + 5 típust, különösen ha első felsorában 4 + 3 ízelésű, a „szabályszerűen felezőnek a mi mai ritmusérzékünk szerint is »csereelője lehet«”. Ezzel pedig Horváth János az eposz 6273 sorából elfogadhatónak minősít 5684-et, tehát 90,61%-ot: „csaknem 10%-kal többet, mint amennyit ezek [ti. a 7 + 5 tagolású sorok] nélkül eddig számítottunk”

<sup>20</sup> Ráday ismert nyilatkozatából aligha szabad mást kiolvasnunk, mint a Zrínyi-sor kifejező, hangulatfestő jellegének elismerését. Ráday távolról sem tartotta „prózainak” Zrínyi szövegét; a „commák szerint” való olvasást éppen azért ajánlotta, hogy tartalom és forma szoros egymáshoz simulását érvényre juttassa. Mivel Ráday nyilatkozatának magyarázata még mindig nem egyértelmű, hadd idézzük ismét eredeti szövegét: „Meg ne ütközzön abbanis az olvasó, hogy ő [ti. Zrínyi] 12 Syllabájú Verseiben nem tartotta meg az hatodik Syllabán az Hemistichiumot mindenkor, hanem azt olykor az hetedik, sőt néha más Syllabákra is vitte által: Ugyanis úgy láttzik, hogy ő ezt nem hibából tselekedte, hanem *szán szándékkal, részszerént, hogy az által az affectust nagyobb mértékben adja ki*, részszerént, hogy az Verseiben nagyobb Varietas legyen, és így az Monotóniának el kerülése által, a' *Versnek szépsége is nevedgyen*” (Kazinczy F. Levelezése I, 158). Hogy mindebből prózaritmusra gondolnunk nem szabad, az teljesen világos, s még Zrínyi verselésének lekicsinylését sem olvashatjuk ki belőle, hiszen Ráday ugyanezen levelében ezt is írta: „ezt a' Versszerzőt [ti. Zrínyit] *felette nagyra betsülöm*, és majd minden Poetáinknak eleibe teszem”. Ebbe a keretbe kell állítanunk Ráday végkövetkeztetését: „Tanátslanám azért, hogy az, ki Zrínyit olvassa, azt ne a' szokott Hemistichiumok [ti. a Gyöngyösi-féle tizenkettős] szerént, hanem commák szerént olvassa; eleinte ugyan még hozzá nem szokik (eddig másként lévén szoktatva), tsudálatosnak fog látszani ezen olvasás, de végtére *szépséget fog benne találni*” (i. h.). Ráday nyilatkozata mintegy metrikai örökségként szállt tehát az utókorra, s VARGYAS nem tett mást, mint bontogatni próbálta e nyilatkozat igazi értelmét.

<sup>21</sup> E rész végén ugyanis Horváth János a következő konklúzióra jut: „Hogy az Árgirus-nóta-féle recitatív előadó módor befolyásolta Zrínyit a sormetszet szabadabb intézésében, azt bizonyítani nem lehet, de... cáfolni sem lehet” (64).

(61). Maga Horváth János hajlandó „jó sornak” nyilvánítani például a VII. ének 39. szakaszának 3–4. sorát :

„O, élet, mely hamar   ez világbul kitűnsz	6 + 6
Mikor inkább kellenél   akkor te megszűnsz,	7 + 5
És mint harmat nap előtt   egyszersmind eltűnsz”.	7 + 5

„Zilált ritmust” Horváth 1955-ben már jóformán csak ott érez, ahol egyazon szakaszon belül is változik a ritmus, így például a VII. ének 108. strófájában :

„Így halálos veszélyre   megalkuvának	7 + 5
Azután egymástól   hamar elválának :	6 + 6
Mint két erdei   kegyetlen fene bikák,	5 + 7
Kik szarvokkal egymásnak   nem árthattanak”.	7 + 5

Sajnos most sem nyilatkozik Horváth Zrínyi verselésének kifejező voltáról, művészi hanghatásairól, pedig nyilvánvaló, hogy az erre irányuló költői szándék elismerése továbbra is „punctum saliens” marad a Zrínyi-vers értékelésében.

A magunk részéről az egész vitához három megjegyzést kívánunk fűzni : mindenekelőtt mondanunk kell néhány szót tizenkettősünk sejtető előzményeiről, majd röviden ki kell tekintenünk a XVI. századi emlékek „szabálytalan” soraira s tisztáznunk Zrínyi viszonyát e történelmi előzményekhez, s végül meg kell emlékeznünk a Gyöngyösi szellemében fogant későbbi átdolgozásokról, különös tekintettel egy XVIII. századi *i-ző*, dunántúli kéziratra.

Már láttuk, hogy Horváth János erős kétkedéssel tekinti nemzeti versidomunk esetleges finnugor előzményeit,<sup>22</sup> de azért talán mégsem felesleges, ha felhívjuk a figyelmet pl. az osztják Jeli város éneke (*jel-üš-är*. Zsirai M. : *Osztják hőseinek*. I, 166 kk.), 21–24. sorára :

<i>ì-pēlak</i> (v. <i>bēlak</i> )   <i>noūēn iux</i>    <i>noūēl-kī</i>   <i>sēncalmāl</i> ,	3 + 3 + 3 + 3
<i>žār nõvəllā</i>   <i>pāzēn uōnt</i>    <i>šāš-lnā uīty</i>   <i>sēncalmāl</i>	4 + 3 + 5 + 3
<i>ì-bēlak</i>   <i>noūēn iux</i>    <i>noūēl-kī</i>   <i>ēnəmmāl</i> ,	3 + 3 + 3 + 3
<i>pudən iəŋkpi</i>   <i>lāndəŋ leu</i>    <i>kutpəlnā nāmen</i>   <i>ēnəmmāl</i> .	4 + 3 + 5 + 3

Magyarul :

*Az egyik félen [levő] ágas fa ága ha felszökkent,  
a rénbika futotta fényes erdő hátán odébb szökkent,  
a másik félen [levő] ágas fa ága ha megnőtt,  
a fekete vízű táplálékos Szoszva közepére alá növekedett.*

Nézetünk szerint e l v b e n nem igen szabad elutasítani azt a feltevést, hogy ebben az osztják énekben tulajdonképpen pontosan arról a négy ütemű, de szabadabb szótagszámú sorfajról van szó,

<sup>22</sup> Hogy a XVI. században nem lehetett teljesen új, kiforratlan versidom a tizenkettős, azt Arany nyomán (X, 21) Horváth is hangsúlyozza (45); rögtön hozzáfűzi azonban ehhez az eredet bizonytalanságáról vallott nézetét: „Hogy miből fejlődött [a tizenkettős], azt szövegek hiányában, nem lehet megállapítani” (i. h.).



amely a Zrínyi-sor s általában nemzeti tizenkettősünknek immár nem feltevésszerű, de konkrét történeti előzménye lehet; más szóval elképzelhető, hogy a magyarság ritmusérzéke számára igen régóta ismerős volt egy olyan négyütemű sorfaj, amelyből szelekció és kiegyenlítődéss végeredményben a felező tizenkettőst alakította ki (e vélekedést nem tartja lehetetlennek maga Horváth János sem, vö. MNy. 1941, 227, s ehhez Gáldi L., ItK. 1954, 103). Az idézett sorok távolról sem kivételek az osztják ritmikában; hasonló sorokat könnyen idézhetünk mind ebből az énekből,<sup>23</sup> mind más emlékekből,<sup>24</sup> s lényegében aligha lehet itt másról szó, mint a kanásznótával rokon ritmusképletről.<sup>25</sup> S hogy a XVI. században a 12-es szótagszám, valamint a középmeteszett állandósulása még nem fejeződött be, arra éppen a Horváth idézte eltérések ékesszólóan utalnak. A képlet betartására való törekvés megvan ugyan már 1525-ben, de azért a kivételek sem mellőzhetők! Tinódinak „Az Szalkai mezőn való viadalról” szerzett énekében (RMKT. III, 288—296) például a szótagszám sem állandó ugyan,<sup>26</sup> de van számos példa éppen a Zrínyi kedvelte 7 + 5 tagolásra.<sup>27</sup> valamint egyéb megoldásokra is.<sup>28</sup> Benyomásunk szerint, VARGYAS kételkedése ellenére (MVR. 147), a Zrínyi-vers előzményei itt, a XVI. század világában keresendők; nemcsak a jajczai ének tekintendő tehát esetleg Zrínyi előzményének (MVR. 162), hanem mindazon „metszethibák” és „szótaghibák”, amelyeknek előfordulására éppen Horváth János figyelmeztet. S nem minden „metszethiba” egyenlő fontosságú: Zrínyi verselésének szemszögéből minket nyilván elsősorban például a 7 + 5 tagolás XVI. századi előfordulásai érdekelnek, hiszen ezek jogosíthatták fel Zrínyit e metszettípusnak kb. 10%-os használatára. Zrínyi verselése tehát, amint már KLANICZAY feltételezte, pontosan illeszkedik bizonyos XVI.

<sup>23</sup> Vö. 145.: *sálek-keu | sönxman | länpan xorən | uön uä's* (3+2 | 4+2) 'a kavics-rugdoso, táplálékos *xorən* nagy város; 199.: *üx xuxi | älamlä | hülən älmäs | älmästäl* (3+3 | 4+3) 'fiatalos emeléssel nyilas terhet emel'; 216.: *šäyät lä'hän | xou täl | kut-palä | jöyättäl* (4+2 | 3+3, vö. 217. is!) 'zúz-havas hosszú tél közepére jut' (ti. az idő) stb.

<sup>24</sup> A Zsirai közölte Obdorszki énekből (i. m. 2 kk.) idetartozik pl. a 10. sor: *uöntn-ëvəm- | uönt-tulpä nx- | sëyən-äy | poyäl ol* (4+3 | 3+3) 'erdőben-termett-erdei légy-ölő-galóca-hajfonatos *äy* fia van'; vö. 86. (3+2 | 3+3), 140. (2+3 | 3+2), 163. (4+2 | 2+4), stb. Böven akadnak hasonló vogul példák is, pl. *simëmnë | ti patsën, | kaXRëmnë | ti patsën* (3+3 | 3+3) 'im szívembe jutottál, keblembe jutottál' (Munkácsi: VNGy. IV, 66. XXXVI. ének 19 s.); *am alilën'-utëm | saw rusnë, | saw mašïn* (6+3+3) 'az én vadász zsákmányomat sok orosz, sok vogul' [eszi] (i. h. 140, LXV. ének 8).

<sup>25</sup> Horváth János a VVK.-ben a kanásztánc és -nóta ritmusát hajlandó nyugatról eredeztetni (vö. pl. „Omnis mundus iucundetur Christo salvatore” 18), de ez a feltevés terminészetesen nem magyarázná a kanásznóta ritmusának bámulatos mozgékonyosságát. A latinból való származtatás lehetőségét VARGYAS már könyvében elhárította, hiszen a különböző szótagszámok (pl. 7+6 és 8+6) keveredése egy és ugyanazon latin versben „soha nem található” (MVR. 129). A 12 szótagú kanásznóta példája Vargyasnál többek közt az „Asszonyok, asszonyok, hogy legyek társatok?” kezdetű dal (MVR. 72), melynek táncszerű lejtését Vargyas külön is kiemeli.

<sup>26</sup> 11-es például (5+6) az 55. sor: „Balassa Menyhárt | értöm hogy ott vagyon” vagy más beosztással (6+5) a 77.: „Jó Balassa Menyhárt | ezt hogy megtudá”; vö. a 60. sorral is: „Balassa Menyhártot | elemelhetjük”.

<sup>27</sup> 7+5: „Jól értitek | az terek | császár | hatalmát” (5); „Nyolcezeren | kiszálla | ő az | Rákosra”; „Az hősek | családráságnak | azt vélik | vala” (140.); „Kilencszáz | harmincz | lóval | szépen | telének” (187.); „Az vízfélől | puskások | helhőztetének” (203.); „Vecsernyekor | kisasszony | más napján | vala” (284.); „Az többivel | vitézők | megosztó- | zának” (248.) stb.

<sup>28</sup> Talán az osztatlan melódia csábíthatta (vö. 17. j.) Tinódit pl. e tagolatlan sor megalkotására: „Az magyarokkal késértsünk szerencsüket!” (44.).

századi előzményekhez ; a lényeges különbség semmiesetre sem a szabályostól eltérő sorok változó arányában keresendő, hanem inkább abban, hogy a tassoi versesztétikán nevelkedett Zrínyi művészete az eddig szeszélyesen váltakozó ritmusképletek közül igen sokat kifejező funkcióval ruházott fel, tehát a ritmika magasabb régiójába emelt.

Nincs terünk a Szigeti veszedelem különböző, szabályosabb metszetű átdolgozásainak részletes méltatására, de egy-két szót kell mondanunk az MTA Kézirattárának „M. Irod. Régi és Új M. Írók 8<sup>dr</sup> 12. szám II.” jelzetű kéziratáról, amely egy ismeretlen szerző nyugatdunántúli *i*-ző Zrínyiász-átdolgozását őrizte meg számunkra (vö. VVK. 34—5). E kézirat a mai katalógizálás szerint II. kötete (vagy része?) annak az I. kötetként nyilvántartott kéziratnak, amely Forgách Simon 1705-i, bécsi Török áfium-kiadásának másolatát tartalmazza.<sup>29</sup> A két kéziratot kötet azonban más-más kéztől származik, s nyelvjárási okokból is a felvidéki származású Forgáchot lehetetlen volna e Zrínyiász-átdolgozás szerzőjének tartanunk.<sup>30</sup> Verstani szempontból ezúttal minket inkább az érdekel, hogyan tüntette el az átdolgozó Zrínyi „hibás metszeteit”. Nagyjából a következő típusokat figyelhetjük meg :

a) Előfordul, bár ritkán, a nem versközépre eső metszet megtartása. 7 + 5 tagolás maradt meg a következő sorban : „Ily Furiát Archangel, | megh ízabaditta” (I. 30, 1 ; vö. még I. 21, 3; 45, 4 stb.)

b) A metszet megjavítása alaktani eszközökkel történt, pl. 1651 : „Békeféget, tisztefféget *nekik adtam*” > „Szép tilztelefgetis, *nekiek adattam*” (I. 17, 4).

c) Javítás szócserevel, pl. 1651 : „Válaí<sup>z</sup> egyyet az *haragos Furiákban*” > „Válaí<sup>z</sup> egyet ki az *mirges furiákban*” (I. 20, 2).

d) Külön említést érdemelnek a klasszikus latin költői szórend „zilált-ságához” hasonló állapotot előidéző, magyartalan és tudálékos szórendcserék. A legjellegzetesebb példák egyike talán ez : „... téged el veíztnek || Orízágoí-tul Káurok hitetlen ebek” > „... tigated el veíztnek || Kaurok hitetlen, Orízágoí-tul ebek” (I. 36, 2).

7. A VVK.-nek kétségtelenül egyik legjobb, legmaradandóbb fejezete. az utolsó : „A hangsúly szerepe jövevény versrendszereinkben” (70—102)t

<sup>29</sup> Figyelemreméltó az I. kötethez csatolt régi könyvtári feljegyzés : „A kézirat valószínűleg a kolozsvári ref. Collégiumé volt. Gr. Teleki József 1789. júl. 30-án gr. Székely Ádám-tól kikölcsönözte. Szilágyi Ferencz 1814. máj. 19-én arról tanúskodik, hogy a könyv még nem került oda vissza”. Megjegyzendő, hogy ha az első időpont hiteles, Székely Ádámnak, az erdélyi ref. alapítványok és iskolák gondnokának szerepeltetése lehetetlen, hiszen Szinnyi szerint Székely 1789. jún. 1-én halt meg (M. Írók XIII, 570). Szilágyi Ferenc 1814-ben a kolozsvári ref. kollegium tanára volt (i. h. 890). Annyi e feljegyzés alapján valószínűnek látszik, hogy a kézirat Teleki Józseftől, az Akadémia első elnökétől került a Kézirattárba.

<sup>30</sup> A legbiztosabb lokalizációt a tőszótagbeli *i*-zés dunántúli területének (pl. *illünk* 'éljünk') a szóvégi *tülő, fülő, kötővő* (VVK. 35), *vügyő* (= *vigye* I. 31, 3), *ülő* (= *üle* I. 51, 1) típusú alakok elterjedéséhez való viszonyítása nyújtja : a készőlő Magyar Nyelvatlasz segítségével a Fertő-tótól Vas m. déli részéig, pontosabban a Rába vonaláig terjedő területre kell gondolnunk, melynek szélét nagyjából az A4 (Acsalag, Győr-Sopron m.), C5 (Csikvánd, uo.), C13 Nyárad, Veszprém m.), C19 (Somlóvásárhely, uo.), C24 (Vilonya, Veszprém m.), A31 (Nagymákfa, Vas m.) kutatópont jelzi. A kézirat szóhasználatát Horváth a Zrínyiásznál „modernebbnek” mondja, de ezzel is csínján kell bánnunk : a *győződelem* helyett használt *győzelem* előfordul 1693-ban Gyöngyösinél, s *nyugalom* (a XVII. században gyakoribb *nyugodalom* helyett) megvan már a Halotti Beszédben.

E fejezet magva lényegében véve már a RMV.-ban megvolt: jambus és hangsúly esetleges kapcsolatát Horváth János már ott pozitívan értékelte, s elismerte, hogy a jambusi lejtést „a hangsúlyok megfelelő elrendezése” is segítheti (103). Felfogását számos idézettel igazolta, Csokonaitól József Attiláig (vö. „Oh *Lilla, Lilla, halld meg*”; „*A szépség fái<sup>31</sup> zúgnak át a kerten*” stb.). A sokáig magyartalannak, nemzeti versrendszerünkől teljesen idegennek vélt jambus józan rehabilitálása tehát már a RMV.-ban világosan jelentkezett, annál is inkább, mert Horváth János az emelkedő lejtés kifejezési lehetőségeivel kapcsolatban helyesen mutatott rá számos hangsúlytalan mondatkezdő szerkezet nagy jelentőségére (természetesen figyelembe véve nemcsak a jambusi sorfajokat, hanem pl. a Szeptember végén-nek rendszerint hangsúlytalan ízzel induló anapesztusait is). Ismeretes volt tehát évek óta az a gondolati mag, amely most, íme, egész kis értekezéssé kerekedett. A fejezet bevezető részének metrikatörténeti jelentősége is van: e részben igen jól megválasztott idézeteknek gazdag tárháza képviseli klasszikus költőinknek, különösen Vörösmartynak, vélekedését a nyugat-európai verselésről. Ezután következik a „Hangsúly a jambusi szótagmérésű versekben” című alfejezet, bő példatárral előbb az „arsisbeli hosszú szótag” kiemelésére hangsúly által (sorozatosan, illetve „ritkázott vezérszótagokkal”), majd az arsisban hangsúlyhoz jutó rövid szótagra, a thesis hangsúlyos rövid szótagjára, s végül a „jambus-ellenes hangsúly sorozatokra”. Különösen öröndetes, hogy immár nem csupán formális ritmikai elemzést kapunk, hanem valamit a vers általunk sokszor hangoztatott funkcionális vizsgálatából is: Horváth János kiemeli, hogy a „jambus-ellenes hangsúly-sorozatok”, éppen mert „ár ellen úsznak”, a figyelmet „tartalmi energiájukra” vonják, s maguk egészében „gondolati és esztétikai... súlyt” nyernek (VVK. 87). Kitűnően elemzi szerzőnk az olyan bonyolult hangzás- és tartalombeli ellentéteket is, mint „*A föld — megőszült*” (Vörösmarty) vagy „*A gép forog*” (Madách), megjegyezvén: „mintha e röviddek [ti. a rövid szótagok] az őket közvetlen megelőző nyomatékos hosszúról mint ugródesztkáról vetnék föl még magasabbra magukat” (88). A jambus tárgyalását egy Csokonai-részlet (A magányosság-hoz) és egy Vörösmarty-szak (Az élő szobor) elemzése fejezi be: ezekben a részekben Horváth János példát szolgáltat a különböző típusú jambusi sorok egymásra hatásának vizsgálatára is a vers élő, lüktető szövetében. Itt említjük meg a fejezetzáró alfejezetet is: a szinte talányosan bonyolult lejtésű Tetemrehívás daktilusainak vizsgálatát. A végkövetkeztetések egyébként a ritmusbeli sorozatosság abszolútnak vélt elvével éles ellentétbe kerülnek: maga Horváth János mondja ki könyve végén, hogy Arany „szerette nem kötni meg magát képlethez mereven, s élvezte a ritmusnak lelki mozdulatokkal együtt is lejtő, szabad hullámlását” (102).

A polémia hangja ebben a fejezetben kissé elhalkul,<sup>32</sup> s mivel minden polémiában úgyis van valami alkalmi, méltán mulandónak vélhető elem, a nyugodtabb előadás mintegy mélyebb zengést ad a mondanivalónak. E fejezet olvasása közben érezzük talán legjobban, milyen érzékeny füllel figyel Horváth János a mai irodalomtudomány igényeire és kíváncsalmaira, mennyire igyekszik

<sup>31</sup> A *fái* szó első szótagját Horváth János nem jelzi hangsúlyosnak, pedig e b b e n a k ö r n y e z e t b e n, hangsúllyal is támogatott lüktetők közt, bizonyára a birtokviszonyban szereplő birtokszónak is van — legalább némi — hangsúlya, ha nem is olyan nyomatékos, mint a birtokosszó.

<sup>32</sup> L. azonban Vargyas V. László-elemzésének bírálatát: 91–2.

az elfogadható újabb szempontokat is a maga vezérelveivel összhangba hozni. Nem kétséges, hogy verselemzésünk „következő láncszeme” valóban nem annyira elvont képletek keresése, mint inkább és elsősorban a versben megvalósuló ritmus reális lüktetésének megragadása,<sup>33</sup> s örömmel látjuk, hogy Horváth János, éber szellemének ösztönös rugalmasságával, hosszú évek munkájából leszűrt tapasztalatait e téren is bőkezűen adja át a szép magyar vers minden barátjának.

Gáldi László

#### SZABOLCSI BENCE: NÉPZENE ÉS TÖRTÉNELEM

Akadémiai Kiadó, Budapest : 1954. 173 oldal, 5 lapnyi műmelléklet

Az olvasó ebben a kötetben Szabolcsi Bencének hat zenetörténeti tanulmányát kapja kézhez. A tanulmányok 1948 és 1953 között készültek. Előszavuk szerint „beszédes érvei akartak lenni annak az igazságnak, hogy amint nép nélkül nincs történelem, ugyanúgy népzene és közösségi kultúra nélkül sem képzelhető alkotó zeneművész és virágzó zeneművészet”.

A kötet első tanulmánya: „*Népi és egyéni műalkotás a zenetörténetben*” (előzőleg részben megjelent az Új Zenei Szemle 1953. júl.—aug., IV. évf. 7–8. számában, majd az I. Oszt. Közleményeinek IV. kötetében). Ez szinte programul és egyben magyarázatul szolgál a kötet többi tanulmányához. Szabolcsi itt először a közösségi és egyéni műalkotás, közelebbről a népzene és műzene viszonyával foglalkozik. Hadd idézzük egyik mélyenjáró megállapítását: „... a művészi zenében igen erős a más művészetekkel közös ideológiai jelleg, míg a népzene ősi intonációi, sokban a nyelvhez hasonlóan, hosszabb életűeknek, lassabban alakulóknak, a társadalmi változásokat lomhább ütemben követőknek látszanak”. Egyébként azonban a népzene és műzene szembeállítás, főként társadalmi szerepük tekintetében, ma már kissé túlzottnak látszik. A mai zenetudomány szemszögéből nézve az a helyes felismerés, hogy „... az egyikben felgyűlt elemek állandóan útban vannak a másik felé”, és hogy „... a fejlődés útja ezen a téren is, mint egyebütt, a *felgyülemelés* és az *áttörés*”. „A zenetörténet idevágó példái többnyire azt is tanúsítják, hogy az ilyen felgyülemelés és kirobbanás majdnem sohasem történhetik könnyen, ellenállás, feszültség, sőt válság nélkül”. Szabolcsi a továbbiakban részletesen fejtegeti a népzeneből a műzenébe való átmenet különböző formáit (személyszerinti, fokozatbeli, intonációs és formai átmenet). Itt érdekes analógia kínálkozik azzal a fokozati renddel, amit Arany János állított fel („A magyar népdal az irodalomban”). A magyar zene történetének a konkrét tanulságai arra utalnak, hogy ha nem is ilyen rendszerességgel, de számos esetben kísérletek történtek „a népivel kapcsolatban maradó szélesebb művészi formák kibontására”. Ami végül a zene társadalomtörténeti kapcsolatait illeti, erre nézve Szabolcsi több fontos megállapítást tesz. Közülük az a legfontosabb, hogy a népzeneből a műzenébe való átlépés „nem *egyetlen*, meghatározott társadalmi átmenet függvénye”, hanem „... a zene történetében ... a színhagyomány világából az írás világába való átlépés ... minden régi társadalmi rend elsülly-

<sup>33</sup> Ezt az elvet tökéletesen igazolják a legújabb külföldi kutatások is; az orosz jambus kezeléséről vö. Kiril Taranovskij: Ruski dvodelni ritmovi. I–II. Srpska Akademija Nauka. Posebna izdanja Nr. CCXVII. Odeljenje literature i jezika. Nr. 5. Belgrad 1953 (ismerteti V. Setschkareff, ZslPhil. 1955, 227–232).

lyedéséhez” kapcsolódik, „... amikor az új, írásbafoglalt művészet valóban az addigi szájhagyomány gazdag és tudatos örökösének vallhatja magát”. De törvényszerűnek látszik ez a megfogalmazás is: „... az ösztönös közösségi megnyilatkozásból *állandóan* és mindenütt kifejlődően s kiemelkedően van a tudatos művészi alkotás”. Amit Szabolcsi befejezésül a népművészet és a tudatos, „hivatásos” művészet kapcsolatáról mond, hogy egyrészt ez a kapcsolat „... szoros és kölcsönös minden teremtő időszakban”, másrészt „... csak hanyatló időszakok, hanyatló társadalmi osztályok veszítik el” ezt a kapcsolatot: történeti tanulság is, de egyben iránymutatás is.

A második tanulmány: „*Adatok az új magyar népdalstílus történetéhez*” (szintén megjelent már az Új Zenei Szemle 1950. évi I. évfolyamának 2., 3. és 5. számában). Szabolcsi itt az új magyar népdalstílus kialakulásának időpontját és társadalmi háttérét világítja meg. Az időpontot illetően kétségtelen, hogy ez a stílus — Bartók feltevésétől eltérően — már a 18. században, sőt egyes elemeit tekintve még régebben is jelen volt hazánkban. A stílus közép- és nyugat-európai előzményeit már Kodály számbavette. Szabolcsi azóta feltárt adatai egészen a 14. századig vezetnek vissza. (A kérdéses olasz laudadallam forrása a kötet 30. lapján nyilván sajtóhiba folytán olvasható 16. századnak.) De bővült a 15. századig visszanyúló adatok köre is (burgundi—francia táncdalok). A 16. századra vonatkozóan pedig Szabolcsi még cseh vallásos népekenkre is utal. A visszatérésen alapuló, architektonikus dallamszerkezet nem 17. századi német hatás alatt került hozzánk. Valószínű, hogy a német dallampéldák mögött is ugyanazt a cseh gyökeret kereshetjük, mint a magyar példák mögött. A továbbiakban Szabolcsi írásban fennmaradt magyar dallampéldákon követi nyomon az új népdalstílus jellegzetes sajátosságainak a 18. századtól kezdve egyre jobban sűrűsödő feltűnését. Több 19. századi dallamgyűjtemény idevágó statisztikájának az egybevetése után két újabb népdalgyűjtőnk (Vargyas Lajos, Járdányi Pál) munkájából vett adatok a kérdést társadalmi szempontból érdekes megvilágításba helyezik. A történeti háttér két fő vonása egyrészt a jobbágylakosságnak a 18. század folyamán gyakori lakóhely-változtatása, másrészt a jobbágyosztálynak ugyanakkor végbement belső rétegeződése.\*

A kötet legkimagaslóbb tanulmánya a *16. század magyar tánczenéjéről* szól. Ez a tanulmány szerves része Szabolcsi magyar zenetörténeti nagy monográfia-sorozatának, melyben Tinóditól, illetve a 16. századi magyar históriás énektől kezdve a 17. század magyar főúri zenéjén és világi dallamain, majd a 18. század magyar kollégiumi zenéjén keresztül a magyar romantika zenéjéig elénk tárja a magyar műzene fejlődését. Ezúttal arról a mindössze kilenc magyar jellegű táncjátékról van szó, amelyiket 1540 és 1619 között (változataikkal együtt) 21 külföldi emlék foglalt írásba, illetve nyomtatásba. (A 62. lapon kezdődő felsorolásukban az 5. számnál Lauingen helységnév sajtóhiba folytán Laugingen-né torzult.) Maguk az emlékek a hangszeres műzene köréből valók. Az egyik táncjáték (3. sz. kótapélda) két variánsa flamand, egy korábbi variánsa pedig francia szöveghez, s így egyben a kor énekes gyakorlatához kapcsolódik. A feljegyzések műzenei köntöse mögött Szabolcsi meggyőzően mutatja ki a népi táncípust: a hajdútáncot. A feljegyzők német, olasz, flamand és lengyel muzsikások voltak. Maga a táncípus a lengyel, szlovák,

\* E tanulmánnyal kapcsolatban az etnográfusok köréből felmerült ellenvetéseket Szabolcsi nyomban megcáfolta. (L. „Ethnographia” 1955. évi kötet 519—521. l.)

román és kárpát-ukrán nép körében máig is él. Szabolcsi hangsúlyozza : ezt a táncípust illetően nem az a döntő kérdés, hogy magyar vagy nem magyar eredetű-e. „Sokkal fontosabbnak látszik, hogy *e táncokkal és táncdallamokkal tűnnek fel legelőször, legkorábban kelet-európai népi tánc típusok az európai műzenében*”. Így ez a jelenség csak egy része annak az általános jelenségnek, hogy a népzene a 16. század folyamán első ízben hatol be nagyobb mértékben az európai műzenébe. Szabolcsi sorra is veszi a népi hatás három fő megnyilatkozási lehetőségét (tánczene, rögtönzés, dalszerű formálás) és rámutat ennek a folyamatnak a történeti és társadalmi hátterére.

E táncok ritmikus vázának a vizsgálata KODÁLY felismerését igazolja : a szálak nemcsak a középkori vagáns-versig, hanem egészen a klasszikus sapphói versformáig követhetők. A típusok jellemzésében némi ellentmondást találunk Szabolcsinál : az 59—60. lapon a Chilesotti által közzétett „Danza”-t mondja a kor egyik legmagyarosabb táncdarabjának, míg a 70. lapon a ritmikus vázak felsorolása után nem ezt, hanem két másik formát mond „legsabályszerűbb” ungaresca-formának. Csak találgat az olvasó, ha arra gondol, hogy a Chilesottiközölte tétel talán a négy rokonritmusú sorból álló, második felében az elsőnél kvarttal mélyebb, ereszkedő teraszos szerkezet folytán kapta a „legmagyarosabb” jelzőt.

Szabolcsi elmondja, hogy az ungaresca-któl az egykorú nyugati tánc típusok közül a Basse danse-hoz és az Allemande-hoz, valamint a Branle-hoz is vezetnek szálak. Ami viszont a régi magyar Passamezzo-kat illeti : ezekben a népi tánc típusát csak közvetve, a virtuóz kolorálás mögött rejlő ritmikus vázban lehet gyanítani. Máskülönbön azonban az *ostinato*-technikával szerkesztett variáció-sorozatok erősen stilizált táncjátékoknak tűnnek.

A tanulmány minden olvasója hálás lehet Szabolcsinak (de az Akadémiai Kiadónak is), hogy a tárgyalt táncok kótáját is közli. A közlés módját illetően csak helyeselhetjük, hogy a táncok ritmusa közös alapegységet követ. Ezáltal nemcsak a ritmikus vázaik, hanem a formák részeinek aránya is közvetlenül összehasonlítható. Az 1. szám 9. ütemében található ritmushiba javítása kézenfekvő. Valószínű, hogy a 4. szám 3. ütemének a dallama nem *h'c''c''h'*, hanem *h'c''a'h'* ; erre enged következtetni az első variált ismétlés, valamint a két közölt variáns (5. és 18. szám) analóg helye is. Tanulságos a két tabulatúra-fényképmásolat közlése.

„*Magyar őstörténet — magyar népzene*” címmel Szabolcsi összegezi a magyar zenekutatásnak népzenei ősrétegre vonatkozó eredményeit. Ennek az ősrétegnek a zenei alkatára enged következtetni a régi magyar népdalstílus több jellemző vonása (rétegesen ereszkedő, szimmetrikusan tagolt, négy-soros, pentaton dallamstrófa), ami közös a mari (csereemis) nép zenéjével. A magyar népi siratóének litániaszerű, kétsoros, de nem strofikus, pentakord hangkészleten belül szomszédos hangokon recitáló dallamtípusa pedig az osztják és a vogul nép zenéjével közös. Számos fontos kérdésre azonban még mindig nem adhat biztos választ a zenekutatás. Így többek között még mindig nincsenek biztos kritériumaink egy-egy dallamváltozat fejlettségének vagy romlottságának az eldöntésére. A társadalmi vonatkozások terén „... egyes jelek máris igazolni látszanak a *finn-ugor halásznép — pentakordális litánia-forma, törökös pásztornép — ötfokú, kétrétű dallamstrófa* kapcsolatát”.

Szabolcsi a következő rövid tanulmányában Bach művészetének népi elemeit összegezve a következő megállapításra jut : „Kétféle formában élt benne a nép zenéje : mint vallásos népének és mint világi dal- és tánc-

muzsika". Ez utóbbinak a típusai valóban lépten-nyomon felismerhetők Bach zenéjében, és pedig — mint Szabolcsi elsőként látja — nem csupán német, hanem több esetben kelet-európai (lengyel, továbbá esetleg magyar) népi eredetű dallamok és táncritmusok alakjában. Viszont a német vallásos népének (a korál) Bach idejében már jórészt elvesztette zenei alkatának egykori népi vonásait, de társadalmi szerepét tekintve még mindig a nép zenéje: „ez a dallamosság még valóban élő közkincsnek, köznyelvnek számít”.

Szabolcsinak ezt a világos felismerését egyik tankönyv-kiadványunk ilyen torzulásban vulgarizálja: „Csaknem minden koráldallam eredetileg népdal volt”. Innen már csak egy lépés a tankönyv-kiadványnak ez a hibás konklúziója: „Bach ezekre a dallamokra, tehát valójában a német népdalra építette fel hatalmas műveit”. Aki Szabolcsi tanulmányának idevágó részét így értelmezi, az figyelmen kívül hagyja a protestáns korál egész addigi fejlődését. Nincs kapcsolata a német népdallal a protestáns korál reformációelőtti gregorián eredetű részének. És bár igaz, hogy a lutheri reformáció 16. századi énekkincsének számos dallama eredetileg világi dal volt — de „világi dal” és „népdal” közé még az 1520 körül virágzó német dalművészet körén belül sem tehetünk egyszerűen egyenlőségjelet. Így például ugyancsak a világi ének kategóriájába tartoznak a klasszikus metrumú ódáknak német humanista szerzőktől eredő dallamai. Pedig ezek szintén hatottak a protestáns korálra, viszont nem azonosíthatók a német népdallal. Ami a világi dallamokra készült vallásos „paródiákat” illeti: e dallamok ritmikus-metrikus alkata rendszerint mozgalmasabb és szövevényesebb volt, mint a közvetlenül vallásos szövegre készült énekeké. Jellemző, hogy a kezdetben számbeli többségben levő paródia-énekek nagyrészt rövidesen kikoptak a gyakorlatból. Viszont a cseh testvérközösség huszita eredetű szektájának az énekei hamarosan állandósultak a német protestáns énekeskönyvekben. Ha tovább követjük annak a dallamanyagának a további fejlődését és bővülését, amit majd Bach idejében összefoglal a „korál” gyűjtőnév, akkor figyelembe kell vennünk, hogy a 16. század végétől kezdve számos dallam átalakul a Lasso nyomán haladó kórus-feldolgozásokban (Eccard, Hassler, de főként M. Praetorius). Ez pedig azzal jár, hogy az ének-anyag népiesebb eredetű része — Szabolcsi más helyen kifejtett kategóriáival élve — az intonációs átmenet stádiumába kerül. Mikor azután a harmincéves háború dúlásai nyomán a német polgári kultúra hanyatlásnak indul, akkor jóformán az egész német zeneművészet olasz hatás alá kerül. Ez alól a vallásos népének sem vonhatta ki magát. Így köszöntött be az áriakorszak, mely a protestáns korál már addig sem teljesen homogén anyagára egy sor, a monódikus ária szellemében fogant dallamot rétegezett (Schop, Ahle, Crüger, Ebeling, Hintze). És mindez a sokrétű, most már csak egészen csekély hányadában népi elemre épült anyag 1680–90 körül egyetemesen, egységessé formáló változáson megy keresztül: bekövetkezik a korálritmus ún. kiegyenlítése. Mindaz tehát, amit Bach nemzedéke korálként örökölt, ekkor már népi eredetű részében is lényeges változáson ment át, hiszen átalakult a ritmusa. Már pedig a ritmus fontos hordozója volt a zenei alkat népi jellegének.

Szabolcsi fejtegetései kapcsán két kérdésben ellenvetést kell megköveteltatnom. Az egyik ellenvetésem arra a feltevésre vonatkozik, amelyik szerint Bach a Máté-passió korál-énekeit magával a néppel akarta volna énekeltetni. Nem világos, hogy Szabolcsi melyik megoldást feltételezi: vagy az Osiander-félt (1586), amelyik szerint a négyszólamú kórus-tételből a gyüleke-

zet csak a diszkantban levő *cantus firmus*-t énekelné uniszónó (azaz a férfi-hangok oktávval mélyebben is), vagy pedig a Goudimel-félét (1565), melyben a gyülekezet kórus-szerűen szólamokra oszolván venne részt mind a négy szólam éneklésében. Bach esetében az Osiander-féle megoldás szándéka azért nem feltételezhető, mert Osiander a *cantus firmus*-t középfekvésű diszkantba, Bach viszont magasfekvésű szopránba helyezte. (Azonfelül Osiander korál-tételei jobbra megtűrik a diszkant-dallam bariton-fekvésű belső oktáv-kettőzését, Bachéi viszont nem.) A Goudimel-féle genfi megoldást német földön csak 1823-ban kísérelték meg bevezetni, de sikertelenül. Bach idejében az ilyesminek nyoma sincs. A nép nem is kapta a kezébe a Máté-passió korál-énekeinek a szólamait. De akár Osiander, akár Goudimel megoldására gondol Szabolcsi: a népnek a kórus-sal együtt való éneklését mindenképpen való-színűtlenné teszi az a tény, hogy Bach korálharmonizálásai a *cantus firmus*-ok sokszor egészen egyéni variánsokká váltak.

A másik ellenvetésem Szabolcsinak arra a megállapítására vonatkozik, hogy Bach egész dallam- és formavilága a protestáns korálból és a korál köré épül. Nézetem szerint Bach művészetét nem egyszer éppen az a kontraszt jellemzi, ami egyfelől a hagyományos melodikájú, kiegyenlített ritmusú, közösségi hangú korál *cantus firmus*-ok, másfelől az affektusokat hordozó, kemény lépéseket és ugrásokat (*passus duriusculus*, ill. *saltus d.*, azaz főként szűkített és bővített hangköznyi elmozdulásokat) is tartalmazó, differenciált ritmikájú, egyéni hangú melódika között feszül. Ez a kontraszt többnyire szimultán, polifonikus jellegű, mint pl. a kantáták „Aria con Corale”-iban. Néha olyan végtelen ez a kontraszt, hogy a korál köré szőtt áriának sem a melodikája, de még a formai tagolódása sem függ a koráltól („Letzte Stunde, brich herein” ária a 31. sz. kantátában). Még hárompólusú szimultán-kontraszt-ra is akad példa: az *Actus tragicus*-ban a három alsó énekszólam ótestamen-tumi szövegű fúgájával a szoprán apokalyptikus *arioso*-ja és a zenekar korál-témája szövődik össze. Az így összeszőtt szövegek kiegészítik és megvilágít-ják (szinte homiletikailag exegetálják) egymást. Hasonló módon kapják meg igazi értelmüket az egymással kontrasztáló dallamokból polifonikusan össze-szőtt szólamok is. Néha meg egy-egy dallamon belül, szukcesszív kontraszt módján feszül az ellentét: a Wohltemp. Klavier I. *gis*-moll fúga témája előbb lépésenként járja be a szűkített kvartot, majd felugró bővített kvarttal éri el a csúcspontra vezető hangot — és erre a fájdalmas affektustól súlyos nyitásra a „Von Gott will ich nicht lassen” korál második dallamsorát idéző hat hang adja meg a megbékélő zárást.

Bach templomon kívüli zenéjében ez a korál-idézet csakúgy kivétel, mint pl. a C-dúr szólóhegedű-fúga témája, ami mögött ott cseng a „Komm heiliger Geist, Herre Gott” koráldallam kezdősora. Egyébként azonban Bach még a templomi zenéje nagy részében is koráltémáktól függetlenül írta a kantáták és passiók áriáit, *arioso*-it, *recitativo*-it és a kórusok nagy részét. (A korál-áriák kivételével a többi áriák között még szinte előbb akad olyan, amelyik német vagy más népi tánc típusokra üt.) Orgonazenéjében a korálfeldolgozások mellett hatalmas súllyal esnek latba a szabad kompozíciók: preludiumok, fantáziák, tokkáták és fúgák. Ezekben sem könnyű korál-vonatkozást felfedezni.

Ami végül a formálást illeti: a korálok változatos, de lényegében az egyszerű strofikus ének keretein belüli formái Bach néhány kis áriáján és dalszerű kórusán kívül nem hozhatók kapcsolatba a formaalkotásnak



azokkal a típusaival, amelyekkel Bach műveinek a túlnyomó többségében találkozunk (organikus motívumfeldolgozás, *Concerto*- és *Da Capo*-forma, stb.).

Bach művészetének a népi elemei a protestáns korál révén tehát — Szabolcsitól eltérően — csak a fentiekből folyó fenntartásokkal mutathatók ki. Ezekkel a tényekkel nyíltan szembe kell néznünk még akkor is, ha a tények Bach művészetének a népi elemekre vonatkozó feltevéseket ezen a vonalon nem teljes mértékben igazolják.

A kötet utolsó tanulmánya „*A zene történelmi hangváltásairól*” szól. Ez a tanulmány szerves kiegészítője a legelsőnek. Szabolcsi néhány jellemző példán elemzi a zenei stílusváltások alkalmával végbemenő felgyülemlest és áttörést: azokat a pillanatokat, amikor a zene fejlődésében a mennyiségi változások minőségi változáshoz vezetnek. Példái: Josquin néhány motettája, Monteverdi operái, Mozart és Haydn első nagy szimfóniái, Cherubini „Víz-hordó”-ja és Beethoven „Fidelio”-ja, majd Liszt, Wagner, Verdi és Musszorgszkij kibontakozása, végül Bartók első nagy művei.

Az az igazság, ami mellett Szabolcsi az előszó szerint érvelni kívánt, igazság lett volna akkor is, ha e tanulmányok nem is ezért íródtak volna. Csupán Szabolcsi utólérhetetlen tudósi szerénysége tünteti fel e tanulmányokat egyszerű adalékokként. Valójában azonban mindegyikük roppant széles látókörrrel megírt zenetudományi monográfia. De e tanulmányok jelentősége túlnő magán a zenetudományon: eredményeiket más tudományágak, így elsősorban a magyar irodalom- és történettudomány és a néprajz is értékesíthetik a maguk területén. Több fejezet végén pedig úgy érezzük: e tanulmányokkal nem csupán a tudomány lett gazdagabb, hanem általuk az alkotó zeneművészet is értékes irányításokat kapott.

Gárdonyi Zoltán

L. FEKETE, DIE SIYĀQAT-SCHRIFT IN DER TÜRKISCHEN FINANZVERWALTUNG. BEITRAG ZUR TÜRKISCHEN PALÄOGRAPHIE. MIT 104 TAFELN. IN ZWEI BÄNDEN (BIBLIOTHECA ORIENTALIS HUNGARICA VII.).

Budapest, Akadémiai Kiadó (Verlag d. Akademie d. Wissenschaften), 1955. I. Bd.: Einleitung, Textproben. 910 S. II. Bd.: Faksimiles. 104 Taf.

Fekete Lajos professzornak az oszmán-török diplomatika és történetírás fejlődésében új korszakot nyitó munkájának ismertetésekor a recenzor elengedhetetlen kötelessége, hogy a munka jelentőségét egy nagyobb tudománytörténeti háttérben világítsa meg. E feladat megoldását könnyíti meg A. Zajaczkowski és J. Reyhman nemrég megjelent diplomatikai tanulmánya, amely nagyobb elméleti és tudománytörténeti igénytel foglalta össze az oszmán-török diplomatikai kutatások egy már lezárt korszakának eredményeit.<sup>1</sup> Érdekes véletlen, hogy az a két munka, amely közül az egyik egy új tudományos korszak kezdetét jelenti, s a másik, amely egy korábbi időszak eredményeit foglalja össze, egy időben lát napvilágot.

Az oszmán-török diplomatika, amely az elmúlt fél évszázad alatt a dilettáns tapogatózások talajáról a tudomány szintjéig emelkedett, jelentős eredményeket könyvelhet el. Ez a fontos tudományág, amely lényegében a

<sup>1</sup> A. Zajaczkowski—J. Reyhman, *Zarys dyplomatyki Osmansko-tureckiej*. Warszawa 1955.

török birodalom, továbbá az egykor a birodalom fennhatósága alá tartozó országok középkori és újkori történetének kulcsát jelenti, ma már lényegében elhárította a rendkívül fontos török okleveles forrásanyag megismerésének útjából a legjelentősebb akadályokat, lehetővé tette az oszmán-török történelemnek a levéltári forrásokon alapuló behatóbb tanulmányozását.

Az oszmán-török diplomatikai tanulmányok fellendülése a század 20-as éveiben Kraelitz, Fekete és Babinger okmánytárainak és összefoglaló munkáinak megjelenésével kezdődik.<sup>2</sup> Ezek és az ezt követő tanulmányok lényegében az oszmán-török birodalom politikai írásbeliségének megismerését tették lehetővé. A kutatások alapjául szinte kizárólag a politikai írásbeliség anyaga szolgált, s e körülmények miatt az oszmán-török történetírás is lényegében csak a politikai történet leírására szorítkozott.

A történetkutatók előtt természetesen felvetődött annak igénye, hogy a politikai történet gazdasági hátterét is megismerjék, hogy az oszmán-török birodalom gyors felvirágzásának és hosszú évszázadokon keresztül tartó hanyatlásának okát a gazdaságtörténetben keressék, mindez azonban a forrásanyag feldolgozásának különleges nehézségei és problémái miatt lényegében csak igény maradhatott.

Az oszmán-török gazdasági vonatkozású forrásanyag feltárása azonban nemcsak az oszmán-török birodalom történetének megismerése, hanem az egyetemes történeti kutatások szempontjából is jelentős lett volna. A társadalmi fejlődés különös útján járó oszmán-török feudális állam egy olyan óriási gazdasági írásbeliséget hagyott hátra, amely századokon keresztül szinte hézagmentesen fogja át hatalmas területek gazdasági életét. Bizonyos az, hogy kevés feudális állam épített ki olyan gazdasági bürokráciát és hagyományozott az utókorra olyan hatalmas gazdasági forrásanyagot, mint éppen az oszmán-török birodalom. Az a gazdasági apparátus, amely a halászok munkájától a központi raktárak anyagnyilvántartásáig mindent szemmel tart, amely a birodalom valamennyi bevételi forrását részletesen nyilvántartja, amely hivatali aktáiban majd minden négyzetméternyi terület jövedelméről számot ad, szinte páratlanul rögzíti a feudális állam gazdasági tevékenységét. Ez az anyag valóban komoly alapot nyújt az oszmán-török feudalizmus sajátosságainak a történelmi materializmus módszerével való tanulmányozására. Hiszen éppen ez a szemlélet követeli meg, hogy a gazdaságtörténeti és történeti kutatás az „adatok óriási tömegének alapján” történjék.<sup>3</sup> Nyilvánvaló, hogy csak ennek az anyagnak az áttanulmányozása fog a feudális oszmán-török birodalom egészének és ezen belül az egyes hódolt területek speciális fejlődési vonásainak felderítéséhez vezetni.

Az oszmán-török diplomatikai stúdiumok elmúlt korszakának azok az úttörő forráspublikációi és részlettanulmányai,<sup>4</sup> amelyek az oszmán-török

<sup>2</sup> Fr. Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache, aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, Wien 1921. — L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmäßigkeit in Ungarn*, Budapest 1926. — F. Babinger, *Das Archiv des Bosniaken Osman Pascha*, Berlin 1931.

<sup>3</sup> V. I. Lenin, *Ausgewählte Werke* I, 93.

<sup>4</sup> Ö. L. Barkan, *XV ve XVI me' asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî, ve malî esasları*, I. Kanunlar, İstanbul 1945. T. Gökbilgin, *XV—XVI. asırlarda Edirne ve Pasa livası*, İstanbul 1952. I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti teşkilatına medhal*, İstanbul, 1941. I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti teşkilatından kapukulu ocakları*, Ankara 1943—44. I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray teşkilatı*, Ankara 1945. I. még a *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* köteteinek anyagát stb.

gazdasági írásbeliség rengetegjébe próbáltak behatolni, objektív okok miatt az anyaggal kapcsolatos kutatási problémáknak csak töredékét érinthették, átfogó és rendszeres képet e kérdésekről nem adhattak. A kutatók majdnem minden lépésnél beleütköztek egy szinte leküzdhetetlennek látszó akadályba, a gazdasági írásbeliség nehéz írástípusába, a siyāqatba.

Az a tény, hogy az oszmán-török gazdasági ügykezelés hivatalos írástípusaként szinte kizárólag a siyāqat szerepelt, s így az ezzel írt forrásanyag sajátosságainak feltárása és rendszeres feldolgozása volt az oszmán-török gazdaságtörténeti kutatások kulcsa, sürgetően állította a tudomány elé ennek az írástörténeti és paleográfikai kérdésnek a megoldását. Olyan munkára volt szükség, amely az oszmán-török gazdasági írásbeliség sokrétű anyagát térben és időben egyaránt felölelve, a gazdasági forrásanyag minden részterületének problematikájába bevezeti a kutatót, s amely a hatalmas anyag kutatásának, a gazdaságtörténet számára való értékesítésének eddigi tapasztalatait elméletileg is összegezi.

Erre a feladatra vállalkozott és ezt oldotta meg sikerrel Fekete Lajos professzor szóban forgó munkájában.

A könyvet a szerző előszava nyitja meg. Ezt követi a bevezető tanulmány, amelynek első részében („Die arabische Schrift und die Siyāqat-Schrift”) a szerző az arab írás különböző típusai kialakulásának történetével, majd az arab írásnak az oszmán-törököknél végbement fejlődésével, azt követően pedig magának a siyāqat írástípusnak a fejlődésével, történeti szerepével foglalkozik. A tanulmány további részében a szerző a siyāqat számjegyek, betűk, ligatúrák és rövidítések rendszerét ismerteti, kitérve ezek történeti alakulására, fejlődésére. Ezt követi a siyāqat írástípussal írt iratok nyelvének leírása, amely fejezethez a szerző által különböző iratokban talált magyar szavak jegyzéke csatlakozik. A bevezető tanulmány második része („Die im Siyāqat-Typus geschriebenen Schriften der osmanischen Türken”) a siyāqattal írt emlékek anyagának osztályozásával, ezek sajátosságainak és a velük kapcsolatos forráskritikai problémáknak a kifejtésével foglalkozik. A szerző így részletesen jellemzi a vilāyet-összeírások, a muqāṭa’a-defterek, a zsoldlisták, a pénztári naplók és a timār-jegyzékek anyagát, ezek kutatásának, feldolgozásának problémáit.

A bevezető tanulmányt óriási szöveganyag kíséri. Ez az anyag 60 különböző természetű, más-más korból (1486 és 1791 között) és területről származó siyāqattal írt forrást mutat be szemelvényekben, adva a szöveg arab betűs átírását és német fordítását. Az ehhez tartozó fakszimilét a II. kötet tartalmazza 104 táblában. Az I. kötet végén bő helynév, személynév és tárgy-mutató van.

Külön ki kell emelni a kötet német fordítójának, A. Jacobinak munkáját, aki a nyelvi lektorral, Fokos-Fuchs Dáviddal együttműködve, nemcsak a könyv fordításának feladatát oldotta meg sikerrel, hanem ugyanakkor szinte megteremtette a török gazdaságtörténet német terminológiáját is.

Fekete Lajos professzor e munkája lényegében kettős igényt: a pedagógia és a tudomány igényét elégíti ki. A könyv elméleti és gyakorlati bevezetést nyújt a siyāqat írás ismeretébe, s ugyanakkor hatalmas, kritikailag feldolgozott gazdaságtörténeti és közigazgatástörténeti forrás-anyagot bocsát a tudományos kutatás rendelkezésére. A mű így egyszerre a tankönyv és az okmánytár szerepét is játssza.

A szemléltető anyag kiválasztásánál természetesen több szempontnak

kellett érvényesülnie. Az anyagot különböző korokból és különböző területekről kellett kiválasztani, s ugyanakkor tekintettel kellett lenni arra is, hogy az anyag a különböző iratfajtákat a gazdaságtörténeti kutatás szempontjából is jellemző forrásokon keresztül szemléltesse. Emellett figyelemmel kellett lenni arra, hogy a tankönyv jellegének és igényeinek megfelelően, az olvasási nehézség szempontjából különböző fokozatokat képviselő iratok kapjanak helyet a kötetben. Külön ki kell emelni két igen nehezen olvasható iratnak, a budai és pesti mecsetek alkalmazottai 1630—31-es elszámolásának és egy 1741-es hivatalos iratnak az olvasási megfejlesztését és a kötetbe való beillesztését.

A közölt 60 forrás-szemelvény közül 35 a magyar hódoltsági területre vonatkozik, a többi a birodalom különböző tartományai vagy a központi adminisztráció anyagából van kiválasztva. Azt, hogy a magyar anyag viszonylag nagyobb helyet kap a kötetben, nemcsak az magyarázza, hogy ennek az anyagnak az ismerete szolgáltatta a szerzőnek az általánosabb igényű feldolgozáshoz a kiindulási alapot, hanem az is, hogy egyes gazdasági iratcsoportoknál, ahol nagy személy- és helynév-anyag vonul fel (őznye-összeírások, zsoldlisták, pénztári naplók stb.), az anyag kielégítő feldolgozása szinte csak anyanyelvi fokon álló nyelvismerettel, továbbá a nyelv személynév-anyagának, a terület történeti toponimikájának és gazdasági viszonyainak alapos ismeretével képzelhető el. Ez utóbbi ismereteknek a megszerzése azonban a megfelelő segédeszközök hiányában egyes területeken még igen nagy akadályokba ütközik.

Az anyag számos darabja a gazdasági élet egy-egy jellemző tendenciáját rögzíti meg. Igen becsesek azok az iratcsoportok, ahol különböző természetű források, így adó-összeírások és tımár-jegyzékek vonatkoznak azonos időben, azonos területre. Kétségtelen, hogy az ilyen komplex forrásanyag teszi igazán lehetővé az illető terület birtok- és adóviszonyainak, továbbá a gazdasági szervezet megismerését.

A szerző a feldolgozásból kirekesztette a XIX. század anyagának ismeretetését, amely mind a síyāqat írás története, mind a gazdaságtörténeti kutatás szempontjából új problémákat vet fel, s így külön feldolgozást igényel.

A közölt anyag gondos forráskritikai apparátussal kerül bemutatásra. A forrásokhoz fűzött magyarázó jegyzetek az anyag feldolgozásának konkrét problémáihoz igen nagy segítséget nyújtanak. A jegyzetanyag egy része tulajdonképpen az oszmán-török gazdasági szervezet felépítését, különböző szerveinek szerepét, sajátos rendszerét világítja meg. Ezek ismerete után az oszmán-török gazdasági szervezet egyes fogalmairól (muqāṭaʿa, ʿāmil, qaid, beitülmāl stb.) egészen új képünk van. Tanulságos volna a későbbiek folyamán e kérdések összefoglaló ismertetése is.

A könyv azonban nemcsak ezekben a fontos részletkérdésekben bővíti ismereteinket. A könyv anyagának áttekintése után gazdagabb és elevenebb képünk van a centralizált, feudális oszmán-török birodalom rendszeréről, gazdasági alapjáról, s jobb kiindulópontunk van néhány alapvető kérdés megközelítéséhez is.

Az újkori török történelem egyik alapvető kérdése az, hogy a török birodalom miért nem lép a kapitalista fejlődés útjára, miért reked meg a társadalmi fejlődés egy alacsonyabb fokán. Eltekintve a XV.—XVI. század nagy gazdasági változásaitól, amelyek az új világ felfedezésével Nyugat-Európát tették a gazdasági élet fókuszává, kétségtelen, hogy ennek a kérdésnek a magyarázatát nemcsak ezekben az általános körülményekben, hanem

magának a török birodalom sajátos társadalmi rendszerében is kell keresnünk. Fekete Lajos professzor könyvének anyaga lényegében megmutatja a kérdés megoldásának perspektíváját. Az anyagból világosan kitűnik, hogy a gazdasági élet minden szektorát kézben tartó oszmán-török feudális állam a maga rendszerével útját állja minden egyéni vállalkozásnak, a kapitalista fejlődés minden lehetőségének. A céhgazdaság színvonalához hasonlítható kézműves termelés nem lesz egy új gazdasági fejlődés kiindulópontja, s hiányzik a kereskedelmi tőkének bomlasztó, erjesztő ereje is, amely a gazdasági élet szabad fejlődését elfojtó rendszer miatt nem tesz kísérletet a kézműves gazdaságba való behatolásra. Az állam kezébe befutó jövedelem pedig egyáltalán nem szolgálja a fejlődés érdekeit, hanem csupán a roskadozó birodalom hadi kiadásait fedezi.

Speciális fejlődés érvényesül a mezőgazdaság területén is. A lakosságot kiszípolozó szpáhi-gazdaság (és a török földbirtok többi formája) sem előmozdítója a mezőgazdasági árutermelés fejlődésének. Az árutermelő majorsági gazdálkodás jóformán a birodalom hanyatlásának utolsó szakaszában jelenik meg. A paraszti gazdaságok differenciálódása, az eredeti felhalmozódásnak a folyamata az elősdi török földbirtokszervezet mélyén, különös körülmények között zajlik le. Az agrárfejlődés e korszakát lezáró mozzanat, a török földbirtokrendszer felszámolásának később bekövetkező folyamata is speciális körülményeket teremt a további kapitalista fejlődés számára. Ez a fejlődés, amelynek kiindulópontjául a török földbirtok-rendszer felszámolása szolgált, és amely a továbbiakban a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének mint az amerikai, mint a porosz útjának fejlődési sajátosságaival mutat bizonyos azonosítást, valószínűleg a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének sajátos típusát jelenti.<sup>5</sup> Ez a fejlődési út valószínűleg több, a török iga alól későn felszabadult balkáni ország fejlődésére lesz jellemző, míg Törökország területén és az egykori keleti tartományok területén a keleti földtulajdonból és agrárviszonyokból adódó speciális körülmények miatt valószínűleg egyéb befolyásoló tényezőkkel is kell számolni. E fejlődési út sajátosságainak, egyéni vonásainak felderítésekor e területen még szélesebb körű kutatásra lesz szükség.

A fentiek alapján azt állíthatjuk, hogy az oszmán-török birodalomnak az a centralizáltsága és bizonyos értelemben magas fokú szervezettsége, amely századokkal elébb a birodalomnak szilárd létalapot biztosított, s amely a feudális széttagoltság korában élő Európával szemben hatalmas fölényt jelentett, a későbbiek folyamán a társadalmi fejlődés gátjává válik, megakadályozza a gazdasági alap fejlődését. A gazdasági és politikai viszonyok összhangját a számos reformot kezdeményező és meg is valósító XIX. század után végül is a török polgári forradalmak teremtik meg.

A publikált anyag azonban nemcsak a történeti, hanem a nyelvészeti kutatás szempontjából is jelentős. Az anyag óriási hely- és személynév-anyaga önkéntelenül is felveti a nyelvészeti feldolgozás gondolatát. Az iratokban szereplő török eredetű helynevek, továbbá a törökbe átkerült idegen helynevek anyaga jelentős mértékben kiegészíti az eddig rendelkezésünkre állott névanyagot, amelynek sok eredményt ígérő, rendszeres kutatása az adatoknak

<sup>5</sup> Lenin a mezőgazdaság kapitalista fejlődésére vonatkozó marxista agrárrelméletet több helyütt kifejtette. Erre vonatkozólag a legjelentősebb V. I. Lenin, A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. V. I. Lenin, A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905–7-es első orosz forradalomban.

a nyelvtörténeti kutatások szempontjából való értékesítése mindmáig nem történt meg.<sup>6</sup>

A nyelvészeti kutatások szempontjából fontosak az iratokban előforduló idegen (magyar, délszláv, görög stb.) szavak is. Ezek az arab alfabétummal lejegyzett szavak becses adatokat nyújthatnak a nyelvtörténeti kutatások, különösen a történeti dialektológia számára. A gazdasági tisztviselők ugyanis az egyes neveket vagy szavakat az ott lakók kiejtése szerint rögzítették. Így a források értékes, időponthoz és területhez köthető adatokat szolgáltatnak a történeti nyelvjáráskutatás számára. Jól szemlélteti ezt a kötet magyar szóanyagának példája.

Több adatunk van, amely a mássalhangzó előtt *l* kieséséről és ezzel párhuzamosan az *l* előtti szótag magánhangzójának megnyúlásáról tanúskodik. Magy. *zsoldos* > *zsódos* زودوش; *szolga* > *szóga* صوغه. Ugyanígy több adat utal az *e* > *ö* labializációnak a meglétére is. *Debrecen* > *Döbröcsin* دوبروجين; *fráter* > *frätör* فراطور; *mešter* > *meštör* مشطور; *felséges uram* > *felzsügös uram* فلزيفوش اورام. Egyes szavaknak érdekes nyelvjárási változatát mutatja a törökben lejegyzett alak: *zsindely* > *sindere* شندره; *torony* > *torom* طوروم (l. MTSz: *torom*). Az ejtéskönnyítő magánhangzóval átvett szavakra példa: *spitál* ~ *ispitál* (MTSz) > török *ispitál* اشپتال; német *strang* > magy. *istráng* > török *istrānga* اشتراغه; magy. *strázsamester* ~ *istrázsamester* > *istrázsamester* اشتراژه مشتر.

A magyar szavaknak a törökbe való átvételekor a következő változások és hanghelyettesítések figyelhetők meg. A magyar palatalizált hangokat a török gyakran depalatalizált hangokkal helyettesíti. Az *ny* hangnak *n*, az *ly* hangnak *l* felel meg a törökben. Pl. *bálvány* > *bálvān* بالوان; *párkány* > *pārkān* بارقان; *törvény* > *törvin* تورين; *szegény* > *szegīn* سكين; *szoknya* > *szokna* صوفته; *tányér* > *tānīr* طائير; *saroglya* > *sarogla* شاروغله; *székely* > *szīkel* سیکل. Valószínű azonban az, hogy azokban a szavakban, ahol a palatalizált hangot a török *k* betűvel jelöli, az eredeti hangérték megmaradásával kell számolni. Pl. magy. *kalugyer* > török *kalugyer* قلوكر; *megye* > *megye* مکه; *György* > *György* كورك; *fegyveres* > *fegyveres* فکورث *fegjveres* فکورث. A *c* hangot két hang, hol *sz*, hol pedig *cs* helyettesíti. Pl. *herceg* > *herseg* هرסק; *palack* > *palaska* بالاسکه; *cipó* > *szipó* سيبو; *sánc* > *sansz* شانس; *kuruc* > *kurusz* قروس; *ucca* > *ucscsa*, *ucsa* اوچه; *icce* < *icscse*, *icse* ايچه. A *vice* szó két alakban is előjön: *vice* > *vitse* وتسه > *vicse* ويچه. A magyar *é* hangot a török *i*-vel helyettesíti: *szegény* > *szegīn* سكين; *mészáros* > *mīszáros* ميساروش; *mérő* > *mīrő* ميرو; *tányér* > *tānīr* طائير; *pocséta* > *pocsīta* پوجيته; *érsek* > *īrsek* ايرشك. A hanghelyettesítés egyik érdekes példája a magyar *cin* szónak چن alakban való átvétele, ami esetleg a *ظ* betű mögött az eredeti arab hangérték megőrződésére engedne következtetni. Az ejtéskönnyítő magánhangzóval történő átvételekre példa: magy. *istráng* > török *istrānga* اشتراغه; *font* > *fonta* فونته; *pint* > *pinte* بنته.

Az anyagban több becses török szóalak is előfordul: *tobra* 'tarisznya' توربا; *torba* 'ua.' توربا.

Az anyag vizsgálata ugyanakkor felveti az oszmán-török hangjelölés, illetve az idegen szavak lejegyzése rendszerének kérdését is. Itt még alapvető

<sup>6</sup> Vö. T. Halasi-Kun, *Avrupa'daki osmanlı yer adları üzerinde araştırmalar*: Peşte, Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar I., Ankara 1950, 63–104.

kérdések teljesen homályban vannak, sokszor nem tudjuk még az esetlegest az általánostól elválasztani. Pl. a magyar *katona* szónak قاتون, قاتون formában való lejegyzésekor melyik alakot lehet megszilárdultnak tekinteni? Kell-e itt és más helyütt az ortográfiai eltérések mögött hangtani problémát látni? Mindezekre a kérdésekre csak az oszmán-török hangjelölés rendszeres feldolgozása adhatja meg a feleletet. A kellő előtanulmányok hiányában a kötet szóanyagának kezelésekor és átírásakor ezek az elvek nem érvényesülhettek.

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban érintenünk kell az iratok átírásának problémáját is. A szerző a kötetben a translitterálás hagyományos módszerét követi. Felmerül azonban az, hogy ez az eljárás nem nehezíti-e meg az anyag nyelvészeti feldolgozását. A magyar *Bánfaluja* szónál helyes-e például a Bánfalúya átírás, amely nyelvészeti szempontból hosszúnak tünteti fel a szó első három vokálisát, noha csak az első az. Az okleveles anyag, különösen a siyāqattal írt iratok (ahol a facsimilén való ellenőrzés nem mindig könnyű) átírásánál figyelemmel kellene lenni ezekre a nyelvészeti igényekre, s az eddigi gyakorlattól eltérően a translitterálás elvét szem előtt tartó és a nyelvészeti igényeket is kielégítő Fr. Taeschner által javasolt átírást kellene alkalmazni.<sup>7</sup> A gazdasági iratanyag publikálásnál is feltétlenül érvényesíteni kellene az oszmán-török nyelvtörténeti kutatás eredményeire épülő és annak igényeit szem előtt tartó publikálási elveket.<sup>8</sup>

A könyv számos új szótári adatot is tartalmaz. Itt különösen kiemelkedik a szótárainkban eddig igen hiányosan magyarázott gazdasági és hivatali terminológia értelmezése.

Az okleveles anyag nyelvi szempontból való vizsgálata nyilvánvalóan nem szorítkozik a fenti vonatkozásokra. Az oszmán-török kancelláriai írásbeliség nyelvészeti kutatása, amely a nyelv kevert rendszere vizsgálatának szempontjából is sok új adatot és szempontot ígér, mindeddig igen elhanyagolt fejezete volt az oszmán-török filológiának.<sup>9</sup>

A könyv természetesen számos további igényt és feladatot is vet fel. Ezek egy része a további kutatáshoz elengedhetetlenül szükséges segédeszköz, amelynek hiánya igen megnehezítette a szerző munkáját, másik része pedig olyan természetű munka, amelyet nem kevésbé a könyv kiadása tesz lehetővé.

Ezek között első helyen áll a rendelkezésre álló gazdasági forrásanyag felmérése, a levéltárak, s különösen a balkáni és török levéltárak leltárainak kiadása. Ezek nyomán indulhatna meg a gazdasági forrásanyag nagyobb arányú publikációja, ahol a kiválasztásnál különös tekintettel kellene lenni a komplex forráscsoportokra.

A későbbiek folyamán lehetővé válna a török és balkáni helyiségnévtárak összeállítása, a történeti toponimika rendszeres feldolgozása, amely alapul szolgálna a siyāqattal írt iratok helynévi problémáinak megfigyeltetéséhez. Ez az igény természetesen fennáll bolgár, szerb, albán stb. vonatkozásokban is. Ugyanígy igen fontos volna nagyobb személynévtárak kiadása is.

A feltárássra kerülő anyag alapján számos szükséges tanulmány elkészítése válik majd lehetővé. Ezek közé tartozik a török gazdasági szervezet

<sup>7</sup> OLZ 1933. Nr. 11. 702.

<sup>8</sup> Vö. J. Németh, Zu den türkischen Aufzeichnungen des Georgievits. (Kéziratban.)

<sup>9</sup> Vö. J. Németh, Zur Kenntnis der Mischsprachen. (Das doppelte Sprachsystem des Osmanischen.) Acta Ling. III: 1–2(1953), 159–199.

felépítésének és rendszerének, a török pénztörténetnek és mértéktörténetnek feldolgozása, s nem utolsó sorban a török oklevél-szótárnak az összeállítása. Kísérletet lehetne tenni a birodalom adminisztratív beosztását feltüntető térképek elkészítésére is.

Mindezek megvalósítása természetesen csak széles nemzetközi tudományos együttműködés mellett lehetséges, s bizonyos az is, hogy évtizedekre terjedő feladatot jelent a rendkívül fontos új stúdium művelőinek.

Fekete Lajos professzor könyve e feladatok megoldásának kulcsát adja. Reméljük, hogy a továbbiakban is számos hasonló munkával fogja gazdagítani annak a tudományágnak az irodalmát, amely megalapítását neki köszönheti.

Hazai György

#### BORNEMISZA PÉTER: ÖRDÖGI KÍSÉRTETEK

A kiadást gondozta és jegyzetekkel ellátta Eckhardt Sándor. Budapest, Akadémiai Kiadó 1955.

A felszabadulás óta először történik, hogy a régi magyar irodalomnak egy eddig elhanyagolt emléke betűhív kiadásban jelenik meg. Gondozójának, Eckhardt Sándornak már Balassi Bálint és Rimay János munkáinak kritikai kiadását köszönjük modern helyesírásra történt átírással. Tőle, mint a betűhív kiadás régi harcosától kapjuk most Bornemisza Péter „Ördögi kísértetek”-ének minden filológiai igényt kielégíteni kívánó kiadását.

Mint ismeretes, az Ördögi kísértetek először Semptén 1578-ban jelent meg a Postillák IV. kötetének részeként. Ez a kiadás némileg csonka, de egymással kiegészülő példányban megvan a budapesti Egyetem és a Református teológia könyvtárában. Bornemisza azután a változatlan nyomást új előszóval ellátva külön is kiadta a következő évben. Ez a kiadás ma már csak a dunántúli református egyházkerület pápai könyvtárában van meg, de Eckhardt munkájának idején lappangott, úgy hogy ő — az önálló kiadás reprodukciójára helyezve súlyt — kénytelen volt ennek ugyancsak Pápán található modern kéziratos másolatára alapítani betűhív közlését. Sajnálatos, hogy — mikor a nyomtatási munkálatok közben ennek eredetije Pápán előkerült — már nem volt idő a szöveget vele újból összevetni. Nem azért, mintha a pápai másolat nem bizonyult volna pontosnak, vagy az ottani eredeti eltérést mutatott volna a két pesti első kiadású példány szövegétől, hanem azért, hogy egy utolsó kollacionálás a közös szöveggel kiküszöbölje a sajtóhibákat, melyek a maguk látszólagos jelentéktelenségük ellenére zavarnak egy betűhív kiadásban. Ilyen esetben ugyanis az is latba esik, hogy az eredeti *kakuczkaltak* helyett „kakuczkoltak” (848 v.); az *vgy iarnac mint az Israel fiai* helyett „vgy iarnac mint Israel fiai” (767 v.) áll, vagy hogy a szedő keze olykor a modern helyesírásra tévedt.

Hiba lenne túlnagy fontosságot tulajdonítani e viszonylag gyér szeplőknek, s csak azt jegyzem meg, hogy az Egyetemi Könyvtár példányának a különkiadásban is változatlanul maradt oldalszámozása nem maradéktalan pontossággal szerepel a kiadásban. Hiányzanak: 665 v, 672, 677, 742 v, 830, 906, 908, 930 v. Kissé félrecsúszott a szedésnél a 653 sz. lap jelzése.



A Bornemisznál gyakori tévedés az oldalszámozásban sem nyer feltétlenül helyreigazítást. A 679-nél ennek kellene állnia: 676 = 679; viszont az eredeti 676 v. téves jelölése megmaradt a 679 v. javítás elesésével. Ezeken kívül 821 v. helyett 821; 840 v. helyett 850 v. áll.

A sajtóhiba a jegyzetapparátusban tárgyi félreértésre is vezethet, mikor azt állítja, hogy Ilosvai Toldi-jában Avenuccio kalandjának hatása mutatkozik, és ezt a boccacciói történetet a Decamerone IV. napjának 5. elbeszélésére teszi, holott Andreuccio da Perugia-nak a II. 5-ben olvasható híres történetéről van itt szó (262. l. az eredeti 839 v. oldalszámánál). S mégcsak nincs is módunkban a különben igen jó Név- és Tárgymutatóval ellenőrizni a sajtóhibát, mert az Andreuccio név ott hiányzik, s erre az oldalszámra való utalás a Boccaccio neve mellől is elmaradt.

Hogy abban a hatalmas és sokrétű anyagban, mit Bornemisza az Ördögi kísértetek-ben összehordott, az olvasó könnyebben tájékozódhassék, Eckhardt tartalomjegyzéket adott a kiadás lapszámaival. Azt hisszük azonban, hogy az eredeti tipográfiájának gondos követésétől itt már el lehetett volna térni. Az *Első rendbeli historic a kísértetekről* (111) és az itt már csak alcímként szerénykedő *Mas rend* után a tényleg a 122. l.-on szereplő *Harmad* és 127-en található *Negyed* rendet is fel kellett volna venni, mert így a 129. jelzetnél az *Ötödrend* úgy bukkan elő, mintha a két előzőt Bornemisza átugorta volna, holott értelem szerint ezek is főcímek, csak a sietősen készült eredetin kisebb betűtípussal vannak nyomva.

Mindez persze kákán csomót keresésnek látszhat. Ezért sietünk is áttérni a kritikai apparátus megtárgyalására, mellyel Eckhardt az Ördögi kísértetek szövegét kíséri. Eckhardt számba veszi, hogy Bornemisza e művének forrásai közül eddig ismert volt *Maiores György* Vitae Patrum-a (1554), hogy maga Bornemisza utal *Carion János* világkrónikájára, melyet Melanchton átdolgozott (1572), s hogy TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF a *Feyerabend* Theatrum diabolorum (1569)-ában keresvén az Ördögi kísértetek egyes történeteinek ihletőjét, helyes nyomon járt, épp csak hogy ez maga is már feldolgozó, és a Melanchton előadásainak ördöganekdotáit tartalmazó *Manlius János-féle Locorum communium collectanea* (1562) volt Bornemisza Ördögi kísértetei sátán-anekdotáinak főforrása. Az Ördögi kísérteteknek Manliusnál meg nem található egyes történetei szintén Feyerabend által jelzett művekre mennek vissza. Mivel azonban ezek Magyarországon fel nem lelhetők, Eckhardtnak meg kell elégednie azzal, hogy a motívum-hasonlóság alapján a valószínűleg azonos szövegre visszamenő elbeszélésre utal.

Eckhardt Sándor e filológiai felfedezését s a három forrás összevetését az Ördögi kísértetek-vel a legnagyobb következetességgel és pontossággal végezte el, úgy hogy a párhuzamos latin szövegeket a jegyzetekben oldalról oldalra haladva közli. Általában véve Bornemisza kivonatos fordítását adja az általa használt forrásoknak.

Hogyan változik már most meg Eckhardt kutatásainak tükrében a tüzetes vizsgálat elől, modern kiadás hiánya miatt, eddig annyira elzárt műről alkotott képünk? Munkájában Bornemisza a három könyvet egymás után használta fel. Egy bevezető rész után, melyben különböző forrásokra és egyéni élményekre támaszkodott, a „Remeték kísértetei”-ről szóló fejezetben (778—800 ll.) a *Vitae patrum*-ból merít. Az utána következő mintegy 12 lapnyi részben (800 v.—812), az „Én látásom” címűben saját tapasztalatait dolgozza fel, mikhez — úgy látszik — hozzá tartozik még a *Witten-*

*bergi diák dolga* is. E részben beszél a ráolvasásokról, bájolásokról. A „Más féle csuda dolgok”-ban (813–842 v.) ismét visszatér a Vitae Patrum-hoz, de erősen tarkítja előadását a maga élményeivel. Beszél itt Markolffról, Trágár Balázsról, Orlandoról: népkönyvekről, melyekkel megismerkedett. A rá következő „Ördögi históriák”-kal azután (843–895) „egykorú” ördög-esetekre tér át, melyeket Manlius-Melanchtonból merít. Végül az utolsó részben (895–916) Cariontól vett történeti példákat sorakoztat fel.

Persze ez csak váz, melyet kitöltenek egyéb olvasmányai: így Galeotto, Volaterranus, a Cato mondásai és más humanista emlékek, de főleg a maga magyar társadalmának éles bírálata, valamint elfojtott érzékiségének kitörései és pszichológiai megfigyelésekbe való kivetődései.

Ez önéletrajzi és történeti valóság tükröződését Eckhardt kitűnő, sokszor egész külön kis tanulmánnyá szélesedő megjegyzésekkel kíséri figyelemmel. Nagy körültekintéssel és éber leleménnyel azonosítja sok esetben Bornemisza célzásait; ami pedig az Ördögi kísértetek történeti szereplőit illeti, számos esetben a semptei prédikátor állításait gazzetteikről, erkölcs-telen életükről, hiteles adatokkal tudja alátámasztani.

Az irodalomtörténetünk által eddig annyira elhanyagolt mű így egészen új megvilágításba kerül. Német és olasz ördögtörténeteinek nagy része nem helyszínen történt gyűjtés eredménye — talán csak néhány itáliai história táplálkozik egyéni visszaemlékezésből —, s így elesnek azok a feltevések is, melyek Bornemisza külföldi útjának állomásait keresték a városokban, hol Bornemisza egyes modern ördögtörténetei játszódnak.

De magának a forrásul szolgáló Manliusnak hely- és időmegjelölései sem megbízhatóak. Így a gyilkos szerezsen szolgálja esete (843) nem „1556 esztendőbe löt... Német országba”, ahogyan Bornemisza is vallja, mert — mint Eckhardt Lebègue könyvére hivatkozva (262), de minden további felvilágosítás nélkül megemlíti — a történet olvasható már Bandello novellái közt (I. kiad. Lucca 1554). A III. rész 21. novellájáról van ugyanis szó, melynek címe: *Uno schiavo battuto dal padrone ammazza la padrona con i figliuoli e poi se stesso precipita da un' alta torre.*

A szörnyű tragédia ott hihetőbb környezetben, a spanyol uralom alatt levő Baleárok Majorka-szigetén játszódik, egy Rinieri Ervizzano nevű gazdag nemesember vadászkastélyában, mellyel összefüggőn gazdája a tengerpart szirtjén tornyot építtetett, hogy kalóztámadás esetén feleségével és három gyermekével oda menekülhessen. A megfenyítettetése miatt bosszút lihegő „mór” szolga a férj távollétében ide zárja a családot s itt torlaszolja el magát, hogy azután, erőszakot követvén el az asszonyon, egymás után vesse hazatérő gazdájának lábai elé a torony ablakából gyermekeit és feleségét, azután maga is a mélységbe ugorjon.

A Manlius—Bornemisza változatban nincsen meg a szolga szerelmi merénylete, de ezt Bandello tette hozzá a történethez, melyet — bár egy Camilla Scarampa nevű genovai nemesasszony házában mesélteti el egy *piacevole Leone da Iseo* által — maga is már készen talált a kiváló nápolyi humanista, Gioviano Pontano (1426–1503) *De Obedientia* című művének (1490) III. könyv 10. fejezetében (Opera, Basileae 1538. I. köt. 48 l.)

Az eset tehát nem Németországban, „procul ab Augusta Vindelicorum”, hanem a XV. század vége felé Majorka-szigetén történhetett. Bandello a novellát megelőző dedikációban kiemeli, hogy a gyermekek nevelésében 14–15 éves korukig nem lehet a korbácsot mellőzni, de hogy a mór rabszolgák

rendkívül bosszúálló természetűek s nem felejtik el az őket ért sérelmet. Felhozza, hogy nemrégiben a simpliciano apátot gyilkolta meg hasonló kegyetlenséggel mór szolgája egy pofon miatt, s a vesztőhelyen is konokul kitartott bosszújának igazságos volta mellett.

A Manlius—Bornemisza fogalmazástól eltérően maga a novella nem mondja, hogy a mór hosszú ideig kegyetlenül kemény bánásmódban részesült, hanem csak annyit említ, hogy „egy nap nem is tudom mi rosszat tett” s ezért ura úgy megverte, hogy „ennyi ütleggel egy számár Rómáig elfutna”. A novella az ageni püspök ama figyelmeztetésével végződik, hogy európai ember ne fogadjon mór szolgát, mert azok „hűtlenek, piszkosak, bűdösek és főleg kegyetlenek”.

Bandellonak nem jut eszébe Bornemiszához és Pontanohoz hasonlóan azt a tanulságot levonni, hogy a (feketebőrű) szolgákkal is humanusan kell bánni. Így az egész történet nála egy olyan társadalmi problémát és vele szemben való állásfoglalást tükröz, mely égető lehetett a kelettel kereskedő genovaiak és nápolyiak számára a XV—XVI. században, de Manlius részére már csak közönséges ördöghistóriává színtelenedett, mit — amennyiben nemcsak Pontanótól vette, hanem Bandellót is olvasta — előmozdított az, hogy az olasz novellairó a mór lelkét ördögökkel viteti a pokolba: *ficcandosi il collo, fu portato a casa di cento para di diavoli*.<sup>1</sup>

Figyelmeztet ez arra, hogy Manliusnál időhöz és helyhez kötött ördög-történet talán egyéb esetekben is csak aktuális eseményként ad elő már hosszabb előélettel rendelkező s igazi társadalmi mondanivalójától elszakadt vándortörténetet.

Eckhardt számba veszi (839 jgyz.), hogy — mint KIRÁLY GYÖRGY (Irodalomtört. 1918. 312) kimutatta — a Bornemisza által említett Trágár Balázs-történet a Decameronera (III. l.) megy vissza, s (768 jgyz.), hogy a dőzsöléssel gyomrát elrontott főpap bocacciói (X. 2.) trufáját KARDOS TIBOR vélekedése szerint (Fil. Közl. I. 1955. 134) a magyar nép kapcsolta valahogyan Mátyás királyunk alakjához. Hasonló eset forog fenn a fele hallgatóságát megnevetető, felét megrikató szerzetesbarát trufájában is (852 v.), melyet KIRÁLY GYÖRGY megtalált Morlini Györgynek 1520-ban, Nápolyban makaronikus latin nyelven megjelent népi ízű novellái között<sup>2</sup> és Henricus Stephanus francus egy 1566-ban megjelent francia antológiájában, de melyet Késmárkon népi történetként is hallott.<sup>3</sup> Ahhoz az adoma-közkinshez tartozhatott ez is, melyet világot járt protestáns lelkészek szívesen forgattak fegyverként a katolikus egyház ellen való küzdelemben. Közéjük tartozott az a Kálmáncsehi (Sánta) Márton is, akit Bornemisza a 892 v. lapon említ, de akiről nem merném Eckhardttal azt állítani (uo. jgyz.), hogy „a szakramentarizmus, *vagyis* az anabaptista irány legnagyobb hatású terjesztője” volt.

Eckhardt összeállítja a további kutatás megkönnyítése végett azokat az anekdotákat, melyeket jegyzeteiben nem sikerült még tisztázni (239—240 ll.). De a 22 tételhez továbbiakat kell csatolnunk, melyeknek származási kérdését a kiadó jegyzeteiben olykor kifejezetten függőben hagyja. Ilyenek:

<sup>1</sup> M. Bandello, Tutte le opere a cura di F. Flora. Milano 1935. II. köt. 374 kk. 11; 1290 l. jgyz.

<sup>2</sup> XLIV. De monacho qui in suo sermone auditores plorare severos atque ridere fecit.

<sup>3</sup> E. Ph. K. 1921. 60.; Morliniről l. L. di Francia, Novellistica. I. köt. Milano 1904. 580—591. 11. Morlininek is van ördög-novellája.

A Hor nevű apátúr, kihöz ördögök jártak angyal képébe (772 v.); az ötven évig böjtölő vénember (817); az okos bíró, aki szíve dobogásából ismeri fel a megrettent bűnöst (875); az illatos szabólegény (761); Luther és az ördögös leányzó (860 v.); a Karthausi néma barátok keletkezése (876 v.).

Eckhardt kitűnő eredményeinek az a titka, hogy a pontos anyagismertet fantáziával és az összefüggések ötletes meglátásával kapcsolja össze. Következtetéseivel azonban olykor nem tudunk egyetérteni. Így nem tartjuk bizonyítottnak (880 és 909 jgyz.), hogy prédikátorunk családi neve Pesti Péter lett volna s a „Bornemisza”-t egyénileg érdemelte volna csak ki az italtól való tartózkodásával. Azt hisszük, hogy továbbra is Bornemisza név alatt kell apja után kutatnunk, ha nem fogadjuk el a Bornemisza Tamásra vonatkozó, valószínűnek látszó feltevést.

A „poéták óriási” kifejezést Eckhart Ilosvai Toldijára (758 v.), vagy Ariosto „Örjögő Lóránt”-jára (839 v.) vonatkoztatja, s abból, hogy Orlandot Bornemisza Eulenspiegelrel és Markalfal együtt említi, azt következteti, hogy „nem tett különbséget népi burleszk és finom irodalmi szatíra közt”. Pedig ez aligha feltételezhető az Elektra fordítójának humanista műveltségéről és arról a stílusérzékről, mi már hazájától búcsúzó versében megnyilatkozik. Az Orlando furiso-ban nem is óriás van a mese középpontjában, de annál inkább áll ez az udvari és arisztokratikus lovageposz olyan csúfondáros polgári változatára, milyen Luigi Pulci *Morgante*-ja (1481), vagy népi ízű feldolgozására, amilyen Pietro Aretino *Orlandino*-ja (Velence é. n. de valószínűleg 1547). Az első hőse, Morgante, pogány óriás, aki kereszténnyé lesz és hatalmas harangnyelvet forgatva buzogányul, Orlando hű kíséréjeként ördögöket fékez meg, elefántot, bálnát üt le s végül mérges rák csípésétől hal meg. Az utóbbiban<sup>4</sup> Nagy Károly tizenkét lovagja lakoma közben birka-combokkal s más ételneművel folytat egymás ellen hősi harcot, mikor Cardo Almansore, egy pogány óriás jelenik meg és hívja őket párviadalra. A császár „tucat léhűtője”, kiket „babéros költők” szoktak édig dicsérni, s köztük a lekicsinylően „Orlandino”-nak nevezett főhős, igyekszik a feladat elől meglopni. Végül is Astolfo áll ki és csúfos vereséget szenved. Az Orlandino valóban a Markalfhoz és Eulenspiegelhez hasonló, elterjedt népkönyvvé lett.<sup>5</sup> Bornemisza e „poéták óriási”-val és népi Orlandójával megismerkedhetett, mikor 1555 táján Velencében és Páduában tartózkodott.<sup>6</sup>

A magyar fejlődés szempontjából világos, hogy az Ördögi kísértetek kemény társadalmi bírálatával Szkhárosi Horvát András hagyományát folytatja. Világirodalmi viszonylatban Eckhardt Bornemisza, renaissance-egyénségéről szólva, Benvenuto Cellini életrajzára gondol, de Aretino nevét is felveti (239. l.). Tőle függetlenül az 1955. évi Irodalomtörténeti Kongresszus anyagában olvasható hozzászólásomban úgy véltem, hogy a XVI. századi olasz népi renaissance realizmusától, az e kort jellemző nemi kicsapongások szabadszájú tárgyalásától kapott Bornemisza bátorítást „elfojtott ösztöneinek” és mások titkos bűneinek nyílt feltárására, valamint az Aretinoénál nem kevésbé vakmerő politikai bírálatra. E kérdésre a közeljövőben vissza szándékozunk

<sup>4</sup> L'Orlandino, canti due di messer Pietro Aretino. Scelta di curiosità letterarie inedite o rare dal s. XIII. al XVII. Bologna 1868.

<sup>5</sup> Ponyvakiadásairól és olasz tájnyelvi fordításairól l. Alessandro Luzio cikkét: *Giornale di Filologia Romanza* III. köt. 1. fasc. 1880, és Bertani Aretino-életrajzát (Sondrio 1901).

<sup>6</sup> Koltay-Kastner Jenő, Bornemisza Péter humanizmusa. Irod. tört. 1953.

térni. Eckhardt szép kiadása nem zárja le az Ördögi kísértetekre vonatkozó kutatásokat, csak szilárd alapot és igen gazdag kezdetet jelent, minek folytatására maga jelöli meg világosan a még megoldandó feladatokat.

A Tudományos Akadémia nagy szolgálatot tett a XVI. század társadalomtörténete megismerésének is, mikor ezt az eddig hét pecsét alatt őrzött művet kitűnő kiadásban kutatóink számára hozzáférhetővé tette.

Koltay-Kastner Jenő

## DÁNIEL ANNA : IBSEN

(Művelt Nép kiadása, 1955)

Még élünk néhányan abból a nemzedékből, amely a végre-valahára elfogadott *Nóra* mellett a *Vadkacsa* és *Solness építőmester* Thália-beli előadásai-val küzdött Ibsen meghonosításáért magyar földön és segített utat törni *John Gabriel Borkman*, *Hedda Gabler*, *Peer Gynt*, *A trónkövetelők*, *Rosmersholm* és még néhány Ibsen-mű számára. Igaz : jóval a mi harcunk előtt történt, hogy a *Nóra* szerzőjének kocsijából a lelkes pesti ifjúság kifogta a lovakat s ezzel fölemelte őt a népszerű operett-primadonnák rangjára — de az, hogy a körülötte támadt viták miatt érdekessé vált *Nóra* oly sokáig egyedül képviselte nálunk Ibsent, világosabban beszél a lovak kifogásánál. Német földön úgyszólván első pillanattól fogva megvethette lábát Ibsen, amikor önként száműzte magát a kicsinyes norvég viszonyok közül. Fölfedezték, sikerre vitték, magukénak tekintették, bár ő sohasem tekintette Németországot választott hazájának és írásaiban nem szakadt el az elhagyott szülőföld alakjaitól és problémáitól. De a magyar színház — ugyanakkor, amikor tudományunk, esztétikánk még képtelen volt a német emlíőről leszakadni — a szomszéd németek feje fölött átnyúlt a franciákhoz. Már a romantikát is tőlük vette át, a polgári drámát még inkább. Tőlük tanult formát, technikát, még társadalom-ábrázolást is. Ha a regény Párizs alvilágát tette át a vidéki arányú, jámbor Budapestre, néhány évtizeddel utóbb Csiky darabjai olyan nagypolgári életet varázsoltak színpadunkra, aminőről a valóságban még sokáig nem álmodhattunk.

Mi az oka ennek a szociális körülményekkel nem magyarázható hatásnak? A metafizikátlan, racionalista, elsősorban világosságra törekvő gondolkozás, amiben francia és magyar koponyák megegyeztek. Ha Ibsen oly későn jutott el hozzánk a szomszédból és oly kevésbé hódította meg a színpadot (hiszen tartós, meg-megújuló sikerrel csak a *Nóra* és a *Peer Gynt* dicsekedhetik) — ennek legfőbb oka az, hogy közönség és kritika — bár nagyobb tisztelettel, mint a klasszikus irodalmuk magaslatáról gögősen ítélkező franciák — ködösnek és misztikusnak könyvelte el a nagy északi író, s kétségtelen realizmusánál többet hánytorgatta homályos szimbólumait.

Így teltek el azok az évtizedek, amikor Ibsen igen sokat mondhatott volna nekünk a polgári társadalom nagy erkölcsi válságáról, amelyet ő tisztábban látott és mindenestre fontosabbnak ítélt a gazdasági és szociális válságnál.

Most, amikor a Tháliások nemzedékénél egy emberöltővel fiatalabb Dániel Anna a mai ember számára könyvet ír Ibsenről — ismét sikerrel játsszák ugyan a *Nórát* (vagyis látszólag ott tartunk, ahol a Thália előtt), de a polgári élet válságának íróját kritika és közvélemény már csak polgári írónak, egy idejétmúlt világszemlélet képviselőjének tekinti. A könyv függeléke (Kozocsa Sándor és Radó György munkája) számos fordításról és előadásról számol be, de nincs szó Ibsennek a magyar írókra tett hatásáról — és ez valóban elhanyagolható mennyiség. Ez is azt bizonyítja, hogy Ibsen nem volt „ittthon” nálunk abban az időben, amikor hivatást teljesíthetett volna a polgári lelkiismeret ébresztgetése körül. A *Népgyűlölő* hangulatának egy-két ösztönös megismétlésén kívül — ilyen volt Lengyel Menyhért első darabja, a *Nagy fejedelem* — még egy kései Ibsen-utánzatra emlékszem, amely majdnem akaratlan paródiának hatott már. Jellemző címe és fő-szimbóluma: *Köd*.

Dániel Anna könyve már kéziratban kezembe került: lektora voltam. Olyanfajta kíváncsisággal olvastam az új nemzedék képviselőjének vélekedését „a mi Ibsenünkről”, ahogy, mondjuk, egy skandináv tudós Petőfi-könyvét olvastam volna. Eleve számoltam tehát nemcsak a népszerűsítő cél megszabta korlátokkal, hanem azzal a távolsággal is, amely a két nemzedék Ibsen-felfogását szükségszerűen elválasztaná egymástól még akkor is, ha közben egy társadalmi forradalom le nem játszódtott volna. Lektori megjegyzéseimben tehát szigorúan megmaradtam tárgyi és stílári keretek között, óvakodva attól, hogy a magam és nemzedékem véleményeit, szempontjait ráerőszakoljam a szerzőre — amiből, ha sikerül is, felemás munka jött volna létre. A részletek javítására vonatkozó tanácsaimat a szerző megfogadta; így hát a lektort illető felelősséget vállalom a könyvért, mint a mai embernek szóló, népszerűsítő munkáért. Nyugodtan vállalhatom, mert adatai pontosak és tömegükkel nem riasztják el az olvasót; gondja van a történelmi, politikai, társadalmi körülmények ismertetésére; jól ítéli meg azokat a külföldi drámaírókat, akik Ibsen technikájára hatottak (ha ennek a technikának nem néz is eléggé a mélyére) — látja az egyéniség nagy ibseni problémáját, amelynek ebben a korban oly középponti szerepe volt — és, különösen a nő-alakokban, gondosan végigvezeti azt a vonalat, amelyet Ibsen fejlődése bejárt, új meg új néven, más-más korszakban vagy környezetben tárva fel a hozzá méltó helyhez és aktivitáshoz nem jutó asszony drámáját. Elevenek az el nem kerülhető tartalmi vázlatok és többnyire jól megválasztottak az idézett jelenet-törödékek is. A kritikai irodalomból Dániel Anna üdvös módon kevesebbet idéz a megszokásos mennyiségnél. Az idézetek túltengése mindig bizonyos félénkségre vall. A szerzőnek van bátorsága, hogy erősen hangsúlyozza a maga véleményét akkor is, ha egyik-másik Ibsen-darab sehogysem tetszik neki. A *kis Eyolf*-ról szóló kritikája egyenesen ironikus; olyan, mint egy lerántó napi kritika. Anélkül, hogy az adott esetben teljesen egyetértene vele (bár ennek a darabnak szimbolizmus helyenkint csakugyan olyan, mintha Ibsen-paródia lenne) — helyesnek tartom, ha a népszerűsítő könyv szerzője ily módon is igyekszik az olvasó szemében hitelt szerezni a maga kritikusi őszinteségének és ezzel megnöveli dicséreteinek értékét.

Hozzáteszem mindehhez, hogy Dániel Anna nyelve, stílusa egyéni színével, magyarságával, világosságával és a sokat koptatott szólamok elkerülésével kiemelkedik mai irodalomtörténeti prózánk sivár átlagából.

Egy apró megjegyzés, amelyet mint lektornak kellett volna megtennem: a rövid tartalomjegyzék nem árulja el, hogy az egyes fejezetekben milyen

darabokról van szó — csak ott, ahol a fejezet címe egyben a darab címe is. Igazán kevésbe került volna megkönnyíteni az olvasó munkáját, amikor egyik vagy másik darabnak külön akar utánanézni.

\*

Igyekeztem elkerülni a kritikusok gyakori hibáját: nem vetettem szemére Dániel Annának, hogy nem az *én* Ibsen-könyvemet írta meg. Persze nagy kérdés az is: milyen Ibsen-könyvet írna ma (már akár népszerűsítő, akár tudományos vagy filozófiai céllal) a Thália-nemzedék egyik tagja? Például: változatlanul fenntartja-e Lukács György mindazt, amit a szerző az ő, idestova ötven esztendőös könyvéből idéz?

Mi akkor a haladás nevében, mint új és követnivaló dolgokért harcoltunk, amikor Ibsennek hazát kerestünk Magyarországon. Haladást jelentett még miszticizmusa, szimbolizmusa is, egy lapos, minden mélyre-nézéstől iszonyodó, ál-realizmussal szemben. A társadalmi igaztalanságok megszüntetésének mi sem láttuk más módját, mint az egyén felszabadítását (ezen belül külön, égető probléma volt a nő felszabadítása (és a szó rosmeri értelmében vett „nemes emberek” — vagyis erkölcsi célokért életüket is feláldozni tudó nagy egyéniségek nevelését. Bizonyára nem értek egyet nemzedékem minden tagjával, de ma is hiszem, hogy ezek az „ideális követelések”, noha a *Népgyűlölő*-ben és a *Vadkacsá*-ban maga Ibsen is a csalódott ember iróniájával beszél róluk, semmilyen társadalmi rendben nem válnak fölöslegessé.

És főként hiszem azt, hogy igazi író nem avulhat el csak azért, mert a korának állapotától determinált gondolatai elavultak. Nem győzőm ismételni, hogy minden nagy műben több van, mint amennyit írója tudatosan beléltet. Amikor tételeit élettel párnázta ki, eleven csírákat helyezett el körülöttük, s azok más viszonyok közt ki fognak bontakozni. A *Nóra* friss sikere bebizonyította ezt. Hol vannak már azok a körülmények, amelyeket Ibsen ebben a darabjában rajzol? A női jogok intézményes elismeréséről nem is szólva, hová lett a babaotthonok lehetősége? És íme, kiderül a darabnak egy másik témája, amely friss aktualitással érdekelhet minden embert: éppen a mai viszonyok közt, amikor a „mókuska” is munkába jár, nagyon is elképzelhető, hogy házaspárok évekig éljenek egy földél alatt és csak valami rendkívüli esemény villámfényénél jöjjenek rá, hogy nem ismerték egymást, idegennel éltek együtt, házasságuk nem házasság. Ha Ibsen-könyvet írnék, az Ibsen-darabok legnagyobb — legjobb — részéről bebizonyíthatnám, hogy rejlik bennük valami, amit le lehet a mai társadalom nyelvére fordítani — valami, ami rólunk mai emberekről szól. És holnap talán más ilyen csírák fognak kibomlani, növekedni, kalászba szökkenni.

A polgár válságának legnagyobb leleplezőjét nem könyvelhetjük el mint polgár-író. Nézzünk szembe a követelésekkel, amelyeket az emberrel szemben támaszt. A jövő társadalma megköveteli, hogy életünket a könyörtelen igazságra, és az önfeláldozásra építsük fel.

Ilyesmiket írtam volna én Ibsenről, — de ez nem változtat azon, hogy Dániel Anna könyve minden tekintetben kitűnően megfelel céljának. Közelebb fogja vinni a mai embert Ibsenhez s az ő erkölcsi követeléseire.

*Benedek Marcell*

MEGJEGYZÉSEK GÁLDI LÁSZLÓNAK „A MAGYAR NYELVATLASZ MUNKA-MÓDSZERE” CÍMŰ TANULMÁNYGYŰJTEMÉNYÜNKRŐL ÍRT BÍRÁLATÁRA\*

„A magyar nyelvátlasz munkamódszere” című tanulmánygyűjteményünk nyelvész körökben máris öröndetes érdeklődést keltett. Írásban is jelent meg hozzászólás (SEBESTYÉN ÁRPÁD: Nyr. LXXIX, 462 kk.) és ismertetés róla (GÁLDI LÁSZLÓ: uo. 351 kk.), majd végül most bíráló ismertetés is (GÁLDI LÁSZLÓ: I. OK. VII, 485 kk.). S mivel a gyűjteménynek az volt a célja, hogy munkamódszerünknek bemutatásán kívül annak egyes kérdéseit egyben vitára is bocsássa, megelégedéssel mondhatjuk, hogy kötetünk a kettős cél másodikját is kezdi elérni, bár persze a megvitatandó kérdéseket az említett három megnyilatkozás még korántsem meríti ki.

A kötettel kapcsolatban fölvetett s kétségkívül megfontolandó gondolatoknak azonban nem mindegyike egyenlő értékű. A munka ügyét előre vivő és a módszerek tökéletesítését elősegítő részleteken kívül ezekbe, s különösen Gáldinak legutóbb említett írásába belecsúszott szerintem néhány olyan is, amely feltehetően félreértés eredménye, s amely mindenesetre eredményezhet félreértést az olyan olvasóban, aki a kötetet nem olvasta vagy régebben olvasta, a bírálónak hozzá fűzött gondolatait azonban most. E részletek — melyekre most néhány szóval válaszolni kényszerülnék — nagyrészt egyetlen közös momentumra mennek vissza. Arra, hogy a bíráló nem választotta ketté munkájában azt, amit pedig általában tanácsos egymástól elkülöníteni: a munka céljait és a munka részleteinek bírálatát. Részleteiben ugyanis alighanem úgy igazságos bírálnunk valamely művet, hogy saját eredetileg kitűzött céljához viszonyítjuk, s azt nézzük: elérte-e ezt, meg tudta-e valósítani a maga elé szabott föladatot. Azután persze megbírálhatjuk magát a kitűzött célt, a szerző szabta föladatot is: helyes-e az; — de ez már külön kérdés, a bírálatnak következő fázisa. Mert ha e kettőt nem választjuk szét, az olvasó nem látja világosan: a hiányolt rész azért nincs-e benne a műben, mert a szerző nem is akarta belevenni (ez esetben csak kitűzött célját, tárgyköre körülhatárolását értheti gáncs), vagy pedig úgy sincsen-e benne, hogy ezzel az eredetileg kitűzött cél elérése szenved csorbát (ekkor bizony súlyos tudományos hiányosságról van szó).

I. Bírálatában Gáldi hol nyíltan, hol célzásszerűen, de mindig meglehetősen határozottsággal utal egyes részleteknél arra, hogy a szerzőknek ki kellett volna térniük pl. a DAUZAT-féle új nyelvátlasz alapelveire (491), hogy másutt nem ártott volna „e vitatott kérdés irodalmát” némileg ismertetni (495), hogy a másik szerzőnél „a dokumentáció ezúttal is kizárólag a »magyar glóbuszra« szorítkozik” (495), hogy egy ismét másik téma is „kellő nemzetközi távlatú tanulmányt” érdemelt volna (490); s összefoglalóan is: hogy „a munkatársak a külföldi elvi jelentőségű összefoglalásokra talán sehol sem hivatkoznak!” (487).

Ez a kép így megtévesztő lehet. Sokakban keltheti azt a benyomást, hogy itt a szerzők legnagyobb része — valamilyen szándéktalan barbarizmusból eredően — elmulasztotta azt a föladatát, hogy összemérje anyagát az eddigi elvi és gyakorlati irodalommal. Pedig nem erről van szó: a kitekintés-

\* Az elmondandókért a tudományos felelősséget természetesen magunk viseljük. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy válaszaink a nyelvátlasz-munkaközösség tagjainak általános véleményét is tükrözik. A szerzők.



nek későbbre halasztása programszerű, a kötet céljából folyik, melyet e tekintetben BÁRCZI GÉZA így határoz meg: „Nem akarhatja e tanulmánygyűjtemény az egész hatalmas nemzetközi nyelvföldrajzi irodalomnak önmagába olvasztásával taglalni a nyelvatlasz célját, felhasználásának módjait, sem fontos elvi megállapításokat tenni, mintegy beleilleszteni az eljövendő magyar nyelvatlaszt a világ nyelvatlaszai közé. Bár a könyv tervezése közben fölbukkant ilyen gondolat is, ezt több okból helytelennek ítéltük” (BÁRCZI: A m. nya. munkamódszere 6).

Tehát: A munkatársak azért nem végeztek itt összehasonlításokat a külföldi nyelvatlaszokkal, azért nem hivatkoztak a külföldi irodalomra és nem vitatkoztak vele, mivel ez nem is volt céljuk. Ezt a célkitűzést meg lehet bírálni, lehet szűknek és egyoldalúnak tartani, — de csak a kötet egészével szemben, nem pedig az egyes részleteknél külön-külön.

2. Bírálataiban Gáldi más tekintetben is eléggé gyakran hiányol olyan részleteket, amelyek igen hasznosak volnának, illetőleg lesznek; de nem fértek volna bele a jelen kötetbe, mert már nem az előkészítés és a gyűjtés módszereivel függenek össze, hanem a közlés vagy éppen a földolgozás problémáival. Így kifogásolja például azt, hogy kötetünk a falvaknak vallás szerinti nyelvi megoszlására mindössze egy példát hoz fel, pedig „nagyon fontos lenne azt is tudni, akadtak-e másutt efféle megfigyelések, és ha igen, milyen arányban” (494). „Humoros” helyzetnek tartja azt, hogy GILLIÉRONÉK adatközlőiről mindenféle statisztikánk megvan, ugyanakkor a kötet nem ad ilyet a magyar nyelvatlasz adatközlőiről, holott — teszi hozzá — „mindezek . . . közérdekű, nagyon is az utókorra tartozó adatok” (492). Kifogásolja a HEGEDŰSNÉL fel nem oldott P. L. rövidítést, mivel szerinte „az lenne kíváncsi, hogy a Nyelvatlasz minden használója e nevek mögé kutatópontként könnyen azonosítható konkrét gyűjtőket képzeljen” (499. jegyz.). Másutt azon sajnálkozik, hogy nem jelzem eléggé, „milyen módszerrel fog történni a válaszul kapott szó jelentéskörének, tehát az adatok jelentésbeli eltéréseinek pontos feltüntetése” (498).

Mindezek persze igen jogos kíváncsalmak, tanácsok, aggályok; csak hogy nem a jelen kötettel, hanem magával a kész nyelvatlással, illetőleg az azt kísérő kötetel szemben. Mint BÁRCZI mondja (i. h. 7): „nyelvatlaszunk részletes taglalása, elvi megokolása, a többi nyelvatlaszhoz való viszonyítása stb. egy más könyvnek a feladata lesz, mely azonban csak a nyelvatlasz megjelenése után, esetleg azzal egyidőben láthat napvilágot”. Ott valóban közölnünk kell majd a vallási és egyéb alapon jelentkező nyelvi megoszlásnak minden esetét; az adatközlőket és statisztikai megoszlásukat; ott valóban minden pont mögött konkrét gyűjtőt kell bemutatnunk; s addigra már a jelentésmegadás technikai kérdéseit is el kell döntenünk.

Tehát: A hiányolt részek azért nem szerepelnek a kötetben, mert nem kell benne szerepelniük; sőt egyik-másikuk (pl. az adatközlők megoszlása) még nem is szerepelhetne, hiszen még gyűjtés közben vagyunk. A nyelvatlaszban és kísérő kötetében mindez benne lesz, mert abban benne kell lennie. Itt azonban még e kérdések nagy részéről nem is adhattunk volna többet találgatásoknál és becsléseknél.

3. Egészen sajátos helyet foglal el Gáldi bírálataiban a KÁZMÉR cikkéről írott rész. Ebben egyebek között nagy határozottsággal hiányolja azt is, hogy KÁZMÉR az adatközlőknek szociális, valamint korok, nemek s egyéb szempontok szerinti megoszlásáról nem ad statisztikát (492), s még később is visszatér

erre, megjegyezvén: „az adatközlők kiválasztásáról például LŐRINCZE lényegesen többet közöl, mint előző cikkében KÁZMÉR MIKLÓS” (493).

Mindez persze tagadhatatlanul így van. LŐRINCZE valóban többet beszél az adatközlők kiválasztásáról, mint KÁZMÉR. De ez ismét csak abból ered, hogy LŐRINCZE témájába (A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere) ez belevág, viszont KÁZMÉRÉBA (A Magyar Nyelvatlasz hálózata és a kutatópontok kiválasztása) ez egyáltalában nem vág bele. Ami pedig az adatközlők megoszlását illeti: KÁZMÉR azért nem közöl statisztikát egy félig elvégzett, de még teljesen szerkesztetlen munkából, mivel az ilyen elszórt, egy még össze nem gyűjtött anyag alapján készülő statisztika természeténél fogva torzítana, s egyébként is céltalan és értelmetlen volna. A szociális megoszlásról is csak azért beszél KÁZMÉR, mert ez a kutatópontok kijelölésében szempont volt, s csak annyit, amennyit e szempontokról itt lehet mondani. Persze ugyanebből a szempontból beszélhetne éppen a másik két kérdésről, a korok és nemek szerinti megoszlásról is; de legföljebb csak annyit, hogy a kiválasztott kutatópontokon általában középkorúak az emberek, de azért mindegyikben élnek öregek is, fiatalok is jócskán; illetőleg hogy a kutatópontokat igyekeztünk olyan falvak közül válogatni, amelyekben a férfiakon kívül a nők is megfelelő számmal vannak képviselve. Mert a pontok kijelölésekor legföljebb ennyi lehet a szempont. Ami ennél több, az már tanulság; a tanulságok levonása pedig e kötetnek — idéztem BÁRCZITÓL — nem volt, s nem is lehetett célja.

Tehát: a KÁZMÉR cikkére tett idézett észrevételek helytállóak, csak éppen megint olyan dolgok számonkérései, amelyeknek közlése ennek a kötetnek nem volt, s nem is lehetett célja.

4. Bírálataiban GÁLDI — érzésem szerint kissé mereven — valahogy túlzottan magasra értékeli a nyelvátlasz-készítésnek főleg GILLIÉRON által kialakított (immár fél évszázados) módszerét; s következőképpen a romlás tüneteit látja minden olyan mozzanatban, amely attól eltér. Ebből következik, hogy a nyelvátlaszt elsősorban szóföldrajzi munkaeszköznek tartja (485), nem pedig — mint azóta kiszélesült — nyelvfeldrajzinak. — Másutt „sajnálatos elhajlás”-nak minősíti azt, hogy volt olyan időszak, amelyben az úgynevezett nyelvtani kérdőív anyagának felgyűjtését tartottuk sürgetőbbnek, s így az első ötéves terv egyedüli föladatának (490). Pedig szerintünk a nyelvfeldrajzzá szélesülés inkább módszertani fejlődés: túllépés a kétségkívül legkönnyebben megfogható, de a nyelvnek csak egy, s nem is a legrendszeresebb részletét vizsgáló szóföldrajzon a nyelvi rendszer egészét tükröző nyelvfeldrajz felé. Ez a kiszélesítő kezdeményezés sajnos nem is a miénk; egyre inkább erre törekszenek ma már az új nyelvátlaszok, bárhol készítik is őket. S bizony azon is lehetne vitatkoznunk, hogy mi lett volna jobb: az első ötéves terv alatt befejezni a nyelvtani kérdőív gyűjtését (akkor már lenne egy atlaszunk) s a másodikra hagyni a szóföldrajzit; vagy pedig — ahogyan végül is történt — egyszerre gyűjteni mindkettőt, de két ötéves tervidőszak alatt!?

GÁLDI azt is kifogásolja, hogy a gyűjtők — főleg a munkatérképekre való beírásakor — „a végtelenül óvatos Gilliéronnál sokkal merészebben járnak el: nemcsak gyűjtenek, — értékelnek” (497). Sőt: osztja mások aggodalmát a több gyűjtőt foglalkoztató módszert illetően (490). Pedig mindkét mozzanat jelentős módszertani fejlődés. Az első annyiban, hogy általa az atlasz térképlapjaira olyan szociális érvényű adatok kerülnek, amelyek a falu

nyelvhasználatát helyesen tükrözik, nem pedig egyetlen véletlenül oda tévedt s esetleg nem is oda való vagy már régen nem helyben lakó adatközlőnek első meglepetésében tett kétes értékű nyilatkozatait. A második meg annyiban előre lépés, hogy az atlasz nem egyetlen fül óhatatlan torzításán keresztül tükrözi a nyelvet, hanem több — s meglehetősen összehangolt — gyűjtő hallásán keresztül, amely így az objektívat föltétlenül jobban megközelíti.

Alighanem az említett — s némileg már konzervatívnak ható — szóföldrajz-centrikus szemlélet szülötte Gáldinak az a megjegyzése is, amelyben ellentétet keres az I. kérdőfüzet célja és felépítése között. Ez így hangzik nála : „az elsőről [ti. kérdőívről] DEME ugyan azt írja, hogy hangtani, alaktani és mondattani célú kérdéseken kívül »a mezőgazdasági szóanyagnak csak egy meglehetősen zárt csoportját tartalmazza« (55), de pár lappal később kiderül, hogy tulajdonképpen az I. kérdőívnek is szilárd tartalmi váza, »gondolatmenete« van” (448). Itt nyilván elkerülte GÁLDI figyelmét az, amit az általa idézettet megelőző lapon írok. Ott ugyanis rámutatok arra, hogy — mivel a hangjelenségek szavakban és az alaktani elemek is szavakon élnek — természetesen nem alkalmazhattunk egyebet, mint kérdőszavakat ; s hogy — mivel a kérdés jóval könnyebb bizonyos gondolatmenet, mint valamiféle nyelvtani kategóriák szerint — a szavaknak tárgyköri csoportosítása csak gyakorlati fogás ; azaz végeredményben „a mi kérdőívünk éppúgy a nyelvi rendszernek és törvényeinek vizsgálatát tekinti fő feladatának, mint az orosz” (i. h. 54). Ott tehát — hitem szerint — eléggé megvilágítom azt, hogy míg a szóföldrajzi kérdőívben a szavak kiválasztását és elrendezését lexikológiai és fogalomköri indítékok szabták meg, addig a nyelvtani kérdőívben a szavak kiválasztási alapja hangtani, alaktani stb. ; elrendezési alapja alig több, mint gyakorlati.

Tehát : Érdemes lenne GÁLDI-nak revízió alá vennie : amit ő eltérésnek lát módszerünkben az évtizedekkel ezelőttitől, az valóban szükségszerűen romlás és „elhajlás”-e, vagy pedig esetleg módszertani fejlődés, aminek mi látjuk.

5. Végül még egy-két megjegyzést tennék Gáldi bírálatának azokra a helyeire, amelyeken a megfogalmazás valamilyen tekintetben nem egészen szerencsés, s így ilyen vagy olyan szempontból tévedést eredményezhet, félreértésre adhat okot. Ilyen részletek olykor valamennyiünk írásában akadhatnak, hiszen mindannyian küszködünk a bonyolultabb gondolatok pontos kifejezésével. Ám ha az ilyen részek jelentkezése sűrűbb a kelleténél, akkor a lehető félreértések száma is nagyobbra nő a kelleténél, sőt néha talán a megengedhetőnél is.

A két kérdőív különbségét magyarázva magam (i. h. 56) eléggé világosan, példákkal is utalok arra, hogy a gyűjtők milyen — egymástól némileg eltérő — szempontokat kaptak az egyik, s milyeneket a másik kérdőív gyűjtésére. Ezért félreérthető GÁLDI-nak ez a megfogalmazása : „Inkább az fog a két térképsorozatból kitűnni, hogy az I. és II. kérdőív felvételezésekor a gyűjtőket a kapott utasítások szerint más-más szempontok vezették” (489). Félreérthető, mert úgy hangzik, mintha ezt a kötet nem mondaná meg, csak a bíráló látná előre. — Még inkább megtévesztő ez a megjegyzése : „érdeklődéssel várjuk ennek az új, nem f o g a l o m r a, hanem s z ó r a kérdező módszernek reális eredményeit” (489). Megtévesztő, mert úgy tünteti fel a dolgot, hogy a szóra kérdezés az atlasznak á l t a l á n o s módszere ; noha magam is, más is, utaltunk arra, hogy az ilyen kísérleti típusú kérdések az összesnek igen kis

hányadát teszik ki. Például itt : „Az egyes kérdőpontoknak általában a fogalom az anyaga. A kérdéseknek tehát az a céljuk, hogy a kérdőszóban megadott fogalomnak a helyi elnevezése legyen a válasz. Ám van néhány olyan kérdés is, amelyekben éppen fordítva : az a feladat, hogy a gyűjtő az adott szótest helyi jelentését állapítsa meg, bármi is az” (i. h. 75).

Helytelen következtetésbe sodorhatja az olvasót ez a megfogalmazás is : „A szláv szavak [a szóanyag statisztikai vizsgálatában DEMÉNÉL] nagyon »kiugranak« . . . ; ezzel szemben háttérbe szorulnak német, latin, újlatin jövevényszavaink. Az utóbbi jelenség nyilván [én emelem ki. D. L.] társadalmi okokkal magyarázható : e jövevényszó-rétegek inkább a polgári fejlődés kultúrszavai . . . ” (489). A „*nyilván*” azt szokta jelenteni : ’én úgy gondolom, én valószínűnek tartom’, s így korántsem azonos értékű az idézőjellel. Pedig itt arra lett volna szükség, mert én mondom (a nem idézett vagy tévesen 84-nek idézett 71. lapon) : „Háttérbe szorulnak ennek megfelelően a polgári fejlődésnek német, latin és újlatin eredetű kultúrszavai.” — Ugyancsak téves következtetések alapja lehet ez a rész is : „a munkálatok első szakaszában kissé elhajlott a vélelemény [én emeltem ki. D. L.] a fonológiai jelölés javára” (492). Mert valóban volt idő KÁLMÁN szerint is, amikor a vélelemény erre hajlott, de ez nem az atlaszmunkálatok kezdeti szakaszában (1948—1949) volt, hanem az I. Néprnyelv-kutató Értekezleten (1942), mint a könyvből kiderül (i. h. 93). Az atlaszgyűjtés kezdeti szakaszában legföljebb a gyakorlat hajlott némileg erre ; de az nem elvből, hanem csak azért, mert az árnyalatok érzékelésében még akkor nem volt kellő tapasztalatunk (erre l. i. h. 98).

Végül félrevezetheti az olvasót az a rész is, amely szerint LŐRINCZE cikkéből kiderül, hogy a „fogalomkörök szerinti kérdezés (amelyet az olasz, román stb. nyelvatlasz esetében is sikerrel alkalmaztak) nálunk is sokkal könnyebben elvégezhető, mint egymással össze nem függő kérdések feltevése ; éppen ezért bizonyult könnyebbnek a II. (szóföldrajzi) kérdőív kikérdezése” (493—4). Félrevezetheti, mert olyasfélét sugall neki, hogy a két kérdőív közül csak a másodiknak anyaga van tárgykörök szerint elrendezve, az első pedig valamilyen „egymással össze nem függő” sorrendben. S arra már nem minden olvasó emlékszik, hogy Gáldi csak nemrég (488) „leplezte le” az I. kérdőívnek szintén tárgykörök szerinti beosztását. A gyűjthetőségbeli eltérésnek nem is ez az alapja. Sokkal inkább az, hogy az I. részben igen sok a ragos alak, s ezt jóval nehezebb az adatközlővel kimondatni, mint a ragtalan alapformát.

Tehát : a bírálat fogalmazása sok helyen félreértéseket eredményezhet, pedig ez sem az írónak, sem az olvasónak, sem pedig az ügynek nem érdeke.

6. Persze Gáldi bírálatában nemcsak téves és visszautasítandó részek vannak. Megfontolandó például az, amit a mássalhangzók árnyalatnyi változatainak föltüntetéséről mond (493), — bár éppen a fiziológiailag kényszerű asszociatív változatok jelölése semmi pluszt nem jelent . . . Igaza van „gyökösítésem”-nek a szóstatisztikában mutatkozó szigorúságát illetően is. (489. és jegyz.). Ezt azért csináltam így, hogy inkább jogtalanul csökkentsem, semmint jogtalanul szaporítsam az eredeti elemek számát ; s lám, a SzófSz. anyagánál még így is nagyobb arány jött ki (i. h. 70—1). — Igaza van abban is : meg kellett volna említenem, hogy az első tagjával az az származékaihoz csatolt *aki* elem második tagját azért nem vettem önálló elemnek, mert azt a kérdőívben szereplő 714. *kitől* alapszavával vettem azonosnak (vö. GÁLDI : i. h. 489 és jegyz.).

7. Összefoglalva: Gáldi bírálatában vannak megfontolandó részek, s az ilyen természetű gondolatok fölvetésével kétségkívül hasznosan előre is vitte a Nyelvatlasz ügyét. De fel kellett hívnom az olvasó figyelmét: ezek mellett itt-ott akadnak olyan részletek is, amelyeknek beállítása vagy megfogalmazása félreértésre adhat okot. Nem elutasítani akarnám mindezzel a bírálatot, csupán mintegy kiszűrni belőle azt, ami inkább csak tévútra vihet, mintsem előre.

*Deme László*

1. Az I. Oszt. Közl. VII. kötetében (485—99) GÁLDI LÁSZLÓ ismertette a Bárczi Géza szerkesztésében megjelent „A magyar nyelvatlasz munkamódszere” c. tanulmánykötetet. Ismertetésében GÁLDI általában elismeréssel ír a kötet egyes tanulmányairól, kiemeli a kötet értékeit, nem egy szempontból úttörő jellegét, de emellett rámutat a kötet fogyatékoságaira, hibáira is, és nem egyszer megszívlelendő tanácsokat ad a gyűjtés további munkájára vonatkozóan. GÁLDI sok hasznos, szakszerű megjegyzése, kiegészítése között azonban akad néhány olyan is, melyekkel — mint a nyelvatlasz-munkaközösség egyik tagja — nem tudok részben vagy egyáltalán egyetérteni. Elsősorban azért érzem szükségét annak, hogy ezekről itt számot adjak, mert e megjegyzések közül nem egy arra mutat, hogy GÁLDI — aki egyébként mint egyik lektor a kötetet minden bizonnyal alaposan áttanulmányozta — a kötet mondanivalóját nem egy esetben félreértette, vagy legalábbis félreérthetően magyarázza. Így akarva-akaratlanul több ponton nem egészen hű képet ad a kötetéről — s ennek folyományaképp — a folyó nyelvatlasz-munkálatokról.

2. Többször hangot ad GÁLDI annak a kívánságának, hogy a nyelvatlasz minden adata személyhez köthető legyen, világosan meg lehessen állapítani, hogy ki kitől mit gyűjtött. Ezzel kapcsolatban így ír: „Ismét — és a sokasodó érvek hatása alatt egyre nyomatékosabban — utalnunk kell az adatközlők egyéniségére: az adatok közti szerves összefüggés megragadhatatlanná válik, ha minden felolvad a névtelenség, a személyhez nem-köthetőség bizonytalanságában” (497; vö. még 492, 495, 498). Ebből a fogalmazásból a tanulmánykötetet és a nyelvatlasz munkálatait nem ismerő olvasó nyilván azt a következtetést vonja le, hogy gyűjtött adataink eredetét, „gazdá”-ját nem lehet megállapítani, tehát gyűjtésünk — ebből a szempontból — kevésbé megbízható. Ha ez így volna, elemi hiba volna, de — szerencsére — nem ez a helyzet! Ez a tanulmánykötetből félreérthetetlenül kiviláglik. LŐRINCZE LAJOS egy külön fejezetben foglalkozik az adatközlők adatainak feljegyzésével (134—8), s itt világosan megmondja: „Tehát feljegyezzük minden adatközlőnk nevét, még azét is, aki csak 8—10 adatot mond. Sőt, ha lényeges, még akkor is, ha csak egy adatot hallunk tőle. (Olyan esetben hagyjuk el a név felírását, ha a már feljegyzett s ellenőrzött adatok közül erősít meg valaki egyet-kettőt.) Nemcsak a hivatalos nevüket jegyezzük fel, hanem a faluban használt ragadványnevüket is. A cél ugyanis az, hogy alkalomadtán azonosítani lehessen az adatközlők személyét, ismét fel tudjuk őket keresni...” (135. Én ritkítottam. I. S.) A továbbiakban azt is részletezi LŐRINCZE, hogy a néven kívül az adatközlők milyen adatait jegyezzük még fel. A kötet egy másik helyén pedig ezt olvashatjuk: „Az első tapasztalatokon okulva már a gyűjtés második évében elkezdtük, hogy minden egyes adathoz odaírjuk a közlő számát. Ezt a

módszert a Nyelvatlasz Munkaközösség határozata alapján (némi fázis-eltolódással) minden munkatárs átvette és ma már pontosan követi” (163). Mindez eléggé világos beszéd, szó sincs tehát a „személyhez nem-köthetőség bizonytalanságáról”. De ezt bizonyítják egyébként a mellékletek is (vö. VIII—XII. tábla). Kár, hogy mindezek elkerülték GÁLDI figyelmét.

Ismertetésének egy másik helyén GÁLDI ezt írja: „Meglepő azonban, hogy... a kérdőfüzetben az adatközlőkre vonatkozó feljegyzéseket — tudomásom szerint — nem kívánják a Nyelvatlasz használói elé tárni” (496). Nem tudom, hogy GÁLDI kitől, honnan szerezte értesüléseit. Az tény, hogy az adatközlőkre vonatkozó feljegyzések közzétételének módszerére vonatkozóan a munkaközösségnek egyelőre nincs határozott elgondolása — ez még nem is időszerű —, de az is tény, hogy még csak a gondolata sem merült fel annak, hogy e feljegyzéseket ne tegyük közzé.

Kifejezést ad GÁLDI annak a kívánságának is, hogy „minden kutatóponttal kapcsolatban világosan megtudhassa az olvasó, a kérdéses kutatópontra vonatkozó adatokat a Nyelvatlasz melyik gyűjtője jegyezte le, és ki ellenőrizte” (490). Ez a kívánság jogos, de gondolt erre a munkaközösség is. A nyelvatlasz archivuma mindezeket az adatokat nyilván tartja (vö. i. m. 187—9), s ennek közzétételéről sem kívánunk lemondani.

3. Különösen sok kifogása van GÁLDI-nak azokkal az elvekkel szemben, melyeket a munkatérképre írandó adatokkal kapcsolatban állítottunk fel (vö. 190—6). Nézzük meg ezeket a kifogásokat is!

A) GÁLDI ezt írja: „Elmaradnak tehát például azok az adatok, amelyeket »az adatközlő beszéd közben nyilvánvalóan soha sem mond...« (193). De vajon az alatt a rövid idő alatt, amíg a gyűjtő egy-egy kutatóponton tartózkodik, el lehet-e jutni bármiféle bizonyossághoz a nyelvszokás tekintetében, lehet-e teljes felelőséggel azt állítani, hogy ezt vagy azt az adatközlő természetes beszédében »sohasem« mondja” (497).

Aki csak GÁLDI ismertetését olvassa, feltétlenül GÁLDI-nak ad igazat. Aki azonban a tanulmánykötetet is megnézi, az már aligha. Az idézet megszakítása ugyanis — érthetetlen módon — nem a legszerencsésebb helyen történt. A kérdéses rész ugyanis így szól: „Felesleges feltüntetni a térképen azokat az adatokat, amelyeket az adatközlő beszéd közben nyilvánvalóan sohasem mond, s csak az adott különleges helyzet (idegen, városi emberek jelenléte, az általa közölt adatok feljegyzése stb.) készteti arra, hogy ilyen alakokat ejtsen, s esetleg ezeknek az alakoknak a nyelvjárásban való meglétéhez ragaszkodjék is. Ezek főképpen az úgynevezett betűejtési alakok, amelyekben az írásképp erősen befolyásolja az adatközlőt, pl. megkereszteli (I/126), tanítja (I/155), megfogta (I/281), mondja (I/595) stb. Ebben a kérdésben is természetesen igen óvatosan kell eljárunk. Az ilyen adatok beírásától is csak akkor tekinthetünk el, ha alkalmi jellegűkről minden kétséget kizáróan meggyőződünk. (Csak itt ritkítottam. I. S.) Ellenkező esetben olyan kivételesen ritka nyelvjárási jellegzetességek, mint pl. az, hogy Nagyhinden és Vágán (R—3, 4) a *h* nem zöngétleníti az előtte levő zöngés mássalhangzót, elsikkadhatnak” (193). Ez a teljes idézet — úgy gondolom — a kérdést egészen más megvilágításban adja, mint a GÁLDI által — furcsa módon — önkényesen kiragadott és meglehetősen szubjektíven kommentált sor.

B) Kifogásolja GÁLDI a beírásban alkalmazott következő elvünket is. „Nem kell térképre kerülniük azoknak az adatoknak sem, amelyeket olyan

adatközlőtől kapunk, akinek a válaszaiból bizonyos — többnyire az illető területre leginkább jellemző — nyelvjárási sajátosságok következetesen hiányoznak, de spontán beszélgetés során az ő nyelvében is megvannak, s a falu nyelvében is a gyűjtő tapasztalata szerint általánosak” (193). Az e típusú adatközlőkre vonatkozóan GÁLDI azt javasolja, hogy „talán egyszerűbb az ilyen adatközlőt teljesen mellőzni” (497). Ez elvileg helyes, ugyanezt írjuk mi is (vö. 156, 193), de az adatközlőnek ez a jellemvonása csak munka közben derül ki, s ekkor még nem tudhatjuk, hogy ez a sajátság mennyire egyéni, vagy mennyire általános, tehát ezeknek az adatoknak a kérdőfüzetben feltétlenül szerepelniük kell (vö. 167). A térképen azonban — ha egyéni jellegzetességük a munka során kétségtelenül kiderült, de csak ebben az esetben! — csupán ballasztot jelentenének, az áttekinthetőséget gátolnák.

C) GÁLDI számára több más pont is „aggodalmakat sugall”, s szerinte: „a 3. az egyéni jellegzetességek mellőzéséről [?] szól, vagyis egy olyan kérdésről, amely a mi felfogásunk szerint a megfigyelés tiszteletben tartásának elvével kerül ellentétbe” (497).

GÁLDI kifogása ismét sokat sejtető, de nem eléggé konkrét. A kifogásolt rész a maga egészében így szól: „Sok szempontból az előbbi csoporthoz [fenti B) pont. I. S.] tartozik, de kevésbé könnyű dönteni az úgynevezett »köznyelvi alak«-ok kérdésében.

Ezeknél az adatoknál a következő szempontnak kell irányadónak lennie: Ha a gyűjtőnek minden kétséget kizáróan sikerült meggyőződnie arról, hogy a kérdéses alak egyéni jellegzetesség, urbanisztikus alak, nem kell a térképre írni. Minden olyan adatnak azonban, amely szociális értékű, tehát több adatközlőtől is hallottuk, a munkatérképen is szerepelnie kell (A kötetben is ritkítva. I. S.). A köznyelv ugyanis ma hatalmas erővel tör be a nyelvjárásokba, s hatása a nyelvjárásterület minden részén érezhető kisebb-nagyobb mértékben. Ha ezzel gyűjtés közben nem számolunk, s ott, ahol találkozunk vele, nem vesszük figyelembe, megmásítjuk, mesterségesen archaizáljuk a nyelvjárás mai képét. Ha pedig a munkatérképen nem lesz ennek nyoma, megnehezítjük, sőt helytelen irányba vihetjük az ellenőrzést, s esetleg a későbbi feldolgozás munkáját is” (194). De konkrétabban miről is van itt szó tulajdonképpen? Arról, hogy egy községben pl. öregektől, fiataloktól, férfiaktól, nőktől egységesen *uoma*, *cserēsnye*, *tyúk* adatokat kapunk. Egy adatközlőnk viszont *alma*, *cseresznye*, *tyúk* adatokat mond. Spontán beszélgetések során szerzett tapasztalataink azt mutatják, hogy ezek az alakok nem élnek az illető faluban, ugyanezt mutatják a — kérdezési gyakorlatunktól eltérő — „direkt módszer”-rel feltett kérdésre kapott válaszok is. Ennek megfelelően az *alma*, *cseresznye*, *tyúk* nem kerülnek rá a munkatérképre. De vajon megsértettük-e ezzel a „megfigyelés tiszteletben tartásának elvét”? Aligha! Sőt — szerintem — ezen a helyes elven akkor esnék sérelem, ha az egyszer hallott és leírt adat bűvöletéből ellenkező megfigyeléseink ellenére sem mernénk szabadulni.

D) Aggodalmasnak látja GÁLDI az olyan tájszavak mellőzését is, „amelyet csak egy adatközlőtől hall a gyűjtő” (497). Ez a fogalmazás is a kötet megfelelő pontjának nem eléggé hű sommázását mutatja. A kérdéses rész ugyanis ezt mondja: „Nem kell a térképre írni természetesen azokat az adatokat sem, amelyeknek nem helytálló voltáról a gyűjtés során feltétlenül meg-

győződünk. Előfordult már, hogy a faluban csak egy adatközlőtől hallottunk egy tájszót, de a faluban senki más nem ismerte, s ugyanazt a fogalmat többi adatközlőink egységesen más szóval nevezték meg, s feltehető volt, hogy az illető is más vidékről hozta a szót. Természetesen más a helyzet abban az esetben, ha a szót csak egy adatközlőtől hallottuk ugyan, de az ellenőrzés során — akár rákérdezéssel is — több adatközlőtől meggyőződhattunk arról, hogy a szó még él, vagy esetleg használatos volt a faluban. Az ilyen adatnak — megfelelő jellel ellátva — rá kell kerülnie a térképre” (194). Úgy gondolom, hogy ez az eljárásunk is feltétlenül helyes. Szerintem akkor járnánk el helytelenül, ha az efféle adatokat minden óvatosság és kritika nélkül „nyelvtény”-ként elfogadnánk, s úgy kezelnénk őket, mint az illető község nyelvében élő, arra jellemző adatokat. Ez az eljárás joggal „sugallhatna aggodalmakat”, mert ezzel meghamisíthatnánk a nyelvjárás képét, s ferde irányba vihetnénk pl. a nyelvjárási és a szótörténeti kutatásokat.

E) GÁLDI védelmébe veszi a hangtani jellegű kérdésekre kapott rokonértelmű adatokat, a jelenlegi elgondolásunk szerint térképre nem írandó — szerinte — „üldözött adatok”-at (497). Kétségtelen, hogy a hangtani jellegű kérdésekre kapott rokonértelmű szavak egy részének a térképre írását jelenleg mellőzzük, — ha nem is olyan „szigorúság”-gal és „elvszerű”-en, mint GÁLDI ismertetéséből gondolható volna. A tanulmánykötetben ugyanis ezt olvashatjuk: „Hangtani kérdéseknél is rá kell azonban vezetni a munkatérképre (Csak itt ritkítottam. I. S.) a szót akkor, ha az az alak, ami után tudakozódunk, egyáltalában nincs meg. Pl. . . Nagyhinden a *jászol* (I/557) neve *vājjo*, a *jászol* szó egyáltalában nem használatos.

Rá kell vezetni a rokonértelmű szót a térképre (Csak itt ritkítottam. I. S.) akkor is, ha az általunk keresett szó csak a passzív szókinszben él. Pl. az északi részeken ismerik a *repül* szót is (I/486), de inkább a *száll* használatos. Ebben az esetben a *repül* alakot természetesen megfelelő jellel látjuk el.” (195).

GÁLDI az a javaslata azonban, hogy a rokonértelmű szavak a hangtani jellegű kérdéseknél egyéb esetekben is — ha tehát mint egyenrangú variáns él — kerüljenek rá a térképekre, kétségtelenül megfontolandó. Az az állítása azonban, hogy a munkaközösség eddigi elgondolásainak következtében „az érdekes adatok egész tömege süllyed ismét a megközelíthetetlenségbe” (497) túl korai jóslás. A munkaközösség feltétlenül szükségesnek látja, hogy minden gyűjtött adat a szakemberek számára hozzáférhetővé váljék. Igaz, hogy ennek a módját még nem tisztáztuk, de ez a munkálatok jelenlegi állásában még nem is időszerű, s éppen ezért nem foglalkozott ezzel a kérdéssel a kötet sem.

Téves az az állítás is — amire pedig GÁLDI nyomatékkel felhívja a figyelmet —, hogy a munkaközösség a mellékesen gyűjtött „orvanyag”-ot egyszerűen el akarja sülyeszteni (498). Az orvanyag egy részét már kicéduláztuk az Új Magyar Tájszótár számára, a szlovákiai orvanyag egy része pedig — mint erről bizonyára GÁLDI-nak is van tudomása — már nyomtatásban meg is jelent (vö. MNy. L, 212—21 ; 501—6). Igaz viszont, hogy erre a tanulmánykötet — sajnálatos módon — nem utal.

F) Végeredményben tehát, ha GÁLDI-nak a fenti A—D pontokban tárgyalt megjegyzéseit, fejtegetéseit a gyakorlatban is alkalmazni kívánnók, véleményem szerint oda jutnánk, hogy a munkatérképen fel kellene tüntetnünk minden egyes adatot, amely a gyűjtés során adatközlőink szájából elhangzott. Első pillanatra talán úgy látszik, hogy ez a módszer hívebben tük-



rözné egy-egy kutatópont nyelvi képét, mint a mi — az adatokat bizonyos fókig már értékelő — munkatérképre írási gyakorlatunk. Ez a látszat azonban nagyon csalóka, mert a valóságban a számos esetleges adat — amelyeknek igen nagy része még „parole”-ténynek is csak egészen alkalmi jellegű — egy-egy térképünket sokszor áttekinthetetlen dzsungellá változtatná, sok zavart okozna anélkül, hogy a nyelvnek „in statu nascendi” állapotát világosabban tükrözné.

Minden kimondott és leírt adat térképre írásának szükségességét természetesen GÁLDI sem vallja, sőt megjegyzéseinek összegezésekor olyan elveket hangoztat, amelyek teljes mértékben egyeznek az általunk követett gyakorlattal. Ezt írja ugyanis: „Azt hiszem, a kiértékelés és térképre írás problematikáján a következő két elv szemmel láthatóan is lendítene valamit előre:

1. Legalább a munkatérképre kerüljön be minden oly adat, amely a kérdéses kutatóponton nem látszik csupán egyéni nyelvhasználatnak, hanem szociális érvényűnek tekinthető...

2. Mindazon adatközlőkről, akik egy-egy ponton a munkatérképre is bekerülő adatokat szolgáltatják, feltétlenül kell közzé tenni a céljából olyan rövid jellemzést adni, amely a nyelvi tények társadalmi hátterére rávilágít. Az adatközlőkre vonatkozó megjegyzések szervesen egészülnének ki a Nyelvatlaszhoz csatolt magyarázó függelékben kutatópontként mindazok nevének megemlítésével, akik a gyűjtést, illetve az adatok ellenőrzését végezték...” (498).

A fenti szempontokkal teljes mértékben egyetértünk. Az 1. pont alattit egészen a magunkénak valljuk, — annál is inkább, mert ezt követtük eddigi gyakorlatunkban, s ezt hangoztatjuk a tanulmánykötetben is, szinte a GÁLDIÉVAL azonos fogalmazásban: „Mindenn olyan adatnak azonban, amely szociális értékű, tehát több adatközlőtől is hallottuk, a munkatérképen is szerepelnie kell” (194. A kötetben is ritkítva!! I. S.); hasonlóképpen: „ahol az adatgyűjtés során több adatot kaptunk, a munkatérképen szerepelnie kell minden olyan adatnak, amely szociális érvényű, tehát amelyek variánsként a községben egymás mellett élnek” (196. A kötetben is ritkítva!! I. S.)

Teljes mértékben egyetértünk a 2. ponttal is. Az adatközlők adatait — mint a kötetből is kitűnik, és fentebb is láttuk — eddigi munkánk során is összeállítottuk, a gyűjtéseket a gyűjtők szerint is nyilvántartottuk. Ezeknek az adatoknak a közléséről nem volt és nincs szándékunkban lemondani a nyelv-atlasz megjelenésekor sem.

*Imre Samu*



## TARTALOMJEGYZÉK

<i>Emil Petrovici</i> : A román fonémarendszer rövid vázlata .....	1
--	---

### H o z z á s z ó l á s o k :

<i>Tamás Lajos</i> .....	12
<i>Knieszsa István</i> .....	12
<i>Deme László</i> .....	13
<i>Gáldi László</i> .....	18
<i>Szabó Dénes</i> .....	19
<i>Bakos Ferenc</i> .....	19
<i>Fodor István</i> .....	20
<i>Emil Petrovici</i> válasza .....	20
<i>Turóczi-Trostler József</i> : Heine-problémák .....	27

### Vita :

Vita a „Helyesírásunk időszerű kérdései” című tanulmánykötetről a Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságában 1955. október 27-én :

<i>Benkő Loránd</i> elnöki megnyitója .....	91
<i>Temesi Mihály</i> vitaindító előadása .....	92

### H o z z á s z ó l á s o k :

<i>Elekfy László</i> .....	061
<i>Újváry Lajos</i> .....	107
<i>Takács József</i> .....	110
<i>Ligeti Lajos</i> .....	113
<i>Kéz Andor</i> .....	116
<i>Fábián Pál</i> .....	118
<i>Wéger Imre</i> .....	122
<i>Dienes Gedeon</i> .....	123
<i>Tompai József</i> .....	125
<i>Deme László</i> .....	126
<i>Miklós Róbert</i> .....	128
<i>Egedy Mária</i> .....	129
<i>Csitrom László</i> .....	129
<i>Temesi Mihály</i> válasza .....	130
<i>Benkő Loránd</i> zárószava .....	131

### U t ó l a g o s h o z z á s z ó l á s o k :

<i>Bárczi Géza</i> .....	138
<i>Tompai József</i> .....	142

Vita Bóka László Ady-monográfiájáról .....	
--	--

### A z O s z t á l y é l e t é b ől

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkája 1955-ben :	
A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály vezetősége 1955-ben az alábbi főbb kérdésekkel foglalkozott .....	161

Az MTA Elnökségének határozatai az I. Osztály munkájával kapcsolatban . . . . .	162
A nyelvtudomány területén működő főbizottságok és bizottságok 1955. évi munkája : Nyelv tudományi Főbizottság ; Helyesírási Főbizottság ; Nyelvművelő Fő- bizottság ; Szótári Főbizottság . . . . .	162
A Nyelv tudományi Intézet egyes kollektív munkálatainak előrehaladása . . . . .	164
Az Irodalomtörténeti Főbizottság 1955-ben végzett munkájából . . . . .	166
Szövegkiadási Bizottság . . . . .	166
A Zenetudományi Főbizottság munkája 1955-ben . . . . .	167
A Népzene kutató Csoport 1955-ben végzett munkája . . . . .	168
A Klasszika-filológiai Főbizottság 1955 folyamán az alábbi fontosabb kérdésekkel foglalkozott . . . . .	169
A Könyvtártudományi Főbizottság 1955-ben az alábbi főbb kérdésekkel foglalkozott	
A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály felolvasó ülései 1955-ben . . . . .	170
Tudományos minősítések 1955-ben . . . . .	171
A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1955-ben megjelent kiadványai . . . . .	111
Akadémiai jutalommal kitüntetettek 1955-ben . . . . .	171
1955. évi Kossuth-díjasok . . . . .	173
Külföldi tanulmányutak 1955-ben . . . . .	176
A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály külföldi vendégei 1955-ben . . . . .	176
A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1955. évi célhiteleinek intézetek és témák szerinti felosztása . . . . .	177
A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály ösztöndíjasai 1955-ben . . . . .	178
A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály az alábbi szerzőket részesítette pré- miumban 1955-ben . . . . .	180
A Magyar Tudományos Akadémia Jókai-pályázatának eredményei. Összeállította: Hopp Lajos . . . . .	182
Vörösmarty Mihály ismeretlen kéziratai a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- tárának Kézirattárában (Gergely Pál) . . . . .	183
Készül a régi magyar nyomtatványok új bibliográfiája (Borsa Gedeon) . . . . .	193
Megalakult az Irodalomtörténeti Intézet . . . . .	194
Az Irodalomtörténeti Kézikönyv tematikájának vitája . . . . .	195

### Szemle

<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések (Gáldi László) . . . . .	197
<i>Szabolcsi Bence</i> : Népzene és történelem (Gárdonyi Zoltán) . . . . .	212
<i>L. Fekete</i> : Die Siyâgat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung (Hazai György) . . . . .	217
<i>Bornemisza Péter</i> : Ördögi kísértetek (Koltay-Kastner Jenő) . . . . .	224
<i>Dániel Anna</i> : Ibsen (Benedek Marcell) . . . . .	229
Megjegyzések Gáldi Lászlónak „A magyar nyelvatlasz munkamódszere” című tanulmánygyűjteményünkről írt bírálatára (Deme László—Imre Samu) . . . . .	232



# ÚJABB KIADVÁNYAINK A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNY KÖRÉBŐL

## K Ö N Y V E K :

<i>Benkő Loránd</i> : Helyesírásunk időszerű kérdései 3. jav. kiadás füzve...	12,—
<i>Borzsák István</i> : Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei.....	20,—
<i>Deme László</i> : Magyarázatok helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. 3. javított és bővített kiadás .....	füzve 4,—
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái .....	45,—
<i>Fekete Lajos</i> : Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I.—II. kötet .....	350,—
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések. („Nyelvtudományi Értekezések”)	8,—
„Irodalomtörténeti Füzetek” sorozatból:	
<i>Fenyő István</i> : Az Auróra. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza. Füzve	8,—
<i>Forgách László</i> : Bajza és Belinszkij .....	füzve 8,—
<i>Péter László</i> : Espersit János füzve .....	8,—
<i>Pukánszky-Kádár Jolán</i> : A drámaíró Csokonai, .....	füzve 8,—
<i>Szűcs Lajos</i> : Miscellánia, .....	füzve 8,—
<i>Juhász Jenő</i> : Mutató a „Nyelvtudományi Közlemények” 1—50. kötetéhez	250,—
<i>Marót Károly</i> : A görög irodalom kezdetei .....	50,—
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén, füzve .....	20,—
III. Nyelvészkonferencia anyaga .....	85,—
<i>Pais-Emlékkönyv. Nyelvészeti tanulmányok</i> .....	80,—

## F O L Y Ó I R A T O K :

I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Közleményei	
Megjelenik évenként általában 1—2 kötet 4—4 füzetben. Kötetenkénti előfizetési ára .....	40,—
<i>Acta Antiqua</i>	
Megjelenik évenként általában 1 kötet 4 füzetben. Kötetenkénti előfizetési ára .....	80,—
<i>Acta Linguistica</i>	
Megjelenik évenként általában 1 kötet 4 füzetben. Kötetenkénti előfizetési ára .....	80,—
<i>Acta Orientalia</i>	
Megjelenik évenként általában 1 kötet 3 füzetben. Kötetenkénti előfizetési ára .....	80,—
<i>Antik Tanulmányok</i>	
Megjelenik évenként négyszer. Évi előfizetési ára .....	30,—
<i>Filológiai Közöny</i>	
Megjelenik évenként négyszer. Évi előfizetési ára .....	40,—
<i>Irodalmi Figyelő</i>	
Megjelenik évenként négyszer. Évi előfizetési ára .....	32,—
<i>Irodalomtörténet</i>	
Megjelenik évenként négyszer. Évi előfizetési ára .....	24,—
<i>Irodalomtörténeti Közlemények</i>	
Megjelenik évenként négyszer. Évi előfizetési ára .....	40,—
<i>Magyar Könyvszemle</i>	
Megjelenik évenként négyszer. Évi előfizetési ára .....	60,—
<i>Magyar Nyelv</i>	
Megjelenik évenként négyszer. Évi előfizetési ára .....	30,—
<i>Magyar Nyelvőr!</i>	
Megjelenik évenként négyszer. Évi előfizetési ára .....	18,—
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i>	
Megjelenik évenként egyszer. Évi előfizetési ára .....	16,—
<i>Studia Slavica</i>	
Szlavisztikai folyóirat. Megjelenik évenként általában 1 kötet 4 füzetben. Kötetenkénti előfizetési ára .....	80,—